

Г-61

ГОЛОДОМОР

1932-1933

років в Україні:
причини,
демографічні наслідки,
правова оцінка

Український інститут національної пам'яті

ГОЛОДОМОР

1932-1933

років в Україні:
причини,
демографічні наслідки,
правова оцінка

Матеріали міжнародної наукової конференції

Київ,
25–26 вересня 2008 року

Київ

Видавничий дім
«Киево-Могилянська академія»
2009

УДК 94(477):314.156.5"1932/1933"
ББК 63.3(4Укр)615
Г61

Запропонована увазі читача книга є збірником матеріалів Міжнародної наукової конференції «Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка», що проводилася за підтримки ЮНЕСКО 25 – 26 вересня 2008 року в Києві. Учасники конференції мали на меті обмін результатами наукових досліджень, що стосуються причин і наслідків Голодомору 1932 – 1933 років в Україні та інших регіонах колишнього СРСР, а також обговорення сучасних проблем правової оцінки Голодомору. Відповідно до тематичних секцій конференції збірник поділено на три розділи: політичні і соціально-економічні чинники Голодомору 1932 – 1933 років; масштаби і наслідки демографічної катастрофи 1932 – 1933 років в Україні; правова оцінка Голодомору 1932 – 1933 років як геноциду українського народу.

Збірник розраховано на науковців, які досліджують тему Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, краєзнавців, учителів, а також усіх, хто цікавиться історією України.

Випущено на замовлення
Українського інституту національної пам'яті

Відповідальний редактор *І. Р. Юхновський*

© Український інститут
національної пам'яті, 2009
© Видавничий дім
«Києво-Могилянська
академія», 2009

ISBN 978-966-518-530-7

Вступне слово

Серед багатьох болючих сторінок історії українського народу тема Голодомору 1932–1933 років залишається однією з найскладніших та найдраматичніших. Замовчування радянською владою факту масового вбивства українців голодом призвело до суперечливого й подекуди міфологізованого звучання цієї теми в часи незалежності. Вона є предметом тривалої дискусії в українському суспільстві, а також набула широкого міжнародного резонансу. Парламенти 14 країн (Австралії, Грузії, Естонії, Еквадору, Канади, Колумбії, Латвії, Литви, Мексики, Парагваю, Перу, Польщі, США, Угорщини) та Ватикан визнали Голодомор 1932–1933 років в Україні геноцидом українського народу.

Задля поглиблення вивчення історії Голодомору 1932–1933 років в Україні та вшанування пам'яті мільйонів співвітчизників, які стали його жертвами, Українським інститутом національної пам'яті спільно з Національною академією наук України 25–26 вересня 2008 року в м. Києві проведено міжнародну наукову конференцію «Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка».

Мета конференції – обмін результатами наукових досліджень щодо причин та наслідків Голодомору 1932–1933 років в Україні та інших регіонах колишнього СРСР, обговорення сучасних проблем правової оцінки Голодомору в Україні 1932–1933 років, розробка рекомендацій щодо вдосконалення державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу.

Увага учасників конференції була зосереджена на історичних, демографічних та правових оцінках Голодомору 1932 – 1933 років. Розглянуто тезу про те, що голод у 1932 – 1933 роках переживало населення інших регіонів Радянського Союзу – Поволжя, Казахстану, Кубані. На відміну від голоду в зазначених регіонах, Голодомор в Україні відрізнявся штучністю і зумисністю.

Пробуджена Українською національною революцією 1917 – 1921 років, Україна швидко відроджувалася як держава, маючи при цьому значні людські та економічні ресурси. Політика українізації на кінець 1920-х років вийшла далеко за межі, встановлені більшовиками. Відбувалося поглиблення української національної свідомості. Відмова радянської влади від нової економічної політики і посилення тиску на українське селянство спричинили масовий селянський спротив, що становило загрозу для існування радянської влади та єдності СРСР. Поруч із соціально-економічними вимогами українське населення висувало гасла за відновлення власної державності.

Саме з цих причин основний акцент радянське керівництво зробило на фізичне знищення української нації, у першу чергу її основи – українського села, виснаження матеріальних і духовних ресурсів України. Влада намагалася деморалізувати інтелігенцію і зробити з постголодоморних українських селян покірних і безвільних виконавців волі комуністичної партії.

Враховуючи вищезазначене, вважаємо, що Голодомор був використаний: для придушення прагнення української нації до незалежності; знищення соціально-економічної бази української національної ідеї; як деморалізуючий фактор для решти українського населення з метою реалізації політики тоталітарного режиму на знищення української нації як такої; для створення єдиної держави з єдиним радянським народом та уніфікованою свідомістю.

Голодомор 1932 – 1933 років в Україні мав штучний і зумисний характер, що згідно зі статтею 2 Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання

злочину геноциду та покарання за нього дає підстави стверджувати, що мав місце геноцид українського народу. Про навмисність дій тоталітарного режиму свідчать безпосередні дії радянської влади в Україні: занесення сіл на «чорні дошки», збір натуральних податків з українського населення, обмеження переміщення, великі обсяги експорту хліба за кордон у 1932 – 1933 роках, відмова від закордонної допомоги.

Голодомор 1932 – 1933 років відповідає поняттю геноциду, передбаченому Конвенцією ООН від 9 грудня 1948 року про попередження злочину геноциду та покарання за нього, передусім пункту «в» статті 2 (навмисне створення для будь-якої групи життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її).

Роботу міжнародної наукової конференції висвітлювали кореспонденти вітчизняних і закордонних ЗМІ. Для них у перерві була організована прес-конференція, на якій доповідачі відповіли на всі поставлені запитання журналістів.

Під час конференції працювала виставка книг про Голодомор, випущених Видавничим домом «Києво-Могилянська академія». Це ж видавництво провело презентацію українського видання книги «Великий голод в Україні 1932 – 1933 років. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США» у 4 томах.

Український інститут національної пам'яті сподівається, що матеріали конференції, результат спільної праці науковців із багатьох країн світу, сприятимуть глибшому розумінню однієї з найтрагічніших сторінок історії українського народу.

І. Р. Юхновський

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I

Політичні і соціально-економічні чинники Голодомору 1932 – 1933 років в Україні

<i>Ігор Юхновський</i> ГУМАНІТАРНІ КАТАСТРОФИ ОЧИМА СУЧАСНИКІВ	9
<i>Владислав Верстюк</i> ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РОКІВ В УКРАЇНІ – ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	15
<i>Володимир Лозицький</i> СТАЛІНІЗМ І ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА	32
<i>Виктор Конграшин</i> ГОЛОД 1932 – 1933 ГОДОВ – ТРАГЕДИЯ НАРОДОВ СССР	38
<i>Stephan Wheatcroft</i> THE EXCEPTIONAL NATURE OF UKRAINE IN THE 1927 – 33 SOVIET FOOD CRISES AND FAMINES	47
<i>Георгій Папакін</i> «ЧОРНІ ДОШКИ» ЯК ЗНАРЯДДА РАДЯНСЬКОГО ГЕНОЦИДУ В УКРАЇНІ В 1932 – 1933 РОКАХ	59
<i>Валерій Васильєв</i> СТОСУНКИ КЕРІВНИЦТВА СРСР ТА УСРР У 1932 – 1933 РОКАХ: «КРИЗА ДОВІРИ»	87
<i>Геннадій Єфіменко</i> ГОЛОДОМОР ЯК РЕЗУЛЬТАТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КРЕМЛЯ	109
<i>Руслан Пиріг, Олександра Пиріг</i> ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: АРХЕОГРАФІЧНИЙ СЕГМЕНТ	119
<i>Олександр Угог</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УКРАЇНИ ІЗ РОЗШИРЕННЯ ДОКУМЕНТНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ	133

<i>Роберт Кушнеж</i>	ДОКУМЕНТИ ПОЛЬСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ ТА РОЗВІДКИ ПРО ГОЛОДОМОР	144
<i>Ганна Капустян</i>	ОЦІНКА ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 рр. В УКРАЇНІ В ДОКУМЕНТАХ УСНОЇ ІСТОРІЇ	169
<i>Олександра Веселова</i>	СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ ГОЛОДУ-ГЕНОЦИДУ 1932 – 1933 РОКІВ В УКРАЇНІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЙОГО ПРИЧИН І НАСЛІДКІВ	189
<i>Тамара Демченко</i>	СВІДЧЕННЯ ПРО ГОЛОДОМОР ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ СТАЛІНСЬКИХ АКТИВІСТІВ	211
<i>Ольга Мовчан</i>	БОРотьБА З ЕПІДЕМІЄЮ ТИФУ В УКРАЇНІ: 1932 – 1933 РОКИ	229
<i>Тетяна Євсєєва</i>	ГОЛОД-ГЕНОЦИД 1932 – 1933 РОКІВ В УКРАЇНІ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НЕПРАВОСЛАВНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ	239
<i>Володимир Головка</i>	ІДЕНТИЧНОСТІ ПРОТИ ІСТОРІОГРАФІЇ: ПРОБЛЕМИ СПРИЙНЯТТЯ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ СУЧАСНИМ УКРАЇНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ	255

РОЗДІЛ II

Масштаби та наслідки демографічної катастрофи 1932 – 1933 років в Україні

<i>Елла Лібанова</i>	ОЦІНКА ДЕМОГРАФІЧНИХ ВТРАТ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ	266
<i>Oleh Wolowyna</i>	HOLODOMOR LOSSES: METHODOLOGICAL PROBLEMS AND RESEARCH CHALLENGES	278
<i>Николай Кузнецов</i>	ВЛИЯНИЕ ГОЛОДОМОРА НА ЧИСЛЕННОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ РОССИИ	292
<i>Наталія Левчук</i>	НАДСМЕРТНІСТЬ ТА ЗНИЖЕННЯ ТРИВАЛОСТІ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ 1931 – 1933 РОКІВ	306

<i>Ірина Курило, Наталія Рингач</i>	ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ НАРОДЖУВАНОСТІ У 30-ті РОКИ ХХ СТОРІЧЧЯ ТА ЇЇ ДЕТЕРМІНАНТИ	325
<i>Людмила Слюсар'</i>	ДЕСТРУКТИВНІ ЗМІНИ У ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ПРОЦЕСАХ В УКРАЇНІ У 1920 – 1930-ті РОКИ	335
<i>Микола Шитюк</i>	СЕЛЯНСТВО МИКОЛАЇВЩИНИ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ: ТРАГІЧНА СТАТИСТИКА ЖЕРТВ СТАЛІНІЗМУ	346
<i>Олена Палій</i>	ЗМІНИ В ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ТА СКЛАДОВИХ ЇЇ ФОРМУВАННЯ ПРОТЯГОМ МІЖПЕРЕПИСНОГО ПЕРІОДУ 1926 – 1939 РОКІВ	363
<i>Олександр Глагун, Омелян Рудницький</i>	СТАТИСТИКА НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	373
<i>Олена Сирота</i>	ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РОКІВ ОЧИМА ЙОГО СУЧАСНИКІВ	393

РОЗДІЛ III

Правова оцінка Голодомору 1932 – 1933 років як геноциду українського народу

<i>Роман Сербин</i>	ОСМИСЛЕННЯ ГОЛОДОМОРУ У СВІТЛІ КОНВЕНЦІЇ ООН ПРО ГЕНОЦИД	400
<i>John-Paul Himka</i>	PROBLEMS WITH THE CATEGORY OF GENOCIDE AND WITH CLASSIFYING THE UKRAINIAN FAMINE OF 1932 – 33 AS A GENOCIDE	413
<i>Богдан А. Футей</i>	МІЖНАРОДНА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ГЕНОЦИД: СПРАВЕДЛИВІСТЬ У СУДАХ	421
<i>Myroslava Antonovych</i>	LEGAL SOURCES OF THE UKRAINIAN GENOCIDE OF 1932 – 1933	437

РОЗДІЛ I

Політичні і соціально-економічні чинники Голодомору 1932–1933 років в Україні

Ігор Юхновський

ГУМАНІТАРНІ КАТАСТРОФИ ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

Виникнення, розвиток і занепад тоталітарних режимів у людських суспільствах мають риси як спільні для всіх таких режимів, так і специфічні для кожного окремо. Описуючи найбільш значущі, ми підкреслюватимемо найвагоміші їхні риси.

Наша доповідь складається з таких частин:

- помилковість основних передумов комунізму. Введення їх у практику державного будівництва можливе, тільки використовуючи терор;
- огляд подій в Україні в умовах тоталітарного режиму (схема). Зомбування населення;
- доказ геноциду в умовах зомбування;
- паралель із «червоним демпінгом» у Веймарській Німеччині;
- висновок.

1. Помилковість теоретичних передумов комунізму:

а) «неповним» є вчення К. Маркса, що джерело додаткової вартості — не оплачена капіталістом частина роботи наймамого робітника.

Універсальним джерелом вдосконалення на Землі, джерелом доданої вартості є засвоєння інформації (не ентропії) сонячного випромінювання;

б) помилковим є твердження Ульянова-Леніна про можливість побудови комуністичного суспільства в окремо взятій

країні. Воно призводить до ізоляції цього суспільства і держави від навколишнього світу;

в) помилковим є вчення ленінізму-сталінізму про можливість оптимізації держави, в якій вся виробнича система і земля націоналізовані й управління зосереджене в єдиному центрі, наприклад, в центрі планування.

В результаті ми маємо плановий розподіл всієї продукції, відсутність конкуренції і створюваних нею стимулів вдосконалення продукції, до величезних витрат енергії:

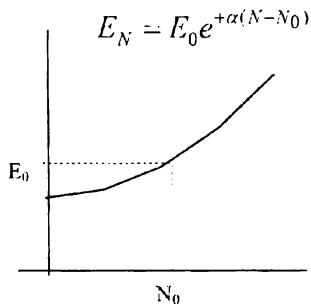
а) теза Маркса має наслідком відновлення диктатури пролетаріату. Прогрес у використанні сонячної енергії передбачає збереження зеленого листа, рівновагу між природою і діяльністю людини, принцип розумної достатності в житті суспільства ¹;

б) у замкненій суспільній системі спонтанно зростає ентропія — безлад на всіх напрямках життя;

в) оптимізація системи з повністю націоналізованим виробництвом і розподілом вимагає подачі й виконання нескінченно великої кількості команд і, відповідно, нескінченно великої енергії, крім того, в такому центрі управління зосереджується велика влада, яка веде до диктатури і волюнтаризму ². Таку владу в СРСР знайшов Йосип Джугашвілі-Сталін, а надалі, меншою мірою, генеральні секретарі компартії.

¹ Потік сонячної енергії локалізується на Землі в результаті реакції фотосинтезу. Це унікальна реакція: з трьох компонентів — вуглекислого газу, води і квантів сонячного випромінювання — за наявності зеленого листа (хлорофілу), як каталізатора, виникає глюкоза і молекулярний кисень. Інформація зосереджена в продуктах фотосинтезу, в глюкозі та молекулах кисню в розрахунку на 1 грам міль глюкози дорівнює 250 трлн/байт. Вона розподіляється в незліченних процесах в живих організмах.

² Кожна суспільна система має в своєму розпорядженні певний запас енергії E , при якій можуть бути оптимізовані N команд управління. Енергія E , необхідна для оптимізації N команд, залежить від N за законом експоненти і має такий графік

Утопічна доктрина не відповідає логіці й відкидається. Щоб увести в життя утопічну доктрину, необхідний примус, а в державному масштабі — терор. А внаслідок постійного несприймання доктрини — перманентний терор.

2. Огляд подій в Україні в умовах тоталітарного режиму. Почнемо з деякої аксіоми.

Нація і її рідна земля утворюють найбільш стійку природну рівновагу. Це стосується Української землі й української нації, Польської землі і поляків, Німецької землі і німців і т. д. Українська земля народжує українців постійно і невідворотно. Після татарського знищення, знаходячись під литовською, польською, московсько-російській окупацією, українці постійно прагнули до незалежності. У різні періоди історії це прагнення увінчувалося певними успіхами, але поразок було більше. І ось, за часів лютневої революції в Росії, в 1917 р. українці вибухнули своєю державою — Українською Народною Республікою. Незабаром, проте, вона була пригнічена армією російських більшовиків.

Більшовицький переворот 1917 р. ознаменував пришествя в Російську імперію комунізму більшовиків Ульянов-Леніна, Бронштейна-Троцького й інших.

Почалося насильне впровадження комунізму, яке закінчилося значною економічною і політичною невдачею. У результаті в 1922 р. Леніном було ініційовано відступ і перехід на грошово-товарні стосунки (так званій НЕП). Було створено СРСР. Була створена Українська соціалістична радянська республіка. Була оголошена політика українізації. Українізація УРСР мала місце як в низах, серед 80-% сільського населення України, так і в містах. Нація отримала нове вікно в прагненні до незалежності.

Такий розвиток подій в Україні суперечив планам Сталіна. У 1924 р. приймається Конституція СРСР. У ній відсутній розділ про права громадянина і людини, зате є спеціальний розділ про органи примусу — Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) і про республіканські відділення (ГПУ). До цього часу влада Сталіна і його кліки (Молотова, Кагановича, Калініна) стає домінуючою.

До 1928 року сільським господарством України є хутірне господарство, кожна сільрада складалася з 15 — 30 хуторів. Були товарно-грошові відносини. Рік 1928-й був вибраний більшовиками як початок атаки на українізацію і на українське

сільське господарство. Держава накладає на село обов'язкове постачання зерна.

Протягом короткого часу було знищено близько 280 тис. найбільш благополучних сільських сімей (розкуркулення). Держава СРСР отримала в результаті цієї варварської операції величезне багатство.

Потім почалася колективізація. Скасовано сотні тисяч хуторних господарств. Засоби виробництва і робоча худоба були колективізовані до 1931 р. майже повністю. Зачинено й розграбовано церкви. Репресовано священнослужителів. У результаті розграбування церковних цінностей СРСР знову отримує великі багатства.

Ведуться процеси проти української інтелігенції. Значна частина її розстріляна.

У колгоспах командують представники сільської бідноти. Катастрофічно падає продуктивність праці. Розміри обов'язкових постачань стають непосильними. У селах України з 1931 р. починається голод. За невиконання постачань зерна накладаються величезні штрафи у вигляді постачань м'яса в обсягах, що в 15 разів перевищують розміри недопоставленого зерна.

Повстання відбуваються безперервно. Вони жорстоко придушуються. З Росії присилають уповноважених. Тривають поголові обшуки селян. Панує свавілля, доноси, крадіжки, вбивства. У цьому Армагеддоні, який триває вже 5 років, виділяється відрізок часу форменого геноциду. Відрізок зими 1932 р. і зими – весни 1933 р.

Спочатку в селах Кубані (листопад 1932 р.) ухвалою уряду і Центрального комітету Комуністичної партії шість українських сіл заносяться на «чорну дошку». «Чорна дошка» означає особливий режим ізоляції з метою довести село до вимирання. Потім такий же прийом відбувається практично в усій Україні. До кінця 1932 р. вся Україна заноситься на «чорну дошку».

На початку січня Й. Сталін звертається із погрозою до українських селян: здати зерно (вже неіснуюче). Це звернення було сигналом – відбирати в людей все їстівне: квасолу, картоплю, буряк, виливати їжу з горщиків.

Було заборонено подавати інформацію про голод, навіть у книгах запису цивільного стану. Уряд офіційно відмовився прийняти будь-яку допомогу ззовні. У цей відрізок часу в Україні загинуло близько 3–4 млн людей. А якщо прийняти,

що приріст населення в Україні відповідав би середньому приросту в СРСР — 16 % (у Росії він був 28 %), то втрати українців у СРСР в людях у 1926 — 1937 роках становлять більше 10 млн.

Які ж висновки можна зробити:

1. Ми маємо юридичні підтвердження геноциду українців:
 - режим «чорних дошок», звернення Сталіна до українських селян і після цього відбирання у них всілякої їжі;
 - знищення української інтелігенції;
 - заборона виїзду з сіл і з України;
 - повернення українців, що раніше виїхали до Росії, назад в Україну;
 - відбирання у селян родинного срібла і золота;
 - заборона повідомлень про голод;
 - заборона писати в книгах цивільного обліку актів смерті через голод;
 - відмова від допомоги.

Всі, хто творять зло, злочинці. Зомбовані злочинці. Бо діяв не лише страх, не лише терор, але і безперервне втлумачення єдиної правильності принципів комунізму.

2. Не відповідає дійсності твердження, що, мовляв, в СРСР, починаючи з 1928 р., було прийнято програму індустріалізації і озброєння для захисту від зовнішнього ворога. Таким зовнішнім ворогом було капіталістичне оточення, зокрема Польща Пілсудського. На індустріалізацію потрібні долари. Щоб мати долари, потрібно продати зерно. А зерно є в українського селянина.

У період з 1928 р. СРСР награвував у селян величезні багатства у вигляді коштовностей, виробів народного мистецтва.

Паралельно з наступом проти українського селянина відбувався процес «червоного демпінгу» у Веймарській Німеччині. Основною метою його було залучення німецького бауера в пролетаріат шляхом його економічного розорення. Для цього до Німеччини німецькою компартією було поставлено з СРСР величезну кількість зерна. Зерно продавалося по значно нижчих за собівартість зерна в Німеччині цінах. Селяни розорялися і ставали політичною здобиччю комуністів.

Але на шляху німецьких комуністів Е. Тельмана стали німецькі націонал-соціалісти А. Гітлера. Гітлер підтримав сільських господарів Німеччини, національного дрібного виробника. І виграв вибори в Бундестаг в 1932 р. У Німеччині

почалася ера фашизму. Сталін заборонив Тельману перешкоджати Гітлеру.

Надалі, в 1937 р., Сталін розстріляв усіх начальників українського ГПУ, майже всіх керівників УРСР, всіх активних організаторів геноциду з метою показати «злочинців». На черзі в СРСР були нові хвилі терору.

І на закінчення.

Виникає проблема злочинців, винних в українському геноциді. Комуністична ідеологія — утопічна, ненаукова. Можливість її реалізації не вкладається в здоровий глузд, в логіку життя. Впровадження комуністичної ідеології відбувалося шляхом безперервного всеосяжного терору. Фактично відбувалося тривале зомбування населення від низів до верхів управління.

Так хто ж винний у жорстоких злочинах комунізму? Можливо, ті, хто починав більшовицький комуністичний переворот і хто впроваджував принципи комунізму.

І щоб у майбутньому щось подібне не повторилося, слід жорстко заборонити реєстрацію партії з комуністичною ідеологією.

З іншого боку, безконтрольний розвиток у країні олігархічних структур автоматично породжує антипода — комунізм. Тому єдиний шлях до розумного, стійкого співтовариства — створення законодавчих і старанних умов для відродження в Україні й у всіх інших країнах панівного середнього класу. І підтримка його існування.

Юхновський Ігор — академік НАН України, Український інститут національної пам'яті (Київ, Україна).

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ – ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Штучний Голодомор 1932–1933 років – злочин більшовицького режиму, від якого загинули мільйони українців. У світовій історії знайдеться не так уже й багато аналогів, які за масштабом, жорстокістю, цинізмом методів здійснення і наслідками дорівнювали б українській трагедії. Безумовно, маємо справу з планетарною соціальною катастрофою. Саме тому багато десятиліть правда про Голодомор перебувала під суворою забороною розголошення. І лише після отримання Україною незалежності тема Голодомору повертається до пам'яті народу, стає його болем, реквіємом і одночасно символом незнищенності нації. У 2006 році Верховна Рада України ухвалила закон про визнання Голодомору геноцидом Українського народу. Сьогодні перед усім українським суспільством стоїть завдання глибокого переосмислення причини, характеру, масштабів трагедії, гідного вшанування пам'яті мільйонів наших співвітчизників. Зробити це можна, лише глибоко збагнувши контекст, в якому був здійснений Голодомор, зрозумівши які події визначали розвиток України в 20-ті рр., які реальні загрози й альтернативи він складав для сталінського режиму. Треба також глибоко усвідомити злочинну суть цього режиму, утопічність ідей, на які він спирався і які не лише проповідував, а й намагався матеріалізувати в усьому світі.

Події кінця 20-х – початку 30-х рр. мають ключове значення у формуванні тоталітарного сталінського режиму, в якому не було місця дрібнобуржуазній стихії, її національним і соціальним проявам. Гасла світової комуністичної революції передбачали тотальну уніфікацію світу відповідно до комуністичної ідеології. За диявольською логікою більшовиків національне та мультикультурне розмаїття світу мало бути знищеним, переважна більшість населення перетворена на проле-

таріат. Щоб цього досягнути в світовому масштабі, треба було насамперед уніфікувати власну країну, а вона, як відомо, була не пролетарською, а дрібнобуржуазною, селянською, а головне — багатонаціональною.

Україна творила особливу перепону планам більшовиків. За кількістю населення вона переважала решту неросійських союзних республік. Секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь навіть висунув теорію боротьби двох культур, за якою російська культура ототожнювалася з пролетарською і вважалася прогресивною, а українська — оголошувалася дрібнобуржуазною реакційною.

У 1917—1921 рр. українська (за марксистською теорією та комуністичною ідеологією) переважно дрібнобуржуазна нація в огні й бурі революції намагалася збудувати свою народну, демократичну державність, відстоюючи яку, вела кількарічну збройну боротьбу як із білою, так і з червоною Росією. Більшовикам чималими зусиллями вдалося шляхом компромісів вгамувати відкриту збройну боротьбу, проте не вдалося зламати дух українськості. Суть компромісу полягала в тому, що більшовицька партія проголошенням нової економічної політики дезавувала свої попередні спроби безпосереднього будівництва комуністичного суспільства та відновила свободу ринкових відносин. У сфері національної політики XII з'їздом РКП(б) було проголошено політику коренізації, яка в Україні набула форм українізації. Компроміс створив в Україні ситуацію, в умовах якої стала можливою реалізація двох державотворчих проектів. З одного боку, більшовицька влада, яка була малочисельною, а головне — сформованою здебільшого з прийшлих в Україну елементів, офіційно декларувала побудову української радянської державності — національної за формою і комуністичної за змістом. Теоретичну платформу більшовицького проекту складали думки Леніна з національного питання, яке він під час революції вважав не надто важливим, тому рекомендував іти на поступки націоналам у тому випадку, коли йдеться про інтернаціональний союз трудящих з метою боротьби проти буржуазії всіх націй.

З іншого боку, існував потужний український табір, який виник як безпосередній наслідок подій революції 1917—1921 рр. До нього належала демократична інтелігенція, яка перебувала під ідейним впливом Української революції, ще ширший соціальний загал, в якому роль першої скрипки відігравало селянство, до цього табору належали українські націонал-

комуністи, насамперед колишні боротьбисти та укапісти. Значна кількість їх після саморозпуску власних партій була кооптована до складу КП(б)У, а окремі діячі, такі як О. Шумський, В. Блакитний, Г. Гринько, займали ключові посади в системі радянської влади. Особливу роль у націонал-комуністичному середовищі відігравав старий більшовик М. Скрипник. Гаслом українського табору була теза про побудову української держави — радянської за формою та національної за змістом.

В умовах НЕПу та політики українізації національний проєкт здобув стратегічні та низку тактичних переваг. XII з'їзд РКП(б) оголосив бій великодержавному шовінізму, фактично це була реакція на виступ Леніна проти сталінських «Тез про автономізацію». У «Листах до з'їзду» Ленін досить різко критикував Сталіна за грубість і нелояльність, а одночасно він пройшовся по збірному образу типового російського бюрократа, якого зобразив як «істинно руського чоловіка, великороса, шовініста, в суті своїй негідника і насильника». Політика коренізації змушувала етнічних росіян, державних службовців та партійних функціонерів в Україні не лише оволодівати українською мовою, а й формувати в собі певну українську лояльність, яка б стояла на заваді проявам великодержавного шовінізму. Це створювало для представників більшовицького табору певні незручності, позбавляло активності в гуманітарній сфері. Своє вони намагалися надолужити в царині економіки, яка контролювалася і направлялася з Москви. Українці в умовах політики коренізації отримали широкі можливості кооптування в систему державних та партійних органів та установ. Вони фактично опанували гуманітарним простором республіки. Голосного резонансу в республіці й за її межами набула інтелектуальна дискусія світоглядного напрямку, яку спровокував своїми статтями та памфлетами М. Хвильовий. Вона стосувалася бачення майбутнього України. Метафорично її зміст передавала стаття Хвильового «Україна чи Малоросія». Заклик Хвильового «далі від Москви» поділявся багатьма українськими інтелігентами. Діяльність Всеукраїнської академії наук, школи, освітніх закладів була спрямована на реалізацію української ідеї. Вона рефлексувала в працях істориків М. Яворського, М. Слабченка, О. Оглоблина, М. Равич-Черкаського. Останній, досліджуючи історію КП(б)У, висунув теорію «двокорінності». Величезне значення мало повернення в Україну М. Грушевського та його найближ-

чого еміграційного оточення. Грушевський взявся за розбудову історичних дослідних та видавничих установ. Особливо популярністю та масовим попитом користувався редакований ним часопис «Україна». Він виконував не лише свою безпосередню наукову функцію, але й певною мірою був загальнонаціональним консолідатором. Виняткових успіхів досягло українське книговидавництво. Кооперативні українські видавництва наповнили ринок української книги.

Однак гуманітарним фронтом справа не обмежувалася. Можна згадати про позицію українського радянського уряду в процесі створення СРСР. Українська сторона наполягала на конфедеративному принципі формування СРСР. У 20-х роках з українського боку неодноразово лунали вимоги до кремлівського керівництва переглянути лінію українсько-російського кордону відповідно до лінії етнічного розселення росіян та українців, що мало б привести до приєднання до України заселених переважно українцями регіонів РСФРР. Нерівноправність економічних відносин між центром і Україною була предметом наукових досліджень відомого економіста М. Волобуєва. Вчений гостро виступав проти того, щоб в економічному сенсі Україна розглядалась як південь СРСР, він пропагував необхідність зміни бюджетного законодавства, створення українського національно-господарського організму. Згадані факти, як і велика кількість їм подібних, не залишалися здобутком якихось спеціальних середовищ, вони активно впливали на широкий український загал, мали безпосередній вплив на формування громадської свідомості та нової постреволюційної української ідентичності. 27 грудня 1925 р. часопис «Тризуб» опублікував лист з України, в якому дописувач ділився власними враженнями від життя в Радянській Україні. Воно було так собі, але один наголос автор листа зробив недвозначно: «Єдине, що дійсно пробудилося — це національна свідомість. У цьому "заслуга" большевиків. Вони прийшли до нас із Росії, як окупанти, а тепер придобрюються до наших селян і стараються вимовляти "паляніца", як той москаль "варенікі". Але українізація їм не допоможе. Голодний циган готов був теж міняти віру, як московські комуністи мову, аби що-небудь видурити у мужика. Ну, та й для його недаром минула революція, дечого й він навчився». Відоме висловлювання члена еміграційного уряду Грузії, меншовика Ноя Жорданії середини 20-х років про те, що «Україна створилася на наших очах». Воно було зафіксоване органами ОДПУ для інформування вищого керів-

ництва держави. Чекісти ретельно відслідковували розвиток українського руху, вивчали його методи і форми. 4 вересня 1926 р. під грифом «цілком таємно» з'явився циркулярний лист ДПУ УСРР «Про український сепаратизм». У ньому констатувалось, що «тактика "культурної боротьби" українських антирадянських елементів з радянською владою за останній період все яскравіше та яскравіше вимальовується у вигляді розвитку серед української громадськості націоналістичних ідей сепаратизму». Далі говорилося, що припинення відкритої боротьби «українських націоналістів» проти радянської влади є лише зміною тактики, що українізація використовується для консолідації прибічників національної ідеї, що Українська автокефальна церква є могутнім оплотом націоналізму та «чудовою агітаційною зброєю», а Всеукраїнська академія наук увібрала в себе «масу колишніх видних діячів УНР». У листі йшлося про тісний зв'язок національного руху з селом, стверджувалося, «що виховання села в дусі ненависті до Москви дає відчутні результати». Пафос листа зводився до необхідності робити серйозні організаційні висновки, звернути особливу увагу на роботу з українською громадськістю, не обмежуватися простим спостереженням, а вести активну розвідку серед видних представників українських громадських течій.

Не виключено, що цей циркуляр став наслідком листа Сталіна 1926 р., в якому Генеральний секретар подавав ЦК КП(б)У сигнали небезпеки, яка йому бачилася в тому, що український рух набирає «характеру боротьби проти "Москви" взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури і її вищого досягнення — ленінізму». Лист завершує фраза: «Я не буду доводити, що така небезпека стає дедалі реальнішою й реальнішою на Україні»

Питання опозиційності українського руху курсу Москви неодноразово протягом 20-х років ставали предметом обговорення конгресів Комінтерну чи засідань його виконкому. «Українське питання» цікавило й інші міжнародні організації. 27 серпня 1925 р. конгрес 2-го соціалістичного Інтернаціоналу в Марселі ухвалив резолюцію про становище на сході Європи, в якій відзначив, що «Інтернаціонал домагається права на самовизначення для всіх народів, поневолених договорами 1918 року та рішеннями конференції амбасадорів, а також для народів СРСР, що здобули собі державну самостійність під час революції, як Вірменія, Грузія, Україна та інші» (Тризуб, 1925, № 2, 25 жовтня).

На актуалізацію української проблеми звернув увагу впровадженій з СРСР Л. Троцький. У «Бюллетене опозиції» № 77 — 78 він писав: «Украинский вопрос, который многие правительства и многие "социалисты" и даже "коммунисты" пытались позабыть или отодвинуть в долгий ящик истории, снова поставлен теперь с удвоенной силой в порядок дня. Новое обострение украинского вопроса теснейшим образом связано с вырождением Советского Союза и Коминтерна, успехами фашизма и приближением новой империалистской войны. Распятая между четырьмя государствами, Украина заняла ныне в судьбах Европы то положение, которое занимала в прошлом Польша, с той разницей, что мировые отношения сейчас неизмеримо более напряжены и темпы развития ускорены. Украинскому вопросу суждено в ближайший период играть огромную роль в жизни Европы».

Усе це спонукало Кремль до пошуку шляхів нейтралізації потенційних загроз з боку УСРР. Не випадково Москвою протягом 20-х років було організовано кілька пропагандистських кампаній, які мали на меті боротьбу з «шумскізмом», «волобуєвщиною», «хвильовізмом» тощо. На початку 30-х років було створено Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів як альтернативу Всеукраїнській академії наук. Час Великого терору невпинно наближався.

1929 р. визначний російський філософ-емігрант Г. Федотов опублікував у Парижі полемічну статтю «Будет ли существовать Россия?», в якій окреслив низку кардинальних проблем, що стали на заваді цьому існуванню і мали знайти своє рішення. Одна з них була пов'язана з Україною. Філософ сформулював її так: «Мы присутствуем при бурном и чрезвычайно опасном для нас процессе: зарождении нового украинского национального сознания, в сущности новой нации. Она еще не родилась окончательно, и ее судьбы еще не predeterminedены. Убить ее невозможно, но можно работать над тем, чтобы ее самосознание утверждало себя, как особую форму русского самосознания». Рафінований російський інтелегент, глибоко релігійна людина, Г. Федотов не допускав думки про можливість знищення нових українських реалій, можливо, він не підозрював, що план такого нищення уже склався в голові принаймні однієї людини — Й. Сталіна.

Згадаємо, що Сталін ще з часів революції, займаючи посаду наркома національних справ РСФРР, виявив себе жорстким і послідовним у вирішенні національних проблем. Весною

1918 р. він адресував голові Радянського уряду України М. Скрипнику телеграму з імперативом: «погратися у республіку і досить». Того ж року Сталін рекомендував С. Шаумяну бути особливо нещадним до дагестанських та інших гірських банд, наполягав на спаленні дощенту аулів, а також, для внесення класового розколу в середовищі національностей, іти на проголошення автономії татар, вірмен і т. п. 1922 р. Сталін виступив з ідеєю «автономізації», суть якої полягала в тому, що РСФРР мала б поглинути решту радянських республік, які формально вважалися незалежними, на підставах автономії, тобто з певним урізанням їхніх прав. За цю ідею Сталін був гостро критикований. Проте наприкінці 20-х років, здолавши своїх опонентів у боротьбі за владу, він узяв курс на жорстку уніфікацію національної політики, перетворення національних союзних республік на звичайні адміністративні одиниці унітарної держави зі збереженням національного декору, але без будь-якого не контрольованого центром національного життя. Головний удар був завданий по Україні як найбільшій після Росії республіці.

У червні 1930 р. на XVI з'їзді ВКП(б) Сталін оголосив про розгорнутий наступ соціалізму на всьому фронті, але рубежем переходу до нового курсу треба вважати 1928 р., рік повернення до примусових хлібозаготівель та остаточного розгрому лівої опозиції. Використовуючи своє становище Генерального секретаря більшовицької партії, Сталін не лише зумів сформулювати та відповідним чином розставити кадри партноменклатури, але й відповідним чином підібрати низовий партійний контингент. Шляхом чисток та наборів, якими він керував, у партію спрямовано набирали елемент, який ніскільки не сумнівався в можливості побудови соціалізму в окремо взятій країні. Для сумнівів у нього не вистачало елементарної освіти. За переписом 1927 р. серед членів ВКП(б) незакінчену вищу та вищу освіту мали лише 0,8 % осіб, 89 % мали домашню та початкову освіту, кілька десятків тисяч взагалі були неписьменними. Саме вони мали впроваджувати політику партії в життя.

Наприкінці 20-х років Комінтерн гальванізував ідеї все-світньої революції, а більшовицький режим вдався до колективізації та розкуркулення в надії, що контроль за колгоспом буде здійснити набагато простіше, ніж за селянською стихією. В село знову вносились класова боротьба, яка стравлювала більш заможні та незаможні верстви селянства. Розкуркулення не лише позбавило Україну 352 тис. кращих се-

лянських господарств, які традиційно давали половину валового збору зерна в Україні. Значна частина тих, хто потрапив під визначення куркулів, була розстріляна, близько 20 % депортовано на Північ та до Сибіру. Колективізація призвела до ліквідації економічної самостійності селянства, зробила умови його життя гіршими, ніж за кріпосного права. По суті, становище колгоспника, позбавленого землі, за винятком присадибної ділянки, тяглової сили, грошового заробітку, прив'язаного до села відсутністю паспорта, було становищем державного раба. Це становище наче випадає за межі визначення геноциду Конвенцією ООН 1948 р., до якої дослідники часто апелюють. Але воно передбачене Статутом Міжнародного Нюрнберзького трибуналу 1945 р., в якому говориться про покарання за злочини проти людяності: вбивства, знищення, поневолення, депортації та інші негуманні акти, здійснені проти будь-якого цивільного населення до чи під час війни.

Слід звернути увагу на міф про колективізацію як форму модернізації сільського господарства. 1930 р. валовий збір зерна в Україні становив 22,8 млн т, з них 60 % зібрали одноосібні селянські господарства, 1931 р. врожай упав до 17,7 млн т, а наступного 1932 р. — до 12,8 млн т. Колгоспна система протягом усього існування СРСР була верігами його економічної системи і, незважаючи на мільярдні дотації, ніколи не могла нагодувати країну.

Механізм штучного голоду не відзначався складністю, проте був добре продуманими діями і здійснювався протягом кількох років з особливою наполегливістю. Спочатку було встановлено завищені, нереальні плани хлібозаготівлі, які підвищувались у разі їх виконання. Потім, коли село залишилось повністю без продовольчого, фуражного і насіннєвого хліба, була запроваджена система натуральних штрафів. Вона передбачала вилучення у селян усіх продовольчих припасів. Села, які не виконували плану хлібоздачі, потрапляли в штрафні списки, так звані «чорні дошки». Занесені на такі «дошки» села підлягали економічній та фізичній блокаді, фактично вони перетворювалися на голодні гетто, в яких не було шансів на порятунок. Для придушення будь-якого опору в цих голодних гетто використовувались органи ДПУ. За інформацією В. Балицького, від початку хлібозаготівлі до 15 грудня 1932 р. по хлібозаготівельних справах було заарештовано 27 тис. осіб, в тому числі 107 голів сільрад, 409 голів колгоспів та 441 бухгалтер. До вищої міри покарання — розстрілу — присудили

108 осіб, ще 100 чекали вироку. В одному з документів ДПУ, датованому 22 листопада 1932 р., читаємо, що, відповідно до директиви Політбюро ЦК КП(б)У, органами ДПУ передбачено проведення масової операції з метою «завдання оперативного удару по класовому ворогові». Для цього в підготовчий період намічено в 243 районах України ліквідувати 436 агентурних груп з 2117 фігурантами, окрім цього в операції передбачено виявлення 1308 одиничних контрреволюціонерів. По лінії особливого відділу пропонувалось викрити 886 українських контрреволюціонерів, 247 колишніх білогвардійців 341 польського контрреволюціонера та ще 540 представників інших національних контрреволюцій. В іншому документі ДПУ відзначалось, що з листопада 1932 р. по січень 1933 р. з метою попередження і припинення активності контрреволюційних елементів у колгоспах було викрито й ліквідовано понад 1200 груп, до складу яких входили 6682 особи.

Про системний характер заходів, які привели до Голодомору і були наперед спрямованими, свідчить запровадження 15 листопада 1932 р. паспортної системи. Селянам паспорти не видавали. У січні 1933 р. українським селянам було заборонено виїзд з території УСРР в інші республіки. ДПУ категорично заборонило сільрадам видавати будь-які довідки на виїзд, агенти ДПУ та сільські активісти отримали завдання на попереднє виявлення тих, хто збирався залишити село, були мобілізовані транспортні органи ДПУ для створення оперативних «заслонів». У довідці ДПУ УСРР від 2 лютого 1933 р. йдеться про те, що лише протягом останніх 10 днів на залізницях України було затримано і профільтровано 16 733 особи, з них 15 109 повернуто до місць постійного проживання, повернуто з центральних областей Росії в Україну 8257 осіб. У тій же доповідній говорилось, що з другої половини грудня 1932 р. масовими виїздами селян було охоплено 215 із 367 районів, як найбільш уражені цим явищем називались Київська, Харківська та Дніпропетровська області. До початку весни 1933 р. органами ДПУ було арештовано 220 тис. втікачів, майже 190 тис. із них повернуто у вимираючі села. В результаті більшість мешканців України виявилися приреченими на голодну смерть. Смертність від голоду, що забирав щодня десятки тисяч життів, тривала фактично до нового урожаю.

З осені 1932 р. дії сталінського режиму набули чітких ознак геноциду, як їх кваліфікує стаття II Конвенції із запобігання і покарання злочину геноциду Генеральної Асамблеї ООН від

9 грудня 1948 р., тобто вчинені з наміром знищити цілком або частково «яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку». Серед таких дій фігурують убивства, заповідання розумового розладу, навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її, заходи, спрямовані на запобігання дітонародженню, насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу. Практично всі перераховані дії застосовувались сталінським режимом в Україні 1932 – 1933 рр.

Голодомор спричинив демографічну катастрофу, наслідки якої в Україні даються взнаки і сьогодні. Кількість жертв погано піддається верифікації. Проте й наявна статистика демонструє глибоке демографічне провалля, яке витворилось у 1932 – 1933 рр. Наведемо лише кілька цифр. Почнемо зі статистики шлюбів. 1927 р. в Україні їх було зареєстровано понад 330 тис. З 1930 по 1934 р. цей показник стабільно зменшувався, в 1933 р. він не досягнув 230 тис. Подібну картину демонструє статистика народжуваності. В благополучному 1927 р. кількість народжених в Україні перевищувала 1,2 млн осіб, в 1932 р. вона впала до 800 тис., 1933 р. дотяглась лише до 576 тис., а 1934 р. була ще нижчою – 561 тис. Лише 1937 р. рівень народжуваності знову досягнув 1,2 млн осіб. Зовсім поіншому виглядають дані смертності. 1927 р. природна смертність становила близько 580 тис. З 1931 по 1934 р. динаміка смертності постійно зростала. 1933 р. вона перевищила 3,6 млн. Природний план по смертності був виконаний на кілька років уперед. 1935 р. показник смертності ледь перевищив 360 тис. До початку Другої світової війни він так і не досягнув рівня 1927 р.

Сталінський режим робив величезні й різноманітні зусилля, щоб приховати масштаб трагедії. 16 лютого 1933 р., коли спостерігалась масова смертність від голоду, на місця надійшла директива: «Категорично заборонити будь-якій організації вести реєстрацію випадків опухання і смерті на ґрунті голоду, крім органів ДПУ». Сільрадам наказано при реєстрації смерті не вказувати її причину. Більше того, в 1934 р. надійшло нове розпорядження: всі книги ЗАГС про реєстрацію смертей за 1932 – 1933 рр. вислати в спеціальні частини (де частина з них була знищена).

Коли в 1937 р. черговий перепис населення засвідчив величезний його дефіцит, керівництво Центрального статистичного управління було репресоване, а результати перепису

на довгі роки заховані в спецховищах. Далі на втрати 1932—1933 рр. наклались події Другої світової війни, з жертвами якої теж не вдається остаточно розібратися. Ці об'єктивні труднощі не дають можливості прямого підрахунку кількості жертв. Вони встановлюються істориками та демографами на підставі непрямих методик підрахунку, які відрізняються за своєю точністю та методологією. Застосування різних методик породжує різнобій у цифрах. У науковій літературі та публіцистиці можна зустріти цифри від 3 до 10 млн, а в публіцистиці навіть більші. Це свідчить про остаточно нерозв'язаність проблеми підрахунку втрат. Нам здаються найбільш виваженими дані Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ. Вони виходять із того, що перевищення природного рівня смертності за час Голодомору становило 3,4 млн осіб, дефіцит народжуваності сягнув 1,1 млн, а кумулятивні демографічні втрати дорівнювали близько 6 млн осіб. У сумі це перевищує 10 млн осіб.

Говорячи про втрати, яких завдав Україні Голодомор, не можна не пам'ятати про трагічну долю сотень тисяч дітей, які не загинули, але втратили батьків та були відірвані від України. Притиснуті обставинами голоду до стіни, поставлені у безвихідь, батьки масово відвозили дітей до міст, де залишали в надії, що добрі люди чи держава порятують їх від голодної смерті. Дитяча безпритульність 30-х років нічим не відрізнялася від дитячої безпритульності часів громадянської війни та початку НЕПу. Вже влітку 1932 р. безпритульних почали відловлювати. Італійський консул у Харкові Граденіго повідомляв послу Італії в Москву, що в серпні 1932 р. велику кількість дітей було «несподівано виловлено й відправлено у невідомому напрямку, вочевидь, на острови Каспійського моря». В Україні нашвидкуруч відкривали сотні дитячих будинків, в яких розміщали безпритульних. Але навіть це не завжди рятувало від смерті. Є свідчення про окремі випадки суцільного вимирання дитячих будинків. Особливого розмаху безпритульність набрала 1933 р. У травні того року ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про боротьбу з дитячою безпритульністю». При РНК УРСР було утворено спеціальну Всеукраїнську, а в областях — місцеві надзвичайні комісії боротьби з безпритульністю та жебрацтвом, у селах — дитячі приймальники, створювалися трудові загони з підлітків тощо. Безпритульних вилучали з вулиць та розміщували в дитячих закладах, передавали під патронат, у той час навіть виникло поняття «патроновані діти». Кількість

вилучених з вулиці дітей тільки за травень – липень 1933 р. досягла 158 тис. Загалом у дитячих будинках перебувало до 500 тис. дітей. Часто вони не знали свого родоvodu, і найменші отримували ім'я та прізвище в дитячому будинку, вихователі формували їх світогляд та духовну культуру. Насамперед вони поповнювали лави комсомолу і жили з вдячністю владі за порятунок від голоду.

Було б неправильним розглядати Голодомор-геноцид як систему заходів, спрямовану виключно проти українського селянства. Рафаель Лемкін, розробник поняття «геноцид», написав статтю «Радянський геноцид в Україні», машинопис якої зберігається у Нью-Йорку, в міській публічній бібліотеці. У цій статті він розглядає Голодомор у контексті та тісному зв'язку з такими діями комуністичної влади, як знищення української інтелігенції, ліквідація національної церкви, наголошує на дитячій смертності. Лемкін говорить про певну систему злочинних дій комуністичної влади, які були спрямовані на знищення того ядра нації, котре зберігає та розвиває її культуру, її прагнення, її спільні уявлення, яке керує життям нації, фактично робить її саме нацією, а не людською масою. З такою постановкою питання важко не погодитись.

На початку 30-х років більшовицькою владою був здійснений потужний удар, спрямований на денационалізацію України, її уніфікацію в звичайну адміністративно-територіальну одиницю СРСР. Сталін вважав за краще Україну знищити, ніж втратити, саме такі настанови він давав своєму сатрапові Л. Кагановичу в листі від 11 серпня 1932 р. Він пише, що справи на Україні «из рук вон плохи». Насамперед погано по партійній лінії, погано – по радянській, а також по лінії ДПУ. Косіор, Чубар і Реденс, на думку Сталіна, не вправляються із покладеними на них завданнями. «Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять, – стверджує Сталін і продовжує: – Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и безсознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, против партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей. Так дальше продолжаться не может».

Сталін формулює завдання кадрових радикальних змін в українському керівництві та перетворення України в найближчий час «...в настоящую крепость СССР, в действительно образцовую республику». Володарю Кремля потрібна не національна Україна, а зразкова республіка. Він наказує на це грошей не шкодувати. Лист не призначався для преси, в ньому Сталін максимально чіткий, він жодним словом не згадує українських селян, не згадує куркулів, не говорить про колективізацію, натомість бачить небезпеку в гнилої партійної організації та слабкому керівництві республіки, яке не здатне допильнувати комуністичні інтереси. Л. Каганович на цей лист відповів абсолютною згодою: «целиком и полностью согласен с Вашей оценкой положения дел на Украине» та готовністю провадити сталінський курс в Україні особисто.

Наприкінці того ж року Сталін підписав таємну директиву ЦК ВКП(б) про хлібозаготівлі в Україні, яка містила пункт про практичне згорання політики українізації: «изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечивать систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации». Були сформульовані відповідні завдання органам ДПУ. Вони виходили з визнання «безумовного існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля». 5 грудня 1933 р. оперативним наказом по ДПУ України було сформульоване завдання негайного викриття і розгрому цього підпілля. З цією метою була створена ударно-оперативна група, яка успішно «развернула ряд дел и вскрыла контрреволюционное повстанческое подполье на Украине, охватившее до 200 районов, около 30 железнодорожных станций и депо». В оперативному наказі по ДПУ України від 13 лютого 1933 р. констатовалось, що в процесі проведеної викривальної оперативної роботи був зафіксований зв'язок підпілля із закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, УВО і УНДО) та польським Голоштабом. Надзвичайно цікавий заключний абзац констатуючої частини оперативного наказу. Ось він: «Анализ ликвидированных за это время дел говорит за то, что в данном случае мы столкнулись с единым, тщательно разработанным планом организации вооруженного восстания на Украине к весне 1933 года с целью свержения советской власти и установления капиталистического государства, так называемой Украинской

незалежної республіки». Можна з великим сумнівом ставитись до реального існування викритого підпілля. Але в даному разі річ не про те, реально чи нереально воно існувало. Справа в тому, чого боялася влада і з ким зводила рахунки. Як бачимо, тут жодним словом не згадано селян та їхнє небажання йти в колгоспи. Твердження, що Сталін мстився українському селянинові смертельним голодом за опір колективізації, не відповідає дійсності. На осінь 1932 р. Україна за рівнем колективізації, яка тут дорівнювала 69,7 % селянських господарств, суттєво випереджала більшість адміністративних регіонів СРСР та загальний рівень колективізації по Радянському Союзу, який сягав лише 61,5 %. Поза колгоспами в Україні залишалося більше третини селянських господарств. Їх ніхто не боявся. Переляк та істерію викликала можливість відновлення Української незалежної держави.

10 грудня 1932 р. було оголошено про чистку в більшовицькій партії, яка мала відбутися в наступному році. Загалом ЦК ВКП(б) націлювало партію на очищення від дворушників, бюрократів, порушників партійної дисципліни, в Україні партійна чистка повинна була пройти під гаслами боротьби з національним ухилом, з колишніми вихідцями з українських політичних партій. До кінця 1933 р. з КП(б)У було викинуто понад 51 тис. осіб, у тому числі й кількох членів ЦК. Усе це відбувалось на тлі кампанії цькування М. Скрипника, критики його поглядів з національного питання, а згодом його самогубства та самогубства М. Хвильового. Фактично національна течія в КП(б)У була до кінця року ліквідована. З КП(б)У було вичищено все, що раніше належало до інших українських політичних партій.

Як відзначив англійський історик Норман Дейвіс у всесвітньо відомій «Історії Європи», мета штучного Голодомору, запровадженого сталінським режимом, «полягала в знищенні української нації». Дейвіс кваліфікував Голодомор «геноцидним актом державної політики» й оцінив його як унікальне явище в історії ХХ ст.

Ще раз звернемо увагу на те, що поряд із селянством винищувалась українська інтелігенція. Після поразки визвольних змагань тисячі найбільш активних українських інтелігентів, причетних до державних структур УНР, змушені були залишити Україну. Інша частина української інтелігенції, яка залишилась в УСРР, повіривши у щирість політики українізації, вже на початку 30-х років була піддана репресіям (сфальси-

фіковані владою справи «Спілки визволення України», «Спілки української молоді»). На листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 р. С. Косіор повідомив, що поряд з викриттям націоналістичного ухилу М. Скрипника органами ДПУ було викрито ще кілька підпільних контрреволюційних організацій. Він назвав «Український національний центр», «Українську військову організацію» та «Всеукраїнський есерівський центр», які начебто мали на меті підготовку збройного повстання з метою знищення Радянської влади та відриву УСРР від Радянського Союзу. Хроніка 1933 р. пістряві судовими та позасудовими розправами з українською інтелігенцією. На початку січня у причетності до «УВО» були звинувачені 148 осіб, серед них письменники Б. Антоненко-Давидович, М. Ірчан, Остап Вишня, діячі КПЗУ. 5 січня постановою ЦК КП(б)У були виключені з партії і віддані до суду «за злочинний зрив завдань партії й уряду в справі заготівлі хліба» три директори зернорадгоспів Донецької, Одеської та Харківської областей, а решта попереджені, що в разі невиконання плану хлібозаготівель до них будуть застосовані надзвичайні заходи. 11 березня колегія ОДПУ в Москві розглянула сфабриковану справу контрреволюційної шкідницької організації, яка нібито діяла в системі органів Наркомзему та Наркомату радгоспів переважно на території України, Північного Кавказу та Білорусії. 35 «найактивніших учасників» організації були засуджені до розстрілу, а ще 40 отримали від 8 до 10 років ув'язнення. 17 липня ЦК КП(б)У ухвалив постанову, в якій звинуватив філософа В. Юринця у схильності до буржуазно-ідеалістичної філософії й одночасно у твердженнях про безбуржуазність української нації. 9 серпня з'явилась аналогічна постанова про роботу Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук. У постанові відзначалось засмічення установ академії «класово ворожими петлюрівськими та контрреволюційними елементами». 11 жовтня ЦК КП(б)У піддав розгромній критиці Український науково-дослідний інститут педагогіки і Всеукраїнське товариство «Педагог-марксист». Це далеко не повний перелік інспірованих 1933 р. справ проти «ворожих» елементів. Чи є підстави виводити їх за межі Голодомору-геноциду? Очевидно, що ні. За період з 1932 по 1937 р. загальне число репресованих перевищило 650 тис. осіб. Репресії продовжувались і після 1938 р. Відомий американський радянолог Д. Армстронг у монографії про український націоналізм висловив слушне припущення про те, що кампанія переслідування інтелігенції,

яка відбувалась одночасно з колективізацією та Голодомором, не могла бути випадковим збігом обставин. У це важко повірити. Армстронг вважає, що придушення національної інтелігенції мало характер превентивного заходу, «спрямованого на ліквідацію групи, яка сама по собі несла обмежену небезпеку, але могла стати реальною загрозою для комуністів, якби змогла використати незадоволення селян, щоб повернути їх до націоналізму». Формула Армстронга фактично викриває геноцидні дії сталінського режиму, які були завдані не стільки з метою знищити селянське господарство як таке (1933 р. за межами колгоспів перебувало більше третини селян-одноосібників), скільки для упокорення нації, її знесення та уніфікації в звичайну адміністративну одиницю Радянського Союзу з суворо дозованим національним декором. Італійський консул у Харкові С. Граденіго, аналізуючи масштаб і характер Голодомору в листі до італійського посла в Москві, дійшов висновку, що «теперішня катастрофа спричинить колонізацію України переважно російським населенням. Це змінить її етнографічну природу. Можливо, в дуже близькому майбутньому не доведеться більше говорити ні про Україну, ні про український народ, а отже, не буде й української проблеми, оскільки Україна фактично стане частиною Росії».

1934 р. у Харкові відкрили розкішний пам'ятник Тарасові Шевченку. Поет, революціонер-демократ стоїть в оточенні робітників і селян, які символізують класову боротьбу. Подія викликала їдку репліку Л. Троцького, якого на той час уже вислали з СРСР. «Нигде зажим, чистки, репрессии и все вообще виды бюрократического хулиганства не принимали такого убийственного размаха, как на Украине, в борьбе с сильными подпочвенными стремлениями украинских масс к большей свободе и самостоятельности. Советская Украина стала для тоталитарной бюрократии административной частью экономического целого и военной базы СССР, — писав Троцький у "Бюлетене оппозиции" № 77 — 78. — Сталинская бюрократия возводит, правда, памятники Шевченко, но с тем, чтоб покрепче придавить этим памятником украинский народ и заставит его на языке Кобзаря слагать славу кремлевской клике насильников». Досвід розгромленої і розіп'ятої України мав бути показовим для національних сил інших радянських республік.

Таким чином, навіть при такому побіжному розгляді проблеми стає очевидним, що Голодомор не був спричинений проявом природних катаклізмів, як це буває зазвичай, не був

простим прорахунком невідлого економічного експерименту, а став наслідком цілеспрямованої діяльності комуністичної верхівки на чолі зі Сталіним, яка, спираючись на комуністичну ідеологію та політичний досвід, набутий під час революції, свідомо розробила та застосувала комплекс різноманітних за своїм масштабом та способом дії заходів, спрямованих на упокорення України, найстрашнішим з яких була смерть через голод.

Довгі десятиліття тоталітаризму українці перебували у шоківому стані, стані амнезії національної пам'яті. Навіть люди старшого покоління, яким удалося пережити цю трагедію, не наважувалися говорити про неї вголос. Наслідки Голодомору гостро відчутні до сьогоднішнього дня. У суспільстві спостерігається глухий спротив лівих політичних сил поширенню правди про Голодомор. Однак вона торує свій шлях. Випуск «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.» – визначний науково-меморіальний захід, здійснений з ініціативи Президента України. Книга підбила підсумок велетенській роботі, яка в останні роки проведена в Україні. Це насамперед пошуки та оприлюднення різноманітного архівного матеріалу, публікація збірників документів та їх аналітичне осмислення. За останні час з'явилися сотні нових видань. У виданому 2008 р. другому випуску бібліографічного покажчика «Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр.» зафіксовано понад 6 тис. позицій. Триває поступальний процес усвідомлення глибини і масштабу трагедії, яка стає одним з наріжних каменів історичної пам'яті українського народу. Кількість свідчень очевидців Голодомору досягла 200 тис. Місцевими громадами відшукуються місця масових захоронень, вони впорядковуються й увічнюються пам'ятними знаками та хрестами. Формується мартиролог жертв Голодомору, на сторінках обласних томів «Книги пам'яті...» зафіксовані сотні тисяч імен безневинних жертв. Хочеться, щоб жодне ім'я не залишилося забутим. Лише така позиція – позиція пам'яті і вшанування – гарантує неможливість повторення подібних трагедій у майбутньому.

Верстюк Владислав – доктор історичних наук, Український інститут національної пам'яті (Київ, Україна).

СТАЛІНІЗМ І ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

В тисячолітній історії українського народу було чимало трагічних подій, проте всіх їх перевершує своїми катастрофічними розмірами і наслідками Голодомор 1932–1933 рр., жертвами якого стали, за різними даними, до 5 млн людей, головним чином представників українського селянства, котре впродовж багатьох століть було живильним джерелом існування українського етносу.

Від того часу, коли сталося це страшне лихо, радянська влада всіляко намагалася приховувати від народів СРСР та світової громадськості його масштаби, зводячи справу до наявності певних продовольчих труднощів, до того ж, начебто, викликаних спробами заможних елементів села (куркулів і частини середняків) чинити спротив соціалістичній реконструкції сільського господарства.

Але в Європі та за океаном, де була численна українська еміграція, добре усвідомлювали справжні розміри Голодомору та його жахливі наслідки. Так, уже у відозві Союзу українських журналістів та письменників на чужині (Прага) за квітень 1932 р. «До opinii всіх цивілізованих країн» зазначалося, що «через масове відбирання в української людності збіжжя, яке російська радянська влада вивозить за кордон по демпінгових цінах, на Україні вже тепер панує справжній голод як серед міської, так і серед сільської людності».

Однак весна 1932 р. була лише початком того страхіття, яке повільно насувалося на український народ. Апогеєм нечуванних страждань населення України від голодування, масової смертності від недоїдання, проявів людоїдства та трупоїдства стали кінець 1932 р. та перша половина 1933 р.

Чому саме в цей період, особливо в січні – червні 1933 р., відбулася найстрашніша, наймасовіша загибель людей? Адже

й у попередні роки, внаслідок державних хлібозаготівель і колективізації, у селах панував голод, проте такої масової смертності українське селянство ще не знало. На наше глибоке переконання, застосуванню жорстоких репресій проти мільйонів селян, організації тотального переслідування і знищення українського етносу, його мови і культури в Україні й поза її межами в цей період поклала початок постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і Західній області», яку підписали Й. Сталін і В. Молотов. Вона опублікована майже в усіх збірниках документів і матеріалів, присвячених Голодомору 1932–1933 рр., про неї згадують історики і дослідники, проте ґрунтовного її аналізу як з історичного, так і юридичного боку ще й до цього часу немає. Разом з тим, зазначена постанова є ключовою і ставить за мету остаточно покінчити не з будь-яким опором селянства, бо колективізація вже зламала його, а з національним існуванням українського народу.

Уважно читаючи постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р., яка майже повністю присвячена хлібозаготівлі в Україні й на Північному Кавказі, звертає на себе увагу згадка про Західну (нині Смоленську) область Російської Федерації. Хоча вона й унесена в заголовок постанови, проте їй присвячено лише один короткий абзац, що зобов'язував керівників області І. Рум'янцева та І. Шелехеса закінчити план заготівель зернових до 1 січня, а льону — до 1 лютого 1933 р. І все. Крапка. Жодних погроз, вказівок щодо репресій у разі невиконання плану в Західній області Росії постановою не передбачалося.

Зате для українських селян, в тому числі й для українців, котрі мешкали на Північному Кавказі, Й. Сталін і В. Молотов вимагали від партійних, радянських і каральних органів застосувати широкий набір репресій: висилка, вилучення продуктів і майна, ув'язнення до концтаборів, розстріл тощо.

Визначивши, як треба покарати «організаторів саботажу хлібозаготівель» (зокрема й тих, у кого був «партквиток у кишені»), постанова «пропонувала» ЦК КП(б)У і Раднарком України «звернути особливу увагу на проведення українізації, усунути механічне проведення її, вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій..., забезпечити партійне керівництво і контроль за ходом українізації».

Виявляється, розвиток української культури, а особливо запровадження української мови в діловодстві державних органів і громадських організаціях, на думку Кремля, є основною причиною, що негативно впливає на хід хлібозаготівель.

Але особливе роздратування, що навіть і не приховувалося авторами згаданої постанови, викликала «українізація більше половини районів Північного Кавказу», де проживало майже 80 % українців. А тому, з метою ліквідації опору хлібозаготівлі «куркульськими елементами» і їхніми «партійними» і «безпартійними прислужниками», московські вожді наказали:

а) виселити в найкоротші терміни в північні області СРСР зі станиці Полтавської, як найбільш контрреволюційної, всіх жителів, за винятком дійсно відданих Радянській владі і непричетних до саботажу хлібозаготівель, та заселити цю станицю колгоспниками-червоноармійцями, передавши їм усі землі, будинки, інвентар і худобу виселених;

б) негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів українізованих районів, а також усі газети і журнали з української мови на російську мову та перевести викладання в школах теж на російську мову, «більш зрозумілу для кубанців», і т. д. і т. п.

Виникає питання: якщо в постанові мова йде про застосування ексекуцій лише в Україні й на Північному Кавказі, їх «деукраїнізацію», то до чого ж тут Західна область? Адже зернові посіви її території склали невелику частку і область жодним чином не впливала на загальний баланс хлібозаготівель, та й українізації там не відбулося. Судячи з усього, Західна область Росії стала прикриттям злочинних намірів проти українців, мовляв, партія «об'єктивно» ставиться до всіх порушників виконання планів хлібозаготівель, в тому числі й до росіян. У зв'язку з цим треба віддати належне далекоглядності Й. Сталіна, який, включивши пункт про Західну область Росії до постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р., завуалював директиви партійним, радянським і каральним органам, спрямовані на покарання саме українських селян, надав можливість сучасним його апологетам, особливо з російського боку, без тіні сумніву стверджувати, «що виділяти тут українців як спеціально обраних жертв – це не тільки історично неправильно, це просто непорядно й огидно. Ніякого спеціального рішення проти українців, звісно, не було. Одночасно з голодом в Україні голод прокотився всією Росією, це було пов'язано з розкуркуленням» [1].

При цьому «забувають» сказати, що подібних постанов ЦК ВКП(б) і РНК СРСР по інших республіках колишнього Союзу РСР, зокрема і Росії, з чітко визначеним національним забарвленням, теж не було.

Зате майже щомісячно до Харкова надходили рішення і вказівки з Центру, які вимагали від УСРР відправлення її зернових ресурсів поза межі українських земель. При цьому зерно з України йшло не тільки на експорт за кордон, а й вивозилось до інших регіонів Радянського Союзу. Так, за вказівкою Кремля, 17 – 18 листопада 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про те, щоб поза експортними завданнями вивезти з України додатково 99 тис. т пшениці, в тому числі 50 тис. т до Москви і 20 тис. т до Закавказзя. Водночас було вказано відвантажити 23 тис. т борошна: Ленінграду – 14 тис. т, Закавказзю – 5 тис. т, Москві – 1,5 тис. т, Білорусії – 2 тис. т і тій же Західній області Російської Федерації – 0,5 тис. т. Причому «Заготзерно» зобов'язувалося на 20 листопада відвантажити всю фактичну наявність пшениці, що зберігалася в залізничних пунктах, і до 1 грудня відвантажити 75 % усього завдання, а борошно відвантажувалося щоденно рівномірною кількістю.

А як же Україна? Адже на її території вже лютував страшний голод. Проте Сталіну та його поплічникам було байдуже, вони свідомо прирікали українських селян і їхніх дітей до голодної смерті на власній землі. Оце і є та історична правда і «порядність», про яку так любляють говорити російські політики та історики, повчаючи українців, яким чином висвітлювати і трактувати трагічні події Голодомору 1932 – 1933 рр.

Отже, вказана постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. стала законною підставою для підготовки ретельної організації і проведення в січні – червні 1933 р. широкомасштабної екзекуції українського селянства. Його нищення найстрашнішим методом, через голод, супроводжувалося оновленням місцевого керівного апарату й «деукраїнізацією» України. Саме це дає всі підстави стверджувати про геноцид українського селянства, який лише за кілька місяців забрав життя мільйонів людей.

Не випадково, що для здійснення цієї акції Й. Сталін, не довіряючи «м'якотілим», на його думку, С. Косіору і В. Чубарю, наприкінці 1932 р. надіслав в Україну секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева і в січні 1933 р. затвердив його другим секретарем ЦК КП(б)У, котрий фактично став намісником Кремля

в Україні, з повністю підпорядкованим йому керівництвом республіки. Тепер стає зрозумілим зміст і останнього пункту постанови, яким Й. Сталін скасовував попереднє рішення заборони довозу товарів для українського села і надавав С. Косіору та В. Чубарю (читай П. Постишеву) право самостійно призупиняти постачання товарами районів, що не виконували план хлібозаготівель.

П. Постишев і його команда (люди з його оточення, а також партійні працівники, які приїхали з Росії для кадрового «зміцнення»), за висловом відомого українського історика Ю. Шаповала, здійснювали сталінську лінію з викачування зерна в Україні і паралельно займалися «чисткою» самої партії та всіх суспільних сфер. Власне, П. Постишев став координатором усіх злочинних дій влади на завершальному етапі морення українського народу голодом, згортання українізації, цькування М. Хвильового, М. Скрипника та інших.

Уже в листопаді 1933 р. П. Постишев з гордістю доповідав на пленумі ЦК КП(б)У, що під безпосереднім керівництвом і «за прямими вказівками ЦК ВКП(б), і особисто тов. Сталіна, ми розгромили українську націоналістичну контрреволюцію... Важко переоцінити значення цього розгрому». Дійсно, важко до цього щось додати, тим більше, якщо врахувати офіційні, далеко не повні дані Управління народногосподарського обліку Держплану УСРР, викладені в листі від 22 квітня 1935 р. до С. Косіора і П. Постишева, згідно з якими республіка на початку 1934 р. недорахувалася 4 млн 179 тис. сільського населення. З літа 1933 р. на величезних просторах України запанувала тиша. Голодом селян, цькуванням і залякуванням інтелігенції, «деукраїнізацією» України практично була здійснена руйнація української нації.

«Було б, однак, товариші, — продовжував говорити на пленумі ЦК П. Постишев, — невірно представляти собі справу таким чином, що минулий після рішення ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. період боротьби за правильне здійснення ленінської національної політики на Україні був періодом лише розгрому ворожих соціалістичному будівництву елементів». І далі він перераховував «успіхи» і «методи» роботи відомого більшовицького керівництва національно-культурним будівництвом в Україні. Однак про голод і смерть мільйонів українських селян і їхніх дітей як на червневому, так і на листопадовому 1933 р. пленумах ЦК КП(б)У, де були присутні 75 членів і 45 кандидатів у члени ЦК, не було сказано жодного слова. І це

при тому, що саме на цих пленумах розглядалися питання про організацію задачі хліба державі та підсумки 1933-го сільсько-господарського року.

Але, судячи з усього, П. Постишев, необачно нагадавши учасникам листопадового пленуму ЦК КП(б)У, що вся його діяльність в Україні у першій половині 1933 р., коли смертність людей від голоду набрала небачених розмірів, здійснювалася відповідно до рішення ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. і прямих вказівок особисто Й. Сталіна, підписав собі смертний вирок. Вождь згодом, після ознайомлення з результатами перепису населення 1937 р., коли з'ясується, що порівняно з 1926 р. українців майже на 16 % стало менше, знищить усіх керівників України, які були свідками і виконавцями його злочинних розпоряджень, в тому числі й П. Постишева.

Отже, сам П. Постишев засвідчував виключне значення постанови ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. і особисто Сталіна у здійсненні тої політики Кремля, яка призвела до катастрофи всеукраїнського масштабу. Хоч як це гірко визнавати, та на той час тоталітарний режим зумів у різний спосіб дезінформувати певні урядові кола західних країн, частину світової спільноти, а то і власний народ щодо перебігу подій в Україні в 1932 – 1933 рр.

На жаль, необхідно констатувати, що й напередодні 75-х роковин Голодомору в Україні Кремль, усвідомлюючи свій глибинний зв'язок з радянською номенклатурою, продовжує захищати сталінщину, залучає потужні дипломатичні сили, аби протидіяти визнанню міжнародною спільнотою факту геноциду в Україні. Кишенькові політики й історики дуже обурюються, не погоджуються, чомусь вважають заяви України свідомою образою росіян, називають інші цифри жертв і пояснюють смерть від голоду мільйонів людей важкими і неминучими втратами індустріалізації за рахунок максимального експорту сільськогосподарських продуктів. Але це, як справедливо зазначає відомий російський філософ Ігор Чубайс, і є оновлений, або модернізований, сталінізм.

1. Важка правда. Російські експерти обговорюють резолюцію ПА ОБСЄ про Голодомор в Україні // День. – 2008. – 10 липня.

Лозицький Володимир – кандидат історичних наук, член Координаційної ради з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр., директор ЦДАГО України (Київ, Україна).

ГОЛОД 1932–1933 ГОДОВ – ТРАГЕДИЯ НАРОДОВ СССР

В настоящее время в исторической литературе и публицистике представлены две основные точки зрения относительно голода 1932–1933 гг. в СССР. Первая точка зрения – это сторонники концепции о Голодоморе в Украине как специфически украинском феномене, как геноциде народа Украины со стороны сталинского режима с целью не допустить выхода из СССР Советской Украины [1]. Вторая точка зрения – их оппоненты, в большинстве своем российские историки. На их аргументации мы и остановимся в данной статье.

Российские исследователи начали писать о голоде 1932–1933 гг. в СССР еще во второй половине 1980-х годов. Впервые эта тема прозвучала тогда в публикациях историков-аграрников Института истории СССР АН СССР, а затем Института российской истории РАН В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого, И. Е. Зеленина [2]. В них определилась и альтернативная точка зрения на проблему голода 1932–1933 гг. в СССР. Суть ее в следующем: голод 1932–1933 гг. – трагедия всего советского крестьянства, результат осуществления в СССР сталинской модели форсированной индустриализации, обусловившей насильственную коллективизацию и принудительные заготовки сельхозпродукции, прежде всего хлебозаготовки, ради увеличения размеров хлебного экспорта и удовлетворения потребностей растущей промышленности.

Эта позиция документально подтверждена в опубликованных многотомных сборниках документов «Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание», «Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД», вышедших в рамках организованных В. П. Даниловым международных проектов [3]. Его участники, в том числе и автор настоящей статьи, на основе анализа ранее недоступных для исследователей до-

кументов из центральных и местных архивов, опубликованных в вышеназванных сборниках и не вошедших в них, подготовили многочисленные публикации по истории коллективизации в СССР, в том числе голода 1932 – 1933 гг. [4].

Особенностью проектов В. П. Данилова было участие в них известных западных ученых: Р. Дэвиса (Англия), С. Уиткрофта (Австралия), Л. Виолы (Канада), Л. Самуэльсона (Швеция). Во многом благодаря участию в указанных проектах С. Уиткрофт и Р. Дэвис смогли написать совместную монографию, посвященную анализу ситуации в сельском хозяйстве СССР в 1931 – 1933 гг., ознакомившись с которой, Р. Конквест в письме авторам книги указал на ее научную ценность [5].

В 1990-е – начале 2000-х гг. в России появились исследования голода 1932 – 1933 гг. на региональном уровне, в которых авторы на местном материале подтвердили вышеизложенную концепцию историков Института российской истории РАН. Среди них, в первую очередь, следует назвать публикации Е. Ю. Баранова, Г. Е. Корнилова о голоде на Урале, П. В. Загоровского и С. А. Есикова о голоде в Центрально-Черноземном районе, Т. Д. Надькина о голоде в Республике Мордовии, Н. Е. Кауновой о голоде в Среднем Поволжье, А. А. Германа о голоде в Республике Немцев Поволжья, Е. Н. Осколкова о голоде на Северном Кавказе и др. В них доказано распространение голодного бедствия в 1930 – 1934 годах по всей территории СССР: в Украине, на Дону, Кубани, в Поволжье, ЦЧО, Южном Урале, Западной Сибири, Киргизии [6]. Совершенно исключительным по драматизму и последствиям стал голод в Казахстане [7]. Имеющиеся на данный момент публикации российских историков и их коллег из Казахстана, Киргизии, Белоруссии позволяют с полной уверенностью заключить, что в той или иной степени в 1929 – 1934 гг. голодало практически все сельское и городское население СССР.

На собственном опыте автор настоящей статьи убедился, что трагедия 1932 – 1933 годов в российских регионах оставила не менее неизгладимый след в народной памяти, чем в Украине. Занимаясь исследованием голода 1932 – 1933 гг. в Поволжье и на Южном Урале, он обошел 5 областей и в 102 селениях опросил около 700 очевидцев трагедии [8]. Их свидетельства можно ставить в один ряд с опубликованными воспоминаниями украинских крестьян в известной «Народной книге-мемориале» «Голод 33» Лидии Коваленко и Владимира Маняка. В каждой российской деревне, попавшей в зону голода,

так же как и украинской, помнили и до сих пор помнят 33-й год. Не случайно, например, в районном поселке Малая Сердоба Пензенской области жителями установлен памятный знак — обелиск в память о жертвах 33-го года, а на окраине поселка, на месте массового захоронения жертв голода — Православный Крест.

Внимательное изучение источников указывает, что шел процесс постепенного и одновременного вхождения коллективизированных регионов СССР в голод, и существовал единый в своей основе механизм возникновения голодной ситуации в зерновых районах страны в 1929—1934 гг. Голод явился следствием антикрестьянской сталинской аграрной политики (насильственной коллективизации), которая разрушила традиционную, веками существовавшую систему выживания в деревне в условиях голодной катастрофы. В ходе коллективизации и неразрывно связанных с ней принудительных заготовок продовольствия в деревни не осталось никаких страховых запасов зерна и других продуктов на случай голода. Раскулачивание изъяло из сельской жизни кулака, традиционно помогавшего бедноте во время голода. Ситуацию усугубили действия власти по борьбе со стихийной миграцией населения из эпицентров голода.

Для российских историков очевидна связь голода и индустриализации, поскольку последняя стала причиной голодного экспорта. В 1930—1933 гг. из СССР было вывезено свыше 10 млн т зерна. Эпицентрами голода оказались прежде всего зерновые районы СССР, объявленные зонами сплошной коллективизации, где традиционно выращивались пшеница и рожь на экспорт. Причем львиная доля советского зерна, отправленного на экспорт в начале 1930-х годов (70 %), пришлось на два региона СССР — УССР и Северо-Кавказский край, а остальная — на Нижнюю Волгу и ЦЧО [9]. Именно в них в результате принудительного насаждения колхозов и выкачки из них всех продовольственных ресурсов в 1932—1933 гг. наступил массовый голод со всеми его ужасами. Таким образом, в первую очередь экономическая специализация районов предопределила масштабы трагедии в конкретных регионах СССР.

Связь коллективизации и голодной трагедии явно просматривается на примере Казахстана (входившего на правах автономии в РСФСР), где уже в 1929—1930 гг. вследствие бездумного обобществления скота и завышенных планов скотоза-

готовок скотоводы стали умирать от голода. Подобная же ситуация, хотя и с меньшими человеческими жертвами, в 1930—1931 гг. наблюдалась и в других регионах СССР, оказавшихся в зоне сплошной коллективизации.

Очевидны негативные результаты и просчеты избранной сталинским руководством системы планирования сельскохозяйственного производства, особенно планов государственных заготовок продовольствия. Они оказались явно завышенными с точки зрения производственного состояния колхозов и всего аграрного сектора в целом. Их выполнение с помощью административно-репрессивных мер разрушило сельское хозяйство, подорвало интерес крестьян (колхозников и единоличников) к добросовестному труду, вызвало их сопротивление в форме воровства зерна, несанкционированного отходничества, халатной работы на фермах и в поле.

Ответной реакцией власти на созданный ею кризис сельского хозяйства стало усиление насилия над крестьянством, достигшего кульминации осенью 1932 г. в зерновых районах СССР (Украине, Северном Кавказе, Нижней Волге), где с помощью чрезвычайных мер из деревни в счет хлебазаготовок были изъяты основные продовольственные запасы. Следствием данных мер стал голодный мор 33-го года.

Известные специалистам источники указывают на примерно однотипный механизм репрессий против крестьянства, осуществленный сталинским режимом с целью выполнения планов хлебазаготовок. Октябрьский 1931 г. Пленум ЦК ВКП(б) о хлебазаготовках касался всех зерновых районов. Чрезвычайные комиссии Политбюро ЦК 1932 г. по хлебазаготовкам были созданы почти одновременно на Украине, Кубани и в Поволжье. «Черные доски» для не выполнивших план хлебазаготовок районов были введены в Украине, Северо-Кавказском крае, Поволжье и других регионах. Конфискация всего продовольствия у крестьян за невыполнение плана хлебазаготовок происходила в 1932—1933 гг. во многих зерновых районах. Произвол местных властей в отношении сельских тружеников в период хлебазаготовок был повсеместным, о чем можно судить хотя бы по письмам М. А. Шолохова И. В. Сталину о ситуации в Вешенском районе, а также фактам поголовного выселения казачьих станиц на Кубани за «саботаж хлебазаготовок».

В 1933 г. не только в Украине, но и в российских регионах наблюдались все ужасы массового смертного голода. Так, на-

пример, в ходе записи воспоминаний очевидцев голода в Поволжье и на Южном Урале нами установлено, что в 1933 г. случаи людоедства и трупоедства имели место в таких селах Саратовской области, как Новая Ивановка, Симоновка Калининского района, Ивлевка Аткарского района, Залетовка Петровского района, Огаревка, Бурасы Новобурасского района, Ново-Репное Ершовского района, Калмантай Вольского района, Шумейка Энгельского района, Семеновка Мокроусовского района, в селе Козловка Пензенской области, в таких селах Волгоградской области, как Савинка Палласовского района, Костырево Камышинского района, Серино, Моисеево Котовского района, Мачеха Киквидзенского района, Етеревка Михайловского района, Отрог Фроловского района, в селе Кануевка Безенчукского района Самарской области. Эти факты подтверждаются многочисленными архивными документами [10].

Документы свидетельствуют о том, что не только в отношении Украины и Кубани, но и других регионов СССР зимой 1933 г. Сталиным была установлена блокада с целью запретить голодных людей в зоне голода, запретить им ее покинуть. Речь идет о директиве ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 22 января 1933 г., согласно которой следовало остановить массовый выезд крестьян «за хлебом» из УССР и Северо-Кавказского края. 16 февраля 1933 г. эта директива была распространена и на Нижне-Волжский край (в настоящее время это территория Астраханской, Волгоградской, Саратовской областей, Республики Калмыкии) [11]. В России так же, как и в Украине, ОГПУ и местные активисты вылавливали и возвращали на свои места голодающих крестьян [12].

Жертвами массового голода 1932 – 1933 гг. в СССР стали не менее 7 млн человек.

На наш взгляд, масштабы жертв голода оказались прямо пропорциональны удельному весу зерновых регионов СССР в хлебозаготовках и хлебном экспорте.

Так, например, данные Всесоюзных переписей населения 1926 и 1937 гг. показывают, что как минимум четыре региона тогдашней РСФСР – Саратовская область, АССР Немцев Поволжья, Азово-Черноморский край, Челябинская область – пострадали не меньше, чем Украина. Сравнительный анализ материалов переписей следующим образом фиксирует сокращение сельского населения в районах СССР, пораженных голодом в начале 30-х годов: в Казахстане – на 30,9 %,

в Поволжье — на 23, в Украине — на 20,5, на Северном Кавказе — на 20,4 % [13].

Исходя из вышеизложенного, по мнению авторитетного российского демографа В. Б. Жиромской, от голода в начале 1930-х годов за пределами Украины, на территории РСФСР, без Казахстана, входило не менее 2,5 млн человек [14], а вместе с Казахстаном, входившим в состав Российской Федерации — порядка 4–5 млн человек. При этом не учитываются потери населения РСФСР от голодного 1934 года [15].

Важнейший вопрос темы — это причины огромных жертв Украины во время голода по сравнению с другими регионами СССР. На наш взгляд, точнее всех в определении величины демографических потерь Украины в 1932–1933 гг. являются С. Уиткрофт, как специалист, досконально изучивший источники по данной проблеме, и самый авторитетный зарубежный исследователь в области изучения демографического потерь СССР в 1930-е годы, а также С. В. Кульчицкий, один из авторитетных украинских исследователей трагедии. Они назвали цифру жертв голода — 3–3,5 млн человек [16].

Огромные потери Украины от голода определяются, с одной стороны, размерами территории республики и численностью ее населения, проживавшего в сельской местности, в зоне сплошной коллективизации. С другой стороны, они стали результатом жестких мер властей по установлению контроля над стихийной миграцией голодающего населения, цель которых была в сохранении колхозного производства. Характер этих мер, опять же, определялся огромной территорией Украины, ее пограничным, стратегическим положением по сравнению с другими зерновыми районами СССР.

В данном контексте нельзя не указать на ряд существенных, на наш взгляд, аспектов проблемы, нуждающихся в объяснении в рамках концепции геноцида народа Украины голодомором. Речь идет о политике сталинского режима во время голодного бедствия в 1933 г. Она не выглядит политикой «геноцида» с точки зрения следующих фактов.

По нашим подсчетам, основанным на анализе источников, опубликованных в третьем томе сборника документов «Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание» (т. 3), в 1933 г. в общей сложности Украина получила 501 тыс. т зерна в виде ссуд, что было в 7,5 раза больше, чем в 1932 г. (65,6 тыс. т). Российские регионы (без Казахстана) соответ-

ственно получили 990 тыс. т, лишь в 1,5 раза больше, чем в 1932 г. (650 тыс. т).

Откуда взялось зерно для Украины? На наш взгляд, в том числе и за счет прекращения весной 1933 г. хлебного экспорта из СССР, который снизился в 5 раз (с 1800 тыс. т в 1932 г. до 354 тыс. т в 1933 г.).

Много ли получила Украина в 1933 г. продовольственных и семенных ссуд из Центра? Почти столько же, сколько в 1922 г. вся Советская Россия от всех международных организаций, участвовавших в оказании помощи голодающим в России (568 тыс. т).

Почему именно в Украину в 1933 г. было направлено из Центра такое огромное количество зерна? Потому что в УССР сложилась наиболее острая ситуация в зерновых районах, поставившая под угрозу срыв посевной кампании, чего сталинское руководство не могло допустить из-за особой роли республики в зерновом производстве страны.

Историкам известны документы о том, что Сталин в 1933 г. лично санкционировал направление в Украину зерна в ущерб российским регионам. Вот лишь один факт. 27 июня 1933 г. в 23 час. 10 мин. секретарь ЦК КП(б)У М. М. Хатаевич направил Сталину шифрограмму следующего содержания: «Продолжающиеся последние 10 дней непрерывные дожди сильно оттянули вызревание хлебов и уборку урожая. В колхозах ряда районов полностью съеден, доедается весь отпущенный нами хлеб, сильно обострилось продовольственное положение, что в последние дни перед уборкой особенно опасно. Очень прошу, если возможно, дать нам еще 50 тысяч пудов продссуды». На документе имеется резолюция И. Сталина: «Надо дать» [17]. В то же время, на просьбу начальника политотдела Новоузенской МТС Нижне-Волжского края Зеленова, поступившую в ЦК 3 июля 1933 г., о продовольственной помощи колхозам зоны МТС был дан отказ [18].

Противоречит концепции «геноцида голодомором» постановление Политбюро ЦК ВКП(б) от 1 июня 1933 г. «О распределении тракторов производства июня – июля и половины августа 1933 года», согласно которому из 12 100 тракторов, запланированных к поставке в регионы СССР, Украина должна была получить 5500 тракторов, Северный Кавказ – 2500, Нижняя Волга – 1800, ЦЧО – 1250, Средняя Азия – 550, ЗСФСР – 150, Крым – 200, Южный Казахстан – 150. Таким

образом, российские регионы, вместе взятые, получали 5700 тракторов (47 %), а одна Украина — 5500 (45,4 %) [19].

В этом же ключе следует рассматривать и решение Политбюро ЦК ВКП(б) от 20 декабря 1933 г. о закупке 16 тыс. рабочих лошадей для Украины в БССР и Западной области. Учитывая реальную ситуацию в СССР в 1933 г., в том числе распространение голода и на территорию Белоруссии и Западной области, где люди умирали от голода, можно увидеть, что Украина получила несомненные преимущества в данной части по сравнению с другими регионами страны [20].

И, наконец, «проукраински» выглядят даже решения Политбюро ЦК от 23 декабря 1933 г. и от 20 января 1934 г. о развертывании индивидуального огородничества, крайне необходимого в условиях начавшегося в СССР в 1930-е годы перманентного голода. ЦК ВКП(б) постановил разрешить в 1934 г. 1,5 млн рабочих заняться собственными индивидуальными огородами. Из них «украинская доля» рабочих — огородников в общей массе рабочих СССР, допущенных к занятию огородничеством, составила 500 тыс. человек, или 33,3 %! [21]

На наш взгляд, перераспределение в пользу Украины в 1933 г. перечисленных материальных ресурсов и другие меры по укреплению ее экономики не вписываются в такое понимание действий власти, как «геноцид».

Главный вывод, к которому пришел автор в результате многолетних исследований данной темы следующий: голод 1932 — 1933 гг. — это общая трагедия украинцев, русских и других народов бывшего СССР, трагедия всей советской деревни. И эта трагедия должна не разъединять, а объединять народы.

1. См.: Капустян А. Т. Национальная историография голода 1932 — 1933 гг. в Украине // Уральский исторический вестник. — Екатеринбург, 2008. — № 2(19). — С. 96 — 101.
2. См.: Кондрашин В. В. Голод 1932 — 1933 годов: трагедия российской деревни. — М., 2008. — С. 23 — 35.
3. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 — 1939. Документы и материалы: В 5 т. — Т. 3: Конец 1930 — 1933 гг. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. — 1008 с.; Советская деревня глазами ВЧК — ОГПУ — НКВД. 1918 — 1939. Документы и материалы: В 4 т. — Т. 3: 1930 — 1934 гг. — Кн. 1: 1930 — 1931 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. — 864 с.; Т. 3: 1930 — 1934 гг. — Кн. 2: 1932 — 1934 гг. — М.: РОССПЭН, 2005. — 840 с.
4. См.: Кондрашин В. В. Указ. соч. — С. 474 — 486.

5. *Davies R. W. and Wheatcroft S. G. The years of hunger: soviet agriculture, 1931 – 1933. – Palgrave Macmillan, 2004.*
6. См.: *Кондрашин В. В. Указ. соч. – С. 474–486. О голоде в Киргизии см.: Батырбаева Ш. Д. Демографические потери киргизского населения в годы голода в начале 30-х годов XX в. (источники и методы их изучения) // Известия Томского политехнического университета. – Т. 307. – 2004. – № 6. – С. 172–174 и др.*
7. *Абылхожин Ж. Б., Козыбаев М. К., Татимов М. Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. – 1989. – № 7. – С. 55–71.*
8. *Кондрашин В. В. Трагедия 1932 – 1933 гг. в поволжской деревне в памяти народной // Записки краеведов. Сборник материалов. – Вып. 2. – Ч. 2. – Пенза, 2004. – С. 83–100.*
9. *РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 162. – Д. 9. – Л. 24, 26–27.*
10. *СОГАСПИ. – Ф. 1141. – Оп. 14. – Д. 8. – Л. 5; ГАВО. – Ф. Р-5883. – Оп. 3. – Д. 16. – Л. 117; Аграрное развитие и продовольственное обеспечение населения Урала в 1928 – 1934 гг.: Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Оренбург, 2005. – С. 205.*
11. *Опубликовано: Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. – Т. 3. – М., 2001. – С. 644.*
12. *ГА Орловской области. – Ф. Р-1847. – Оп. 1. – Д. 3. – Л. 2.*
13. *Зеленин И. Е. Сталинская «революция сверху» после «великого перелома». 1930 – 1939: политика, осуществление, результаты. – М., 2006. – С. 120.*
14. *Российская газета. – 2006. – 6 декабря. – № 274.*
15. *ЦА ФСБ РФ. – Ф. 3. – Оп. 1. – Д. 747. – Л. 337–338.*
16. См.: *Уиткрофт С. О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931 – 1933 гг. // Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 866–887; Кульчицкий С. В. Демографические последствия голода 1933 г. на Украине // Тезисы докладов и сообщений VII Всесоюзной конференции по исторической демографии. – Часть 1. Донецк, 14–16 мая 1991 г. – М., 1991. – С. 38–39.*
17. *РГАСПИ. – Ф. 558. – Оп. 11. – Д. 64. – Л. 35.*
18. *Там же. – Ф. 17. – Оп. 167. – Д. 38. – Л. 96.*
19. *Там же. – Оп. 3. – Д. 923. – Л. 17, 41.*
20. *Там же. – Д. 936. – Л. 12.*
21. *Там же. – Д. 937. – Л. 8, 68–69.*

Кондрашин Віктор – доктор історичних наук, Пензенський державний педагогічний університет ім. В. Г. Белінського (Пенза, Росія).

THE EXCEPTIONAL NATURE OF UKRAINE IN THE 1927–33 SOVIET FOOD CRISES AND FAMINES

This paper is a contribution to the debate over the extent to which the fate of Ukraine in the period 1927–33 was a consequence of the general food crisis experienced by the Soviet Union in these years, and to what extent it was a consequence of specific policies that the Soviet government took towards Ukraine at this time.

I argue that the Soviet Union was experiencing a real and massive food crisis in these years. It was not an artificial device used to justify state terrorist action. Ukraine played a central role regarding the factors that contributed to this crisis, and ultimately Ukraine suffered the most severely from the mass famine that was the result of this crisis. But I argue that the result was not necessarily the outcome that was intended or expected by the political leadership. To prove that it was the intention of the Soviet political leadership to cause mass starvation in Ukraine it is necessary to do more than demonstrate that the famine occurred and was most severe in Ukraine. It is necessary to prove that the government and political leadership were in control of what was happening and that they purposely steered Ukraine into famine, when other options were available. This will require a detailed investigation of what happened in the famine and why it happened.

This paper investigates in some detail the incidence of the burden of this famine in terms of its chronology, scale, impact on the urban, rural and the temporarily unsettled population. It also investigates in some detail the incidence of the famine within Ukraine, down to the oblast, raion and town level. It will compare how the statistical record compares with the record from other sources, and how different parts of the statistical record compare with each other.

These are all questions concerning which we have detailed statistical data. These data have not been carefully studied because of a belief that they are totally unreliable. Instead more aggregated annual republican data are used on the presumption that they are totally reliable. In this paper I am proposing a more critical and subtle approach. I argue that no data are totally reliable, and that we need to assess the relative reliability of all the data. I argue that we should have less faith in the total reliability of the adjusted data, and that we should attempt to assess the degree of reliability of the more detailed data, that do tell us something.

The extent of the very large corrections to the aggregate data have been partly justified on the presumption that in many areas during the famine there was a total collapse of the statistical recording system. This is incorrect and is partly based on a misunderstanding of the way in which statistical data was collected and processed at the time.

We need to be aware that statistical data were collected and processed in two very different ways: a) conjunctural data that were to be processed and forwarded to the centre within ten days of the end of each month; and b) fuller accounting data that were to be processed and forwarded to the centre a month after the end of the year. Standard instructions state that if the conjunctural figures were not complete within 10 days of the end of the month, the local branch or section was not to waste it's time in working on them, but was to concentrate on ensuring that they were fully included in the comprehensive reports at the end of the year.

It does appear that there was a breakdown in the conjunctural system in some areas. But I am not aware of the total breakdown in the collection of the annual accounting data in 1933 in Ukraine or European Russia. (There were total breakdowns in Kazakhstan and other parts of the non-European section of the USSR.) We need to be aware that the statistical system had been greatly weakened by the closure of an independent TsSU in late 1929, when it was merged into Gosplan, but the system had been revised in early 1932 as TsUNKhU and was working well at this time.

Of course I am aware of the limitations of the data, and of the need to take into account its reliability. I wrote the two appendices on the reliability of grain statistics and demographic data in the major 7 volumed collection of the tragedy of the Soviet village. But I am somewhat critical of the reliability of the currently accepted demographic and agricultural data.

Let us look at the demographic data describing the demographic crisis first.

1) Demographic data describing the demographic crisis

Five series of highly corrected data on annual mortality and natality are available one for the USSR [1] and RSFSR [2], and two for UkSSR [3] and two for the rest of the Soviet Union (by deducting the Ukrainian and Russian figures from the USSR totals. However these series use different methodologies and are not necessarily compatible. Furthermore I have been highly critical of the ADK series for USSR and RSFSR and as I explain below these data provide some indicators which are not comparable with other data, and so need to be treated more critically.

All available demographic data, both mortality and natality, both uncorrected and corrected mortality and natality data indicate the enormous scale of the mortality crisis in Ukraine in 1932 – 33. But there are some important differences in the series, and the aggregated annual republican data do not really take us very far.

See mortality data and graphs

Note implicit effect of corrections on other areas

	USSR	RSFSR	UkSSR	Other
1933				
Uncorr	5,248	1,909	2,927	412
Corr	11,450	2,584	5,239	3,627
% cor	118 %	35 %	79 %	781 %
Cdr corr	70,3	50,5	81,3	132,0
Corr UDIN			117,1	91,4
Uncorr	59,6	28,0	60,1	16,9

See natality data and graphs

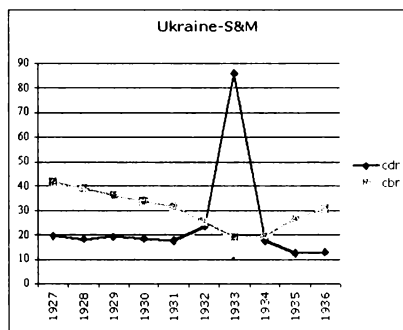
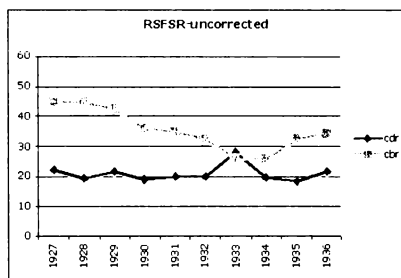
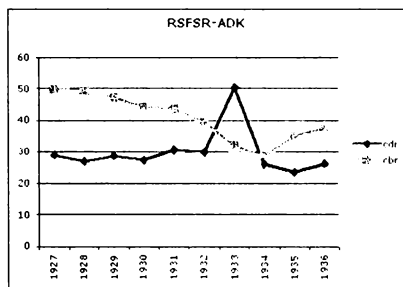
Natality data: uncorrected registration data and corrected data

	Corrected natality		Uncorrected	
	UkSSR (S&M)	RSFSR	UkSSR (ADK)	RSFSR
1927	41,9	50,1	40,8	44,8
1928	39,3	49,4	38,4	44,8
1929	36,5	47,4	35,7	42,5
1930	33,9	44,3	33,2	36,1

1931	31,8	43,6	31,2	35,0
1932	25,2	39,5	24,6	32,5
1933	19,2	32,0	14,2	26,2
1934	19,7	28,7	19,8	25,9
1935	26,7	35,0	26,5	32,7
1936	30,8	37,7	30,6	34,4

The uncorrected mortality data show that Ukrainian mortality was normally lower than Russian mortality, but that there was a dramatic change in 1932 when Ukrainian mortality began to exceed Russian mortality. In the following year Ukrainian mortality rose to a level of more than double Russian mortality.

The corrected data shows a rather different picture. Yes normal Ukrainian mortality is shown to be lower than Russian mortality. But they indicate a far less dramatic shift in 1932, with Russian mortality continuing to be significantly higher than Ukrainian mortality, ie. 30 per thousand in Russia in 1932 and only 23,5 per thousand in Ukraine. When the dramatic rise does come in 1933 the corrected indicators again show a less significant relative increase in Ukrainian mortality in comparison with Russian than in the uncorrected data.

I don't think that this is necessarily correct. I think that it is worthwhile looking more seriously at what the uncorrected data would tell us, especially as it will enable us to get a much more detailed picture regarding the chronology of the famine, its urban rural incidence and a more detailed regional incidence. Of course we still need to acknowledge that there is a degree of uncertainty and unreliability with these data. It is also significant to know what kind of picture the officials who had access to these data would be receiving.

A comparison of how the crisis is reflected in both mortality and natality data is particularly revealing, because we would expect the crisis to be reflected in different ways, ie. an elevation in mortality, but a decline in natality. Imperfections in the registration system are likely to have both been in the same direction, ie. under-reporting of both deaths and births, therefore an examination of the data to see whether the registration of births and deaths were going in the same direction would be revealing.

In terms of urban/ rural

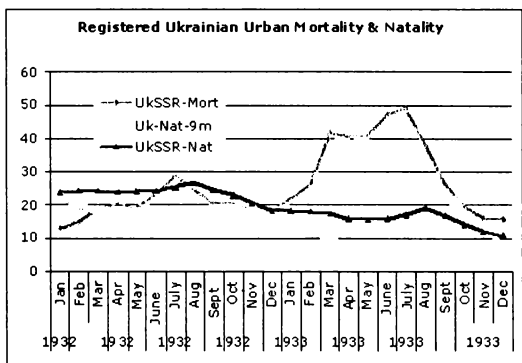
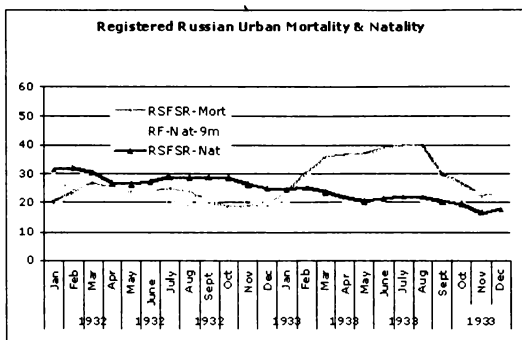
	Urban mortality		Rural mortality	
	UkSSR	RSFSR	UkSSR	RSFSR
1926	14,2	18,6	18,9	22,0
1927	13,8	19,0	18,7	23,4
1928	13,6	17,1	17,2	19,9
1929	14,2	17,8	18,4	22,5
1930	14,4	19,2	18,0	21,3
1931	15,8	21,6	16,5	20,9
1932	20,0	23,6	21,3	19,8
1933	32,0	29,9	69,5	30,4
1934	16,3	19,0	17,7	22,1
1935	13,2	15,4	10,5	19,9

Source: RGAE: 1562/329/83, ll. 27 – 28

And monthly

And non-local (ne-mestniye)

One of the most interesting sets of files on the 1933 demographic data is a detailed set of monthly by oblast by urban/rural data on deaths amongst the non-local population, which probably relates to the large population of homeless refugees of the time. Altogether there were 46,367 registered non-local deaths in 1933 of whom 40,267 were in urban areas and 6,107 in rural areas. If we assume a non-local population for the Ukraine of about 300,000 in

urban areas and 50,000 in rural areas we will get mortality rates for 1933 of 134 ‰ in urban areas and 122 ‰ in rural areas, ie. respectively more than 4 and about double the rates for the local population. These rates peaked in June 1933 when the urban rate for the non-local appears to have been about 293 ‰ cf 45,8 ‰ for the settled population, and 327,3 ‰ for the rural non-local as opposed to 195 ‰.

The mortality in these unfortunate groups was, as Sen, has led us to believe very high indeed.

In terms of the separate regions within Ukraine we can see a major shift from mortality initially being highest in 1932 in the Urban regions of the highly industrialised Donetsk district. Because this was an area largely fed on central supplies, this would appear to indicate that the problem was in the lack of receipt of adequate central supplies. In 1933 the central supply situation in Donetsk was relatively favourable, and it was regions like Kiev Oblast and Kharkov oblast which were receiving a much lower share of central supplies that suffered the most.

Registered mortality per thousand population in 1932

	Urban		Rural		
	Rank	%	Rank	%	
Donetsk	1	40,8	3	25,3	large urban xs
AMSSR	2	35,7	1	37,2	
Kiev Ob	3	28,0	2	35,3	
Odessa Ob	4	25,5	6	20,9	
Chernigov Ob	5	24,0	7	18,0	
Dnepropet Ob	6	22,0	8	18,2	
Kharkov Ob	7	20,3	4	24,6	
Vinnits Ob	8	19,7	5	24,1	
All UkSSR		28,8		25,2	
All USSR					

In 1933 steps had been taken to protect the Donbass. This included appointing Akulov Obkom secretary and ensuring that they received a higher share of centrally collected grain. The centre of gravity of the famine shifted to those Ukrainian towns that were not receiving central grain procurements and which had to collect their own grain from local resources. This probably explain the very high mortality in both Urban and rural areas of Kiev oblast at this time.

Registered mortality per thousand population in 1933

	Urban		Rural	
	Rank	%	Rank	%
Chernigov Ob	1	78,0	6	115,6
Kiev Ob	2	61,7	1	316,0
Kharkov Ob	3	58,4	2	264,6
AMSSR	4	56,0	3	210,1
Odessa Ob	5	55,0	5	121,8
Vinnits. Ob	6	48,8	4	174,5
Dnepr. Ob	7	41,4	7	115,7
Donetsk Ob	8	30,9	8	69,2
All UkSSR		47,7		196,3

Note max mortality in 1932/33

	RF	Uk	Kiev	Khar	Odess	Vinn	Dnepr	Don	Cher	MAS
Urban	25,2	28,8	28,0	20,3	25,5	22,8	22,0	40,8	24,0	35,7
Rural	25,1	25,2	44,2	25,1	20,9	24,1	19,5	26,7	18,2	37,2

Max mortality at time of height of central procurement crisis in Jan 1933

	RF	Uk	Kiev	Khar	Odess	Vinn	Dnepr	Don	Cher	MAS
Urban	23,7	22,4	33,0	20,7	29,4	27,7	19,9	15,4	24,6	21,0
Rural	22,6	22,6	27,2	25,4	16,7	21,9	19,3	20,4	20,1	21,2

Max mortality after end of central procurements, when local agencies were trying to compensate for low urban supplies in areas with reduced central supplies. July

	RF	Uk	Kiev	Khar	Odess	Vinn	Dnepr	Don	Cher	MAS
Urban	40,0	49,2	57,1	63,2	57,1	47,4	41,9	35,6	69,6	41,8
Rural	47,5	133,0	206 ¹	140,1 ²	81,2 ³	160,4 ⁴	75,6 ⁵	41,3 ⁶	106,1 ⁷	131,2 ⁸

Note contrary to the claims of Conquest and others the worst affected areas were Kiev and Kharkov, not areas of main grain procurement, but areas where urban population had rel low central supplies.

To some extent this is reflected in power of local Secs.

Donbas Obkom was well provided with Akulov from OGPU and Orgburo in Moscow.

Kiev Obkom had much less effective leadership under Demchenko.

Within Kiev Oblast worst affected areas in south. These were areas in which later local oblast collections were carried out to feed Kiev, which had largely been taken off central supplies and was dependent on the decentralised local collections.

Conclusions regarding demographic data are that Ukraine was relatively privileged regarding incidence of mortality in the early years of food crisis, but began to suffer greatly in 1932 and especially in 1933, when it recorded the highest mortality in Ukraine and in the USSR.

¹ 316 in June 1933.

² 254,6 in June 1933.

³ 122,2 in May 1933.

⁴ 174,5 in June 1933.

⁵ 120,2 in May 1933.

⁶ 86,9 in May 1933.

⁷ 115,6 in June 1933.

⁸ 210,1 in June 1933.

2) Data on the grain balance

Let's look at exceptional role of Ukraine in the Union grain balance and in the disturbance of that balance in 1927 – 33.

It is important to note that there was a real problem of grain imbalance in 1926/7.

Too many people have been excessively influenced by Stalin's claims at the time that there was plenty of grain in the country and therefore no reason why procurements were low. (Stalin in Urals-Siberia in Jan 1928, and in speech 'On the grain front' in Institute of Red Professors June 1928.

In fact production was low, and there was an increased demand for the enlarged urban population, the enlarged rural population, and additional demand from the transformed livestock. (Recovered from the drought of 1921/2 and after the mass use of artificial insemination covering much larger animals, which consequently ate far more grain.

In regional terms we can identify five main macro regions as regards the grain balance. Two of these are normally grain deficit regions and three grain surplus regions.

The major deficit region – a) Northern Consumer Region requiring about 5 mln tons of grain per year on eve of Revolution and in the 1920s and 1930s.

The minor deficit region – b) Southern Consumer Region of ZSFSR and Soviet Central Asia requiring about 1 million tons of grain per year in the 1920s and 1930s.

The three major grain surplus regions – c) Central Producer Region of Volga and Central Black Earth Region, which was the old-world traditional supply region for NCR, but which had been finding it increasingly difficult to meet these supplies from the late 19th Century.

d) Southern Production Region of Ukraine and North Caucasus which had been supplying main grain exports (about 10 mln tons of grain per year) on eve of Revolution, and which was planned to resume grain export drives.

e) Eastern Producer Region of Urals, Siberia and North Kazakhstan.

Ukraine alone, or in combination with North Caucasus, forming the Southern Producer Region (SPR) had been the major new source of grain surpluses, provided the bulk of the growing amount

412
 1 Northern Caucasus Region (NCR)
 2 Southern Caucasus Region (SCR)
 3 North-Caucasian Region (NCR)
 4 Western Siberian Region (WSR)
 5 Eastern Siberian Region (ESR)

of grain exports in the late Imperial period. About 8 of the 10 million tons of grain regularly exported at this time.

For reasons explained above this scale of exports failed to materialise in the late 1920s and early 1930s, although the early government planning strategy was premised on the resumption of large grain exports. After negligible exports in 1927–29 there was an attempt to revive grain exports after the good harvest in 1930 when 5,8 million tons of grain were exported. Another 4,8 million tons were exported in 1931/32 (mainly in the first half of the year). Then grain exports fell sharply.

	All	Ukraine	N-Caucasus
1930/31	5,8	3,1	1,1
1931/32	4,8	2,5	1,2
1932/33	1,6	0,7	0,3

The inter-regional pattern of grain transfers including exports is given in the following table:

	NCR	Ukr	NC	CPR	EPR	SCR
1928	-4,3	1	0,7	2	0,8	-1
1929	-5,3	1,8	0,7	2,2	0,9	-1
1930	-2,9	4,6	1,2	2,9	-0,2	-0,9
1931	-4,1	5,0	1,4	3,6	0,2	-1,3
1932	-3,7	2,0	1,0	3,4	-0,7	-0,9
1933	-3,4	1,2	-1,9	3,6	0,6	-0,9
1934	-3,9	1,2	0,4	3,0	0,3	-1,4

In terms of regional balances Ukraine only has two relatively good supply years in these seven years 1930 and 1931 when net exports reached about 5 mln tons. For 1928 and 1929 it was well below this, and in 1932–34. North Caucasus was relatively similar with bad years in 1928, 1929, 1933 and 1934. 1932 was relatively high.

The region that compensated a little for low transports in 1928 and 1929 was EPR. And part of them Urals and Siberia were severely targeted in 1928 and 1929. Partly as a result of this targeting in the early years, in later years EPR was unable to sustain high exports. In fact from 1930 to 1932 EPR was a net importer of grain.

The other region that was expected to take up some of the slack was CPR (Volga and Black Earth Regions) where net exports rose from 2 mln tons in 1928 and 1929 to 2,9 mln tons in 1930 and 3,6 mln tons in 1931. This was quite a substantial achievement given that the Volga suffered particularly from the drought of 1931.

Given the way that these other regions were being targeted in these earlier years it is not surprising that Ukraine eventually found itself as the main target as the crises continued.

Data are also available on grain procurements for the different months in different regions and for the utilization of this collected grain. It is important to know that large amounts of the grain collected in 1932 and 1933 were fed back to the rural population, as the transport data also indicates.

Conclusions regarding grain

1) There was a real problem of grain shortage. This was partly systemic due to population shifts and increases in livestock, but it was also conjunctural and a consequence of unfavourable weather in 1927, 1929, 1931 and 1932.

2) The authorities felt that they had no alternative but to attack the peasants who might otherwise be inclined to reduce production or engage in speculation.

3) There were large battles every year and especially in 1932/33 when plan was lowered 3 times. Reduction of central plan threw many urban areas onto local supply. Max mortality in famine was associated with these local supplies of Feb to July, rather than the central collections. However central collections set up scene for later disaster.

I hope to have shown that detailed statistical data on demography and the grain balance is present in several different forms, which tend to compliment and support our conclusions about the reliable nature of these data. The data indicate the sharp deterioration that occurred after February especially in those rural areas that were the object of local supply operations. The famine was extremely serious in Ukraine and the political leadership had been criminally neglect in failing to take more adequate

precautions to ensure that all of the population was adequately fed, but it would be wrong to suggest that the grain problem was artificial and had been invented for other reasons.

1. *Andreev E. M., Darskii L. E. and Khar'kova T. L. Istoriya Naseleniya SSSR za 1920 – 1959 gg. – Moscow, 1990.*
2. *Andreev E. M., Darskii L. E. and Khar'kova T. L. Demograficheskaya istoriya Rossii: 1927 – 1959, Moscow, 1998.*
3. *Shkolnikov and Mesle.*

Віткрофт Стефан – професор, Університет Мельбурна (Мельбурн, Австралія).

«ЧОРНІ ДОШКИ» ЯК ЗНАРЯДДЯ РАДЯНСЬКОГО ГЕНОЦИДУ В УКРАЇНІ В 1932–1933 РОКАХ

Голодомор-геноцид Українського народу 1932–1933 рр. був заздалегідь продуманою і ретельно спланованою акцією московського компартійного режиму. Така акція не мала жодного відношення до погодних умов, розмірів врожаю на колгоспних та одноосібних ланах, пошестей та інших привхідних факторів, на які посилаються російські історики та політики, а також ті, хто намагається спростувати факт геноциду в Україні. Але неспростовним доказом є продумана стратегія репресивних заходів щодо українського селянства з метою створення нестерпних умов для життя.

Першим з таких заходів стало до того нечуване навіть у радянській державі залучення репресивно-каральних та контролюючих органів до вирішення поставлених завдань. Зовні це виглядало досить дивно — залучення каральних органів до збирання врожаю. Проте діяльність центральних та місцевих органів ОГПУ, НКВД, міліції, прокуратури, суду, партійно-державних контрольних інспекцій (ЦКК — НК РСІ) упродовж 1932–1933 рр. стала невід'ємною складовою «боротьби за хліб», а точніше — проти українського народу.

Із суто організаційно-пропагандистського боку антиселянські кампанії будувалися хронологічно примітивно: до лютого відбувалося вилучення харчових продуктів під лозунгом «боротьба за хлібоздавання»; у лютому — березні — створення засівних фондів; із квітня починалася «боротьба за засів», у червні — знову «боротьба за хлібозаготівлі», яка тривала до лютого наступного року. На будь-якому етапі звинувачення у «невиконанні плану» (засіву, хлібозаготівлі), який було завершено на горі та який зазвичай перевищував реальні можливості селян, слугувало приводом для застосування одного з багатого арсеналу каральних заходів.

Нас у даному контексті цікавлять методи, що їх вживала радянська влада для створення на селі умов, несумісних із життям, що є однією з ознак геноциду. До них, разом із використанням репресивних, судових та контрольних органів, для вирішення хлібозаготівельних планів ще із січня 1932 р. компартійні керманічі спробували вжити такі адміністративно-каральні заходи, як «ліквідація колгоспів». Унаслідок такої суто бюрократичної операції все майно та фонди ліквідованої артілі передавалися райколгоспспілці, посівфонди вивозилися в рахунок хлібоздавання, а колишні колгоспники — тепер одноосібники обкладалися податками з обрахунку того майна, що вони мали до вступу в колгосп. Іншими словами, позбавивши селян усього нажитого, їх ще і задушили податковою удавкою. Першим у 1932 р. таким чином був ліквідований колгосп «Незаможник» Устимівського району Одеської області [1]. За звітом Укрколгоспцентру, тоді ж був скасований колгосп «Красный прогресс» — «за невиконання державних зобов'язань плану хлібозаготівель» [2]. Повної інформації про загальну кількість таких «розпущених» колгоспів немає, але очевидно, що на перших порах місцеві активісти вважали цей захід досить ефективним.

Але повсюдно запроваджувати такий засіб репресій проти селянства було неможливо хоча б із пропагандистської точки зору. Ліквідувати в масовому порядку колгоспи — основу радянсько-партійної системи організації сільського господарства — фактично означало визнати провал компартійної аграрної політики, з одного боку, а з іншого — позбутися ефективною зброєю в боротьбі з українським селянством. Тому в квітневому звіті Укрколгоспцентру розпуск колгоспів був оголошений «голим адмініструванням», «порушенням директив партії», а постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 28 березня 1932 р. про підсумки діяльності колгоспів у 1931 р. розпуск правлінь сільгоспартілей як репресивний засіб «за будь-які недоліки» в їх роботі був заборонений. Лише як виняток це допускалося за рішенням районної влади, і тільки «через загальні збори колгоспників» [3]. До того ж улітку 1932 р. почалася широка кампанія виходів з колгоспів. Узагалі селян, які бажали повернутися до одноосібного господарювання і подали про це заяви, нараховувалося від 20 до 50 % усіх колгоспників по різних областях. У цьому процесі перед вели Винницька, Харківська та Київська області. За таких умов від розпуску колгоспів відмовилися остаточно, адже Укрколгоспцентр констатував

скорочення кількості радянських сільськогосподарських артілей на 4800 одиниць, або майже на 16 % від їх загальної кількості.

Система заходів з «адміністративно-фінансового натиску до злісних нездавальників хліба» (як її визначив у березні 1932 р. в одній зі своїх постанов Херсонський обком КП(б)У) продовжувала вдосконалюватися в процесі її запровадження.

Друга половина 1932 р. була оголошена найбільш відповідальною у збиранні врожаю. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР повідомили свій республіканський загін, що їх не задовольняють темпи хлібозаготівель. Виснажені попереднім голодуванням селяни просто не могли нормально працювати, та й не хотіли віддавати все зібране збіжжя радянській державі. Так виник привід для застосування різноманітних репресивних заходів: повна заборона торгівлі хлібом, припинення видавання його як авансування, у громадське харчування тощо.

Одним із засобів стимулювання населення до термінового здавання збіжжя було постачання «передових» колгоспів дефіцитними промисловими товарами. Уже 30 жовтня у постанові ЦК КП(б)У щодо заходів із посилення хлібозаготівель було згадано, що райони, колгоспи, які «успішно борються за виконання плану», постачатимуться такими товарами за рахунок скорочення «відпуску промтоварів районам і колгоспам, які не забезпечують виконання плану хлібозаготівель» [4]. Саме за такий важіль ухопився сталінський посланець в Україні В. Молотов, який 30 жовтня 1932 р. звітував Сталінові: «Використовуємо промтовари як засіб заохочення, а позбавлення частини промтоварів як репресію стосовно колгоспів і особливо стосовно одноосібників» [5]. Інший «командир великого голоду», секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич серед своїх пропозицій щодо стимулювання хлібозаготівель вніс таку: «Здійснити скорочення заводу промтоварів у райони, які погано виконали плани хлібозаготівель — по Одеській області, а також 7 районів Дніпропетровської — останнім припиняється відпуск товарів. Бавовна, взуття, віконне скло продається тільки сумлінним здавальникам хліба...» [6].

Згодом компартійні вожді застосували ще один, на їх погляд, ефективний хід. Як один із найжорстокіших репресивних заходів партійно-радянські органи СРСР для боротьби зі «злісними ворогами», які не хотіли здавати свої продовольчі запаси державі, почали використовували режим «чорних дощок».

Поняття «чорні дошки» та його зміст формувалося поступово, впродовж усього 1932 р. 6 листопада за рішенням ЦК КП(б)У була оголошена «товарна блокада районів, які не виконують плани хлібозаготівель». Такими були проголошені вісім районів Дніпропетровської області (Апостолівський, Васильківський, Василівський, Велико-Лепетиський, Михайлівський, Нікопольський, Нижньо-Сірогозький, Солонянський), два — Донецької (Артемівський [так у документі, але на той момент такого району не було, існувала лише Артемівська міськрада. — *Авт.*] та Старо-Микольський), три — Київської (Баришівський, Макарівський, Малинський), сім — Одеської (Андре-Іванівський, Велико-Олександрівський, Зінов'євський, Кривоозерський, Любашівський, Троїцький, Фрунзенський), вісім — Харківської (Балаклеєвський, Бригадирівський, Валківський, Ізюмський, Кобеляцький, Ново-Георгіївський, Онуфріївський, Сахновищанський) та два — Чернігівської (Бобринецький, Носівський) — разом 28 районів з 357 адміністративних одиниць (або 8 %), що існували тоді в адміністративних межах УСРР. Товарна блокада полягала у суттєвому скороченні постачання промисловими та продовольчими товарами (за винятком життєво необхідних: солі, сірників та гасу) людині районів, які спромоглися виконати не більше 30 % встановленого плану здавання зерна [7]. Таким чином, усе населення згаданих адміністративних одиниць опинилося фактично за межами нормального життя, адже ані продати ані купити щось вони не могли.

Наступним кроком, що наближався до впровадження «чорних дошок», стали заходи боротьби проти одноосібників, які все ще становили до 20 % усього сільського населення України і які сподівалися вижити за рахунок тих власних запасів продовольства, що теоретично мали б лишитися в їхніх руках після виконання зобов'язань перед державою. Але більшовицька влада робила все, щоб ліквідувати незалежних господарів на землі. Постанова РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі» містила відповідну інструкцію щодо вжиття таких репресивно-примусових заходів: виключення одноосібників-«нездавальників» із членів сільрад та інших органів самоврядування, сільських споживчих товариств, виселення, судові переслідування тощо. Сенс таких дій полягав у примушенні селян до здавання всього хліба та інших продовольчих запасів, наявних у господарстві, відповідно до доведеного згори плану (більшовицькою мовою

це називалося контрактація, самозобов'язання, твердоздавання). Як один із таких засобів накреслювалося: «Всім одноосібним господарствам, що ухиляються від виконання плану хлібозаготівель, треба негайно припинити відпуск промтоварів аж до повного виконання ними хлібозаготівель. Списки таких одноосібників треба вивісити в крамницях сільСТ [сільських споживчих товариств. — Авт.], держторгівлі й громадських організацій села. [...] Одночасно до одноосібних господарств, які ухиляються від своїх зобов'язань, треба рішуче посилити роботу щодо стягнення обов'язкових грошових платежів, якто: сільгосподаток, держстрахування, самообкладання, платежі з сільгосподарського кредиту тощо, застосовуючи в потрібних випадках заходи безспірного стягнення». І хоча в інструкції для годиться згадувалося, що такі заходи «не повинні, проте, аж ніяк набирати характеру масових огульних репресій, масових трусів та ін.», справжні директиви радянської влади полягали в такому: «...треба негайно застосовувати найжорстокіші та найсуворіші з перелічених тут заходів...» [8].

Таким чином, відбувся перехід від суто заборонних, обмежувальних заходів до більш активних та ефективних — стягнення платежів та заборгованостей. Причому вони мали брутальну форму, адже «безспірне стягнення» означало примусове вилучення в рахунок боргу всього майна боржників. Буквально за тиждень такі суворі заходи були доповнені ще жорстокішими: постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада передбачала «стосовно одноосібників, які злісно зривають хлібозавдання (за контрактацією чи самозобов'язанням)» використання натуральних штрафів «у вигляді встановлення додаткових завдань за м'ясозаготівлями у розмірі 15-місячної норми здавання м'яса», а також «річної норми здавання картоплі» [9].

Дуже скоро стало очевидним, що навіть такі дії з боку влади виявилися недостатніми для виконання поставленого завдання: створення нелюдських умов існування всього українського селянства. Воно одностайно — як одноосібники, так і члени колгоспів, уже маючи гіркий досвід кінця 1931 — весни 1932 років — вживало власних заходів для забезпечення виживання в таких екстремальних умовах: приховати хоч якісь запаси на голодну зиму.

Тоді місцеві компартійно-радянські адміністратори покликали до життя один із важелів аграрної політики «військового комунізму» — режим «чорних дощок», тобто позбавлення

певних населених пунктів за «провини» перед радянською владою (головним чином небажання віддавати їй задарма власний хліб) права отримання дефіцитних промислових товарів, з публікацією такого списку в пресі. У цьому була своя схиблена логіка — адже на 15-му році панування радянська влада, як і на її початку, знаходилася у стані боротьби з селянством, продовжувала репресивними заходами ламати його опір і нищити «українських буржуазних націоналістів».

Досі не існує усталеної думки щодо конкретної дати впровадження «чорних дощок». Називають дату 1 листопада 1932 р. — коли у щоденнику Л. Кагановича була зафіксована його пропозиція занести на «чорну дошку» 3–5 станиць Кубані [10]. Але певні відомості дозволяють нам стверджувати, що такі репресії, як і сам термін у контексті антиселянських заходів, почали вживатися значно раніше — на початку 1932-го чи навіть у 1931 р. За даними зведеного реєстру занесених на «чорну дошку» населених пунктів та колгоспів України, складеному в Українському інституті національної пам'яті на підставі даних із регіонів, хронологія та географія запровадження цих репресій виглядає таким чином:

у *Донецькій області* відомості про занесення на «чорну дошку» восьми артільей та районних організацій Біловодського району датовані 1 березня, квітнем, червнем і вереснем 1932 р. [11];

у *Київській області* ще у серпні 1932 р. цей вид репресій вжили щодо Олександрійської сільради Білоцерківської міськради, у вересні — щодо Зарічанської та Ротокської сільрад тої ж міськради [12];

в *Одеській області* — 15 січня 1932 р. на «чорну дошку» занесли перший, очевидно, колгосп ім. Фрунзе Дмитрівської сільради Знам'янського району (нинішня територія Кіровоградської області) [13], у серпні 1932 р. — Долинівську, Живанівську, Козирівську, Комишуватську, Лозуватську, Назарівську, Федорівську, Черняхівську сільради, у вересні — Ганнівську, Германівську сільради [14]; 16 жовтня на «чорну дошку» потрапили населені пункти, розташовані на території сучасної Херсонської області (с. Бабіне, Великий Болград, Петрівка, Смідовичі) [15];

у *Чернігівській області* (територія сучасної Сумської) занесення на неї м. Буринь та приміських колгоспів, Головинської, Купецької, Миколаївської, Михайлівської сільрад припадають на жовтень 1932 року [16], хоча перший такий випадок у

даному регіоні щодо Лушницької, Пирогівської, Тимонівської сільрад Шосткинського району датований ще початком червня [17], а стосовно колгоспів с. Попова Слобода (артілі ім. Молотова, ім. Шевченка, «Українець», «Дніпрова хвиля», ім. Петровського, ім. Сталіна, «Перше травня», «Червоний Донбас») – 10 серпня 1932 року [18];

так, саме в жовтні під дію режиму «чорних дощок» потрапили одноосібники 12 сіл Чернігівського району [19];

у *Дніпропетровській області* (нині територія Запорізької) перші відомості про використання «чорних дощок» виявлені теж у жовтні: до репресивного списку за рішенням місцевої влади занесли Біленську, Купріянівську, Малокатеринівську, Мар'ївську, Матвіївську, Новокатеринівську, Розумівську, Смолянську, Степну сільради [20].

Таким чином, узагальнені відомості щодо «чорних дощок» дозволяють стверджувати, що, з'явившись на початку 1932 р., до літа цей вид репресій використовувався спорадично; влітку він набув певного поширення, а з жовтня – вже широко застосовувався. Цей процес оминув, здається, лише Вінницьку та Харківську області з числа тодішніх адміністративних одиниць УСРР; проте, на нашу думку, по цих регіонах просто не вдалося виявити відповідні дані.

Конкретні обставини проголошення такого репресивного заходу ще до прийняття загальнореспубліканської постанови можна простежити на прикладах кількох місцевих парторганізацій. Так, на території сучасної Сумської області (тоді Чернігівської) бюро Середино-Будського райкому КП(б)У 15 листопада 1932 р. ухвалило цілком таємну постанову про занесення на «чорну дошку» с. Чернацького у зв'язку з «ганебним станом виконання хлібозаготівлі (на 15 листопада виконано 56,6 %)». Щодо його мешканців було наказано вжити таких заходів: вивезти весь крам з с. Чернацького й перекинути його до передового с. Пигарівка; широко популяризувати через районну пресу цю постанову; зобов'язати районний орган КП(б)У «Конопляр Середино-Будщини» переключитися на хлібозаготівлю, організувавши в с. Чернацькому виїзну редакцію. Репресій зазнало районне керівництво: «за опортуністичне ставлення до хлібозаготівель, за несвоєчасне доведення плану до кожного здавця, чим зірвано план хлібозаготівлі по с. Чернацькому, – голову сільради т. Окопського зі складу пленуму РПК вивести, оголосити сувору догану з попередженням, з роботи в с. Чернацькому зняти, перекинувши його на

низову сільську роботу; секретарю партосередку т. Сидоренку оголосити сувору догану з попередженням, попередивши його, що, в разі не буде певного зламу в хлібозаготівлі протягом декади, буде поставлено питання про перебування в лавах партії» [21]. Наступного дня аналогічне питання розглядало бюро Конотопського райпарткому тієї ж області. Характерною особливістю цього рішення стало таке: занесення на «чорну дошку» одразу кількох сіл (Бочечки, Козацьке, Малий Самбір, Хижки); попередження групи «кандидатів» до занесення на «чорну дошку» (Великий Самбір, Соснівка, Сем'янівка, Юрівка, Шевченкове) з випробувальним терміном до 1 грудня; відсутність переліку репресивних заходів щодо згаданих сіл. Лише завважувалося, що до них застосовуватимуться «всі заходи до сіл, що з'являються на чорній дошці». Це могло означати лише одне: такий перелік обов'язкових репресивних заходів уже існував і був повсюдно поширеним. Також привертає увагу фіксація залучення до репресій керівника райвідділу ГПУ, прокурора, судді (їх звільнили від виконання обов'язків уповноважених райкому в окремих селах, щоб вони зосередилися на розгляді хлібозаготівельних справ) [22].

Пояснюється факт такої «осінньої» активізації репресивних заходів тим, що фактично тільки з листопада, за визнанням генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, «розпочали підіймати партійну організацію на хлібозаготівлі». Нормальною мовою це означало, що восени 1932 р., коли врожай був уже зібраний, а інших джерел харчування не лишилося, настав час зробити життя народу майже нестерпним, кинути всі сили компартійного апарату від верхнього ешелону до низових партосередків на боротьбу з селянством.

Саме в цей період вище партійно-радянське керівництво вирішило підтримати таку «місцеву ініціативу», яка повністю вписувалася в стратегію ескалації боротьби за фізичне нищення українського селянства. Ініціатором його всеукраїнського застосування як заходу створення повністю неможливих умов для проживання в певній місцевості стало Політбюро ЦК КП(б)У. Вперше сам термін «чорні дошки» та його трагічний зміст на всеукраїнському рівні фігурували в уже згаданій постанові республіканського компартійного штабу від 18 листопада 1932 р. серед «заходів із посилення хлібозаготівель», які застосовувалися для подолання «куркульського впливу». Перелік репресивних дій, вочевидь спрямованих на фізичне

нищення українців, був таким: припинення всієї торгівлі (як державної, так і кооперативної), постачання будь-яким крамом, а наявний підлягав вивезенню; припинення також колгоспної торгівлі; заборона кредитування в будь-якій формі й дотермінове стягнення раніше виданих кредитів та інших фінансових зобов'язань; проведення ретельної «чистки» складу колгоспів від «контрреволюційних елементів» [23]. Офіційним державним актом, що запровадив такий режим, стала постанова РНК УСРР «Про боротьбу з куркульським впливом у колгоспах» від 20 листопада 1932 р. з Інструкцією до неї (досі не опубліковані дослідниками Голодомору). Зокрема інструкція передбачала: «щоб подолати куркульський опір хлібозаготівлям, встановити занесення на "чорну дошку" колгоспів, що злісно саботують здачу (продаж) хліба за державним планом». І далі повністю дослівно переказувався зміст постанови Політбюро ЦК КП(б)У, лише з тою різницею, що постанова республіканського компартійного штабу була написана російською, а постанова РНК — українською мовою. Правом занесення колгоспів на «чорну дошку» наділялися облвиконками [24].

Одразу після ухвалення таких партійно-радянських рішень розгорнулася кампанія їх доведення до місцевих органів і стимулювання складання відповідних списків. Зокрема бюро Харківського обкому КП(б)У своєю постановою «Про хід хлібозаготівель» від 20 листопада 1932 р. зобов'язувало мобілізувати всі парторганізації області, весь радянський і колгоспний актив на виконання постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р., вимагало від комфракції облвиконкому у дводенний термін розробити заходи щодо застосування натуральних штрафів, занесення колгоспів на «чорну дошку», а також проведення чистки сільських партосередків з висилкою «вичищених» за межі області як політично шкідливого та небезпечного елемента [25]. Чернігівський обком КП(б)У 21 листопада направив райпарткомам таку директиву: терміново надати списки господарств, які «саботують хлібозаготівлі», для їх занесення на «чорну дошку» [26].

Буквально за лічені дні після офіційного оголошення такі репресії набули надзвичайно широкого застосування. 26 листопада 1932 р. заступник голови РНК УСРР О. Сербиченко направив республіканському партійному штабові узагальнюючу довідку, складену за відомостями з областей, про занесення на «чорну дошку» колгоспів (довідка не опублікована).

У супровідному листі Сербиченко звертав увагу ЦК КП(б)У на місцеві «перегини», до числа яких відніс: надто широке застосування «чорних дощок» (8 районів Вінницької області), вживання репресій не тільки проти колгоспів, але й щодо сіл та сільрад (АМСРР, Донецька область), надмірні розміри штрафів (до 1000 крб пересічно на одне господарство у Дніпропетровській області, 382 крб пересічно на одне господарство у Чернігівській області). З приводу цих перегинів він просив дати вказівки [27]. Нам невідомо, чи отримав він такі, але очевидно, що з боку заступника керівника уряду тут наявна, за термінологією того часу, «політична короткозорість» — він не збагнув, у чому полягала політика партії, не відслідкував її «генеральну лінію». А республіканський загін ВКП(б) вимагав використовувати всі можливі й неможливі засоби, щоб знелюдити територію України. Що ж стосується самої довідки, складеної станом на 26 листопада (від прийняття відповідної постанови РНК УСРР минуло менше тижня), то вона зафіксувала такі відомості:

Вінницька область — 8 районів (всі села та колгоспи Брацлавського, Липовецького, Любарського, Немирівського, Станіславчинського, Чуднівського, Хмельницького, Тульчинського районів), 39 сіл, 33 колгоспи;

Дніпропетровська область — 85 колгоспів;

Донецька область — чотири села та чотири сільради;

Чернігівська область — 13 колгоспів, 38 сіл, 1646 одноосібників;

Харківська область — станом на 23 листопада на «чорну дошку» не занесено жодного села чи колгоспу;

АМСРР — два колгоспи та одне село.

Київська та Одеська області вчасно не надіслали відомості, а тому не фігурували в довідці, хоча, як ми бачили, «чорні дошки» там з'явилися ще влітку (не пізніше серпня). Крім того, в довідці Раднаркому згадувалися пропозиції двох облвиконкомів про занесення на всеукраїнську «чорну дошку» сіл Горячівка Крижопільського району, ст. Любар Любарського району, с. Карпівці Чуднівського району, с. Мазурівка Хмельницького району, с. Турбів Липовецького району Вінницької області; с. Астахове Ровенецького району, Гурзуф Маріупольського району, колгоспу «Владика» Старо-Микольського району Донецької області [28].

Темпи впровадження в життя комплексу репресивних заходів проти селян були вражаючими. Уже станом на 2 грудня

1932 р., за офіційними відомостями Наркомзему УСРР, значно збільшилася кількість об'єктів репресій і мало місце таке їх розміщення по республіці:

Вінницька область: ті ж 8 районів; крім того, по інших районах — 44 колгоспи, одноосібники 42 сіл;

Дніпропетровська область: 228 колгоспів із 44 районів;

Донецька область: 12 колгоспів, 6 сіл, 2 сільради, одноосібники 25 сіл;

Київська область: 51 колгосп у 48 селах 19 районів;

Одеська область: 12 колгоспів у 9 районах;

Харківська область: 23 колгоспи в 16 селах 9 районів;

Чернігівська область: 13 колгоспів, 38 сіл, 1646 одноосібників;

АМСРР — 2 колгоспи та 1 село [29].

В інформації Наркомзему відзначалися ті ж недоліки у застосуванні «чорних дощок», що і в листі О. Сербиченка: занесення туди не лише колгоспів, але й цілих районів, сільрад, сіл, окремих одноосібників; визначення їх такими не тільки обласними, а районними органами влади. Але сумна іронія долі полягала в тому, що дуже скоро саме такі «недоліки», оскільки вони перебували у річищі загальної політики партії, перетворилися на повсякденну практику. Логіка більшовицької антиселянської боротьби призвела до масового застосування режиму «чорних дощок». Репресії були спрямовані проти адміністративних та господарських одиниць, установ, підприємств і навіть окремих осіб. Активно вдавалися до нього центральні, обласні партійно-радянські органи, хоча часто-густо питання вирішувалося також на районному рівні. Крім того, обливконками порушували питання про створення Всеукраїнської «чорної дошки», і навіть намітили кандидатів до неї: п'ять сіл Вінницької, дванадцять — Київської та чотири — Одеської областей.

Центральна українська влада охоче підтримувала такі місцеві ініціативи, які далі розкручували маховик репресій. Тому 6 грудня 1932 р. була схвалена спільна постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР «Про занесення на "чорну дошку" сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». Саме нею 6 населених пунктів Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей «за явний зрив плану хлібозаготівель і злісний саботаж» були повністю обмежені в отриманні товарів, торгівлі, кредитуванні, а державні й кооперативні активісти, всі колгоспники згаданих сіл піддавалися «чистці».

Цікавим видається той факт, що дана постанова суперечила попередній (від 18 листопада), адже об'єктом занесення на «чорну дошку» стали не колгосп як одиниця «соціалістичного» господарювання, і навіть не сільрада як адміністративно-господарська одиниця, а село, тобто певна місцевість з усіма її мешканцями — колгоспниками, одноосібниками, кустарями, робітниками, вчителями тощо. Це, поза сумнівом, зайвий раз підкреслювало, що метою більшовицької політики все ж таки було не виконання плану хлібозаготівель (це використовувалося лише як привід), а нищення селянства і всіх, хто жив на селі. Задля цього республіканський компартійний штаб не переймався суперечливістю своїх постанов. Можна припустити, що саме в такий спосіб була схвалена чергова «місцева ініціатива» щодо поширення режиму «чорних дощок» на будь-які об'єкти, а не лише колгоспи. Принагідно зауважимо, що надалі на «чорну дошку» заносили й колективи МТС, ліспромгоспи, працівників районних установ (навіть юридичних консультацій, які не мали відношення до сільського господарства), окремих колгоспників за те, що вони не стали до праці, тощо. «Чорні дошки» перетворилися на універсальну зброю, спрямовану проти всіх мешканців села.

Привертає увагу також перша фраза обґрунтування необхідності таких репресій у компартійній постанові: «Зважаючи на особливо ганебний провал хлібозаготівель в окремих районах України...» Створюється враження, що республіканський загін ВКП(б) навмисно згустив барви, применшив показники виконання плану хлібозаготівель, щоб мати розв'язані руки для вжиття репресій і створення умов, несприятливих для життя. Адже навіть у доповіді С. Косіора на пленумі ЦК КП(б)У 24 січня 1934 р. ішлося про те, що насправді замість намічених 356 млн пудів у 1932 р. було заготовлено 255 (але ж офіційно завдання для УРСР було знижено на 138 млн пудів, тобто заготовити потрібно було 218 млн пудів). Зовсім очевидною була і пропагандистська мета постанови про «чорні дошки»: залякати, зробити поступливими інших селян, стимулювати місцеві органи до активної роботи з виконання партійних директив. Це стає очевидним після аналізу змісту телеграми ЦК та РНК керівникам згаданих трьох областей, що містила інструкцію для застосування постанови. С. Косіор та В. Чубар наполягали на «рішучому і до кінця» впровадженні репресивних заходів, використанні всіх форм політичної роботи тощо. Щодо репресованих сіл вказувалося таке: «У селах, що підпали під кур-

кульський вплив, занесених постановою ЦК та РНК на "чорну дошку", необхідно відповідною постановкою організаційно-політичної роботи вирвати з-під куркульського впливу кращу частину колгоспників та одноосібників та за їх активної участі не тільки розправитися з куркулями та їх посібниками, але й ліквідувати їх вплив у колгоспах та серед одноосібників, домогтися виконання плану хлібозаготівель» [30]. Очевидно, що вислів «розправитися з куркулями» мав характер прямої директиви — мова йшла якщо не про фізичне знищення, то принаймні про вжиття всього комплексу інших репресій: конфіскація майна, виселення, судове переслідування. Крім того, це було і приховане заохочення самосуду над ними, адже компартійне керівництво намагалося довести, що саме існування «куркулів» стало основною причиною створення нелюдських умов життя у репресованих селах.

Конкретні приклади репресивних заходів проти тих, кого вважали «куркулями», «підкуркульниками» або ж такими, які потрапили під «куркульський вплив», дають нам документи Держархіву Харківської області. У постанові бюро Богодухівського райкому КП(б)У Харківської області «Про додаткові репресії для сіл і колгоспів, що взяті на "чорну дошку" за зісне невиконання планів хлібозаготівлі» від 30 листопада 1932 р. містилося доручення керівникам партосередків, комфракціям райвиконкомів та МТС ретельно переглянути склад не тільки керівних органів, а й рядових колгоспників «з метою виключити весь куркульський ворожий елемент». Такі списки мали бути направлені слідчим органам «для притягнення до відповідальності» [31].

Відомості щодо «розправ» містить газетна інформація про стан справ у занесеному на всеукраїнську «чорну дошку» с. Піски (колгосп ім. А. Марті) Баштанського району Одеської області. За місяць, що минув від дня оголошення репресій, комірника колгоспу засудили до позбавлення волі на 10 років; 30 господарств виселили за межі України. Але сількор називав ще 7 прізвищ «куркулів», котрі активно саботують хлібозаготівлі, наголошуючи, що це — не всі, закликав «не панькатися з ними», а «битися за змиття чорної плями» тоннами хліба, вивезеного з села [32].

Республіканська «чорна дошка» означала, крім усіх згаданих репресій, ще й додаткові значні акції з боку органів центральної та місцевої влади. Інакше важко пояснити, чому через три дні після занесення на всеукраїнську «чорну дошку»

двох сіл Харківської області секретаріат обкому КП(б)У прийняв спеціальне рішення «Про занесення на "чорну дошку" сіл Лютеньки Гадяцького району та Кам'яний Потік Кременчуцького району, як сіл, що злісно саботують хлібозаготівлі», прийняте шляхом опитування членів секретаріату [33].

Ми не маємо їх переліку, але така думка стає слушною, якщо взяти до уваги останній пункт постанови ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 17 жовтня 1933 р. про зняття с. Кам'яні Потоки з «чорної дошки». Там йшлося про скасування «всіх постанов і розпоряджень народних комісаріатів, Харківського облвиконкому й інших центральних, обласних та районних органів щодо застосування до с. Кам'яні Потоки будь-яких репресій чи обмежень у зв'язку з занесенням його на "чорну дошку"» [34]. Очевидно, кожен орган, залежно від своєї компетенції та рівня, додавав щось для того, аби зробити умови життя там нестерпними.

На кінець листопада – грудень 1932 р. припав пік «чорнодошкових» заходів. Тоді на «чорну дошку» було занесено більше 80 % усіх населених пунктів, колгоспів, сільрад, районів, щодо яких відомо застосування таких репресій. У листі ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) від 8 грудня називалася цифра – 400 колгоспів, щодо яких вжили цей репресивний захід. Але очевидно, що це – не остаточна їх кількість, адже тільки Дніпропетровська область на початок грудня 1932 р. давала більше половини загальної чисельності (225). Докладні підрахунки ускладнюються відсутністю відомостей про те, скільки таких колгоспів було в кожному районі, сільраді, окремому селі.

Питання повноважень зі складання «чорних дошок» практично не стояло на порядку денному. Здебільшого ніби дотримувався проголошений порядок – складанням такого списку мали займатися в області. Прикладом такої діяльності може слугувати постанова Донецького облвиконкому від 5 грудня 1932 р., якою на «чорну дошку» заносилися колгоспи «Нове життя», ім. Ворошилова, «Червоний партизан», «Перемога», «Повна Деревня», «9 січня», розташовані у різних районах; колгосп с. Звірівка Гришинського району, с. Нова Деревня Старокаранського району, колгоспники та одноосібники Дубровської сільради Чистяківського району тощо. Але відомі також рішення з цього приводу бюро обкому КП(б)У, обласного оргбюро (як на Чернігівщині) [35]. На Харківщині процедурі занесення колгоспів на чорну дошку було присвячене спеціальне рішення секретаріату Харківського обкому КП(б)У,

прийняте шляхом опитування його членів. У згаданому документі накреслювався порядок запровадження цієї репресії, зокрема, дотримання встановленого порядку щодо винесення такого рішення постановою облвиконкому [36]. Класичний зразок процедури прийняття ухвали про «чорні дошки» містять документи Держархіву Вінницької області: 19 листопада була затверджена постанова облвиконкому «Про перебіг хлібозаготівель у районах області», справжній зміст якої розкривався вже першим пунктом: «Нижчезазначені райони, села, колгоспи, одноосібні господарства сіл, що під впливом глитайських та рвацьких елементів стали на шлях саботажу хлібозаготівель — невиконання свого обов'язку перед пролетарською державою — занести на "чорну дошку"» [далі йшов довгий перелік із 6 районів, 40 сільрад та 31 колгоспу. — *Авт.*] [37]. Але перед тим 17 листопада була ухвалена постанова бюро Вінницького обкому КП(б)У під майже такою самою назвою, де, зокрема, вказувалося: «Фракції [комуністів. — *Авт.*] ОВК протягом однієї доби видати постанову про занесення на "чорну дошку" тих районів, сіл і колгоспів, які злісно саботують хлібозаготівлі. Проект постанови затвердити (додається)» [38]. Облвиконком слухняно виконав таку компартійну директиву, продублювавши своїм рішенням проект обласного партштабу, але затягнув справу на один день.

Проте часто-густо велику активність виявляли районні органи (партійні та радянські). Це були відповідні бюро райпарткомів, президії райвиконкомів, тобто звужений склад цих місцевих органів (як правило, до десятка осіб). Зокрема в Буринському районі Сумщини таку постанову 29 жовтня 1932 р. ухвалив райвиконком, 15 листопада — бюро Середино-Будського райпарткому, 16-го — бюро Конотопського райкому КП(б)У [39]. 5 лютого 1933 р. рішення щодо застосування репресій до колгоспу «Вільний шлях» Біловодської сільради Роменського району Чернігівської області за зрив хлібозаготівель ухвалила президія Роменського райвиконкому [40]. У Долинському районі Дніпропетровської області (нині це територія Кіровоградської області) застосовувалася змішана система визначень кандидатів на голодну смерть. Так, 3 грудня 1932 р. с. Іванівку на «чорну дошку» занесли рішенням бюро райкому КП(б)У, а села Гурівка та Олександрівка потрапили туди за ухвалою президії райвиконкому від 12 листопада; районний парткомітет підтримав це трохи пізніше — 21 листопада [41].

У Харківській області, де був спеціально затверджений порядок занесення на «чорну дошку» лише постановою облвиконкому, вже 14 січня 1933 р. таке рішення щодо хуторів Шморівки, Темнівки, Шубіна схвалило «спільне розширене засідання президії Лизогубівської сільради та правління колгоспів Харківської приміської смуги» [42]. 16 лютого того ж року за рішенням бюро Золочівського райкому КП(б)У на «чорну дошку» було занесено с. В. Рогозянка за «зрив визначеного обкомом КП(б)У терміну утворення в районі насінневого фонду» із застосуванням до нього всіх репресій, передбачених постановою ЦК КП(б)У від 18.11.1932 р. [43]

Зазвичай згадані рішення — смертні вироки населенню конкретних місцевостей — широко оприлюднювалися в партійно-радянській пресі. На заваді не стояв навіть гриф «Цілковтаємно», яким супроводжувалися такі рішення. Партштаб приймав спеціальну ухвалу щодо публікації певних пунктів своєї постанови у відкритій пресі, адже приклад занесених на «чорну дошку» населених пунктів мав нажахати всіх інших.

Цинізм партійно-радянського керівництва полягав у тому, що воно вимагало роздмухати навколо своїх репресій пропагандистську кампанію, не лише широко оповістити про репресії, але й отримати їх «всенародну підтримку». Але найбільше зухвальство полягало в організації схвалення репресивних дій самим населенням, якого позбавляли можливостей до виживання. Так, у Чернацькій сільраді, яка 15 листопада було оголошена на «чорній дошці», 25 грудня 1932 р. відбулися загальні збори жінок, що під пильним компартійним оком ухвалили резолюцію підтримки репресивних заходів проти тих, хто «саботував» хлібозаготівлю — звичайно ж, одностайно [44].

Політично-пропагандистська складова репресивної кампанії вимагала, щоб обраний для занесення об'єкт виглядав вагомим, знаним у регіоні. Тому Л. Каганович під час поїздки Одещиною в грудні 1932 р. зафіксував у щоденнику щодо Доманівського району: «На чорну дошку обрані невдало маленькі колгоспи в 18 та 26 дворів». Таке зауваження може слугувати опосередкованим підтвердженням думки, що невиконання хлібозаготівельних планів було лише приводом для вжиття репресій [45]. У даному випадку Каганович спеціально відзначив невдалість такого прикладу.

Згодом, дуже швидко, партійно-радянські органи визнали за вжитими заходами незначний ефект. Адже повністю припинити торгівлю було неможливо: як зазначалося в інформації

республіканського Наркомзему від 2 грудня 1932 р., «мешканців таких районів і сіл не позбавлено можливості купувати крам у сусідніх селах або районах». Крім того, за заявою ЦК КП(б)У, «село вже досить насичене товарами», а ті, які потрібні щодня, все ж таки можна купити за підвищеними цінами. Більша ефективність визнавалася за штрафами, які активно використовувалися надалі, а також за дотерміновими стягненнями натурплати. На місцевому рівні репресивні заходи виглядали ще бруталнішими: боротьба з родичами селян, які працювали в промисловості й на транспорті, скорочення земельних площ колгоспів, відрадження бригад «уповноважених», відбирання свійських тварин тощо. Таким чином, поставлені на «чорну дошку» місцевості опинялися поза законом, і до них вживалися додаткові, не передбачені в нормативних актах заходи. Так, за рішенням Бердянського райвиконкому 28 грудня 1932 р. до занесених на «чорну дошку» колгоспів ім. Шевченка Новоалексіївської сільради та «Червоний стяг» Ногайської сільради, крім заборони торгівлі, вжито таких заходів: термінове (до 28 грудня) стягнення всієї заборгованості, накладання натурштрафів м'ясом зі здаванням до 5 січня 1933 р., заборона будь-якого помолу, та надсилання бригад, які мають забезпечити все це [46]. Секретар Мелітопольського райпарткому та голова РВК тоді Дніпропетровської області 21 січня 1933 р. направила таємну директиву радянським та партійним осередкам Костянтинівської сільради щодо колгоспу «Радянський степ», занесеного на «чорну дошку», вимагаючи вжиття таких заходів: повністю вилучити весь хліб, раніше виданий колгоспникам; упродовж 48 годин повністю погасити борги, а після того — в рахунок боргів, м'ясного податку та натурштрафу — відібрати в кожного колгоспника худобу, свійську птицю, інше цінне майно; зобов'язати колгоспників повернути 200 т зерна (нібито розкраденого і прихованого) — до 24 січня, інакше до них вживатимуться судові репресії; повернути до 25 січня всі натуральні аванси. За невиконання членам компартії та комсомольцям погрожували виключенням із партії та комсомолу, а колгоспникам — із колгоспу [47]. На Сумщині винайшли ще один хід, щоби вплинути на селян через їхніх родичів-робітників: зобов'язали партосередки шосткинських заводів «провести роботу серед робітників, що зв'язані з сільським господарством, примусивши їх негайно виконати завдання з хлібоздачі, застосовуючи до окремих злісних нездатчиків заходи зняття з роботи, виключення з профспілок» [48]. На Харків-

щині ще 18 листопада 1932 р. спеціальною постановою бюро обкому «Про репресії», крім натурштрафів, також передбачалося відбирання присадибних ділянок у «злісних нездатчиків хліба» [49].

Доведений до широкого загалу перелік репресивних заходів, пов'язаних із перебуванням на «чорній дошці», постійно доповнювався. Є свідчення, що Держбанк УСРР теж доклав до цього руку. Так, наказ керівника Тростянецької його філії зафіксував, крім дотермінового стягнення з них усіх видів позики, також закриття всіх рахунків відповідних колгоспів. Причому задля здійснення таких стягнень з репресованих колгоспів с. Боромля туди відбув особисто керівник банківської філії [50]. Аналогічні факти маємо і по Богодухівському району Харківської області. Після оголошення щодо занесення на «чорну дошку» сіл П. Микитівки, Сінного, Олександрівки (артілей ім. Шевченка, ім. Сталіна, «Правда», «Нова громада» та одноосібного сектора цих сіл) одним із пунктів спеціальної постанови райкому КП(б)У «За злісне невиконання планів хлібозаготівлі» від 30 листопада 1932 р. передбачалося, що впродовж трьох днів керівники місцевих банківських установ стягнуть «усю термінову і довготермінову позику з цих колгоспів» і надалі припинять кредитування та навіть просто грошові виплати. Райфінвідділ мав забезпечити стягнення всіх державних платежів, накладених на колгоспи та одноосібників [51].

Приклад с. Городище Ворошиловського району Донецької області, занесеного на «чорну дошку» в листопаді 1932 р., свідчить, що місцева влада, залякана директивними вказівками зверху, намагалася зберегти власну шкуру та посади шляхом створення нелюдських умов для мешканців «чорнодошкових» сіл. Так, оскільки згадане село знаходилося неподалік ст. Дебальцеве, що заохочувало нелегальну привокзальну торгівлю, а значна частина населення працювала на копальнях, у кустарних майстернях і мала добрі присадибні ділянки, звичайні репресивні заходи режиму «чорної дошки» не давали бажаних результатів. Тоді Ворошиловський міськком КП(б)У винайшов таке: встановлення закритого списку відпуску товарів, з якого вилучено більше тисячі членів родин колгоспників та одноосібників, котрі працювали на виробництві; дотерміново утримання понад 23,5 тис. крб кредитів; вилучення посівного фонду колгоспу в рахунок хлібозаготівель. Крім того, від обкому компартії міськком просив дозволу на накладання штрафу м'ясом у розмірі 15-місячної норми, вилучення найкращих ділянок

землі для продбази вугільників, звільнення з промислових підприємств як мінімум 150 членів родин мешканців Городища, звинувачених у зриві хлібоздавання і, в разі продовження «саботажу» — виселення вивуватців на Північ [52].

Страх місцевих керівників за власну долю не був безпідставним. Так, Харківський обком КП(б)У дуже суворо поставився до уповноважених, надісланих від області, які мали забезпечити виконання хлібоздавальних планів у «чорнодошкових» колгоспах. За «злочинну бездіяльність, відсутність боротьби з куркульським саботажем» чотирьох з них відізнали з районів, віддали під партійне слідство, а роботу всіх інших мали прискіпливо перевірити секретарі райпарткомів. Замість знятих за 24 години обком мав надіслати інших «міцних» уповноважених. Що ж до місцевих керівників, то їх зобов'язали взяти під особистий контроль та відповідальність стан справ у згаданих колгоспах [53]. Золочівський райпартком 16 лютого 1933 р. виніс рішення щодо попередження місцевих керівників та уповноваженого райпарткому про притягнення їх, у разі якщо вони не виправлять ситуацію зі збором насіння у таких колгоспах, «до найсуворішої відповідальності» [54].

Більше того, під постійною загрозою самим зазнати репресій перебували місцеві компартійні та комсомольські осередки. У лютому 1933 р. харківські обласні органи прийняли рішення про занесення Петрівської партійної та комсомольської організації на «чорну дошку», а Петрівський райком КП(б)У вимушено вітав таку постанову облпарткому й облвиконкому [55]. Взагалі Харківський обком КП(б)У за рішенням свого бюро «Про колгоспи, що їх занесено на "чорну дошку"» декларував встановлення систематичного щоденного контролю за застосуванням заходів впливу, передбачених постановою ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. до таких колгоспів, і систематичного обліку перебігу хлібозаготівель у них [56].

Коли в січні 1933 р. с. Герасимівку Роменського району Чернігівської області районна влада намітила «за злісний саботаж хлібозаготівель» занести на «чорну дошку», то голову сільради, голову колгоспу а також його управу постановили «віддати до суду, прохаючи прокуратуру притягти їх до кримінальної відповідальності з тим, щоб терміновим порядком закінчити слідство і справу розглядати показовим порядком на місці в селі» [57]. Слова про контроль прокуратури за селами, занесеними на «чорну дошку», не були порожніми погрозами. Такий контроль був щоденним і всеосяжним — адже най-

повніший з усіх існуючих перелік репресованих колгоспів по Дніпропетровській області вдалося виявити саме в архівному фонді обласної прокуратури [58].

Але навіть таке широке розуміння і застосування репресивних заходів не задовольняло вище партійне керівництво. Про це, зокрема, йшлося вже на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня 1932 року у виступі С. Косіора за матеріалами його поїздки на Дніпропетровщину. Як свідчить щоденник Л. Кагановича, перший заявив: «"Чорні дошки" не доводять до кінця. Тому результатів від них майже немає. Де заборонено торгувати — торгують активно. Грошові штрафи збираються всього 25—30 % від призначеної суми. Організаторів саботажу більшою мірою ще не виявили» [59]. Сам Л. Каганович, виступаючи кількома днями пізніше на бюро Одеського обкому компартії, закликав до посилення тиску на селян, використовуючи картярський термін: «Треба село взяти в такий "штос", щоби самі селяни розрили ями».

Згаданий «штос» створювався під пильним компартійним контролем. За станом справ у занесених на «чорну дошку» населених пунктах та колгоспах постійно слідкували. З цією метою по селах направляли спеціальних уповноважених усіх рівнів — від центру, області та району. Доходило до того, що, наприклад, в оголошеному на республіканській «чорній дошці» с. Піски Баштанського району Одеської області 25 грудня 1932 р. уповноважений від ЦК ВКП(б) Л. Каганович нарахував загалом 30 різних уповноважених з хлібозаготівель і змушений був записати у щоденнику: «Нині село від них розвантажуються» [60]. Контролем за дотриманням загальнообов'язкового набору каральних заходів та покарань займалися, крім спеціально призначених уповноважених, також представники партійно-державних контрольних органів — інспектури КК — РСІ. Так, серед архівних документів збереглися матеріали перевірки застосування репресій, передбачених у зв'язку із занесенням населених пунктів на «чорну дошку» за невиконання планів хлібозаготівлі та інших платежів у с. Бродщина Кобеляцького району Харківської області, здійснених інструктором Кобеляцької районної КК — РСІ Шкарбуненком у лютому 1933 р. [61].

Харківський обком на початку січня 1933 року спеціально розглянув питання посилення хлібозаготівель у таких колгоспах. Їх нараховувалося 25, і лише по трьох із них (Зіньківського, Новогеоргіївського та Оржицького районів) було

зафіксовано 100-відсоткове виконання хлібоздавання. Тому лідери харківських комуністів закликали «у жодному разі не обмежуватися напівзаходами у застосуванні репресій» [62].

Єдиний спосіб вийти з цього списку теоретично полягав у виконанні плану хлібозаготівель. І дійсно, зі згаданих у постанові ЦК КП (б)У та РНК УСРР від 6 грудня 1932 р. населених пунктів трьох областей тільки два села: Гаврилівка Дніпропетровської та Лютеньки Харківської області 25 січня 1933 р. були офіційно зняті з «чорної дошки». Це аргументувалося «серйозними зрушеннями у виконанні плану хлібозаготівель» [63]. Але інших відомостей щодо такого зняття ми практично не маємо. Навіть ті три колгоспи Харківської області, які в січні 1933 р. виконали планові зобов'язання з хлібоздавання, формально не знімалися з «чорної дошки». Село Кам'яні Потоки Харківської області було зняте з загальноукраїнської «чорної дошки» лише в жовтні 1933 р.: за успіхи в хлібоздавальній кампанії поточного року [64]. Створювалося таке враження, що влада не дуже квапилася з цим, намагаючись продовжити дотримання режиму нелюдських умов, створених у певних місцевостях. На відміну від процедури занесення на «чорну дошку», зворотна операція — зняття з неї — нічим не була регламентована, а навіть і передбачена.

Нагально необхідним є порівняльний аналіз переліку населених пунктів, занесених на «чорну дошку», з реєстром найбільш постраждалих від Голодомору сіл України. На жаль, наразі не маємо матеріалів для проведення такого комплексного та всеохопного аналізу. Лише як на приклади пошлемося на Вінницьку та Дніпропетровську області. Порівняння відомостей доповідної записки Вінницької обласної оздоровчої комісії про голодування по районах області станом на 17 травня 1933 року зі списком занесених на «чорну дошку» районів дає вражаючу картину. Так, згадана оздоровча комісія розподілила всі райони області на чотири категорії: 1) охоплених голодом практично повністю; 2) охоплених значною мірою; 3) таких, де голодуванням охоплена незначна кількість сіл; 4) таких, де голодуванням охоплена незначна кількість господарств по окремих селах. Перша та друга групи практично повністю складаються (крім одного району в першій та одного — в другій області) з «чорнодошкових» сіл; у другій та третій категорії їх відповідно — два і три райони. Разом з тим маємо 13 районів, щодо яких є відомості про наявність там населених пунктів, занесених на «чорну дошку», але не згаданих серед

таких, де було офіційно зафіксоване голодування. За тими ж далеко не повними офіційними даними з Вінниччини, у травні 1933 р. в оголошених на «чорній дошці» районах голодувало більше 90 тис. осіб [65].

Джерело інформації про голодування населення Дніпропетровської області має інший характер — це оперативні відомості ГПУ УСРР станом на початок березня 1933 р. Аналіз наведених даних свідчить: усі 14 районів області (Акимівський, Апостолівський, Великолепетиський, Високопільський, Генічеський, Кам'янський, Мелітопольський, Межевський, Нижньосірогозький, Нікопольський, Нововасилівській, Павлоградський, П'ятихатський та Софіївський [66]), щодо яких констатовано «найбільш тяжкий стан», наявні серед 48 районів/міськрад, що їх населені пункти були занесені на «чорну дошку». За офіційною інформацією ГПУ, там голодувало 5315 чол., а померло від голоду — 1564 особи.

Ще більш цікава картина постає з порівняльного аналізу «чорної дошки» та плану порайонного розміщення в областях УСРР переселенців з інших регіонів СРСР, що був надісланий до Москви наркомом землеробства УСРР О. Одинцовим. Таким чином планувалося заселити 14 районів Дніпропетровської області (всі на «чорній дошці»), 13 районів Одеської області (8 з них — на «чорній дошці»), 10 районів Донецької (на «чорній дошці» — половина) та 5 — Харківської (один — на «чорній дошці») областей. Із цього можна зробити висновок, що операція з винищення українського села перебувала в останній стадії, і місцевість після таких ефективних репресій уже була підготовлена для заселення переселенцями з РФСРР, БСРР та інших місцевостей Радянського Союзу.

Що ж до масштабів цього рукотворного лиха, то вони, за наявними на сьогодні, але не остаточними підрахунками, були такими:

Вінницька область (10,8 % території УСРР із сільським населенням 4300 тис.): із загальної кількості 64 райони та дві міськради на «чорну дошку» були занесені населені пункти 31 району (в тому числі повністю 5 районів та одна міськрада);

Дніпропетровська область (16,5 % території УСРР із сільським населенням 2770 тис.): із 44 районів та чотирьох міськрад — населені пункти 44 районів та міськрад;

Донецька область (11,8 % території УСРР із сільським населенням 1841 тис.): із 16 районів та 13 міськрад — населені пункти 22 районів та міськрад;

Київська область (16,9 % території УСРР із сільським населенням 5141 тис.): із 74 районів та двох міськрад — 11 районів та міськрад (дані неповні);

Одеська область (15,6 % території УСРР із сільським населенням 2442 тис.): із 56 районів та 4 міськрад — населені пункти 29 районів та міськрад;

Харківська область (16,9 % території УСРР із сільським населенням 4784 тис.): із 60 районів та чотирьох міськрад — населені пункти 31 району та міськрад;

Чернігівська область (9,6 % території УСРР із сільським населенням 2634 тис.): із 35 районів та однієї райради — населені пункти 22 районів;

АМСРР (1,9 % території УСРР із сільським населенням 525 тис.) — дані відсутні [67].

Отже, репресіям, пов'язаним із режимом «чорних дощок», були піддані мешканці практично половини районів та міськрад України, крім Дніпропетровської області, де такий режим панував на території практично всіх адміністративних одиниць області.

Певні опосередковані ознаки дозволяють говорити, що й уся Україна була занесена на московську «чорну дошку» або, принаймні, перебувала в межах «м'якого» її варіанту — переживала «товарну блокаду». Сумнозвісна постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та Західній області в останньому пункті містить дозвіл на завезення товарів до українського села «на скасування старого рішення» (якого саме, не вказувалося) з наданням особисто С. Косіору та В. Чубарю права призупиняти постачання ними «найбільш відсталих районів» [68]. З цього стає зрозумілим, що раніше була схвалена постанова про повну «товарну блокаду» всього українського села, внаслідок чого там неможливо було придбати жодного цвяха, будь-якого інструменту, солі, гасу тощо. Послаблення такого режиму вилізло у дарування місцевим представникам московської влади дозволу на власний розсуд регулювати далі цей процес придушення селян.

Підсумовуючи зібрані з різних джерел відомості щодо режиму «чорних дощок» під час Голодомору-геноциду 1932—1933 років в Україні, можна дійти таких висновків. Режим «чорних дощок» став справжнім знаряддям геноциду ВКП(б) на українських землях. Вважати його тільки проявом «штуч-

ного ізоляціонізму» [69] було б замало. Справа була не стільки в ізоляції занесених на «чорну дошку» населених пунктів, скільки у створенні в таких резерваціях умов, несумісних із життям. Адже компартійно-радянські можновладці наказували вивозити звідти всі промислові товари, навіть предмети повсякденного попиту, закривати всі банківські рахунки, дотерміново збирати аванси, обкладати населення непомірними податками і штрафами, в рахунок яких вилучалися худоба, птиця та особисте майно. Проти окремих осіб застосовувалися судові та адміністративні репресії, широко використовувалося виселення, примусове позбавлення земельних ділянок тощо. Іншими словами, створювалася територія лиха, вийти з якої було цілком неможливо, а всі її мешканці були приречені на голодну смерть.

Хронологічно запровадження режиму «чорних дощок» у жодному разі не можна обмежувати компартійними постановами від 18 листопада та 6 грудня 1932 р. Такі репресії почалися значно раніше (принаймні з весни 1932 р.), набули поширення з жовтня – листопада, тобто директиви КП(б)У лише дещо «унормували» практику, яка склалася раніше, а не започаткувала її. І тривали вони дуже довго, принаймні до кінця 1933 р., а за деякими ще не перевіреними відомостями, навіть і на початку 1934 року [70]. Пік репресій припав на листопад – грудень 1932 р. та січень – березень 1933 р., тобто на період найбільшого голодування населення, і був його невід’ємним знаряддям.

1. Постанова президії Устимівського райвиконкому про ліквідацію колгоспу «Незаможник» на Одещині, 12.01.1932 р. // Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упор. Р. Пиріг. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 41.
2. Доповідь Укрколгоспцентру на республіканській радіонаradі про виконання плану хлібозаготівель з урожаю 1931 р. // Там само. – С. 48.
3. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про підсумки роботи колгоспів у 1931 році та завдання їх подальшого організаційно-господарського зміцнення // Там само. – С. 103 – 104.
4. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівель, 30.10.1932 // Там само. – С. 359.
5. Телефонограма В. Молотова до Й. Сталіна про заходи з виконання плану хлібозаготівель в Україні, 30.10.1932 // Там само. – С. 360.
6. Телеграма М. Хатаєвича до С. Косіора, В. Молотова, В. Чубаря з пропозиціями щодо стимулювання хлібозаготівель, 04.11.1932 // Там само. – С. 367.

7. Телеграма ЦК КП(б)У до обкомів партії про товарну блокаду районів, які не виконують плани хлібозаготівель // Там само. — С. 374—375.
8. Інструкція про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі, 11.11.1932 // Там само. — С. 384—386.
9. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівель, 18.11.1932 // Там само. — С. 393—394.
10. Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова та Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр. / За ред. В. Васильєва та Ю. Шаповала. — К.: Генеза, 2001. — С. 254.
11. Див.: «Червоний колгоспник» (Ворошиловград). — 1932. — 1 березня, 14 травня, 29 червня, 30 вересня.
12. Див.: «Радянська нива» (Біла Церква). — 1932. — 27, 31 серпня; 8, 10 та 22 вересня.
13. Див.: Держархів Кіровоградської області. — Ф. П-68. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 5.
14. Див.: «Соціалістичний наступ» (Зінов'євськ). — 1932. — 17 серпня, 2 жовтня.
15. Див.: «Комуна степу». — 1932. — 16 жовтня.
16. Див.: «Колективіст Буринщини». — 1932. — 22 жовтня; «Зоря» (Шостка). — 1932. — 28 жовтня.
17. Див.: «Зоря» (Шостка). — 1932. — 9 червня.
18. Див.: «Колективіст Буринщини». — 1932. — 8 серпня.
19. Див.: «Червоний стяг» (Чернігів). — 1932. — 13, 20, 23, 25 жовтня.
20. Див.: «Червоне Запоріжжя». — 1932. — 23, 27, 29 жовтня.
21. Протокол позачергового засідання бюро Середино-Будського райкому КП(б)У спільно з райпартактивом про занесення на «чорну дошку» с. Чернацьке, 15.11.1932 р. — Держархів (далі — ДА) Сумської області. — Ф. П-33. — Оп. 1. — Спр. 211. — Арк. 106—107.
22. Резолюція бюро Конотопського райкому КП(б)У про занесення на «чорну дошку» с. Бочечки, Козацьке, Малий Самбір, Хижки, 16.11.1932 // Там само. — Ф. П-42. — Оп. 1. — Спр. 168. — Арк. 83—84.
23. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівель від 18.11.1932 р. // Голодомор 1932—1933 років в Україні. — С. 392—393.
24. Див. незавірену склогографічну копію постанови: Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі — ЦДАВО) України. — Ф. 806. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 532.
25. Протокол засідання бюро Харківського обкому КП(б)У № 12 від 20.11.1932 // ДА Харківської області. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 51—56.
26. Директива Чернігівського обкому КП(б)У райпарткомам щодо складання переліку сіл, які слід занести на «чорну дошку», 21.11.1932 // ДА Чернігівської області. — Ф. П-470. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 17—18, 20—21.
27. Лист заступника голови РНК УСРР О. Сербиченка до ЦК КП(б)У, 26.11.1932 // Голодомор 1932—1933 років в Україні. — С. 414.
28. Довідка про занесення на чорну дошку та накладання штрафів на колгоспи та одноосібників, 26.11.1932 // Центральний державний

- архів громадських об'єднань (далі — ЦДАГО) України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5394. — Арк. 8—10.
29. Довідка Наркомзему УСРР про виконання постанов РНК УСРР з питань хлібозаготівель, 02.12.1932 // Голодомор 1932—1933 років в Україні. — С. 435—436, 439.
 30. Телеграма ЦК КП(б)У та РНК УСРР до керівників Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей від 06.12.1932 // Там само. — С. 450—451.
 31. Постанова бюро Богодухівського райкому КП(б)У Харківської області «Про додаткові репресії для сіл і колгоспів, що взяті на "чорну дошку" за злісне невиконання планів хлібозаготівлі». 30.11.1932 // ДА Харківської області. — Ф. П-80. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 306, 306 зв.
 32. «Під прапором Леніна» (Баштанка). — 1933. — 19 січня.
 33. Див.: ДА Харківської області. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 77.
 34. Постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР про зняття з «чорної дошки» с. Кам'яні Потоки Кременчуцького району Харківської області, 17.10.1933 // Голодомор 1932—1933 років в Україні. — С. 960—961.
 35. Постанова Чернігівського облоргбюро КП(б)У про занесення на «чорну дошку» колгоспів, які злісно не виконують плану хлібозаготівель, 09.12.1932 // ДА Чернігівської області. — Ф. П-450. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 100.
 36. Протокол засідання Харківського облпартбюро № 9 від 17.12.1932 // ДА Харківської області. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 82—83.
 37. Постанова Вінницького облвиконкому «Про перебіг хлібозаготівель по районах області», 19.11.1932 // ДА Вінницької області. — Ф. Р-2700. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 175—176.
 38. Постанова бюро Вінницького обкому КП(б)У «Про перебіг хлібозаготівель в області», 17.11.1932 // Там само. — Ф. П-136. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 20—23.
 39. Див.: ДА Сумської області. — Ф. П-2303. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 5; Ф. П-33. — Оп. 1. — Спр. 211. — Арк. 106; Ф. П-42. — Оп. 1. — Спр. 168. — Арк. 83.
 40. Постанова президії Роменського райвиконкому від 05.02.1933 // Там само. — Ф. Р-4549. — Оп. 1. — Спр. 345. — Арк. 19.
 41. Див.: ДА Дніпропетровської області. — Ф. Р-19. — Оп. 1. — Спр. 169. — Арк. 118, 134—135, 181—182; Спр. 122. — Арк. 134—135; «На соціалістичних ланах». — 1932. — 13 грудня.
 42. Протокол № 1 спільного засідання президії Лизогубівської сільської ради та правліль колгоспів Харківської приміської смуги від 04.01.1933 // ДА Харківської області. — Ф. Р-408. — Оп. 8. — Спр. 943. — Арк. 6—7 зв.
 43. Протокол № 52 засідання бюро Золочівського райпарткому КП(б)У від 16.02.1933 // Там само. — Ф. П-96. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 20—21.
 44. Протокол загальних зборів жінок колгоспу «Червоний Жовтень» Чернацької сільради Середино-Будського району, 25.12.1932 // ДА Сумської області. — Ф. П-33. — Оп. 1. — Спр. 227. — Арк. 15—16.
 45. Зі щоденника поїздки Л. Кагановича в Україну 20—29 грудня 1932 р. // Командири великого голоду. — С. 327.

46. Витяг із протоколу Бердянського райвиконкому про репресивні заходи до занесених на «чорну дошку» колгоспів від 28.12.1932 // Голодомор 1932 – 1933 років в Україні. – С. 527.
47. Директива Мелітопольського райкому КП(б)У Костянтинівському міжколгоспному осередку КП(б)У, сільраді та уповноваженому РПК по колгоспах Костянтинівської сільради, 21.01.1933 // ДА Запорізької області. – Ф. П-233. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 16.
48. Постанова бюро Шосткинського райкому КП(б)У про покарання партійних та радянських працівників району, сіл Івот, Чуйківка, Шатрище, Прокопівка, Каліївка, Ображіївка, занесених на «чорну дошку» за незадовільний стан хлібозаготівлі, 16.11.1932 // ДА Сумської області. – Ф. П-25. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 162 – 164.
49. Протокол № 13 засідання бюро Харківського обкому КП(б)У від 22.12.1932 // ДА Харківської області. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 97 – 98.
50. Голодомор 1932 – 1933 років на Сумщині / Упор.: Покидченко Л. А. – Суми: Ярославна, 2006. – С. 220.
51. Постанова бюро Богодухівського райкому КП(б)У Харківської області «Про додаткові репресії для сіл і колгоспів, що взяті на "чорну дошку" за злісне невиконання планів хлібозаготівлі» від 30.11.1932 // ДА Харківської області. – Ф. П-80. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 306, 306 зв.
52. Доповідна записка Ворошиловського міськкому партії Донецькому обкомові КП(б)У, 04.01.1933 // Голодомор 1932 – 1933 років в Україні. – С. 572 – 574.
53. Постанова Харківського обкому КП(б)У про посилення хлібозаготівель у занесених на «чорну дошку» колгоспах області. 14.01.1933 // Там само. – С. 603.
54. Протокол № 52 засідання бюро Золочівського райкому КП(б)У від 16.02.1933 // ДА Харківської області. – Ф. П-96. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 20 – 21.
55. Додаток до протоколу № 46 бюро Петрівського райкому КП(б)У від 17.02.1933 // Там само. – Арк. 25.
56. Протокол № 13 засідання бюро Харківського обкому КП(б)У від 22.12.1932 // Там само. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 97 – 98.
57. Постанова Роменського виконкому від 29.01.1933 // ДА Сумської області. – Ф. Р-4549. – Оп. 1. – Спр. 345. – Арк. 17 – 17 зв.
58. Див.: ДА Дніпропетровської області. – Ф. Р-1520. – Оп. 1. – Спр. 9.
59. Зі щоденника поїздки Л. Кагановича в Україну 20 – 29 грудня 1932 р. // Командири великого голоду. – С. 315.
60. Там само. – С. 329.
61. Див.: ДА Харківської області. – Ф. Р-1356. – Оп. 1. – Спр. 971. – Арк. 48 – 49.
62. Постанова Харківського обкому КП(б)У про посилення хлібозаготівель у занесених на «чорну дошку» колгоспах області, 14.01.1933 // Голодомор 1932 – 1933 років в Україні. – С. 603 – 604.
63. Постанова ЦК КП(б)У про села і колгоспи, занесені на «чорну дошку», 25.01.1933 // Там само. – С. 620.

64. Постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР про зняття з «чорної дошки» с. Кам'яні Потоки Кременчуцького району Харківської області, 17.10.1933 // Там само. – С. 960 – 961.
65. Див.: Дані про охоплення голодом районів Вінницької області, не раніш 15.05.1933 // Там само. – С. 843 – 844. Підрахунок наш.
66. Див.: Доповідна записка Дніпропетровського обласного відділу ГПУ голові ГПУ УСРР про голодування в області, 05.03.1833 // Там само. – С. 726.
67. Підрахунок наш із використанням даних, надісланих обласними робочими групами Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років та видання: Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року. – Харків: Вид-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1933. – С. 6 – 7.
68. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та в Західній області, 14.12.1932 // Голодомор 1932 – 1933 років в Україні. – С. 475.
69. Див.: *Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М.* Голодомори в Україні: 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947. Злочини проти народу. – Вид. 2-ге, доп. – К.; Нью-Йорк: Вид. М. П. Коць, 2000. – С. 116.
70. Є відомості про занесення на «чорну дошку» 14.01.1934 Яблунівської МТС Прилуцького району Чернігівської області // ДА Чернігівської області. – Ф. П-470. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 58.

Папакін Георгій – *доктор історичних наук, Український інститут національної пам'яті (Київ, Україна).*

СТОСУНКИ КЕРІВНИЦТВА СРСР ТА УСРР У 1932–1933 РОКАХ: «КРИЗА ДОВІРИ»

Однією з центральних проблем, що їх досліджують українські історики протягом останніх десятиліть, є проблема Голодомору 1932–1933 рр. Нині кількість наукових праць із цієї проблематики перевищує кілька тисяч [1]. Учені, політики, громадськість дійшли висновку, що голод тих років мав штучний характер, а дії керівництва СРСР підпадають під ознаки геноциду [2].

У цій статті спробуємо розглянути зміни у політичних аспектах функціонування УСРР – найбільшої союзної республіки СРСР під час грандіозної гуманітарної катастрофи. Кризу призму такого дослідницького погляду проаналізуємо деякі зміни в обсязі владно-управлінських функцій, які делегувалися центром радянської влади в Кремлі субцентру [3] цієї влади в Харкові (столиця радянської України до червня 1934 р.).

Загальновизнаною серед учених є думка про те, що форсована індустріалізація та насильницька колективізація сільського господарства призвели до глибокої соціально-економічної кризи початку 1930-х рр. За таких умов різко зросли масштаби державних заготівель збіжжя в Україні та на Північному Кавказі, які постачали більше половини зерна, що вироблялося в СРСР. У 1930 р. державні заготівлі збіжжя в Україні становили 7,7 млн т – приблизно 30,2 % від валового збору зернових культур. У 1931 р., коли врожай був гірший за попередній, заготовили 7 млн т, або 41,3 % валового збору зернових [4]. Не дивно, що в грудні 1931 р. різні державні органи почали фіксувати в Україні випадки голодування і навіть смерті від голоду.

Наприкінці лютого 1932 р. в українському керівництві виріла сміливість повідомити Й. Сталіна та Політбюро ЦК ВКП(б) про ситуацію, що склалася. Після поїздки кількома

областями України голова ВУЦВК УСРР Г. Петровський відверто написав першому секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору, що необхідно попросити Політбюро ЦК ВКП(б) припинити хлібозаготівлі в Україні з врожаю 1931 р., оголосити вільну торгівлю хлібом, а також допомогти голодуючим [5].

15 березня 1932 р. Косіор надіслав до ЦК ВКП(б) телеграму, в якій пропонував: «Оголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель з майбутнього врожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю доможеться колгосп і колгоспник, тим більший фонд має бути виділений і розподілений на особисте споживання». Але для Сталіна та його однодумців матеріальна зацікавленість колгоспників у розвитку виробництва і таке вирішення проблеми хлібозаготівель виглядали абстракцією.

16 березня Сталін на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) оголосив телеграму Косіора, пропозиції якого відхилили. Увагу українських керівників звертали на весняну сівбу, закликали українське керівництво вжити залежних від нього заходів, щоб запобігти загрози сівби в Україні [6]. Жодних додаткових фондів насіння при цьому не виділялося. Проте в наступні місяці рішення про надання насінневої допомоги Україні на решті з'явилися, адже в багатьох регіонах України селяни не мали збіжжя.

Продовольчу допомогу почали надавати тільки після 19 квітня 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) передбачало виділити її з централізованих ресурсів, розташованих в Україні. Це рішення свідчило про те, що державні запаси продовольства на території України були, але Сталін та його соратники не бажали їх витратити на голодуючих. Така антигуманна і злочинна позиція супроводжувалася спробою перекласти відповідальність за голод на українське керівництво. У відповідь на телеграму голови РНК УСРР В. Чубаря, в якій повідомлялося про величезні проблеми з постачанням населення хлібом, Політбюро ЦК ВКП(б) заявило: «а) Маючи на увазі, що труднощі у хлібопостачанні на Україні в основному є результатом вкрай слабкого надходження мірчукового збору, який мав дати за планом у квітні місяці 100 тис. тонн, — зобов'язати ЦК КП(б)У вжити всіх заходів до максимального посилення мірчукового збору, з негайним вивезенням його на пристанційні пункти; б) як крайній засіб — розбронювати для потреб постачання України у квітні 25 тис. тонн хліба; в) зобов'язати Наркомзовнішторг звільнити від варанту 30 тис. тонн пшениці» [7].

Останній пункт означав, що радянські лідери дозволили використати зерно, яке знаходилось в українських портах на Чорному морі, для постачання республіки. Варто зауважити, що експорт зерна з СРСР у першому півріччі 1932 р. становив 750 тис. т, за рахунок яких можна було забезпечити денним раціоном хліба (1 кг) у ці місяці близько 4 млн людей [8]. Але у квітні — червні 1932 р. централізоване постачання хлібом України становило лише близько 100 тис. т на місяць, хоча хліб від держави мали отримувати 8 млн осіб, що, як і більшість українських селян опинились на порозі голодної смерті. Катастрофа набувала величезних масштабів.

Наприкінці квітня голова РНК УСРР В. Чубар виїхав до Москви, щоб домовитись зі Сталіним про збільшення постачання України. Косіор зайняв своєрідну позицію, оскільки краще за інших керівників УСРР знав кремлівський звичай і вдачу Сталіна. 26 квітня він написав Сталіну: «В нас є окремі випадки і навіть окремі села голодуючі, однак це лише результат місцевого головогоспства, перегинів, особливо щодо колгоспів. Будь-які розмови про "голод" на Україні потрібно категорично відкинути. Та серйозна допомога, яка Україні була надана, забезпечує нам можливість всі такі вогнища ліквідувати» [9]. Тим самим Косіор заявив про існування вже «традиційних» з першої хвилі суцільної колективізації 1930 р. перегинів місцевих органів, внаслідок яких і виникли «вогнища» голоду в республіці. Але широкомасштабного голоду «категорично» не визнав.

У той самий день Сталін надіслав Косіору доповідну записку керівництва «Союзспирту» про збройні напади голодного населення на комори заводів тресту. У своїй супроводжувальній записці він писав: «Тов. Косіор. Обов'язково прочитайте додані матеріали. Схоже на те, що в деяких пунктах УСРР радянська влада припинила існувати. Невже це так? Невже такі кепські справи із селом на Україні? Де органи ДПУ, що вони чинять? Може, перевірили б цю справу і повідомили в ЦК ВКП(б) про вжиті заходи? Привіт. Й. Сталін». По трьох днях Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло телеграму Сталіна і створило комісію у складі Косіора, С. Реденса (голова ДПУ УСРР) і Р. Терехова (секретар ЦК КП(б)У), якій доручалося вжити заходів, щоби не допускати таких випадків [10]. Отже, Сталін знав про ситуацію, що виникла в Україні, але намагався утримувати контроль над нею за допомогою поліцейських методів.

Наприкінці травня 1932 р. з'ясувалося, що весняна сівба в республіці зривається, адже голодні селяни не могли працювати на ланах, у них не вистачало насінневого матеріалу. Політбюро ЦК ВКП(б) вирішило створити комісію для організації сівби. 26 травня ця комісія на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим прибула до Харкова, де ознайомилася зі становищем у сільському господарстві України й прийняла рішення надати насінневу позику [11].

Сталін, який знаходився того часу на відпочинку в Сочі, дізнавшись про обсяги виділеної Україні позики, був украй роздратований. 2 червня він написав секретарю ЦК ВКП(б) Л. Кагановичу і В. Молотову: «Зверніть якнайсерйознішу увагу на Україну. Чубар своєю розкладеністю й опортуністичним нутром і Косіор своєю гнилою дипломатією (щодо ЦК ВКП) та злочинно-легковажним ставленням до справи — занাপастять до решти Україну. Керувати нинішньою Україною не до снаги цим товаришам». У зв'язку з цим Сталін висловив припущення про зміщення з посад Чубаря і Косіора [12]. Його формулювання свідчили про те, що він втратив довіру до українського керівництва, особливо до Чубаря.

Тим часом Петровський і Чубар узгодили позиції та 10 червня надіслали до Кремля листи з повідомленнями про реальну загрозу широкомасштабного голоду в Україні [13]. При цьому Косіор залишався ніби осторонь, не відповідаючи за їхні дії. Молотов і Каганович одразу переслали обидва листи Сталінові. 15 червня Сталін написав Кагановичу про те, що листи йому не сподобались, особливо позиція Чубаря, який домагається від Москви нових мільйонів пудів хліба і скорочення плану хлібозаготівель. «Найгірше у цій справі, — додав Сталін, — мовчання Косіора. Чим пояснити це мовчання? Чи знає він про листи Чубаря — Петровського?» [14]. Цілком імовірно, що Каганович, який знав Косіора з дореволюційних часів за спільною діяльністю в Києві, передав йому слова Сталіна, а також повідомив, що той серйозно незадоволений українським керівництвом.

18 червня Сталін у черговому листі Кагановичу вказав на необхідність покласти персонально на перших секретарів республіканських, крайових, обласних партійних комітетів України, Північного Кавказу та інших найважливіших сільськогосподарських регіонів СРСР відповідальність за стан сільського господарства і хлібозаготівлі [15]. Він назвав головною помилкою хлібозаготівельної кампанії 1931 р. те, що її план був роз-

верстаний за районами та колгоспами «механічно», без урахування становища в кожному окремому колгоспі. «Внаслідок цього... утворилася кричуща невідповідність, — писав він, — через яку на Україні, попри непоганий урожай, низка врожайних районів опинилась у стані зубожіння та голоду...». Таким чином, Сталін визнавав факт голоду в деяких районах України, але пояснював його «механічною розверсткою», а також тим, що дехто з перших секретарів обкомів партії (Україна, Урал, частково Нижньогородський край) «захопився» гігантами промисловості та не надавав потрібної уваги сільському господарству. «Наслідки цих помилок, — писав Сталін, — позначаються тепер на посівній справі, особливо — на Україні, причому кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще роз'їжджають усією європейською частиною СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами та квилінням».

Наступного дня Сталін написав листа до Молотова: «...3) Про українців (Чубар та ін.) я вже писав Кагановичеві, і моя думка тобі, либонь, уже відома. Решта — справа Політбюро. 4) Ти та Каганович, либонь, уже одержали мого листа щодо скликання наради секретарів і гол[ів] облвиконкомів з питань організації хлібозаготівель. Я гадаю, що з цією необхідною справою треба поспішати, щоб мати можливість попередити повторення українських помилок на терені хлібозаготівель. Справа ця дуже важлива» [16].

Висловлені Сталіним думки про нездатність Косіора, Чубаря та інших українських лідерів керувати республікою мали подвійний підтекст. На керівництво ЦК КП(б)У, яке не впоралося із планами хлібозаготівель і продовольчим постачанням республіки, покладалася політична відповідальність за голод в Україні. Це означало, що Політбюро ЦК ВКП(б) мало усунути «винних» з їхніх посад. З точки зору центру влади в Кремлі субцентр влади в Харкові втратив здатність виконувати його настанови й управляти соціально-економічними процесами в республіці. Сталін навмисно перекладав відповідальність за голод на комуністичне керівництво УСРР. Адже він у своїх міркуваннях жодним чином не визнавав усїєї згубності колективізації сільського господарства та величезних державних хлібозаготівель, що прирікали мільйони людей на голодну смерть. Його логіка була цілком іншою: примусити регіональних лідерів рішуче й ефективно здійснити нову хлібозаготівельну кампанію з урожаю 1932 р., щоб створити великі державні резерви зерна. Недарма 20–21 червня 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б)

відхилило прохання Політбюро ЦК КП(б)У про додаткове завезення у республіку хліба та зажадало «за всяку ціну» забезпечити зернопоставки з урожаю 1932 р. [17]. Злочинні за своїм змістом рішення залишили тридцятимільйонне населення України без продовольства на три-чотири тижні (хлібозаготівельна кампанія розпочиналась 1 липня, тому місяць потрібно було на надходження зерна нового врожаю, його транспортування, перемелювання на млинах, випікання хліба). Політика керівництва ВКП(б) стосовно України набувала ознак терору голодом.

Із метою забезпечити виконання планів хлібозаготівель Політбюро ЦК ВКП(б) відрядило Молотова і Кагановича на III Всеукраїнську партійну конференцію, яка розпочиналась 6 липня 1932 р. Перед її початком Молотов і Каганович взяли участь у засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, де накреслили рішення беззастережно виконати план хлібозаготівель обсягом у 356 млн пудів, встановлений ЦК ВКП(б). По кількох годинах на партконференції, попри глухий опір українських працівників, послідовно суперечити сталінським посланцям ніхто не насмівся. В ухвалі зазначалося, що конференція приймає до безумовного виконання встановлений для республіки план хлібозаготівель. Таким чином, Молотову і Кагановичу вдалося досягти своєї головної мети: найбільша компартія офіційно підтверджувала правильність курсу Сталіна та його прибічників на здійснення нової хлібозаготівельної кампанії [18].

При цьому радянське керівництво усвідомлювало, що катастрофа набуває величезних масштабів. Молотов на одному із засідань Політбюро ЦК ВКП(б) визнав: «Ми стоїмо на правду перед приви́дом голоду і до того ж у багатих хлібних районах». Але Політбюро вирішило «будь-що виконати затверджений план хлібозаготівель» [19].

Як пояснити суперечність між усвідомленням загрози голоду, офіційними настановами радянського керівництва і реальною ситуацією, що склалася в Україні? Логіка пояснення може бути такою: в разі відмови від хлібозаготівель унеможлилювались експорт пшениці, надходження валюти, закупівля обладнання для заводів, що споруджувалися, у кінцевому наслідку – так звані «темпи соціалістичного будівництва». Тоді необхідно було визнавати помилковість політики «великого стрибка», здійснюваної Сталіним і його прибічниками, що означало їхню цілковиту політичну дискредитацію та загибель усіх життєвих сподівань.

Сталін чудово знав і враховував міру незадоволення його політикою в суспільстві, а також у самій Компартії (справа М. Рютіна це підтверджує) [20]. Він і група керівників, які його підтримували, розуміли, що, відмовившись від її здійснення, владу в партії та країні вони можуть не втримати. Тобто в умовах глибокої соціально-економічної кризи, породженої їхньою безвідповідальною політикою, можливість зміни курсу чи маневру для групи Сталіна була вкрай звуженою. Ці люди воліли йти до кінця, прирікаючи на голод і смерть мільйони людей. Адже кінцевою метою їхньої політики була побудова «держави-комуни» (за В. Леніним) або «побудова соціалізму в одній, окремо взятій країні». Для цього потрібно було створити штучні позаринкові економічні відносини та перебудувати соціальну структуру суспільства (відповідно до більшовицько-марксистського світогляду, характерного для Сталіна та його соратників). Щоб здійснити таку маніхейську утопію, керівництво Компартії в умовах спровокованої кризи, не вагаючись, застосовувало терор, зокрема терор голодом.

24 липня 1932 р. Сталін надіслав Молотову і Кагановичу вельми показового листа, в якому підтвердив свою налаштованість «на безумовне виконання плану хлібозаготівель по СРСР». Він вважав, що «доведеться зробити виняток для особливо постраждалих районів України. Це необхідно не лише з погляду справедливості, а й через особливе становище України, спільний кордон з Польщею тощо». Наступного дня Сталін показав свою «справедливість» — запропонував скоротити план хлібозаготівель на 30 — 40 млн пудів [21].

Плани залишалися нереально високими. Хлібозаготівлі, як і раніше, викликали відчайдушний опір українського селянства, а також багатьох низових партійно-радянських керівників. Повсюдно голодуючі зрізали на полях недозріле колосся. Вони в будь-який спосіб намагалися сховати від хлібозаготівельних бригад і комісій вижатий хліб. За таких умов 7 серпня 1932 р. був прийнятий закон про охорону суспільної власності, написаний власноруч Сталіним. Названий народом «законом про п'ять колосків», він передбачав за крадіжку колгоспної чи кооперативної власності розстріл із конфіскацією всього майна, а за пом'якшуючих обставин — позбавлення волі не менш ніж на 10 років також із конфіскацією всього майна. Амністія таких судових справ заборонялася.

11 серпня Сталін написав Кагановичу: «Справи на Україні вкрай погані. Погано за партійною лінією. Кажуть, що у двох

областях України (здається, у Київській і Дніпропетровській) близько 50-ти райкомів висловилися проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. В інших райкомах стоїть справа, як стверджують, не краще. На що це схоже? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент. Замість того, щоб керувати районами, Косіор увесь час лавірував між директивами ЦК ВКП(б) та вимогами райкомів і ось — долавівувався до краю... Погано за лінією радянською. Чубар — не керівник. Погано за лінією ДПУ. Реденсу не до снаги керувати боротьбою з контрреволюцією у такій великій і своєрідній республіці, як Україна.

Якщо не візьмемося тепер за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває не мало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті — безпосередніх агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (та за межами) партії, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек».

У зв'язку з такою оцінкою ситуації Сталін пропонував призначити Кагановича першим секретарем ЦК КП(б)У, залишивши його секретарем ЦК ВКП(б). Він також вважав доцільним призначити головою ДПУ УСРР В. Балицького, залишаючи його заступником голови ДПУ СРСР. Крім того, Сталін висловлював ідею призначити замість Чубаря головою РНК УСРР когось із керівників центральних господарських відомств, а самого Чубаря зробити заступником Молотова по РНК СРСР. Косіора передбачалося перевести на посаду секретаря ЦК ВКП(б). Далі в листі Сталін сформулював стратегічне завдання радянського керівництва щодо України: «...Поставити собі за мету перетворити Україну в щонайкоротший термін на справжню фортецю СРСР, на дійсно взірцеву республіку. Грошей на це не шкодувати.

Без цих і подібних їм заходів (господарське та політичне зміцнення України, у першу чергу — її прикордонних районів тощо), повторюю — ми можемо втратити Україну».

Ця фраза «ми можемо втратити Україну» засвідчує, що Сталін глибоко усвідомлював міру кризи в республіці та побоювався соціального вибуху, в тому числі в КП(б)У. Тому він характеризував незгодних з хлібозаготівлями як «петлюрівців»

або «агентів Пілсудського». Всі вони були для нього політичними супротивниками та класовими ворогами, які загрожували його владі. Що робили більшовики з «класовими ворогами», добре відомо з перших років радянської влади. Застосувався масовий терор, політичне підґрунтя якого під час голоду 1932 р. Сталін сформулював у цитованому вище листі.

16 серпня 1932 р. Каганович у своєму листі підтримав оцінки Сталіна. «Горе в тім, — писав Каганович, — що серед частини активу питання про хлібозаготівлі, їхні міркування про нездійсненність плану переросли у питання про ставлення до політики партії. Невпевненість, безперспективність, розгубленість і формальне виконання «обов'язку» — ось головні бази, які роз'їдають зараз частину активу, зачіпають «трошки» [в оригіналі українською мовою. — Авт.] і верхівку. Теорія, що ми, українці, невинно постраждали, створює солідарність і гнилу кругову поруку не тільки у середній ланці, а й у верхівці. Я вважаю, що, незалежно навіть від оргвисновків, настав момент, коли ЦК ВКП(б) мусить офіційно у політичному документі дати оцінку та закликати організації до рішучого зламу. Резолюцію своєї конференції вони всерйоз не беруть, вважаючи її почасти вимушеною». Далі Каганович відзначив, що Косіор «виявив великі слабкості та недоліки», спростивши завдання керівництва найбільшою парторганізацією.

По кількох днях Каганович одержав нового листа від Сталіна. У ньому повторювалася думка про те, що замінити Косіора можна було б тільки Кагановичем, однак направляти його зараз в Україну недоцільно: «послабимо секретаріат ЦК... Що стосується Чубаря, то його можна залишити поки що і подивитись, як він буде працювати» [22].

У вересні 1932 р. розпочалась реалізація плану Сталіна зі зміцнення керівництва України відданими його курсу людьми. 16 вересня Політбюро ЦК ВКП(б) призначило першим секретарем Донецького обкому партії І. Акулова (до призначення — перший заступник голови ОДПУ СРСР), секретарем цього ж обкому С. Саркісова (до призначення — начальник Всесоюзного об'єднання «Заготзерно»). 1 жовтня другим секретарем ЦК КП(б)У призначили енергійного першого секретаря Середньо-Волзького крайкому партії М. Хатаєвича. 9 і 15 жовтня були затверджені перші секретарі Дніпропетровського обкому КП(б)У — В. Строганов, Вінницького — В. Чернявський, Чернігівського — П. Маркітан. Відбулися також інші призначення керівників того ж рівня [23].

У жовтні темпи хлібозаготівель різко знизились. 22 жовтня Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення з метою посилення хлібозаготівель відрядити в Україну групу керівників на чолі з Молотовим, а на Північний Кавказ — групу на чолі з Кагановичем. Діяльність цих груп, які називали себе комісіями, свідчила, що керівництво ВКП(б) на чолі зі Сталіним перейшло до застосування масового терору. В Україні головним методом хлібозаготівель стали судові репресії. Для цього в кожній області додатково створили не менше 5—10 роз'їзних судових груп, які розглядали справи з хлібозаготівель (на підставі закону «про п'ять колосків») поза чергою, «як правило, виїзними сесіями на місці із застосуванням крутих репресій» [24]. Практикувалося вилучення всіх товарів із районів, які не виконували планів хлібозаготівель. Припинявся продаж промислових товарів одноосібникам, які відмовлялися здавати хліб державі. Списки цих людей вивішували в крамницях і торгових місцях, із них стягували всі штрафи та виплати. «Куркулів», тих, у кого знаходили закопаний по ямах хліб, осіб, які провадили «підривну роботу проти хлібозаготівель», арештовували й висилали. До сіл надіслали тисячі міських комуністів, які бригадами у складі 4—5 осіб влаштовували подвірні обшуки, забирали не лише збіжжя, а й усе продовольство. Зрозуміло, що їм допомагали місцеві комуністи та сільські активісти. Всі натуральні фонди, створені у колгоспах, перераховувалися до фонду хлібозаготівель. У колгоспників організовувалося вилучення хліба, «розкраденого у колгоспів та радгоспів», застосовувалися натуральні штрафи в обсязі 15-місячної норми здавання м'яса. На «чорну дошку» заносилися колгоспи, котрі не виконували планів. До них вживали репресивних заходів: забороняли підвезення товарів, припиняли торгівлю; здійснювалися «перевірка й очищення колгоспів із вилученням контрреволюційних елементів — організаторів зриву хлібозаготівель...». У п'яти районах Одеської та Дніпропетровської областей влаштували показову чистку партійних організацій. Причому «вичищених» передбачалося вислати як «політично небезпечних». Посилювалася діяльність ДПУ УСРР щодо ліквідації «куркульських і петлюрівських контрреволюційних гнізд».

Вельми показово, що всі ці заходи санкціонувало Політбюро ЦК КП(б)У за участю Молотова з метою вивезти хліб з України. Відповідне рішення було ухвалено 18 листопада 1932 р. Відповідно до нього Україна мала до 8 грудня відвантажити до Москви, Іванова, Закавказзя, Горького, Ленінграда,

Білорусії, Криму 99 тис. т збіжжя понад експортне завдання. Причому до 25 листопада планувалося вивезти всі запаси пшениці, які знаходились на залізничних пунктах [25]. Це означало, що в Україні не лишалося досить великих державних запасів хліба.

Одночасно з вивезенням збіжжя в республіці провадили операцію ДПУ УСРР, у ході якої арештовували тисячі людей. Протягом листопада 1932 — січня 1933 рр. було ліквідовано понад 390 «антирадянських, контрреволюційно-повстанських, шовіністичних» організацій і груп, заарештовано 37 797 осіб, розглянуто понад 12 тис. справ, внаслідок чого засуджено до розстрілу 719, ув'язнення до концтаборів — 8003, висилки — 2533 особи. Крім того, за межі України виселили тисячі людей, чия вина полягала лише в тому, що вони проживали в районах, найвідсталіших у хлібозаготівлі [26].

Схожа ситуація склалася на Північному Кавказі, де брутальні дії Кагановича спрямовувалися проти Кубані, мешканцями якої були переважно українці [27]. Тільки з чотирьох кубанських станиць, занесених на «чорну дошку» (Полтавської, Медведовської, Урупської, Уманської), вислали в північні райони країни 51 600 осіб, з інших станиць — не менш ніж 10 тис. Було заарештовано і кинуто до в'язниць близько 100 тис. осіб (із них 26 000 вивезли). З партії виключили майже 40 тис. комуністів, більшість репресували. Ще 30 тис. комуністів, не знімаючись з партійного обліку, покинули свої організації та втекли з краю [28].

Негативне ставлення Сталіна до керівників УСРР чітко проявилось на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 10 грудня 1932 р., на якому слухали доповіді ЦК КП(б)У, Північно-Кавказького крайкому і Західного обкому партії про хлібозаготівлі. Сталін піддав українських керівників різкій критиці, яка незрідка переходила у відверту лайку. Він звинуватив їх не просто у невмінні чи небажанні виконувати плани хлібозаготівель, а в хибній політичній лінії, «м'якотілості», браку наполегливості в боротьбі з «саботажниками». Особливо нападав Сталін на члена Політбюро ЦК КП(б)У М. Скрипника за «небільшовицьку» політику українізації та зв'язок із «націоналістичними елементами». Такі звинувачення проти М. Скрипника були не випадковими.

Для вироблення проекту постанови про хлібозаготівлі була створена комісія Політбюро ЦК ВКП(б), до якої увійшло 10 осіб, зокрема українські керівники Косіор і Строганов.

14 грудня постанова «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та в Західній області» ухвалена опитуванням Політбюро ЦК ВКП(б) [29]. На місцеві парторганізації України та Північного Кавказу покладалася провина за вкрай слабку роботу і відсутність політичної пильності, що дозволило «контрреволюційним елементам» проникнути в керівництво, а також управлінський апарат колгоспів і низових радянських органів. Ці елементи прагнули організувати «контрреволюційний рух», «саботаж» хлібозаготівель і сівби. Лідерів України та Північного Кавказу зобов'язували «викорінити» їх шляхом арештів, ув'язнення в концтабори на тривалий термін, не зупиняючись перед розстрілами.

ЦК ВКП(б) і РНК СРСР вказували, що найлютішими ворогами партії, робітничого класу і колгоспного селянства були «саботажники хлібозаготівель з партквитком у кишені». Щодо них передбачалися судові репресії — засудження до 5–10 років концтабору або розстріл. Всі виключені з партії за «саботаж» хлібозаготівель і сівби комуністи виселялися у північні області поряд із куркулями.

Ці до краю круті заходи супроводжувалися звинуваченнями у хибній національній політиці. Стверджувалося, що «механічна», без урахування конкретних особливостей кожного району українізація полегшила буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям створення контрреволюційних осередків та організацій. На Північному Кавказі «небільшовицька українізація» майже половини районів надала легальної форми спротиву заходам радянської влади з боку куркулів, офіцерства, реемігрантів-козаків, учасників Кубанської Ради.

В Україні пропонувалося вигнати петлюрівські та буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, а також забезпечити систематичне партійне керівництво українізацією й контроль за нею. На Північному Кавказі все діловодство, газети та журнали, викладання в школах перелаштовувались на російську мову «як більш зрозумілу для кубанців».

15 грудня вийшла нова постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, в якій засуджувалися виступи «окремих українських товаришів» (зосібна мались на увазі статті М. Скрипника) про обов'язкову українізацію низки районів СРСР — у Далекосхідному краї, Казахстані, Середній Азії, Центральній Чорноземній області. У постанові наголошувалося: «Такі виступи можуть тільки грати на руку тим буржуазно-націоналістичним

елементам, котрі, вигнані з України як шкідливі елементи, проникають до знов українізованих районів і провадять там роботу на розкладання». Партиїні та радянські органи цих регіонів СРСР зобов'язувалися негайно призупинити подальшу українізацію [30].

Чому радянське керівництво пішло на такі дії у сфері національної політики в Україні? Добре відомо, що для вождів Компартії національне питання підпорядковувалося класовому підходу. Вони чудово пам'ятали, яку складну політичну та збройну боротьбу довелося витримати в 1917—1920 рр. з українським національним рухом. Розпочата у 1923 р. українізація покликана була поширити соціальну базу комуністичного режиму, надати йому психологічної легітимності та привабливості в суспільній свідомості як всередині республіки, так і за її межами. При цьому кремлівські керівники завжди підкреслювали обов'язковість «радянськості» (відданості компартії, її вождеві) всіх українських національних устремлінь. Водночас чекістські органи відстежували вияви «українського сепаратизму» і доповідали про них у ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б). Дії чекістів ґрунтувалися на демагогічній настанові керівництва Компартії про те, що «українські націоналісти» хочуть «продати Україну полякам», — її в другій половині 1920-х рр. використовували, щоб компрометувати український національний рух [31].

В умовах соціально-економічної та політичної кризи, що наростала в Україні наприкінці 1932 р., Сталін волів розглядати спротив хлібозаготівлям у суспільстві та компартії як справу «внутрішньої української контрреволюції», пов'язаної з «польською агентурою» Пілсудського. З одного боку, це надавало універсальну можливість придушити опір і виконати плани хлібозаготівель, застосовуючи широкомасштабні державні репресії проти «класових ворогів», до категорії яких потрапляли всі, хто незадоволений і опирається. З іншого боку, політичні звинувачення на адресу керівництва України давали змогу ліквідувати його певну автономність і самостійність. Націонал-комуністи на чолі зі М. Скрипником, що відповідали за українізацію, виявлялися винними як «підпомагачі» буржуазно-націоналістичних елементів.

Таким чином, здійснення національної політики в Україні — остання сфера відносної автономності в діяльності субцентру комуністичної влади в Україні — переходило безпосередньо до рук Кремля. Сталін ліквідував залишки української радянської державності у складі СРСР.

Роздратування Сталіна стосовно керівництва УСРР добре ілюстрував випадок із секретарем ЦК КП(б)У Р. Тереховим. У середині грудня 1932 р. у бесіді Терехов відверто сказав про масовий голод в республіці, на що Сталін відреагував: «Нам казали, що ви, товаришу Терехов, добрий оратор, виявляється, ви добрий оповідач — вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, та — не вийде! Чи не краще вам залишити посаду секретаря обкому (Харківського. — В. В.) і ЦК КП(б)У та піти працювати до спілки письменників; писатимете казки, а дурні читатимуть» [32]. 19 грудня нова постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні» вказувала на те, що без докорінного зламу в Дніпропетровській, Харківській та Одеській областях Україна не в змозі виконати двічі скорочений план хлібозаготівель (дві знижки плану мали символічний характер, розмір задачі хліба залишався величезним). Українські працівники «вочевидь провалювали» завдання «завдяки своєму несерйозному ставленню до завдань партії та уряду». Кагановичу і секретареві ЦК ВКП(б) П. Постишеву доручалося виїхати в Україну, «засісти у вирішальних областях» особливоуповноваженими ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР та разом із Косіором, Чубарем і Хатаєвичем вжити всіх необхідних заходів організаційного та адміністративного порядку для виконання плану хлібозаготівель [33]. Діяльність комісії Кагановича і Постишева в Україні наприкінці грудня 1932 р. характеризувалась посиленням масових репресій та подальшим вилученням хліба.

У січні 1932 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП Сталін і Каганович політично обґрунтували доцільність масового терору в умовах широкомасштабного голоду. Сталін стверджував, що сільське господарство потерпало від старої, приватновласницької свідомості колгоспників. Цю «пережиткову» свідомість використовували «колишні люди» з експлуататорських класів для організації масового розкрадання, що «розхитувало» основу соціалістичного ладу — суспільну власність. Для того, щоб «розбити злодійські махінації решток конаючих класів», необхідна сильна і потужна диктатура пролетаріату. У зв'язку з цим Сталін підкреслив безпідставність ідей про знищення класового суспільства та відмирання держави, які з'являються в декого. Навпаки, необхідно максимально посилити державну владу, щоб «покінчити» з «колишніми елементами» швидко й без особливих жертв.

Він відверто заявив, що Політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР переоцінили «ленінський гарт і прозорливість наших працівників на місцях». Таким чином, «працівники на місцях» знову виявились винними в тому, що не розуміли та перекручували «генеральну лінію». Їхня провина полягала й у тому, що вони не усвідомили необхідності перебрати на себе керівництво колгоспами, а також допомогти колгоспникам у розвитку господарства на основі науки та техніки.

Колишні білі офіцери, петлюрівці та взагалі вороги радянської влади «тихою сапою» проникли у колгоспи і стали «верховодити» в них, скориставшись відсутністю класової пильності у місцевих комуністів. Міркування Сталіна були своєрідним теоретичним містком до характерної для цих років підміни поняття «класовий ворог» дефініцією «ворог народу» [34]. Будь-який колгоспник, комуніст, а тим більше одноосібник чи «колишня людина» могли бути звинувачені в «антирадянізмі», якщо вони не хотіли виконувати, наприклад, хлібозаготівлі.

Каганович, наголосивши на ролі Сталіна у проведенні твердого курсу на придушення опору хлібозаготівлям, повторив уже висловлені ним на Північному Кавказі та в Україні ідеї про боротьбу з «куркульською психологією». Він засудив дії місцевих працівників з утворення колгоспних фондів, а також відзначив, що виконання плану хлібозаготівель є найпершою заповіддю комуніста, знярядям згуртування відданих радянській владі людей.

Косіор повідомив про величезні успіхи першої п'ятирічки в Україні, зокрема індустріалізації. Це завдавало «важкого удару» по заявах українських націоналістів про те, що «більшовики грабують і спустошують багатющу хлібну Україну». Навпаки, комуністам вдалося ліквідувати безробіття, вони вирішували найгострішу проблему перенаселення Поділля та Волині. Говорячи про правильність цієї політики, приховуючи реалії України, що голодувала, Косіор не посоромився відвертої брехні та проголосив: «...з документами в руках можемо стверджувати, що с кожним роком у нас становище робітничого класу і селянських мас безперервно поліпшується».

Труднощі хлібозаготівель, які численні «ліві та праві опозиціонери» розцінювали як наслідок хибної політики партії, на його думку, були викликані виключно «вадами нашого практичного керівництва на місцях». Після такої улесливої заяви настала черга «каяття» в тому, що керівництво КП(б)У «прогавило» проникнення ворожих елементів у колгоспи, «засмі-

ченість» партійних лав, активізацію націоналістичних контрреволюційних організацій. Першому секретареві ЦК КП(б)У вторував Чубар, якій обіцяв виправити «помилки» в 1933 р. [35]

З українських лідерів тільки М. Скрипник, якого вже піддали політичному ostrакізму в цитованій постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 15 грудня 1932 р., хотів виступити проти Сталіна. Під час пленуму М. Скрипник казав своїй дружині Марії Миколаївні, що має намір різко висловитися про національну політику, яку Сталін провадив в Україні. Але з якихось, поки що не відомих нам причин, він цього не зробив [36].

Сталін отримав на пленумі одностайну політичну підтримку. Для контролю за низовими партійними органами та ситуацією на місцях було прийнято рішення створити політвідділи МТС.

Після пленуму дії «вождя» та його соратників демонстрували цілковиту нелюдність і аморальність. Наприкінці 1932 – на початку 1933 р. селяни масово тікали в міста, а також виїздили з України в інші райони СРСР у пошуках хліба. Знаючи про це з повідомлень ОДПУ, керівники країни вирішили блокувати пересування голодуючих селян, щоб запобігти поширенню інформації про голод, а також зростанню соціальної напруги в різних регіонах Радянського Союзу. Про те, що таке блокування прирікало до голодної смерті десятки тисяч людей, кремлівська верхівка воліла не думати.

22 січня 1933 р. партійним і радянським організаціям, органам ОДПУ було розіслано директиву, підписану Сталіним і В. Молотовим. У ній, зокрема, зазначалося: «...негайно арештовувати "селян" України та Північного Кавказу, які проникли на Північ, і після того, як будуть відібрані контрреволюційні елементи, оселяти решту на місця їхнього проживання». Відповідно до директиви на залізничних станціях республіки повністю припинили продавати квитки на потяги. Транспортні відділи ДПУ відповідали за повернення селян-втікачів. Практично одночасно було вирішено в лютому очистити залізничний транспорт від «антирадянського елементу», що передбачало депортацію на Північ усіх виявлених «куркульських, петлюрівських та інших антирадянських контрреволюціонерів».

Унаслідок цих операцій, за відомостями ОДПУ СРСР, на 13 березня затримано 219 460 осіб, з яких 186 588 повернуті на місця проживання, 9385 притягнуті до судової відповідальності, 2823 засуджені, 10 657 перебували у фільтраційних пунктах [37].

Наприкінці січня 1933 р. стало зрозуміло, що Україна знову не виконує плану хлібозаготівель. Наростання голоду та новий закрут надзвичайно важкої соціально-економічної кризи посилили незадоволення Сталіна керівниками республіки. 24 січня Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Про зміцнення парторганізацій ЦК КП(б)У», в якому зазначалося: «ЦК ВКП(б) вважає доконаним, що парторганізації України не впоралися із покладеним на них партією завданням організації хлібозаготівель і виконання плану хлібоздачі, незважаючи на триразове скорочення і без того скороченого плану. ЦК ВКП(б) вважає, що основними областями, які вирішують долю сільського господарства України і які треба насамперед зміцнити, є Одеська, Дніпропетровська та Харківська області». На посаду першого секретаря Одеського обкому партії призначили Є. Веґера (першого секретаря Кримського обкому ВКП(б)); Дніпропетровського — Хатаєвича; Харківського — Постишева (призначався другим секретарем ЦК КП(б)У, одночасно залишався секретарем ЦК ВКП(б)) [38].

Таким чином, Сталін узяв під особистий контроль ситуацію в Україні. Як засвідчили наступні події, Постишев контролював усі дії не лише українського керівництва, а й першого секретаря ЦК КП(б)У Косіора, члена Політбюро ЦК ВКП(б). У першій половині 1933 р. на прохання Постишева в Україну було надіслано понад 100 відповідальних партійно-радянських працівників із різних регіонів СРСР. Спираючись на їхню підтримку, сталінський намісник здійснив серйозні кадрові перестановки в управлінських структурах республіки. Чимало усунутих з посад працівників, серед яких було багато вихідців із Західної України, репресували.

Постишев на пленумі ЦК КП(б)У в червні 1933 р. звинуватив цих людей у тому, що вони насаджували «культуру націоналістичну, шовіністичну, буржуазну культуру Донцових, Єфремових, Грушевських...». В їхніх руках опинилася справа українізації, і вони, стверджував Постишев, прикривали свою «шпигунську, диверсійну» діяльність гаслом «соборної України», а також «широкою спиною» одного з найстаріших членів Політбюро ЦК КП(б)У Скрипника.

Критикували Скрипника провокаційно відверто та брутално після 23 лютого 1933 р., коли відбулася його остання особиста зустріч зі Сталіним. Скрипник пробув у кабінеті Сталіна 40 хвилин [39]. Ми не знаємо, про що була розмова. Але по цій зустрічі Постишев доклав максимум зусиль, щоб ім'я

Скрипника асоціювалося з помилковістю національної політики, яку українське керівництво провадило до певної міри самостійно. Політичне цькування Скрипника призвело до його самогубства.

Щоб подолати незадоволення й опір низових партійно-радянських працівників, Сталін ініціював «чистку» КП(б)У. До 15 жовтня 1933 р. її пройшли 120 тис. комуністів, з-поміж яких 27,5 тис. (23 %) були «вичищені» як «класово ворожі елементи». Упродовж десяти місяців 1933 р. ЦК КП(б)У надіслав в обкоми 233 нових працівники. На керівну районну роботу відрядили 1340 осіб. Призначено 278 нових секретарів райкомів (70 % від загальної кількості).

На початку 1933 р. у республіці з'явилася паралельна до райкомів партії контролююча управлінська структура – політвідділи МТС. Постишев особисто затверджував начальників політвідділів, у переважній більшості військових політпрацівників. Була також запроваджена посада заступника начальника політвідділу МТС з ДПУ. Основним завданням політвідділів та органів радянської держбезпеки УСРР стала «чистка класово ворожих елементів». Розмах репресивних заходів, здійснених ними в 1933 р., величезний. Постишев особисто ініціював і контролював «політичні перевірки» керівного складу різних управлінських структур в Україні. Найбільші «досягнення» відзначалися на нижчих щаблях управлінських структур. Постишев на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У заявив про те, що з низових радянських установ «вичищено» близько 40 тис. працівників. До XII з'їзду КП(б)У (18 – 23 січня 1934 р.) у республіці було замінено 60 % голів райвиконкомів і 60 % голів сільрад [40].

Отже, політика керівництва Компартії наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. спровокувала Голодомор 1932 – 1933 рр. – величезну гуманітарну катастрофу в історії людства ХХ ст., під час якої прямі втрати населення України становили від 3,5 до 4,5 млн осіб.

Аналіз документів вищих органів влади та управління СРСР та УСРР беззаперечно свідчить, що Сталін і група його прибічників використали голод у політичних цілях. По-перше, комплекс заходів щодо вилучення хліба та продовольства, який застосовувався керівництвом Компартії в українському селі, націлювався на злам опору українського суспільства політичному курсу. Якщо неупереджено вивчати сенс цих захо-

дів, стає зрозуміло, що Сталін та його соратники здійснювали терор голодом.

По-друге, вчені з різних країн світу стверджують, що після смерті В. Леніна тільки Сталін мав чітке уявлення про те, яким чином має бути побудована радянська система влади та управління [41]. Під час голоду Сталін навмисно перекинув провину за нього на керівництво УСРР. Він, таким чином, знімав з себе відповідальність за політичний курс, що здійснювався в Україні, звинувачуючи українських посадовців у політичних помилках та невмінні керувати республікою. Логічно випливав висновок про персональну зміну керівників УСРР, а також необхідність установити більш чітку структуру контролю за управлінням Україною. Це означало, що в умовах глибокої соціально-економічної кризи Сталін вирішив спровокувати кризу у відносинах центру влади в Кремлі з субцентром влади в Харкові з метою внести зміни в систему управління СРСР.

У контексті сталінської логіки підкреслимо кілька особливостей його політичних дій. В Україні терор голодом здійснювали особисто найближчі соратники Сталіна: працювали хлібозаготівельні комісії на чолі з Молотовим, Кагановичем, Постишевим. Це не означає, що управлінські структури УСРР, починаючи з республіканського рівня й закінчуючи сільськими партосередками та сільрадами, не брали участі у терорі. Але для нашої теми безпосередня участь вищих політичних керівників СРСР в терорі голодом має особливе значення: вони не тільки віддавали команди, а й особисто брали участь у терорі.

Крім того, призначення Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У та його наступні дії щодо контролю за поведінкою керівництва УСРР, зокрема Косіра, який був членом Політбюро ЦК ВКП(б), створили безпрецедентний випадок у радянській управлінській системі. Другий секретар республіканської Компартії відповідав особисто перед Сталіним за ситуацію в республіці. Це переконливе свідчення, що Сталін перебрав на себе контроль за управлінням Україною. Ще один доказ цього – звинувачення Сталіна та Політбюро ЦК ВКП(б) на адресу Скрипника у неправильній національній політиці. Після від'їзду з України Кагановича в 1928 р. саме Скрипнику Сталін надав право тлумачити та здійснювати національну політику в Україні. Проте з кінця 1932 р. Сталін персонально контролював національну політику в Україні. Недарма Постишев надсилав Сталіну для редагування всі постанови пленумів ЦК КП(б)У, що стосувалися національної політики [42].

Цілком імовірно, що Сталін добре знав про масштаби репресій проти української інтелігенції та працівників управлінських структур республіки. «Політичні перевірки» і репресивні «чистки» охопили всі щаблі республіканських управлінських структур, набувши особливого розмаху в колгоспах, радгоспах і МТС. За нашими приблизними підрахунками, їх зазнали понад півмільйона людей, сотні тисяч потрапили до категорії «класово ворожих елементів» [43]. Історик Ю. Шаповал справедливо зауважив, що у 1932 – 1933 рр. Україна перетворилася на полігон сталінських репресій [44].

У республіці відбулася справжня кадрова революція. Надіслані з різних міст СРСР та з Червоної Армії комуністи заповнили керівні посади в управлінських структурах УСРР, встановили контроль над ситуацією на місцях.

Наведені вище особливості політики керівництва Компартії в Україні на інституційному рівні відбивали процес знищення залишків української радянської державності, перетворення УСРР на союзну республіку, керівництво якої мало вкрай обмежені управлінські функції. Одночасно СРСР перетворився на імперію з всевладним імперським центром у Кремлі. Відбулося ще більше зосередження влади у Політбюро ЦК ВКП(б), а всередині цього владного центру – у Сталіна, який перетворився не тільки на диктатора, а й на деспотичного тирана.

1. У межах цієї статті автор не може робити посилання на велику кількість публікацій із проблеми голоду 1932 – 1933 рр. Наприклад, у 2001 р. бібліографи Одеської наукової бібліотеки опублікували довідник, що фіксував 6338 позицій з цієї проблеми. Див.: Голодомор в Україні. 1932 – 1933. Бібліографічний покажчик. – Одеса; Львів, 2001.
2. Історичне обґрунтування такого юридичного висновку міститься у новій книзі відомого українського історика С. Кульчицького. Див.: *Кульчицький С. Чому он нас уничтожил? Сталин и украинский голодомор.* – К., 2007.
3. Поняття «субцентр влади» уведено до наукового обігу стосовно 1920 – 1930-х рр. С. Кульчицьким. Політичні науки дають підстави вважати, що в партійно-радянський центр влади в Україні мав певні владні та управлінські повноваження, що делегувалися йому з Кремля, від партійно-радянського центру РСФРР, а потім СРСР. У різні часи радянської влади повноваження змінювались залежно від історичних процесів та стосунків між лідерами РКП(б)-ВКП(б) та керівниками радянської України.
4. Колективізація і голод на Україні, 1929 – 1933. – К., 1993. – С. 10; *Івницький Н. А. Голод 1932 – 1933 гг.: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства.* – М., 1996. – С. 334.

5. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 121.
6. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 876. – Арк. 1.
7. Там само. – Оп. 162. – Спр. 12. – Арк. 108.
8. *Таугер М. Б.* Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С. 313.
9. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 147–148.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 236. – Арк. 52; Голод 1932 – 1933 рр. у Валківському та Коломацькому р-нах Харківщини. – К.; Харків; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997. – С. 72, 335.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 326. – Арк. 105–107; РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 886. – Арк. 11.
12. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр. – К., 2001. – С. 20–21. Повністю листування Сталіна з Кагановичем надруковане у книзі: Сталин и Каганович. Переписка. 1931 – 1936 гг. – М., 2001.
13. РДАСПІ. – Ф. 82. – Оп. 2. – Спр. 139. – Арк. 144–153, 162–165. Листи Чубаря і Петровського зберігаються у фонді Молотова в РДАСПІ.
14. Там само. – Ф. 81. – Оп. 3. – Спр. 99. – Арк. 62–63.
15. Там само. – Арк. 67–68.
16. Письма И. В. Сталина В. М. Молотову. 1925 – 1936 гг. – М., 1995. – С. 241–242.
17. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 186–187, 190.
18. *Шаповал Ю.* III конференція КП(б)У: пролог трагедії // Командири великого голоду... – С. 152–154.
19. *Ивницкий Н. А.* Голод 1932 – 1933 гг.: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С. 355.
20. Див.: Реабилитация: Полит. процессы 30 – 50-х годов. – М., 1991. – С. 92–104.
21. *Ивницкий Н. А.* Голод 1932 – 1933 гг.: кто виноват?.. – С. 338.
22. РДАСПІ. – Ф. 81. – Оп. 3. – Спр. 99. – Арк. 145–151, 170–171.
23. Там само. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 900. – Арк. 34; Оп. 2. – Спр. 500. – Арк. 26.
24. Там само. – Ф. 82. – Оп. 2. – Спр. 141. – Арк. 12–16, 18; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 237. – Арк. 177.
25. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 250–261.
26. Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 96.
27. Див.: Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр. – К., 2001. – С. 248–307.
28. *Осколков Е.* Голод 1932 – 1933 гг. в зерновых районах Северо-Кавказского края // Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні: причини і на-

- слідки: Міжнар. наук. конф. Київ, 9–10 верес. 1993 р.: Матеріали. – К., 1995. – С. 120.
29. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 910. – Арк. 3; Спр. 911. – Арк. 11.
30. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 283.
31. Див.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – С. 79–80.
32. Правда. – 1964. – 26 мая.
33. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 912. – Арк. 54.
34. З цього питання див.: *Kuronia H.* Ukraine and Russia in the 1930s // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1994. – V. 18 (3/4) (December). – P. 331.
35. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 2. – Спр. 514. – Вип. I. – Арк. 9, 12–12 об., 33–34 об., 42–43, 50 об. – 52; Вип. II. – Арк. 3–3 об., 4 об. – 9 об., 17 об. – 20.
36. М. М. Скрипник відповіла, що коли М. О. Скрипник виступить із такою критикою Сталіна, то вона викинеться з вікна, покінчить життя самогубством. Можливо, саме ця погроза зупинила Скрипника. Див.: *Советское руководство. Переписка. 1928–1941 гг.* – М., 1999. – С. 244.
37. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – М., 1999. – С. 170.
38. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 914. – Арк. 13.
39. Див.: *Ист. архив.* – 1994. – № 6; 1995. – № 2–6; 1996. – № 2–6; 1997. – № 1; 1998. – № 4.
40. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 421. – Арк. 165; Спр. 436. – Арк. 474.
41. Див.: *Хлевнюк О. В.* Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы. – М., 1996; *Грегори П.* Политическая экономия сталинизма. – М., 2006.
42. Проекти постанов пленумів ЦК КП(б)У з правкою Сталіна зберігаються у фондї Сталіна в РДАСПІ. Див.: РДАСПІ. – Ф. 558. – Сталін (Джугашвілі) Йосиф Вісаріонович (1878–1953).
43. Детальніше див.: *Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр.* – К., 2001.
44. Див.: *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 254–267; *Шаповал Ю.* Україна ХХ століття: Особи і події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 19–53.

Васильєв Валерій – кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна).

ГОЛОДОМОР ЯК РЕЗУЛЬТАТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КРЕМЛЯ

22 листопада 1933 р. завершив роботу об'єднаний пленум ЦК і Центральної контрольної комісії (ЦКК) КП(б)У. В резолюції пленуму «український націоналізм» було названо головною небезпекою у національному питанні. Подібного рішення не було ухвалено у жодній з республік СРСР ні до 1933 р., ні пізніше. Україна стала винятком. Щоб зрозуміти суть більшовицького повороту в національній політиці, варто виявити, наскільки ухвалення такого рішення було спонтанним чи закономірним, які цілі мав на меті та на що розраховував Кремль, ухвалюючи такі відверто антиукраїнські рішення.

Особливості національної політики більшовиків до 1932–1933 рр.

Революційний досвід 1917 р. та боротьба за контроль над територією колишньої Російської імперії у 1917–1920-х рр. змусили більшовицьких керівників більш уважно поставитися до національного питання, яке раніше визначалося ними як другорядне. Володимир Ленін у квітні 1917 р. особисто наполіг на визнанні більшовиками права націй на самовизначення. Демонстративна лояльність до національно-визвольного руху та створення національної за формою УСРР дало змогу Кремлю опанувати Україну. Однак формального визнання, яким воліли обмежитися в центрі, виявилось недостатньо: корінне населення України, а це були переважно етнічні українці, в перші роки більшовицького панування було замало представлене в органах влади, переважна більшість населення не вважала радянську владу «своєю». Подібна ситуація була і в інших неросійських регіонах підвладної більшовикам держави, яка з 6 липня 1923 р. почала офіційно називатися «Союз

Радянських Соціалістичних Республік» (СРСР) [1]. Щоб здобути прихильність в очах неросійського населення та залучити до органів управління місцевий люд, у квітні 1923 р. більшовицьке керівництво проголосило так звану політику «коренізації», що в Україні переважно мала форми «українізації».

Кремль надав керівництву УСРР максимум можливих поступок у здійсненні національно-культурної політики, але якнайбільше обмежив автономію УСРР в економічній сфері. Для більшовицьких керманічів жорстка централізація управління бачилася єдиною можливим варіантом розвитку підвладної їм держави. При цьому соціалізм (комунізм) ототожнювався із централізацією. Ще наприкінці 1920 р. керівник уряду формально незалежної УСРР Християн Раковський наголошував: «Тенденція соціалістичної революції є політичний і економічний централізм» [2]. Саме тому з перших місяців свого владарювання ЦК РКП(б) відразу ж і беззастережно клав край навіть нерішучим спробам українських урядовців отримати автономію в економічній царині (як приклад можна навести наміри введення власної грошової одиниці Народним Секретаріатом у 1918-му та РНК УСРР у 1919 р.) [3]. Але формальна українська державність у вигляді УСРР разом із політикою коренізації призводила до того, що у 1920-ті роки керівництво радянської України нерідко відстоювало не лише національно-культурні, а й економічні та управлінські права. Мало того, з боку ЦК КП(б)У регулярно лунали вимоги приєднання до України заселених переважно українцями регіонів РСФРР. Усе це не на жарт турбувало Кремль і спонукало його до пошуку шляхів ліквідації потенційних загроз з боку УСРР.

Економічний централізм по-більшовицьки передбачав цілковиту економічну залежність від держави кожного громадянина. А це могло стати можливим тільки після ліквідації приватної власності в усіх її формах, включаючи дрібну. На думку кремлівських можновладців, лише така надцентралізація могла дати змогу досягти необхідного рівня індустріалізації, що й було основним економічним завданням більшовицької модернізації. Водночас у Кремлі добре усвідомлювали, що важливою передумовою успішності модернізаційних процесів є підтримка урядової політики значною (якомога більшою) частиною населення.

Усе те, що допомагало прискоренню радянської модернізації, — віталось; з тим, що заважало, — боролися. Так, освіта, пропаганда українською мовою схвалювалися, бо дозволяли

якнайшвидше втягнути в модернізаційні процеси більшість населення України та поліпшували імідж радянської влади. Успіхи у сфері освіти використовувалися також як могутній пропагандистський засіб у боротьбі з українським національним рухом. Однак сприяння культурно-освітньому розвитку неросійських народів суперечило програмним засадам більшовизму. Щоб заспокоїти ортодоксальних більшовиків, Йосип Сталін оголосив, що стратегічна мета більшовиків залишається незмінною — злиття націй, але досягти її можна виключно на добровільних засадах і лише після їх розквіту у світовому масштабі [4].

Така постановка питання, як і намагання спиратися у республіках СРСР на місцеві кадри, вирішила ключову проблему — підвищила соціальну мобільність суспільства і спрямувала енергію мас у потрібне більшовицькому керівництву русло. Дійсно, соціальне та національне походження було тепер для українців не перепорою, як раніше, а перевагою для просування щаблями влади. Однак національного відродження України Кремль не бажав, оскільки в такому разі Україна могла стати більш самостійною не лише в національно-культурній, а також в управлінській та економічній сферах. Для керівників ВКП(б) було надзвичайно важливо, щоб значна частина українців вважала себе господарями в УСРР і водночас була активною і (бажано) добровільною виконавицею волі центру. Такий підхід був логічним продовженням лінії Леніна, який свого часу наголошував, що саме місцеві комуністи мають наполягати на «повному злитті, в тому числі організаційному» [5] з російськими комуністами. Ініціатива «злиття» повинна була йти з регіонів, а не з центру. Але вона не надходила.

У 1920-ті рр. у СРСР офіційно основною небезпекою в національному питанні визначався великодержавний (великоруський) шовінізм. Але його небезпека в тлумаченні Кремля полягала передусім у тому, що він, як це зазначалося в 1923 р. у резолюції XII з'їзду РКП(б), «живить і вирощує змальований вище ухил до націоналізму (до націоналізму "місцевого", неросійського. — Г. Є.), утруднюючи боротьбу з ним» [6], тобто спонукає неросійські народи до активізації спротиву русифікації. Реально занепокоєння Кремля викликав лише український національно-визвольний рух. Беззаперечним підтвердженням цього є той факт, що вже до 1928 р. в Україні відбулося цілих три пропагандистських кампанії по боротьбі з «українським націоналізмом» (боротьба проти «хвильовізму»,

«шумськізму» та «волобуєвщини»). У цей же час боротьба з «основною небезпекою» обійшлася без публічних пропагандистських кампаній чи гучних звинувачень. Антиукраїнські судові процеси 1929–1931 рр. (СВУ, УНЦ, ліквідація Української автокефальної православної церкви тощо) лише підтверджують усвідомлення Кремлем небезпеки українського національно-визвольного руху.

З початком сталінського «великого перелому» наприкінці 1920-х рр. Сталін надав українським націонал-комуністам на чолі зі Скрипником своєрідний карт-бланш на здійснення культурно-освітньої політики, фактично виключивши втручання центру у цю сферу. Одночасно з цим – і за безпосередньої допомоги націонал-комуністів – більшовицьке керівництво знищило українську інтелігенцію некомуністичного гатунку та ліквідувало економічну самодостатність українського селянства. Активна українізація культурно-освітнього життя та кадрового складу низових ланок радянської влади та КП(б)У допомогли Кремлю розколоти українське суспільство і знівелювати опір сталінській «революції згори». Але наслідки зміни соціально-економічних засад існування українського села виявилися невтішними: політичні симпатії селян повернулися до ідеологічних супротивників більшовицького режиму, перш за все – до українських національних сил доби революції. А це було небезпечно для цілісності більшовицької держави-комуни. Тому Сталіну довелося шукати іншого виходу зі скрутного становища. Інакше, як писав він у серпні 1932 р. у листі до Кагановича, «Україну ми можемо втратити» [7].

Сталін апріорі не був українофобом; але він був неперевершеним майстром превентивних репресій. «Батько народів» умів, як про це він наголошував на пленумі ЦК ВКП(б) у 1937 р., визначити «основну ланку у ланцюгу нашої роботи» і, зосередивши всі зусилля на ній, витягнути «увесь ланцюг і йти вперед» [8]. У 1932 р. такою слабкою «ланкою» виявилася Україна. Вивчивши доповідну записку керівництва «Союзспирту» про збройні напади голодного населення на комори заводів тресту, Сталін наприкінці квітня 1932 р. писав у листі до Косіора: «Схоже на те, що в деяких пунктах УСРР радянська влада перестала існувати» [9]. І хоча у знекровленому українському селі на той час був переважно пасивний опір, «батько народів» побоювався, що згодом масове незадоволення соціально-економічними діями влади може вилитися у селянський виступ проти більшовицького центру. Ще більш реальною була інша

небезпека — Україна могла перетворитися на центр антисталінського руху в усьому СРСР. Адже сталінську модель вважали нереальною дедалі більше членів комуністичної партії. Щоб цього не допустити, в 1932—1933 рр. превентивним репресіям було піддано весь український народ.

Щоб не втратити Україну

Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. в Україну було направлено Павла Постишева. Він став формально другим секретарем ЦК КП(б)У, а фактично його керівником, оскільки залишався секретарем ЦК ВКП(б). Головним завданням його діяльності стало не виморення голодом українського села (все основне вже було зроблено до нього), а остаточна розправа з «українським духом», із тими ознаками автономії національно-культурного життя, що заважали зміцненню тоталітаризму і, таким чином, становили справді реальну небезпеку для сталінського режиму. Недарма одним із перших рішень Політбюро ЦК КП(б)У після опанування Постишевим ситуації в ЦК КП(б)У була березнева 1933 р. постанова «Про підручники» [10], що стала першим кроком у прискореній уніфікації українських навчальних програм та підручників із російськими.

«Згори» скинули блискучий план, що допоміг Постишеву вийти переможцем у боротьбі зі Скрипником. Окрім реальних змін економічних засад існування українського села (постановою ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. існуючі до того необмежені хлібозаготівлі було скасовано і встановлено фіксований податок), із приїздом Постишева було формально оголошено про припинення хлібозаготівель, а частина заготовленого раніше хліба поверталася в Україну. Постишев як представник ЦК ВКП(б) оголошувався «рятівником» українського села. Провину ж за всі негаразди на селі поклали на «націоналістів» та «націонал-ухильників», що діяли передусім у галузі національно-культурного будівництва і, здавалося б, безпосереднього відношення до сільськогосподарської кампанії не мали.

Сталін як ніхто інший розумів важливість національної політики та її вплив на масові настрої. Недарма ж він у 1917—1923 рр. очолював Наркомат національностей РСФРР. Тому, щоб у подальшому не припуститися помилок, він вирішив особисто керувати нищенням «українського націоналізму». Започаткування особисто Сталіним цього процесу не викликає

жодного сумніву — дослідникам добре відомі постанови ЦК ВКП(б) від 14 та 15 грудня 1932 р. про петлюрівську українізацію та заборону всього українського за межами УСРР та вже згадана постанова від 24 січня 1933 р. Сюди можна додати також зміщення з посади наркома освіти УСРР Скрипника (23 лютого 1933 р.), що сталося відразу ж після його особистої зустрічі зі Сталіним. Зі взяттям під контроль Постишевим ситуації в КП(б)У «батько народів» дещо усунувся від українських справ, і постишевське Політбюро отримало певну свободу тактичних дій. Однак у попередні сталінські плани внесла зміни смерть Скрипника, який 7 липня 1933 р., після чергових нападок Постишева, застрелився у власному робочому кабінеті.

Це самогубство зірвало наміри Кремля влаштувати показове цькування колишнього наркома освіти на найближчому пленумі ЦК КП(б)У, що передбачало також визнання Скрипником власних помилок. Вважаючи, що смерть головного героя не означає зміни сценарію сталінської вистави, члени Політбюро ЦК КП(б)У наприкінці липня — на початку серпня 1933 р. усю провину за «перегини українізації» (влітку 1933 р. ще вживалася така термінологія) поклали на Станіслава Косіора, тодішнього генерального секретаря ЦК КП(б)У. У відповідь на це на початку серпня 1933 р. Сталін надіслав листа, в якому підкреслив: «Зовсім неправильно є спроба інших членів Політбюро ЦК КП(б) зняти з себе відповідальність за помилки, котрих припускалось Політбюро в цілому... Звільнення т. Косіора може тлумачитися як незгода з національною політикою ВКП(б), а в кращому випадку всередині партії може розглядатися як відхід у найскладніший час, коли потрібна серйозна розгорнута ідейно-політична боротьба з націоналістичними та шовіністичними елементами» [11]. Звідси висновок: до сценарію внесли зміни.

Знищуючи всі можливі паростки «окремішності» України, Кремль водночас намагався продемонструвати незмінність привабливого для різних націй і народностей курсу на сприяння розвитку націй. Щоб довести, що в Україні нічого кардинально не змінилося, генсек ЦК ВКП(б) вирішив зробити Станіслава Косіора, цього чи не найближчого до Скрипника члена українського компартійного керівництва, основним доповідачем із питань національної політики на пленумі ЦК КП(б)У. Але діями Косіора він вирішив керувати безпосередньо, а не за допомогою загальних директив. Аналіз поправок до

тез Косіора з національного питання і до тексту повної доповіді генсека КП(б)У на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У, що їх зробив особисто Сталін, допомагають простежити за напрямком сталінських думок.

Боротьба з «націонал-ухильництвом» у лавах КП(б)У активно велася й до листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У. Однак українські компартійні керманічі не забували, що, згідно з компартійними настановами, основною небезпекою у національному питанні офіційно вважався великодержавний шовінізм. Тому теза Косіора про боротьбу з «націоналістичними ухилами» була сформована таким чином: «Великодержавний російський шовінізм є і надалі основною небезпекою в масштабі всього Радянського Союзу та всієї ВКП(б). Однак це ніякою мірою не суперечить тому, що в деяких республіках СРСР, зокрема в Україні, ми мали останнім часом на ґрунті відчайдушного спротиву куркуля нашому переможному соціалістичному наступу значне зростання місцевого націоналізму, що вимагає від партії посилення боротьби з ним» [12]. Перекресливши виділений в нашому тексті курсивом текст, Сталін власноруч вставив слова, що визначили суть національної політики Кремля не лише на найближче майбутнє, але й до кінця існування СРСР. Усе речення після поправок «батька народів» виглядало так: «Однак це ніякою мірою не суперечить тому, що в деяких республіках СРСР, *особливо в Україні, в даний момент головну небезпеку становить український націоналізм, що змикається з імперіалістичними інтервентами*» [13]. Різниця між двома варіантами кардинальна: просто активної боротьби з усім національно-українським Сталіну здалося замало. Життєво важливо було показати, що нищення національної «окремішності» України є на даному етапі основним завданням комуністів в Україні.

Є така цікава деталь сталінських поправок: у косіорівських словосполученнях *«буржуазний націоналізм»* генсек методично закреслював слово «буржуазний». Чим можна пояснити цей факт?

Ще в 1926 р. у полеміці з Олександром Шумським тодішній генеральний секретар ЦК КП(б)У Лазар Каганович наголосив на одній суттєвій різниці між ухилом до «місцевого» та великодержавного націоналізму: **«Якою б помилковою не була теорія двох культур** (заснована на засадах російського шовінізму. — Г. Є.), **котру підтримав, зокрема, т. Лебедь і яка рішуче була засуджена партією, абсолютно неможливо про-**

водити аналогію між позиціями Лебеда та Хвильового, оскільки позиція Лебеда в жодному разі не означала підтримки контрреволюції» [14].

Як видно з цитати, ці два «націоналізми» знаходилися в абсолютно різних площинах. «Контрреволюційним», а відповідно й «буржуазним», міг бути лише український націоналізм. Немає підстав вважати, що Сталін був іншої думки, особливо після активного спротиву сталінській політиці з боку українського селянства протягом 1929 – 1932 рр. Виглядає так, що для Сталіна слова «український» і «буржуазний» були синонімами. Тому визначення націоналізму як «українського буржуазного» було для Сталіна щось на кшталт «масла масляного», а відтак слово «буржуазний» він викреслював.

У збереженні та розвитку в УСРР національного змісту української культури значну роль відігравали галицькі українці. Чимала їх кількість емігрувала до радянської України до 1933 р. Вони не були прихильниками культурної уніфікації та повного «злиття» України та Росії. До того ж і в самій Східній Галичині українські сили некоммуністичного спрямування чимало уваги приділяли висвітленню Голодомору 1932 – 33 рр. Тобто якщо від усього світу Сталіну все-таки вдалося приховати його, то від українців Галичини – ні. Тому галицькі українці – як емігранти, так і ті, що залишилися на теренах Польщі, – стали ворогом для Кремля. Однак Косіор у своїх тезах про них зовсім не згадав. Це не могло задовольнити «батька народів». На полях він написав: *«Про галичан, із яких огні тянуть до німецьких поміщиків, а інші – до польських! Закидати грязюкою всі антикоммуністичні партії українців, включаючи с.г. та с.р., як зрадників українського народу»* [15] (підкреслення наше. – Г. Є.). Варто звернути особливу увагу – «зрадниками українського народу» називалися ті, хто саме намагався відстояти його права.

Ще однією визначальною правкою Сталіна в косіорівських тезах стало відокремлення «петлюрівської» (тобто проукраїнської) українізації від *більшовицької*, здійсненню якої, начебто, раніше заважав Шумський, а в 1931 – 1932 рр. – Скрипник. З одного боку, це стало своєрідним маскуванням зміни курсу в національній політиці, а з іншого – варто все-таки визнати, що скрипниківська українізація справді виходила за межі проголошеної в 1923 р. політики коренізації. Адже метою коренізації було «вкорінення» більшовицької влади в українському суспільстві, а не самостійний, непідконтрольний Крем-

лю, розвиток української культури. Тому для такого «роз'єднання українізацій» були певні підстави.

Наслідки

Усі сталінські правки стали частиною доповіді Косіора на пленумі. Незабаром були відчутно змінені й теоретичні постулати національної політики, «злиття» націй ставало теоретично можливим в одній країні. Ту обставину, що посилення українізації збіглося в часі з кардинальним зламом соціально-економічних засад існування українського народу, Сталін вміло використав (про те, що спланував, не маємо достатньо доказів) в агітаційно-масовій роботі. Він поєднав найбільші провали власних спроб побудови комуністичного суспільства з діяльністю «українських націоналістів» та «націонал-ухильників» у лавах КП(б)У. У тогочасній пропаганді часто повторювалася теза про те, що «надіслання на Україну тодішнього секретаря ЦК ВКП(б) тов. Постишева, бойова мобілізація більшовиків України, розгром націоналістичної контрреволюції привели до того, що ще в 1933 р. прорив у сільському господарстві України було ліквідовано» [16].

Для того щоб переконати українців у тому, що винними за Голодомор є «українські націоналісти», кремлівські керманічі навіть улаштували відкриті судові процеси над націонал-комуністами. Так, наприклад, колишнього члена Української комуністичної партії (УКП) Андрія Річицького, який на час Великого голоду був членом ЦК КП(б)У і ретельно виконував накази центру, було звинувачено в «українському націоналізмі» (справа Української військової організації). 27 березня 1934 р. його як «українського націоналіста» було публічно засуджено до смертної кари за нелюдське поводження з селянами у с. Арбузинка на Одещині під час хлібозаготівель 1932–1933 рр. Сталін безпосередньо стежив за ходом цієї судової вистави: заступник голови ОДПУ УСРР Зіновій Кацнельсон доповідав про її хід генсеку ВКП(б) особисто [17]. Щоб суто пропагандистський характер цієї справи був зрозумілий, слід зауважити: у грудневому 1932 р. інформаційному звіті ЦК КП(б)У ці дії Річицького (реквізиція у 20 селян-колгоспників садиб із землею) віталися як такі, що дали «здвиг у хлібозаготівлях» [18].

Генеральний секретар ЦК ВКП(б), разом зі своїм оточенням, зумів віднайти надійний спосіб утримування під цілко-

виритим контролем України. Міф про «український націоналізм» як вороже українському народу явище відтоді Кремль плекав, як улюблене дитя, й охороняв його від пропагандистських та ідеологічних посягань, як дорогоцінний скарб. Вживлений за сталінських часів у народну свідомість страх перед голодом і жорстка прив'язка до нього як «зрадницьких» (у першу чергу — щодо українського народу) будь-яких спроб пошуку самостійного розвитку України і донині впливає на українське суспільство.

1. Див. відозву про створення СРСР: Обращение Центрального исполнительного комитета СССР ко всем народам и правительствам в связи с образованием Союза Советских Социалистических Республик. 13 июля 1923 г. // Образование СССР. Сб. документов 1917–1924 / Под ред. Э. Б. Генкиной. — М., 1949. — С. 398–400.
2. Раковский Х. Отношения между советскими республиками. Россия и Украина // Коммунистический интернационал. — 1920. — № 12. — С. 2199.
3. Див. більш детально: *Єфіменко Г. Г.* Економічні аспекти національної політики Кремля щодо радянської України (1918–1919 рр.) // Український історичний журнал. — 2006. — № 1. — С. 83–100.
4. *Сталін Й. В.* Твори. — Т. 11. — С. 352.
5. *Ленін В. І.* Повне збір. творів. — Т. 27. — С. 434.
6. Національні процеси в Україні: історія й сучасність. Документи й матеріали. Довідник. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 31.
7. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 274.
8. *Сталін Й.* Про хиби партійної роботи і заходи по ліквідації троцькістських та інших дворучників. Доповідь і заключне слово на пленумі ВКП(б) 3–5 березня 1937 р. — К., 1954. — С. 17.
9. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 754. — Арк. 121.
10. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 282. — Арк. 66.
11. РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 131. — Арк. 127.
12. ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 6. — Спр. 273. — Арк. 11. Поправки Сталіна до тез Косіора та його повного виступу були опубліковані у журналі Комуніст України, № 4 за 2004 р. Є електронна адреса цього журналу: <http://www.komukr.kpu.net.ua/2004.04/5.htm>
13. Там само.
14. РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 135. — Арк. 74.
15. ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 6. — Спр. 273. — Арк. 3.
16. *Попов М. М.* Два світи // Більшовик України. — 1935. — № 8. — С. 41.
17. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6431. — Арк. 46.
18. Там само. — Спр. 5249. — Арк. 53–54.

Єфіменко Геннадій — кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна).

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: АРХЕОГРАФІЧНИЙ СЕГМЕНТ

Однією з провідних проблем української історіографії доби незалежності залишається Голодомор 1932 – 1933 років. За останніми підрахунками бібліографів, цій темі присвячено понад 12 тис. публікацій [1]. Таке динамічне просування у розкритті раніше абсолютно табуїзованої сторінки минулого українського народу стало можливим лише в умовах державної самостійності, демократизації духовного життя, іманентної потреби суспільства знати історичну правду.

Іншим важливим чинником цього процесу стали відкриття архівів, виявлення нової документної інформації, збирання свідчень очевидців трагедії. Усе це склало досить поважну історико-джерельну базу вивчення надзвичайно складної у науковому, болісної в морально-психологічному і дразливої в політичному аспектах проблеми.

Ухвалення Верховною Радою України Закону «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні» та реалізація Указу Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні» [2] дали потужний імпульс науково-дослідницькій, публікаторській, просвітницькій роботі з висвітлення однієї з найбільших соціогуманітарних катастроф ХХ століття.

Розвиток наукової думки з проблем Голодомору, суспільне усвідомлення масштабів і наслідків трагедії, поступове сприйняття її світовою спільнотою значною мірою детерміновані станом джерельної бази, зокрема її актуалізованої частини. Адже саме археографічний фонд теми є найбільш доступним, зручним і мобільним для користувача, незалежно від того, професійний це дослідник чи пересічний читач.

Активізація останнім часом документальних публікацій про Голодомор спонукає до наукового аналізу всього тема-

тичного комплексу оприлюднених архівних матеріалів. Така потреба, на наш погляд, обумовлена необхідністю:

- по-перше, визначення евристичного потенціалу Національного архівного фонду у фактологічному забезпеченні дослідження теми;
- по-друге, з'ясування інформаційних можливостей джерел зарубіжних архівосховищ для поповнення тематичного археографічного доробку;
- по-третє, виявлення найсуттєвіших джерелознавчих прогалин, заповнення яких сприятиме всебічному висвітленню проблеми;
- скласти уявлення про перспективи публікації джерел з теми Голодомору.

Слід зазначити, що розгляд змістово-тематичного складу документів та свідчень очевидців голоду зробила відомий дослідник теми О. Веселова [3]. Предметом її аналізу стали лише українські збірники, а зарубіжні тематичні документальні видання лишилися поза увагою. Деякі міркування з цієї проблеми нам уже доводилося висловлювати [4].

Аксіоматичним є твердження, що опубліковані документи й матеріали стали одним із найважливіших сегментів усього розлогого комплексу джерел з історії Голодомору 1932–1933 років в Україні. Видання архівних документів можна з певною умовністю поділити на кілька груп. Перша — це збірники загальноукраїнського рівня. Друга — регіональні документальні видання. І третя — зарубіжні публікації з теми. Документальні публікації першої групи представлені невеликою кількістю збірників. Справжній прорив інформаційної блокади щодо теми голоду був зроблений ще в 1990 р. виходом книги «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» [5] (248 документів). Її видання стало свідченням відходу тодішнього керівництва ЦК Компартії України від тотального замовчування і заперечення голоду до спроби дати цьому явищу політичну оцінку.

Початок тому складному процесові був покладений у грудні 1987 р., коли в доповіді В. В. Щербицького про 60-річчя радянської влади в Україні прозвучало вимушене визнання голоду 1930-х рр. Зрозуміло, що зроблено це було під тиском демократизації суспільного життя, посиленого інтересу до історичного минулого, іманентної потреби знати правду про нього. Однак Політбюро ЦК КП України потрібно було ще два

роки, щоб у січні 1990 р. ухвалити постанову «Про голод 1932 – 1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних документів» [6]. Безумовно, з погляду сьогодення очевидна обмеженість тогочасних оцінок голоду, намагання втиснути їх у концептуальну формулу «відступу від ленінських принципів кооперування селянства».

І все ж надзвичайно важливим було саме визнання компартійним керівництвом голоду 1932 – 1933 років справжньою трагедією народу, яка була спричинена злочинним курсом Сталіна та його найближчого оточення (Молотов, Каганович) щодо селянства. Містив документ і засудження безпринципної політики керівництва республіки (Косіор, Чубар) у проведенні хлібозаготівель. ЦК відмежовувався від насильницьких методів вирішення проблем суспільного розвитку.

За ухвалою ЦК мало бути здійснене видання наукових статей та архівних документів про голод 1932 – 1933 років. При цьому статті розглядалися як своєрідний ключ до сприйняття вражаючих матеріалів про страхіння голоду. Певне цільове призначення мала також вступна редакційна стаття, у якій було дано загальну типологічну характеристику вміщених документів та зроблено принциповий висновок: «Уся сукупність документів не дає підстав для висновку про те, що ця трагедія була заздалегідь спланованою антиукраїнською акцією, голодом-етноцидом» [7]. Ця теза з'явилася під час редагування верстки після обговорення питання про вихід збірника на засіданні Політбюро. У книзі вперше були оприлюднені постанови ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, місцевих партійних і радянських органів, які розкривали політику вищого партійно-радянського керівництва щодо українського села та її реалізацію на місцях. Містилися й документи про натуральні штрафи, «чорні дошки», припинення українізації та інші, принципове усвідомлення значущості яких прийшло до дослідників значно пізніше. Були опубліковані шокуючі матеріали про численні факти людоїства і труподства. Мені довелося очолювати колектив упорядників цієї книги, і ми тоді не наважилися подати повні прізвища доведених до канібалізму людей, позначивши їх лише однією заголовною буквою. Збірник вийшов невеликим накладом і відразу став раритетним.

Якщо дотримуватися історичної хронології, то другою на шляху регенерації історичної пам'яті про голод була книга В. Маняка та Л. Коваленко «33-й: Голод. Народна книга-меморіал» [8]. Її вихід датований 1991 роком. Це перша масштабна

публікація в Україні свідчень жертв та очевидців страшного голоду. Джерелознавче значення цього масиву людських документів неоціненне. І все ж, на наш погляд, найголовніша заслуга авторів книги у тих принципових висновках, до яких вони прийшли ще на рубежі 1980 – 1990-х років, у кваліфікації трагедії українського народу як Голодомору-геноциду [9]. Нашому суспільству знадобилося майже два десятиліття, щоб найсвідомішою частиною його репрезентантів у листопаді 2006 р. закріпити цю формулу на законодавчому рівні. Покійний В. Маняк розповідав, що під час ГКЧП, побоюючись можливого арешту, передав рукопис до Франції. Його шлях до читача виявився щасливішим за долю авторів, які невдовзі після виходу книги у світ пішли з життя. Їх творчий подвиг пізніше був пошанований Державною премією імені Т. Шевченка.

У 1992 р. побачив світ наступний збірник «Колективізація і голод на Україні. 1929 – 1933» [10] (403 документи). Для його підготовки були використані в основному фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Це зумовило лише внутрішньоукраїнський рівень репрезентованих документів. Однак, порівняно з попереднім збірником, він мав і певні відмінності. Насамперед це ширші хронологічні межі, які давали можливості розкриття передумов голоду – колективізації, нищення селянського укладу життя, деградації сільгоспвиробництва тощо.

Поряд із документами вищих органів виконавчої влади – Раднаркому, Наркомзему, Укрколгоспцентру – подано численні документальні свідчення діяльності обласних та районних ланок щодо реалізації політичної лінії, диктованої московським партійним центром. Особливістю збірника стала велика кількість людських документів – листів, заяв, прохань, скарг. Упорядники виконали велику пошукову роботу, відстеживши результати майже по кожному з них. Вони підтвердили марність надій і сподівань тисяч селян на допомогу радянської влади та більшовицьких вождів. Слід відзначити високий археографічний рівень видання.

Не буде перебільшенням стверджувати, що ці фундаментальні збірники документів і матеріалів на тривалий час склали те джерельно-інформаційне поле, на якому базувалися й перші фахові дослідження з теми, і просвітницькі заходи, і політичні акції.

Майже не поміченим залишився вихід у світ 1998 р. підготовленого в Інституті української археографії та джерелознав-

ства невеликого збірника документів «Упокорення голодом» [11]. Це пояснюється незначним накладом книги, тогочасною необов'язковістю розсилки примірника до бібліотек та наукових установ. У той же час це перший і єдиний збірник джерел іноземного походження про український Голодомор. Зокрема це документи з архівної колекції НТШ у Львові, аналітично-іноформаційні матеріали дипломатичних установ в УСРР, публікації зарубіжної преси та ін. Вперше в Україні частково були оприлюднені документи слухань комісії Конгресу США та Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932 – 1933 рр.

З певною умовністю до ряду аналізованих нами видань можна віднести й літературно-публіцистичну «Чорну книгу України» [12]. Серед широчезного діапазону трагічних сторінок буття українського народу в ній є розділ «Національна катастрофа України (голодомор 30-х)». Він репрезентований кількома десятками тематичних документів. Їх походження та автентичність не ідентифіковані через відсутність будь-яких даних. Окремі документи ЦК КП(б)У публікувалися раніше.

2001 р. вийшла книга «Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр.» [13]. Органічне поєднання дослідницького і документального матеріалу позначене суттєвим приростом знань із технології творення голоду. Насамперед це визначається унікальним характером документів Політбюро ЦК ВКП(б), які через Архів Президента Російської Федерації дійшли до Російського державного архіву соціально-політичної історії і стали доступні дослідникам. Прикметною рисою цих документів є можливість персоніфікації участі в людиновбивстві голодом провідних постатей тодішнього верховного більшовицького істеблшменту – В. Молотова та Л. Кагановича. Щоденникові записи їх експедицій в Україну й на Північний Кавказ важливі й для виявлення спільних ознак перебігу Голодомору в цих регіонах. Укладачі вперше у вітчизняній археографічній практиці подали не тільки іменний, але й ґрунтовний біографічний показчик провідних посадовців того часу.

Важливим імперативним чинником хлібозаготівельної політики більшовицького керівництва були потужні експортні поставки продовольства у зарубіжні країни. 2006 рік позначений виходом збірника «Український хліб на експорт: 1932 – 1933» (214 документів) [14]. Копітка пошукова робота в російських і українських архівах дозволила упорядникові вияви-

ти й подати надзвичайно важливі інформативні матеріали стосовно експорту українського хліба в роки, коли мільйони наших співвітчизників умирали голодною смертю. Ці документи важливі не тільки з точки зору усвідомлення ролі вивезення хліба в творенні Голодомору, але й для пояснення позиції провідних світових держав щодо злочинної внутрішньої політики керівництва СРСР.

Попри відносну тематичну вузькість, експорт українського хліба показано в загальному контексті реалізації заготівельної політики, вирішення продовольчих проблем внутрішнього постачання, безпосереднього зв'язку хлібного експорту з голодною смертю мільйонів українців.

У 2007 р. видано книгу «Голодомор 1932 – 1933 років: документи і матеріали» [15] (681 документ). Це наймасштабніший у вітчизняній едиційно-археографічній практиці збірник із цієї теми. У ньому вміщені документи з понад 20 центральних та регіональних архівосховищ України і Росії. Поряд із документами, які публікуються вперше, наприклад, 65 постанов Політбюро ЦК ВКП(б), подано матеріали, вже видані раніше, однак через мізерні накладки нині малодоступні для читача. Найбільшу інформаційну цінність становить великий масив документів та матеріалів вищого політикоутворюючого рівня (постанови Політбюро ЦК ВКП(б), РНК СРСР, листування партійно-державного керівництва).

Республіканський рівень реалізації політичних рішень союзного центру найповніше представлений постановами Політбюро ЦК КП(б)У. Адже протягом 1932 – 1933 рр. воно винесло понад 650 ухвал щодо українського села. Листування високопосадовців республіки між собою та з Москвою дозволяє вирізнити їхню особисту участь у творенні трагедії українського народу.

Представлені в книзі документи подають відомості про масовий спротив політиці хлібозаготівель не лише на рівні артелей та індивідуальних господарств, а й з боку керівної районної ланки. Саме це викликало у Сталіна потребу організації показових «справ» на зразок Оріхівської, Драбівської та інших. Водночас багато матеріалів відображають бузувірські дії щодо своїх односельців колгоспного та сільрадівського активу, засліпленого класовою ненавистю до «куркуля».

Серед відомчих документів у збірнику найповніше репрезентовані матеріали органів ДПУ. Вони одного походження, але належать до різних фондоутворювачів: одні відквалилися в

компартійному діловодстві, інші — нещодавно виявлені в архівосховищах СБ України. Включено до книги й документи зарубіжних консульств, що в той час працювали в УСРР, насаперед німецьких та італійських.

Активна діяльність Державного галузевого архіву СБУ з виявлення, експонування та публікації документів з історії Голодомору та репресій 1930-х років позначена виходом у 2007 р. книги «Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932 — 1933 років в Україні в документах ГПУ — НКВД» [16]. Це науково-документальне видання, в якому вміщені статті науковців, спогади очевидців і архівні матеріали. Хоч останніх лише 55, однак вони складають левову частку обсягу книги. Це автентичні документи, народжені в надрах ДПУ: нормативно-правові й розпорядчі, які відбивають методи роботи чекістів; інформаційно-аналітичні про суспільно-політичні настрої селян, ідейне «забарвлення» окремих груп; статистичні дані про застосування репресій, смертність, канібалізм тощо.

У регіональному зрізі проблем Голодомору важливу інформацію містять листи та доповідні записки начальників обласних відділів ДПУ. У книзі опубліковані рідкісні для тієї стражденної пори види історичних джерел — щоденники. Вони подають сприйняття трагедії Голодомору на особистісному морально-психологічному рівні, не детермінованому обмеженістю політичних оцінок сталінського режиму.

Отже, сумарна кількість документів і матеріалів у збірниках першої групи становить понад 1,5 тис. з урахування того, що невелика частина їх продубльована. На наш погляд, вони дають достатній конкретно-історичний матеріал для висвітлення причин, перебігу та наслідків Голодомору 1932 — 1933 рр. в Україні. Хоч є окремі принципово важливі питання, на які не дає відповіді навіть уся сукупність джерел із цієї теми. Насаперед це стосується документального підтвердження загальної кількості жертв українського Голодомору.

Друга група збірників документів — це регіональні, передусім обласні видання. Кожна з областей, уражених цим рукотворним лихом, видала книги з даної теми. За нашими підрахунками, нині їх уже понад тридцять. Однак лише кілька збірників мають виключно документальний характер. Це книги, підготовлені архівістами та істориками Вінницької, Дніпропетровської, Миколаївської та Полтавської областей [17]. Загалом такі праці, створені спільними зусиллями місцевих науковців, архівістів, краєзнавців, журналістів, активістів громад-

ських організацій, важливі тим, що оприлюднюють документи з перебігу голоду в окремих регіонах. Їх зіставлення дає можливість бачити певні особливості, місцеву специфіку народної трагедії. Серед цих книг мало суто археографічних праць. Як правило, вони мають синтетичний характер, поєднуючи різні категорії історичних джерел (документи, спогади, свідчення) з публіцистичними і, навіть, художніми творами [18].

Незаперечною заслугою цих видань є як поглиблене відбиття конкретних проявів, так і складання з цієї мозаїки фактів загальної панорами нищення українського селянства. З іншого боку, не можна не бачити, що у своїй сукупності вони дають накопичення важливого, проте однотипного не тільки за видовою ознакою, але й за тематично-змістовою сутністю джерельного матеріалу.

До 75-річчя Голодомору вийшло кілька тематичних регіональних видань, підготовлених істориками й архівістами Черкаської, Вінницької та Одеської областей [19]. Тільки перше з них повністю присвячене Голодомору 1932–1933 років, інші – охоплюють також голоди 1920-х та 1940-х років. Вони відображають не тільки зрослий рівень професійного оволодіння знаннями з цієї складної наукової проблеми, але й свідчать про кропітку пошукову роботу, суттєве прирощення нового документального матеріалу, підвищення рівня його археографічного опрацювання.

Насамперед це стосується збірника документів і матеріалів «Голод і голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.». Відсутність ґрунтовної загальної передмови дещо компенсується короткими вступними статтями до кожного з розділів. Важливо, що автори-упорядники цілком свідомо відрізняють голодомор 1920-х і 1940-х років від Голодомору 1932–1933 рр. Йому присвячено 65 із 227 документів. Вони досить різноманітні за типовою ознакою, однак у своїй сукупності відбивають передумови та перебіг Голодомору в області. Документи супроводжуються доволі розлогими примітками. Загалом книга має сучасний науково-довідковий апарат. Очевидно, на високому рівні видання позначилася участь у його підготовці групи київських науковців. Хоч велику (фактично заголовну) статтю одного з них, В. Васильєва «Голод 1932–1933 рр. в Україні: новітні інтерпретації та тенденції в українській історіографії» не можна вважати органічно вписаною в структуру книги.

Збірник «Голодомор в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження. Спогади. Докумен-

ти» підготовлений великим колективом архівістів та працівників відділів реєстрації цивільного стану (РАЦС). Це дійсно синтетичне видання, в якому зібрані наукові статті, спогади очевидців, матеріали до мартирологу жертв Голодомору 1932–1933 рр., тематичні списки фондів Держархіву області тощо. Документальний блок включає 77 матеріалів, 31 із яких стосується 1932–1933 рр. Незначна кількість та тематичне розмаїття не дозволяє провести їх групування. Тут низка постанов обкому КП(б)У про хлібозаготівлі, боротьбу з продажем хліба, виключення з партії «за саботаж заготівель», про заборону масових виїздів селян з області. Певна кількість документів – інформації різних органів про факти людоїдства і трупоїдства, зведені дані про чисельність голодуючих в окремих регіонах. Деякі з них вражають детальним описом стану по сільрадах і селах, у сім'ях. Загалом це типовий набір документів держархіву області, утвореної ще 1932 р.

Прикметною, можливо, навіть піонерною рисою цього збірника є публікація списків померлих у 1932–1933 рр., зареєстрованих у книгах записів цивільного стану. Як відомо, цей вид документів з особового складу має передаватися до державних архівів. Безперечно, найважливішими елементами даних документів є причина, дата смерті та вік померлих. Найпоширенішим діагнозом є «виснаження».

Слід зазначити, що одеським архівістам справді вдалося зробити якщо не сенсаційне відкриття, то досить обґрунтоване пояснення відсутності книг колишніх ЗАГСів 1932–1933 рр. Зберігся промовистий документ – директива Одеського облвиконкому міськрадам та виконкомам про перевірку органів ЗАГС та вилучення книг реєстрації смертності за 1933 р. по всіх без винятку сільрадах, а за 1932 р. – за особливим списком. Вони мали «таємним порядком» бути передані до виконкомів.

До складу збірника включено також списки загиблих від голоду 1932–1933 рр., складені за спогадами очевидців. Завершує книгу список фондів Державного архіву Одеської області з теми голоду та Голодомору. Станом на 1 жовтня 2007 р. в архіві виявлено та включено до переліків близько 25 тис. документів про Голодомор 1932–1933 рр.

І наприкінці огляду вітчизняних збірників не можна оминути увагою давно назріле питання про археографічну культуру документальних публікацій загалом і цієї тематичної групи зокрема. Проведений аналіз свідчить про суттєві відступи

від усталених правил публікації історичних джерел. Насамперед це стосується відсутності чи недосконалості науково-довідкового апарату: приміток, коментарів, покажчиків, переліку скорочень тощо.

Буденним явищем став передрук опублікованих раніше документів без посилання на відповідне видання. Промовистим прикладом такої практики може служити книга «Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932 – 1933» [20], підготовлена до 70-річчя Голодомору за Програмою соціально значущих видань. Однією з її складових частин є тематична добірка документів. Редакційна колегія у вступній статті запевнила читачів, що «археографічне оформлення здійснено за сучасними правилами видання історичних документів» [21]. При цьому жодним словом не обмовилася, що більшість уміщених у книзі документів уже публікувалися, зокрема у збірнику «Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Особливо прикро, що упорядники подають застарілі реквізити документів, плутають назви архівних установ, до мінімуму зводять науково-довідковий апарат, уже напрацьований попередніми публікаторами.

Згаданий раніше у позитивному плані збірник «Український хліб на експорт: 1932 – 1933» дійсно містить важливі, автентичні документи, які здебільшого оприлюднюються вперше. Попри їх потужний інформаційний потенціал, дослідникові чи пересічному читачеві скористатися ним буде дуже непросто. Адже упорядник припустився суттєвих порушень правил публікації документів. Збірник не містить переліку документів. Крім того, вони не мають нумерації. Відсутній список скорочень та абревіатур, якими пістрявляють документи. Географічний покажчик складений у «глухому» варіанті: у ньому не вказана належність села до району чи області, а районів – до областей. Не розшифровані скорочення сіл та районів, наприклад В.- (Велико-, Верхне-, Весело- ?!). Не деталізують упорядники й ступінь автентичності документів, обмежуючись лише визначеннями «оригінал» чи «копія», в той час як зустрічаються копії засвідчені, незасвідчені, копії з копій тощо.

Щодо третьої групи – зарубіжних документальних видань, то на першому місці стоять напрацювання російських науковців та архівістів. Це природно, оскільки в фондах федеральних архівів зберігається величезний масив документів щодо українських проблем, в т. ч. й початку 1930-х рр. Ідеться про здій-

снювані останніми роками фундаментальні багатотомні археографічні проекти «Трагедія советської деревні», «Сталін і Каганович. Переписка», «Совершенно секретно». Лубянка – Сталіну о положеніи в стране» та інші [22]. Безперечно, упорядники цих видань не ставили за мету спеціально висвітлення проблем голоду в Україні. Ці сюжети виявилися невід'ємною складовою загального контексту перебігу подій в СРСР. Про надзвичайну увагу в Москві до «української» проблематики у 1932 – 1933 рр. свідчить те, що на 69 засіданнях Політбюро ЦК ВКП(б) тільки у прямій постановці було розглянуто 270 питань щодо України, а з них три чверті стосувалися українського села [23]. Це ж саме підтверджується й листуванням між Сталіним і Кагановичем. Чимало уваги УСРР приділяло й ОДПУ. Ці документи надзвичайно важливі й промовисті, однак українському читачеві вони майже недоступні через малі накладки. Наприклад, збірник «Трагедія советської деревні» виданий накладом в 1 тис. примірників. Тому репродукція частини цих документів у вітчизняних виданнях нам видається цілком умотивованою.

Ще менш доступними для українського читача є документи з історії Голодомору, видані в інших країнах. Як правило, це інформаційно-аналітичні матеріали консульських установ в Україні, архівні документи, коментарі науковців. Окремі з них були перекладені українською і ввійшли до вже згаданих збірників документів [24].

Аналіз документальних публікацій з історії Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні дозволяє зробити наступні висновки:

1. Археографічний доробок істориків і архівістів щодо теми є досить вагомим. Опубліковані архівні документи створили міцне підґрунтя для всебічного дослідження національної трагедії та активної просвітницької роботи.
2. Евристичний потенціал Національного архівного фонду з цієї теми практично вичерпаний. Це абсолютно не означає, що всі документи опубліковані. Їх і надалі треба виявляти і оприлюднювати. Але основні змістово-тематичні проблеми археографічно репрезентовані і вводяться в науковий обіг. Нагромадження однотипної і повторюваної інформації, безперечно, розширює географію і сприяє персоніфікації теми, але не дасть принципово нової якості знань.
3. Сподівання на заповнення інформаційних лакун у статистиці від голоду шляхом аналізу матеріалів органів Реєстрації актів цивільного стану навряд чи виправдаються.

Адже за ті роки вони збереглися не повністю, а діагноз смерті нерідко викривлений.

4. Гіпотетично можна очікувати виявлення важливих для дослідження теми документів у федеральних архівосховищах Росії, зокрема в Архіві Президента та Центральному архіві ФСБ.
5. Нагальною проблемою залишається пошук документів про Голодомор в архівах західних держав, чії дипломатичні установи та спеціалісти працювали в тогочасній УСРР. Реакція зарубіжного українства на трагедію Голодомору також має бути представлена більш повно в сучасних документальних публікаціях.
6. Настійна потреба поширення знань про трагедію українського народу серед світової спільноти потребує нового формату подачі історичних джерел. Сучасні напрацювання археографів дозволяють зробити це у змістовній, лаконічній і виразній формі з використанням новітніх технологій.
7. Підвищення археографічної культури сучасних публікацій джерел є іманентною потребою розвитку історичної науки. Однак із жалем мусимо констатувати, що в цій сфері ми й досі не змогли виробити кодифіковані археографічні норми, а тому й послуговуємося застарілими стандартами або ж ігноруємо їх.

1. Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / Упор. Л. Бур'ян, І. Реқун. — Одеса; Львів, 2001. У даний час готується друге видання покажчика, який охоплює тематичні публікації з 2001 до 2007 р.
2. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» від 28 листопада 2006 р.; Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» від 28 березня 2007 р.
3. *Веселова О.* Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору // Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — К., 2003. — С. 50–72.
4. *Пиріг Р.* Документи Державного політичного управління УСРР як джерело з історії голодомору 1932–1933 рр. // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. — К., 2003. — С. 52–57; *Його ж.* Публікація джерел з історії голоду 1932–1933 років в Україні: стан, проблеми, перспективи // Голодомори в Україні: геноцид і опір. — К., 2005. — С. 34–41.
5. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Упор. Р. Пиріг (керівник), А. Кентій, Л. Комарова та ін. — К., 1990.
6. Там само. — С. 34–41.
7. Там само. — С. 8.

8. 33-й: Голод. Народна книга-меморіал / Укладачі Л. Коваленко, В. Маняк. — К., 1991.
9. Там само. — С. 17.
10. Колективізація і голод на Україні. 1929—1930 рр. / Упор. Г. Михайличенко, Є. Шаталіна. — К., 1992.
11. Упокорення голодом. Збірник документів / Упор. М. Мухіна. — К., 1993.
12. Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упор. Ф. Зубанич. — К., 1998.
13. Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр. / За ред. В. Васильєва та Ю. Шаповала. — К., 2001.
14. Український хліб на експорт: 1932—1933 / За ред. В. Сергійчука. — К., 2006.
15. Голодомор 1932—1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р. Пиріг. — К., 2007.
16. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932—1933 років в Україні в документах ГПУ—НКВД / Упор. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. — К., 2007.
17. Голод 1932—1933, 1946—1947 рр. Вінницька область. Документи і матеріали / Упор. Ф. Винокурова, Р. Подкур. — Вінниця, 1998; Народна трагедія: документи і матеріали про голод 1932—1933 років на Дніпропетровщині / Упор. А. Голуб, Ю. Мицик, Н. Романець. — Дніпропетровськ, 1993; Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929—1933). Документи і матеріали. — Миколаїв, 2000; Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929—1933 рр. Документи і матеріали. — Полтава, 1997.
18. Голодомор на Житомирщині. 1930—1934 роки. Документи і спогади / Упор. Р. Кондратюк, Д. Самойлюк. — Житомир, 1993; Неоголошена війна. Спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932—1933 років / Автор-упор. В. Тимофєєв. — Тернопіль, 1993; Чорні жнива. Голод 1932—1933 років у Валківському і Коломацькому районах Харківщини. Документи, спогади, списки померлих / Упор. Т. Поліщук. — К.; Х.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997; З історії голодомору 1932—1933 рр. на Сумщині. Нарис-огляд, перелік документів та список фондів / Автор-упор. Л. Покидченко. — Суми, 2002.
19. Голодомор 1932—1933 років на Черкащині. Книга пам'яті в документах і спогадах. — Черкаси, 2007; Голод та голодомор на Поділлі 1920—1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Автори-упор. Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко та ін. — Вінниця, 2007; Голодомори в Україні: Одеська область. 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947. Дослідження, спогади, документи. — Одеса, 2007.
20. Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932—1933 / Упоряд. Ю. Авраменко, О. Андрощук, В. Гнатюк та ін. — К., 2003.
21. Там само. — С. 16.
22. Трагедія советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939. Документы и материалы в 5 т. — Т. 3: Конец 1930—1933 / Сост. В. Данилов, И. Зеленин, В. Кондрашин и др. — М., 2001;

- «Совершенно секретно». Лубянка – Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.) / Ред.-сост. Г. Севостьянов. – Т. 1–4. – М., 2001; Сталин и Каганович. Переписка. 1931 – 1936 / Сост. О. Хлевнюк, Р. Дэвис, Л. Кошелева и др. – М., 2001.
23. Підраховано автором за виданням «Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). 1919 – 1952. Каталог»: В 3 т. – Т. II: 1930 – 1939. – М., 2001.
24. Lettere da Khar'kov. La karestia in Ukraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932 – 1933. A cura di Andrea Grariozi. Torino, 1991. Це важливе видання побачило світ українською. Див.: Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932 – 1933 роки / Упор. Андреа Граціозі. – Х., 2007; Der ukrainische Hunger-Holocaust: Stalins verschwiegener Volkermord 1932/33 an Millionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheimgehaltener Anten d.dt. Aus wartigen Amtes. Hrsg. u. eingeleitet von D. Zlepko. – Bonn, 1988; Famine-Genocide in Ukraine, 1932 – 1933: Western Archives, Testimonies and New Reserch / Edited by Wsewolod W. Isajiw. – Toronto, 2003.

Пиріг Руслан – *доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна).*

Пиріг Олександра – *доктор історичних наук, Київський економічний інститут менеджменту (Київ, Україна).*

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УКРАЇНИ ІЗ РОЗШИРЕННЯ ДОКУМЕНТНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ

Вступ, або аналітичні вступні зауваги

Комплексна неупереджена наукова оцінка явища, яке в останні роки ввійшло у свідомість українців як Голодомор-геноцид 1932–1933 рр., узагальнення напрацювань істориків — як українських, так і зарубіжних, а також демографів і правників щодо його дослідження неможливі без розгляду джерелознавчого аспекту проблеми. Саме з цієї точки зору слід розглядати діяльність у зазначеному напрямку державних архівів України. Йдеться про їхній внесок у становлення сучасної вітчизняної історіографії Голодомору, пошук нових архівних документів, їх опрацювання та введення до наукового обігу і, зрештою, — розширення документної бази дослідження історії Голодомору. По суті, здійснюються документальна фіксація історії Голодомору, збирання доказової бази про те, що він був штучно організованою акцією сталінського комуністичного режиму проти українського селянства. Дослідження цієї теми передбачає також джерелознавчу критику, тобто так званий архівно-документний сегмент — визначення потенційної можливості тих нових архівних документів, які повсюдно вводяться до наукового обігу.

Ретельна оцінка діяльності державних архівів України з розширення документної бази історії Голодомору є вагомим складовою дослідження цієї важливої теми. Тим більше, що останнім часом жодні виступ чи стаття політика, демографа, правника, історика, пов'язані з темою Голодомору, не обходяться без посилання на архівні документи.

Актуальність проблеми

У діяльності державних архівів України із розширення документної бази дослідження Голодомору можемо чітко виокремити чотири важливі моменти:

- по-перше, це необхідність формування доказової бази Голодомору як геноциду проти українського народу;
- по-друге, існує потреба в розширенні й доповненні фактографічної бази для формування сучасної офіційної політики пам'яті в Україні, яка формується, зокрема, Українським інститутом національної пам'яті, іншими інституціями, як академічними, так і громадськими, і фіксується в урядових рішеннях, указах Президента, в постановках Верховної Ради України;
- по-третє, діяльність архівів із розширення документної бази є своєрідним пошуком додаткових аргументів у постійних дискусіях, які ведуться, зокрема, з російськими, а подеколи — й українськими, істориками, політтехнологами, політиками, які доходять у своїх писаннях до заперечення не тільки Голодомору-геноциду, а й навіть голоду в Україні в 1932 — 1933 рр. Так, окремі російські дослідники, зокрема професори В. В. Кондрашин і В. П. Данилов, згадуючи про метричні книги, які є в нашому розпорядженні, роблять висновок, що за ними не простежуються масштаби голоду, і, оскільки масової фіксації смертей від голодного виснаження немає, то й Голодомору не було. Історик Кондрашин наголошує на певному пересмикуванні окремих фактів українськими дослідниками й архівістами на прикладі використання фотодокументів 1921 — 1922 рр. На його думку, фото, які відображають голод 1921 р., українські дослідники використовують для ілюстрування й формування доказової бази по Голодомору 1932 — 1933 рр. в Україні. На такі закиди можемо відповісти: в історичній науці та археографії давно й чітко розмежовано поняття фотодокумента як інформаційного джерела, архівного джерела та світлин як засобу ілюстрування й доповнення, створення емоційного фону і т. д. Дослідники давно навчилися атрибутувати фотодокумент, виокремлюючи такі його параметри, як автор чи авторська колекція, час та місце створення фотодокумента, одиниця зберігання, інформаційне навантаження і т. ін.;

— четвертим аргументом на користь актуальності цієї проблеми є те, що діяльність державних архівів із виявлення нових документів про Голодомор допомагає ліквідувати документний дефіцит по окремих сторонах зазначеної теми, зокрема не підтвержені раніше документально факти селянського опору геноциду голодом, руху так званих «праведників», тобто людей, які надавали допомогу голодуючим, рятуючи їх від голодної смерті, самого способу фіксації смертей тощо.

Роль архівів у формуванні джерельної бази історії Голодомору

В останні роки в Україні відбулося суттєве зростання археографічного фонду теми Голодомору. Архівістам та історикам вдалось опублікувати великі фундаментальні збірники документів. Це, по суті, — видання всеукраїнського масштабу. Йдеться про відомі збірники документів 1990 і 1992 років, та найбільше з подібних видань — збірник 2007 р., упорядником якого є професор Р. Я. Пиріг. У ньому вміщено 681 документ із фондів українських та російських архівів.

На ролі архівів та їхніх зібрань у дослідженні Голодомору вже неодноразово наголошували історики та археографи. Так, у добре відомій колективній монографії «Голод 1932 — 1933 рр. в Україні: причини та наслідки» (К.: Наукова думка, 2003) весь перший розділ під назвою «Архівні джерела та збірки документів про Голод 1932 — 1933 рр. в Україні» (а це сторінки 8 — 108, тобто 100 стор.) присвячено характеристиці архівних джерел, що висвітлюють тему Голодомору 1932 — 1933 рр.

Останнім часом архівістам та історикам удалося здійснити ретельну класифікацію документів за темою Голодомору. Усі ці документи добре науково опрацьовані, і склалася, на нашу думку, вже класична схема підбору і введення до наукового обігу таких документів за відповідними групами: 1) документи, які відображають діяльність вищих органів влади (це, як правило, Політбюро ЦК ВКП(б), Рада Народних Комісарів СРСР); 2) документи про діяльність органів республіканської влади, які дублювали розпорядження московського керівництва; 3) документи місцевих органів влади, якими раніше дослідники фактично нехтували, оскільки існувала тенденція шукати якісь найважливіші, сенсаційні джерела в центральних архівах, хоча масштаби Голодомору більше відображають

якраз документи місцевого значення, що засвідчують на рівні кожного села чи району, як методично центральна рада організувала знищення українського селянства; 4) документи зарубіжного походження. Цей напрямок особливо активізувався в останні роки, коли вдалося опублікувати кілька збірників документів італійських та німецьких дипломатів, які в той час перебували в Україні, зокрема в столиці, Харкові, і в своїх донесеннях фіксували масові факти голоду в Україні 1932–1933 рр.; 5) документи особового походження, те, що раніше теж не бралось до уваги науковцями; зараз виявлено дуже багато листів, щоденників, записів спогадів, у т. ч. свідчень «усної історії», спогадів очевидців і нащадків очевидців голоду в Україні.

При виокремленні форм і напрямів діяльності державних архівів щодо розширення документної бази дослідження Голодомору йдеться передусім про подальше виявлення документів. Зрозуміло, що поповнення бази документів здійснюється зараз переважно за рахунок отримання копій документів із зарубіжних архівосховищ, а також створення нових колекцій документів зусиллями архівістів та істориків. Йдеться про записи усних свідчень. Усі документи наших архівосховищ добре відомі, їх описано, але не секрет, що інтерес істориків, дослідників до тих чи інших питань періодично або активізується, або згасає залежно від соціальних запитів. Із цієї причини існує ще дуже великий масив документів, яких і досі не торкалася рука істориків. За останній рік, зокрема, виявлено 137 622 нових документи, введено до наукового обігу, оприлюднено, заявлено про існування 104 113 документів. По-друге, архівісти разом із представниками органів місцевої влади складають зараз список населених пунктів, які постраждали від Голодомору. До нього вже внесено 9085 міст і селищ в Україні. По-третє, здійснюється активна робота щодо збору свідчень «усної історії», зокрема архівістами безпосередньо записано 20 675 із 200 000 усних свідчень, які в цілому зараз зібрані в Україні. По-четверте, архівісти активно працюють над організацією виставок документів та оприлюдненням документів через ЗМІ. Тільки за останній рік центральними та обласними архівами проведено 231 виставку та 280 виступів на радіо та по телебаченню, здійснено 188 публікацій у газетах і журналах. По-п'яте, активно поповнюється електронними документами веб-портал Державного комітету архівів: на ньому в режимі онлайн розміщено документи 17 збірок, опубліко-

ваних архівістами. По-шосте, здійснюється публікація збірників документів; зараз уже відомо про понад 30 таких збірників, які можна віднести до видань загальноукраїнського або регіонального масштабу. По-сьоме, архівісти, особливо в областях, узяли активну участь у підготовці регіональних томів Національної книги пам'яті, яка в листопаді 2008 р. презентувалась у столиці і складалась із 17 регіональних томів та одного зведеного тому. Це видання буде унікальним; за масштабами, глибиною дослідження і за необхідними для нас соціальними наслідками його можна порівняти хіба що з добре відомою 26-томною «Історією міст і сіл Української РСР», яку свого часу ініціював і видання якої забезпечив академік П. Т. Тронько. По-восьме, активізувалася робота дослідників у читальних залах наших архівних установ. Як ніколи, за останній рік зріс інтерес до архівних документів з боку науковців, представників органів влади. Тільки за останній рік вони опрацювали 44 674 документи. Серед досліджуваних тем передусе проблема Голодомору, насамперед у регіонах. По-дев'яте, завершується робота над формуванням найповнішого електронного архіву Голодомору, тобто Зведеного реєстру архівних документів за цією темою. В даному електронному архіві на сьогодні вже налічується 1754 документи; цей напрям діяльності дістане подальшого розвитку, оскільки нині розробляється урядова програма дослідження Голодомору терміном до 2012 р. Методику виявлення документів уже опрацьовано. Тепер на порядку денному — наповнення цього електронного архіву. Триває робота над Реєстром меморіальних фондів, де на сьогодні вже маємо 7000 позицій. Справа честі архівістів — долучитися до реалізації мети, поставленої Президентом України: створити Єдиний національний реєстр усіх джерел про Голодомор.

Архівісти разом зі співробітниками Українського інституту національної пам'яті працюють зараз над Концепцією електронного архіву національної пам'яті. Постанова уряду з цього питання сприяла б виокремленню серед цих документів сегмента джерел, які стосуються Голодомору, узагальненню і поданню його на сучасних носіях інформації. Нині активізувалася виставкова діяльність архівів. Але якщо раніше в цьому зв'язку йшлося виключно про демонстрування, експонування архівних документів, то тепер акцент зміщується на експонування книжкової продукції: це збірники документів, брошури, газетні публікації. 19 серпня 2008 р. Держкомархівом

України разом із центральними та обласними архівами на міжнародній книжковій виставці було відкрито окремий стенд, який висвітлював видавничу діяльність архівів. Центральною темою була, звісно, тема Голодомору 1932 – 1933 рр.

Вінчає роботу архівістів із розширення документної бази дослідження Голодомору звіт усіх центральних і обласних архівів 18 листопада 2008 р. у столичному Українському домі. Архівістам є чим звітувати перед Президентом, перед урядом, перед усім українським народом про свої здобутки за останній рік щодо теми Голодомору.

Документи, виявлені й опрацьовані архівістами останнім часом, засвідчують низку важливих моментів:

- на нашу думку, відбуваються певні зміни у видовому складі документів, що залучаються до наукового обігу. Якщо раніше перевага віддавалася тим з них, які були створені органами влади, то тепер акцент зміщується на пошук, виявлення, публікацію документів особового походження, спогадів учасників, свідків Голодомору, у т. ч. зарубіжних;
- дедалі більше документів, які ми вводимо в обіг, відображають селянський повстанський рух, опір Голодомору. Цим самим вдається потроху долати той стереотип, який склався раніше і про що писали професійні історики: що терор голодом – це найстрашніший терор, голод паралізує волю, думки, діяльність людини, і в результаті українські селяни не могли протистояти голоду. Однак документи, які раніше були засекречені, ретельна пошукова робота архівістів й істориків засвідчують дещо іншу картину: все ж таки селяни в Україні в періоди колективізації та голоду 1932 – 1933 рр. активно боролися проти дій влади, спрямованих на їх винищення. У цій справі нам допомагає спільний проект, який здійснюється Державним комітетом архівів разом з істориками Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, товариством «Меморіал». Чимало документів, що зберігаються в держархівах Дніпропетровської, Кіровоградської, Полтавської, Харківської, Чернігівської областей (сподіваюся, вони найближчим часом будуть опубліковані), якраз і відображають селянський повстанський рух зазначеного періоду;
- у видовому складі джерел щодалі більше місця займає сегмент «Зарубіжна архівна україніка», тобто документи

з історії Голодомору, які виявлено в результаті нашої співпраці з архівістами зарубіжжя. Державний комітет архівів України має 23 міжнародні міжвідомчі двосторонні угоди. Базуючись на положеннях цих угод, вдалося направити дослідників, істориків, зокрема В. І. Сергійчука, до Казахстану, Ставрополя, Краснодару, де виявлено документи, які беззаперечно підтверджують: у цих регіонах, густо заселених українцями, політика сталінського керівництва була спрямована передусім проти українського селянства. Це простежується, зокрема, по архівних матеріалах, виявлених у Казахстані. Якщо казахським селянам, серед яких теж лютував голод, було дозволено залишати свої населені пункти, внаслідок чого багато з них перемістилися хто в Китай, хто в Сибір, хто на Тибет, цим самим врятувавшись від голодної смерті, то українцям було заборонено покидати місця свого проживання, вони, по суті, були блоковані й помирали там голодною смертю. Така ж сама картина щодо українців спостерігалася на Ставропіллі та в Краснодарському краї.

У ході реалізації двосторонньої угоди з білоруськими архівістами уже виявлено документи, які засвідчують, зокрема, реакцію білоруського населення на події в Україні в 1933 р. Сторінки історії Голодомору допомагають детально висвітлити й документи, отримувані від румунських колег, з Російської Федерації, із Польщі.

Певною особливістю формування сучасної документної бази Голодомору є те, що ми виявляємо й публікуємо не тільки документи, які фіксують сам факт Голодомору, а й ті з них, що допомагають розкривати важкий, болісний, складний процес його усвідомлення, з'ясування того, як ці сторінки нашої трагічної історії впливають на формування суспільної свідомості населення України в цілому, і насамперед молоді. Колекції державних архівів в останні роки поповнились унікальними, цікавими, важливими і цінними в науковому відношенні конкурсними роботами учнів, студентів, аспірантів, педагогів, які створено на архівних матеріалах, на свідченнях «усної історії». Так, завдяки школярам Донеччини поповнилася відома колекція фотодокументів М. Железняка. А школярами Вінниччини було доведено той факт, що в більшості сіл області кількість померлих від голоду в 1932–1933 рр. перевищує кількість загиблих у період Другої світової війни. Тим часом такий висно-

вок можна зробити лише шляхом безпосередньої пошукової роботи, складання поіменних списків жертв Голодомору та загиблих у роки війни.

Архівні документи свідчать, що практично в кожному районі існував рух «праведників», тобто були люди, які допомагали іншим вижити в період Голодомору. Такі факти зафіксовано, зокрема, у ході пошукових робіт у селищі Петриківка Дніпропетровської області учнями та студентами. Вони й опублікували матеріали про цих «праведників». Відомий факт по Київській області, коли директор Дударківської школи В. Я. Івчук рятував дітей від голодної смерті. За це у 2007 р. Президентом України йому посмертно було присвоєно звання «Герой України». Луганські архівісти виявили факт масової загибелі від голоду вихованців дитячого будинку. Як відомо, в 1930-ті роки в метричних книгах людям, які фіксували факт смерті, було заборонено ставити своє прізвище й підпис (мабуть, для того, щоб свідків не було). Тим часом у документах, виявлених у Держархіві Луганської області, записи про масову смерть дітей підписано завідувачкою тогочасного ЗАГСу Михайловською. Вона чітко вказала й причину смерті: «голодна хвороба».

У відзначеному вище вагомому збірнику документів, упорядником якого є Р. Я. Пиріг, опубліковано 74 документи місцевого значення. Проте на сьогодні виявлено сотні тисяч подібних документів. На нашу думку, слід приділяти більше уваги публікації, аналізу й уведенню до наукового обігу документів місцевого значення — на рівні села, району, з якими безпосередньо пов'язані так звані «чорні дошки». Наприклад, останнім часом активізувалися й архівісти Києва у виявленні документів про голод. Раніше при дослідженні цієї болючої теми акцент робився тільки на село, існував певний стереотип про те, що голод був виключно на селі. Один із останніх документів, виявлених в архівах Києва, свідчить, що внаслідок Голодомору було знищено 34 населених пункти поблизу Києва, а це 35 тис. селянських господарств. Різко зменшилася кількість мешканців Києва. Якщо на осінь 1931 р. їх налічувалося 586 тис., то на початок 1934 р. ця кількість зменшилася вже до 510 тис. По Києву виявлено понад 400 нових архівних документів, які переконливо доводять, що населення міста також голодувало.

За змістом зазначені документи можна розподілити на чотири групи. До першої належать документи, що відображають

стан у приміській смузі, процеси суцільної колективізації сільських господарств, розкуркулення, стягнення із селян податків, усупільнення худоби, тотальну хлібозаготівлю. Друга група документів містить відомості про катастрофічний стан із постачанням хліба до міста, незадовільне харчування в дитячих закладах, лікарнях, на промислових підприємствах, зменшення норм постачання хліба населенню, дані про скорочення витрат борошна на випічку хліба. Третя група джерел стосується проблеми безпритульних дітей, адже тільки за вересень — початок листопада 1932 р. було вилучено з вулиць міста і розміщено в дитячих установах 2368 безпритульних дітей. І особливо кричуща цифра: карантинні приймальники були завантажені в Києві на 200 — 300 відсотків. Дійшло до того, що з осені 1932 р. на вузлових залізничних станціях Фастів та Ніжин було організовано загороджувальні заходи, аби припинити приплив до Києва безпритульних дітей. Четверта група документів містить інформацію про хворих та загиблих через епідемії висипного та черевного тифу, кишково-шлункових захворювань, туберкульозу.

Архівні документи проливають додаткове світло на трагедію Голодомору, на складність цього явища, на особливості морально-психологічної обстановки в українському суспільстві в цей період. Сьогодні є активно обговорюваною проблема організаторів і винуватців Голодомору, що неоднозначно сприймається в суспільстві. Слід зважати на той факт, що нерідко так звані уповноважені, які діяли в українських селах і виявляли хліб, відбирали продовольство, були поставлені, по суті, в безвихідні умови, вимушено діяли проти власного народу. Це була їхня особиста трагедія. Документи, які зараз виявлено архівістами, показують і цю сторінку історії українського народу. Зокрема низка документів Держархіву Кіровоградської області засвідчує факти самовбивств — суїциду серед виконавців хлібозаготівель. Збереглися навіть передсмертні записки, в яких ці люди писали, що влада поставила їх проти народу, і вони обрали ліпше смерть для себе, ніж спричинення смерті іншим.

Метричні книги та книги реєстрації актів цивільного стану як джерело з історії Голодомору

Новий масив документів зазначеного періоду, який лише нещодавно став доступним для дослідників і є цінним дже-

релом з історії Голодомору, — це метричні книги та книги реєстрації актів цивільного стану. При їх дослідженні велике значення має налагодження спільних зусиль, спільної діяльності істориків і демографів.

Суспільство ставить запитання: то скільки ж людей загинуло внаслідок Голодомору? Історики або хтось інший не можуть однозначно відповісти на це запитання. Історики вважають своїм завданням підрахувати прямі втрати від Голодомору. Сьогодні, якщо говорити про них, виходить більш-менш консолідована цифра — 3,9 млн. Демографи ж ідуть далі, вони обраховують і непрямі втрати, тобто тих людей, які не народилися, а їх, за підрахунками демографів, 1,1 млн. Беруть до уваги й подальші події, які підривали й основи нормального життя, й можливість відтворення населення. Коли ми чуємо, наприклад, у виступах Президента про те, що український народ втратив від цієї трагедії до 10 млн. чоловік, то це, очевидно, всі обрахунки втрат українського народу, що якраз і є реальними. Історики й архівісти поклали великі надії на метричні книги для того, щоб документально підтвердити кількість жертв Голодомору. Зважаючи на їхню цінність як історичного джерела, архівісти провели протягом останнього року велику роботу з приймання метричних книг, книг реєстрації смертей відділів запису актів цивільного стану. Станом на вересень 2008 р. державними архівами прийнято на постійне зберігання від районних і міських відділів юстиції 12 311 таких книг. Це книги за 1932—1933 рр., оскільки нині закінчується 75-річний термін їх зберігання в органах юстиції. По 1933-му року очевидно, що прийняли їх достроково. У відділах РАЦС ще залишилося 3899 книг цього періоду, які найближчим часом теж будуть передані архівам.

Опрацювання реєстраційних книг підтверджує висновки демографів: в Україні не народилися приблизно 1,1 млн дітей. Окрім того, повсюдно виявлено документи, які засвідчують, що на місцях отримували розпорядження не реєструвати смерті дітей віком до одного року, а смертність серед цієї вікової групи була найбільшою. Тобто по цих книгах неможливо зафіксувати кількість смертей, вони є неповними і фрагментарними. За даними книг реєстрації актів цивільного стану простежується жахлива картина — різке скорочення очікуваної тривалості життя українців у 1932—1933 рр., а саме: на 7,3 року для чоловіків і 10,9 року для жінок. Це — ще одне переконливе свідчення того, що голод 1932—1933 рр. є най-

страшнішим злочином влади проти власного населення. Слід враховувати при цьому й особливості діловодства 1930-х років, яке велося вкрай погано, безграмотно, фрагментарно. До того ж, зазначені книги характеризуються наявністю згасаючого тексту, через що відтворити повну картину подій просто неможливо. Її з'ясуванню перешкоджає й той факт, що радянська влада, окрім того, що забороняла фіксувати факти смерті дітей віком до одного року, так само забороняла чіткий запис причини смерті та діагнозу.

Ситуацію ускладнює те, що переважну більшість книг РАЦС втрачено. Особливо великі втрати були в 1941 р. Окрім того, більшість цих книг не повернулися в Україну після евакуації під час Другої світової війни.

Неможливо, мабуть, знайти якийсь один, найголовніший документ, який би засвідчив злочин Сталіна і московського керівництва проти українського селянства. А тому в даному напрямі потрібні комплексний підхід, збір абсолютно всіх дотичних до цієї теми документів, що всією своєю сукупністю уможливають висновок про Голодомор як геноцид проти українського народу.

Тема дослідження Голодомору — невичерпна, і завданням архівістів є реалізація Урядової програми дослідження Голодомору до 2012 року. На часі — розширення тематики виявлення і дослідження публікацій документів на тему Голодомору. Важливим завданням архівістів є активізація публікації документів, адже й до сьогодні збірників документів всеукраїнського рівня підготовлено ще дуже й дуже мало.

Отже, велика, масштабна, серйозна робота з розширення документної бази з історії Голодомору — ще попереду.

Удод Олександр — доктор історичних наук, Державний комітет архівів України (Київ, Україна).

ДОКУМЕНТИ ПОЛЬСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ ТА РОЗВІДКИ ПРО ГОЛОДОМОР [1]

Сьогодніша історіографія Голодомору дуже широка. З'явилося багато збірників документів (перш за все з українських та російських архівів), спогадів свідків, книжок та статей. Дуже важливим джерелом для відображення повної історії Великого Голоду є архівальні матеріали країн, які мали свої дипломатичні представництва в СРСР, зокрема в Україні. Вже 20 років тому, в 1988 р. опубліковано документи міністерств закордонних справ Великої Британії [2], Італії [3] та Німеччини [4]. Та не тільки ті країни, але й інші мали в «совітському раю» свої представництва — між іншими й Польща. Матеріали польської дипломатії та розвідки про Голодомор до останнього часу не були знані дослідникам [5].

Польські документи знаходяться у двох варшавських архівах — Архіві нових актів (*Archiwum Akt Nowych* — AAN) та Центральному військовому архіві (*Centralne Archiwum Wojskowe* — CAW). Більшість документів з AAN втрачені під час Другої світової війни, лишилася тільки незначна кількість документів, що описують ситуацію українського села у 1933 — 1934 рр. Вони згруповані у фондах (*zespół*): Міністерство закордонних справ (*Ministerstwo Spraw Zagranicznych*); Посольство РП у Москві (*Ambasada RP w Moskwie*) і Військовий аташе при посольстві РП у Москві (*Attaché Wojskowy przy Ambasady RP w Moskwie*).

Значно більше матеріалів знаходиться в CAW — у фондів: Другий відділ Головного штабу Війська польського (*Oddział II Sztabu Głównego*). Там є і консульські та посольські рапорти, які в щонайменше одному примірнику були адресовані до «двуйки» [6], як і документи розвідки. В цьому місці треба підкреслити, що велика частина польського дипломатичного персоналу була співпрацівниками Другого відділу. Кожному нада-

вано псевдонім та призначено керівником філіального пункту розвідки (*placówka wywiadowcza*). Керував працею співпрацівників «двуйкі» в Україні начальник секції «Схід» Другого відділу поручник Єжи Незбжицькі (пс. Нора Нікельс, Наль Немірович, Ольгерд Орловські, Віктор Правдзіц, Нарбуд Нерінг) [7]. Отже, у київському консульстві (осередок «N») для розвідки працювали: консул Станіслав Сосьніцькі (псевдонім Норман Нагель); віце-консул Пьотр Курніцькі (пункт «Ку» / пс. Наполеон Налевайко); працівники Люціян Гіжицькі («L.11» / пс. Норберт Неуман); Марія Полонська («Z.14» / пс. Ніна Новіцка). У Харкові (осередок «O») співпрацівниками «двуйкі» були консул Тадеуш Павловські («Kpl»); керівник консульства Ян Каршо-Сєдлевські («Karsz» / пс. Мікадо); керівник консульства, радник посольства Адам Стебловські («Z» / пс. Вар'ят, Зет); Здзіслав Мілошевські («M.13» / пс. Олег Островські); Зоф'я Мілошевська («H.23» / пс. Ольга Оберман); Юзефіна Пісарчикувна («X.22» / Оля Осмульська); Стефан Мрошкєвіч («O.19» / Адам Стефаньські, Антоні Лясоцькі) [8].

10 червня 1933 р. Єжи Незбжицькі доручив Владиславу Міткєвичу («B.18» / пс. Непомуцин Невяромські, Назар Неверний) керівництво осередками «N» та «O». Незабаром йому помагав у цьому Віктор Залєські («B.18» / пс. Наль Нігер) [9].

Для Другого відділу рапорти писали також і українські діячі, як голова Українського еміграційного комітету допомоги голодуючим України Левко Чикаленко чи керівник Другої секції Штабу української армії в Польщі генерал Всеволод Змієнко [10]. Л. Чикаленко опрацював реферат про голод в Україні та реакцію і діяльність української громади за кордонами СРСР для того щоб зорганізувати допомогу голодуючим мешканцям «більшовицького раю» та протестаційну акцію проти червоного терору [11]. В. Змієнко на підставі офіційних промов радянських проміненів (Г. Петровського, П. Постишева, С. Косіора) опрацював рапорт під назвою «Цінні признання» для польської розвідки про кількість померлих з голоду. За оцінкою Змієнка, від голоду померло 1 058 666 людей [12].

Перша публікація про Голодомор з використанням матеріалів із польських архівів появилася у варшавському публіцистичному журналі «Wprost» у березні 2007 р. [13]. Пізніше автору цієї статті довелось опублікувати 17 документів у часописі Інституту історії Польської академії наук «Dzieje Najnowsze» [14], а в травні 2008 р. — 70 документів у книзі «*Pomór w "raju bolszewickim". Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w*

światle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu» [15].

Які ж інформації містять польські архіви про Голодомор? Після аналізу джерел утверджуємось у переконанні, що польські консульства в Харкові та Києві, посольство у Москві та Другий відділ Головного штабу були дуже добре ознайомлені з ситуацією на т. зв. Великій Україні. Зрештою, про це свідчать не тільки польські документи, але й опубліковані матеріали інших країн. Німецький консул у Києві Андор Хенке 31 серпня 1933 р., інформуючи своє посольство у Москві про підготування Києва до візиту французького політика Едуарда Ерріо, підкреслив, що інформацію взяв від «свого польського колеги» [16]. Добре знаний журналіст «Нью Йорк Таймс» Волтер Дюранті у британському посольстві у Москві (неофіційно сказав, що число мешканців України зменшилось унаслідок голоду на 4–5 мільйонів) говорив про свою зустріч з польським дипломатом із Харкова, який розповів йому про вимерлі цілком села на провінції [17].

Польські дипломати черпали інформацію про «ефекти соціалістичної реконструкції села» з різних джерел. Перш за все з власних обсервацій Харкова чи Києва – місць своєї праці. Керівник генерального консульства РП у Харкові Ян Каршо-Седлевські й інші працівники консульства бачили на власні очі у березні 1933 р., як робітники, які привозили до консульства дрова, вугілля та інші продукти, кидались на рештки, які знаходились в смітниках, і з'їли навіть їжу, приготовлену для собак [18]. Юзефіна Пісарчикувна 13 червня 1933 р. в одному зі своїх звітів писала, що можна побачити вмираючих або вже померлих людей, які лежать на вулицях міста [19].

Дипломати мали змогу оцінити ситуацію українського села також під час службових поїздок. У квітні 1932 р. в Україні побував радник посольства РП у Москві Антоні Жмігродзкі [20]. Ян Каршо-Седлевські мав нагоду поглянути на ситуацію в Україні й порівняти її з ситуацією поза кордонами УСРР, коли 5–12 травня 1933 р., під час апогею трагедії, їхав автомобілем на консулярний з'їзд до Москви. Найбільше вразила дипломата, як він писав згодом, різниця сіл і полів України порівняно з сусідньою Центральнорозземною областю, а навіть неврожайними околицями Москви. «Українські села знаходяться у виразному занепаді, віє від них порожнечою, запустінням і злиднями, хати напіврозвалені, часто з позриваними дахами, ніде не видно нових садіб, діти і старі подібні до ске-

летів, ніде не видно живого інвентарю. Тільки на 1/5 [частині] управної площі що-небудь зійшло, більш-менш 2/5 щойно заорано, решта 2/5 лежить перелогом. На полях, незважаючи на найвищий сезон весняних робіт, видно мало працюючих людей, ще менше тракторів, сівба відбувається найпримітивнішими методами, переважно руками» [21].

Коли польський дипломат опинився в ЦЧО, мав враження, що «приїхав з Країни Советів до Західної Європи». Вигляд сіл, хат, полів та людей і тварин був набагато кращий, ніж в Україні [22].

На різницю між УСРР та ЦЧО звернув увагу також виконуючий обов'язки військового аташе у Москві капітан Владислав Харлянд [23]. Він відвідав у серпні 1933 р. Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Нікополь, Кривий Ріг, Київ, Черкаси, Кам'янку, П'ятихатки. У своєму звіті після повернення з поїздки Харлянд писав, що мав нагоду розмовляти з представниками різних верств суспільства. Найцікавіша розмова була з начальником телеграфу у Кривому Розі, який розповідав йому про весну 1933 р., «коли 5 мільйонів людей померло з голоду». Раптом, під час розмови, як писав Харлянд, його розмовник перелякався своєї щирості й без слова «втік» від польського офіцера [24].

Після закінчення головної хвилі голоду заступник торгового радника Ян Лаґода від 1 до 10 квітня 1934 р. відбув подорож колією з Москви до Києва, а далі до Коростеня, Житомира, Бердичева, Козятина й Умані. Лаґода подорожував у вагоні, як підкреслив, зі «звичайним сірим сільським населенням» і констатував, що населення й далі голодує, а «явища минулорічного голоду ще не стерлися в пам'яті людей». Дипломат підкреслив, що в вагонах говорять виключно про голод, а один чоловік хвалився, що під час голоду міг закопати щодня навіть 50 трупів [25].

Іншим джерелом інформації для польських дипломатів про голод були петенти дипломатичних представництв РП — перш за все поляки, але також українці, німці та ін. Їх кількісь збільшувалася з наростанням голоду. Часто консульства відвідували поляки, які не репатріювалися до Польщі після Ризького договору і, коли почався голод, хотіли виїхати з «більшовицького раю». Виїхати намагалося дуже багато людей, але небагатьом це вдавалося. Їх виїзд був узалежнений від більшовиків, які не хотіли випускати кого-небудь з «країни робітників і селян». Консульство РП у Києві в 1933 р. видало 3 тис. дозволів на виїзд

до Польщі особам, які згідно з польським законодавством мали польське громадянство, але більшовики «випустили» тільки 3 особи [26].

Треба пам'ятати, що візит у дипломатичне представництво «буржуазії» був дуже небезбезний для петентів. Нерідко ефектом такого візиту був арешт та звинувачення у шпигунстві. Тільки вночі з 14 на 15 березня 1933 р. в Києві, Вінниці й Фастові арештовано кількасот поляків, які відвідали польські консульства, прохаючи допомоги та дозволу виїхати до Польщі. Ця практика більшовиків набрала таких розмірів, що посол РП у Москві Юліюш Лукасевіч був змушений інтервенювати в Комісаріаті закордонних справ СРСР, підкреслюючи, що через подібні дії комуністів польські дипломатичні представництва не можуть нормально працювати [27].

Польські дипломатичні представництва отримували також велику кількість листів, у яких мешканці країни більшовиків описували трагічний образ голоду. Кореспонденція була адресована або до дипломатів або за посередництвом польських консульств — до сімей у Польщі. У другому випадку люди писали до родичів за Збручем через консульства тому, що боялися советської цензури та консеквенцій подавання «контрреволюційних інформацій» — якими були звичайно відомості про масовий голод. Який великий був страх перед подаванням таких інформацій, свідчить лист Д. Машина від 30 квітня 1933 р. до свого брата Антона, що мешкав у Польщі: «Трудно уявити, що може бути, якби цей лист хто тут перехватив. Дуже його не публікуй. Боже сохрани пересилати газети, бо можуть узнати, що я це написав» [28].

Багато листів, що описували ситуацію голодуючого села, вислав до польського консульства в Києві дехто, хто підписувався як «студент Бучак». Наприклад, 1 квітня 1933 р. Бучак писав: «На Україні продовжується голод. Більшовизм засіває Україну трупами вимираючих з голоду людей. На селах голодні поїли котів, собак і також вживають м'ясо людських трупів. По містах трапляються випадки, що в продаж на базарах попадає людське м'ясо. Комуністи злякалися такого господарювання. Зараз нікого не випускають за межі України. Голодна пограбована Україна зостається для українців. Сільське господарство України у зв'язку з суцільною колективізацією як засобом не господарювання, а організованого грабунку селянства зруйноване. Посівна кампанія і в цьому році на Україні зірветься, бо немає чим обробляти землю. Кінська сила знищена,

трактори поламані. Ремонтувати трактори голодний робітник не хоче (...) [29]».

Були також листи, в яких голодні люди просили польських дипломатів оборонити їх перед комуністичними репресіями, помилково думаючи що консульства можуть видавати більшовикам накази [30].

У польських архівальних документах не бракує описів безгосподарності колективних господарств, відсутності зацікавленості селян працювати в колгоспах і радгоспах, трагічного стану живого інвентарю, особливо коней. Керівник консульства у Харкові Адам Стебловські у травні 1932 р. писав, що коні є такі слабкі, що на пасовищах їх треба підтримувати дошками, бо від ослаблення не можуть встояти на ногах [31]. Роком пізніше Ян Каршо-Седлевські в одному зі звітів стверджував, що на цілому просторі від Харкова до Москви 70–80 % коней не здатні до праці [32].

Документи містять також багато інформації про катастрофічне становище голодуючих селян. Консул РП у Києві Хенрик Янковські у своєму звіті від 11 травня 1932 р. писав, що з кожним днем отримує дедалі більше відомостей про голод на Правобережжі, який особливо гостро відчувався на провінції. «Згідно з останніми повідомленнями, — констатував консул, — у таких містах, як Вінниця, Умань, майже щоденно можна занотувати випадки збирання з вулиці людей, які падають через ослаблення та виснаження. Ще гіршою має бути ситуація в селі, де, згідно з інформацією з достовірного джерела, розбій та вбивства внаслідок голоду трапляються щоденно» [33].

Апогей голоду настав навесні 1933 р. Ян Каршо-Седлевські 12 квітня 1933 р. алярмував: «Ситуація на Україні стає щораз більше напруженою з приводу жахливого голоду, що посилюється з кожним днем, і нужди, яка панує як і серед сільського, так і міського населення. Всілякі хвороби, перш за все тиф, розповсюджуються по цілій країні, забираючи тисячі жертв, котрих нема чим лікувати, бо навіть у столиці, Харкові, брак найбільш потрібних дезінфекційних матеріалів та ліків (як хінін, аспірин і т. п.). Розказував мені один лікар, що майже всі операції не вдаються не тільки через те, що бракує [медичних] матеріалів та інструментів, а перш за все з огляду на цілковите виснаження організму пацієнтів, котрим рани з браку сил та крові не хочуть гоїтися або, загоєні, знову відкриваються. Лікарі констатують, що шлунки пацієнтів зменшилися до роз-

мірів шлунка малої дитини. Деякі села, наприклад в околицях Сум, які мали близько 1000 мешканців, зовсім запустіли й налічують тепер по 150–200 осіб. Люди годуються переважно макухою і очистками з картоплі, їдять псів, котів, здохлих коней, щораз частіше трапляються випадки людоїдства» [34].

Начальник секції «Схід» Другого відділу поручник Єжи Незбжицькі на підставі звіту свого інформатора так описував ситуацію в Україні 15 травня – 25 червня 1933 р.: «Голод в Україні дуже великий. Головний осередок голоду – Полтавщина. У селах, в яких налічувалось колись 5–6 тис. людей, мешкає тепер (15 червня) 20–30 сімей.

В одному селі, в якому налічувалось перед тим 1000 осіб, у травні померло приблизно 50 молодих людей у віці 16–20 років.

В одному колгоспі, в якому налічувалось 350 працівників, у травні – червні щоденно вмирало близько 10 людей, які йшли до праці. Значна частина померлих в полі під час роботи не була похована. У селах порожні хати. В останніх тижнях (липень) совєтська влада повідомляє в містах, що віддасть на власність доми в селах тим, хто поїде там постійно працювати.

З приводу браку людей до закопування трупів: у деяких селах на початку трупи були кидані до погребів запустілих домів, а коли забракло людей, які займаються киданням трупів до погребів, трупи лежали не поховані довший час у домах. На порядку денному трупів не ховалось 3–4 дні. У зв'язку з цим у деяких майже цілком вимерлих селах панує неймовірний сморід.

Окрім пануючої сьогодні на Україні епідемії тифу, жодної іншої не заобсервовано.

З лікарні Олександра в Харкові вивозять (червень) машинами десятки трупів померлих на тиф.

У спеціальній лікарні для хворих на тиф у Харкові, на Холодній горі (в давньому будинку школи) умираючих людей кидано до бетонового підвалу, а пізніше їх вивезено (...).

Трупи з цієї лікарні, так само, як із лікарні Олександра, вивозять вночі машинами.

У середині червня впадав незмірно в очі мешканцеві Харкова вид умираючих людей на головних вулицях міста та людей-тіней, з блукаючими очима, що ходять без цілі по місту. 22 червня під час півторагодинної прогулянки по місту на головній вулиці Харкова – Сумській – я бачив одного трупа і одного вмираючого.

Від 3 тижнів збирають дуже інтенсивно і швидко трупи. Також збирають бездомних людей, яких миють, а пізніше висилають примусово до радгоспів.

У кінці червня в Харкові ми бачили щодня облати «беспризорных» дітей. Від однієї знайомої лікарки ми дізналися, що виснаженим людям вприскують трутку.

Дуже часто підкидають дітей. 8—9-річна дівчинка, розмовна, яка у квітні кілька днів лежала перед італійським консульством у Харкові та яку консульство взяло на виховання, тепер, після 3-місячного побуту в консульстві, коли їсть, абсолютно на ніщо не звертає увагу і нічого не говорить.

Денне утримання в одному з колгоспів в Україні:

200 гр. хліба

суп з риби та трішки картоплі

горох, соя і т. п.

три рази гаряча вода

Під час збору урожаю у минулому році залишено на полях буряки, які тепер використовують і варять. Під час садження картоплі в деяких околицях велика кількість картоплі була відразу після засадження вночі відкопана й сирію з'їдена (...).

Голод формально нищить сільське населення. У в'язницях повно людоджерів. У київській в'язниці є кількості осіб, яких, не чекаючи на [судові] вироки, по черзі труять під час споживання їжі. На вулицях міста й далі лежать умираючі особи, переважно молодіжного віку, яких вечорами забирають до лікарень. Село в жахливому становищі, петенти, що перебувають з різних сторін, оповідають, що врожай є кращий, ніж у минулому році, але не уявляють собі, як жнива будуть проведені. У селі Черкаси біля Білої Церкви з 2500 людей лишилось [живими] лише 80 чоловіків та 140 жінок. У селах Жидовчик й Будзенівка Тетіївського району вимерло близько 80 % людей. У селі Дубровка того ж району вимерло близько 50 % людей. Багато сіл, котрі провели сівбу, не можуть зібрати відносно доброго врожаю через смерть цілих сотень людей (...)

В іншому документі Другого відділу, датованому 6 червня 1933 р., йшлося: «Випадки голодної смерті на вулицях й підвір'ях налічуються вже не в десятках, але в сотнях щоденно. Щоніч по вулицях їздять вантажні машини й підводи, забираючи вмерлих на вулицях і ринках, городах і підвір'ях. Вранці з головного вокзалу в Києві вивезено 4 машини трупів та умираючих із голоду. Це відбувається щоденно. Про кількість таких смертей може свідчити факт, що управління окремих

домів чекають не раз по 3–4 дні, алярмуючи місцеву владу забрати з подвір'я й під'їзду трупа бездомних або селян, які, шукаючи рештки їжі або ночівлі, вмирають з голоду» [36].

У польських документах можна знайти відомості про найбільш жахливу консеквенцію голоду – акти канібалізму. На початку в це тяжко було повірити деяким дипломатам. Антоні Жмігродзкі 7 травня 1932 р. писав, що в Україні розповсюджуються багато пліток про канібалізм, додаючи відразу, що це, «звичайно, дурниці» [37]. Менш скептичним був консул РП у Києві Хенрик Янковскі. У цитованому звіті до посла в Москві від 11 травня 1932 р. писав, що вбивства внаслідок голоду трапляються щоденно.

Враз із нарастанням голоду збільшується кількість актів людодства, що й фіксують дипломати та розвідка. Ян Каршо-Седлевскі повідомляв 17 березня 1933 р., що 21 лютого 1933 р. на людодстві був спійманий сторож на стації Печанівська, біля Бердичева. Його видала власна дружина, яку він тероризував, кажучи їй готувати їжу з людей, яких він спроваджував додому під претекстом переночувати. М'ясо помордованих нерідко продавав [38]. У червні 1933 р. у звіті Другого відділу Головного штабу ВП ішлося, що в деяких районах, як-от Цвітківський, Звенигородський, Уманський, Букський, Таращанський, Бердичівський, людодство стало нормальним явищем [39].

У польських документах наświetлені й інші аспекти. Польські дипломати повідомляють про переселення селян з Росії й Білорусії в Україну та про негативне відношення місцевих хліборобів до переселенців [40]. Пробують оцінити, скільки людей померло з голоду. Появляються різні цифри. В рапорті В. Харлянда є цифра 5 мільйонів [41], в опрацьованому Єжем Незбжицкім документі – 10 мільйонів [42]. Ян Каршо-Седлевскі писав, що з голоду вмерло 20 % сільського населення [43].

Втрати від голоду на селі були такими великими, що більшовики побоювалися, що врожай залишиться не зібраний у полі. Щоб зібрати врожай, для допомоги тим хліборобам, яким вдалося пережити голод, на село скеровано міських робітників та службовців, котрі в більшості, однак, не були обізнані з сільськогосподарськими роботами. Юзефіна Пісарчикувна 31 липня 1933 р. інформувала, що в усіх магазинах та установах, а також фабриках та лікарнях порожнеча, бо більшість робітників поїхала на село [44]. Єжи Незбжицкі інформував, що менші фабрики на час жнив зачинено, бо так багато робітників вислано до праці на село. Незбжицкі також зачитував

керівника однієї з київських фабрик, який перед від'їздом транспорту робітників на село сказав: «Ми знаємо, що в селі голод та канібалізм, однак ви сильні й загартовані робітники, [ви] повинні піднести дух на селі» [45].

Під час голоду винятково цинічною була більшовицька пропаганда, яка не тільки заперечувала факт голоду, а й наголошувала на «чудовому» житті колгоспників [46]. Звичайно, це не мало нічого спільного з реальністю. Звернув на це увагу віце-консул РП у Києві Пьотр Курніцкі. Після прочитання в польськомовній радянській газеті «Trybuna Radziecka» (Трибуна радзєцка) статті про колгоспи на Мархлевщині, які на трудодні видавали своїм працівникам сотні кілограмів хліба, вирішив знайти ці колективи. Шукаючи на мапі та розпитуючи людей — ніде не міг знайти хоча б одного колгоспу, про який писала більшовицька газета [47].

Одним з улюблених мотивів радянської пропаганди, окрім представлення нібито «щасливого життя і зростаючого добробуту мешканців СРСР», було описування «трагічної ситуації робітників у капіталістичних країнах». Про те, що містилося в комуністичній пресі, написав уже цитований Д. Машин у листі до брата. Лист хотів передати через польське консульство у Харкові: «Щоб вивчити польську мову, я тут випишую польську газету, яка видається в Харкові — газета, як і всі газети тут, комуністична, так от у цій газеті я читав зимою, що нібито в Польщі, на Волині, на базарі, зараз не пам'ятаю, в якому саме місці — мати продавала своїх дітей на базарі, бо не мала чим годувати — подумай таку брехню пишуть, тільки дурний або дитина цьому може повірити, а що тут людоїдство, [люди] вимирають, про те в газетах ні слова і не знайдеш — все добре, все гаразд, тільки за кордоном люди недовольні та умирають з голоду — от які у нас противні газети і всі однакові» [48].

Як видно, польські дипломати з Харкова, Києва і Москви, а також польська розвідка були дуже добре зорієнтовані, як виглядала ситуація в «більшовицькому раю», але ці інформації не мали ніякого впливу на польсько-радянські відносини. Зрештою, позиція Польщі щодо СРСР була ідентична до позицій інших європейських країн та США, а полягала в тому, щоб з більшовиками — особливо після перейняття Гітлером влади у Німеччині — утримувати якнайкращі стосунки. Ян Каршо-Седлевскі рекомендував Міністерству закордонних справ у Варшаві ознайомити із ситуацією в УСРР польське населення, особливо мешканців східних воєводств, які не зав-

жди усвідомлювали небезпеку від східного сусіда [49]. Та його ініціатива лишилась без відповіді. Варто звернути увагу також на розмову Карла Радека з московським кореспондентом «Газети польської» (Gazeta Polska) Яном Отмаром Берсоном. Радек сказав, що «будь-яка польська активність на Україні» буде коментована більшовиками як «виконання німецьких планів на Сході» [50]. Під «активністю» Радек розумів підтримку українців у Польщі польською владою в їх протесті проти голодової політики Москви [51]. Польський уряд прислухався до поради Радека й намагався не загострювати стосунків із більшовиками, особливо після того, як член ОУН Микола Лемик застрелив урядовця радянського консульства у Львові Алексея Маїлова.

У такий спосіб голод в країні став «внутрішньою проблемою» СРСР, до котрої «цивілізований світ» не хотів втручатися і, крім деяких винятків (кардинал Теодор Інніцер, Конгрес національностей), не втручався [52]. Цільно описав цю політику голова Українського клубу в Женеві в листі до Громадського комітету рятунку України у Львові від 14 квітня 1934 р.: «В Женеві скрайня політична байдужість до долі голодуючих українців. У це не вірять і не хочуть втручатися. Дипломатичні кола займаються великою політикою, у якій перше місце займає справа вступу Радянського Союзу до Ліги націй. Смерть мільйонів селян цих політиків зовсім не обходить» [53].

ДОКУМЕНТИ

1

1932, 7 травня, Харків — Фрагмент звіту торговельного радника Посольства РП у Москві до Міністра промисловості та торгівлі

7 травня [193]2

До Міністра
промисловості та торгівлі
Департамент торгівлі у Варшаві

Таємно
(...) [54]

Про надмірне викачування збіжжя з українського села та про виникнення стану голоду внаслідок обмеження консумп-

ції, свідчить вся низка фактів, з якими під час моєї подорожі по Україні [55] я мав можливість зіткнутися особисто або [чути] в оповіданнях населення. Я дозволю собі повторити це в даному рапорті як ілюстрацію до поданих вище висновків. У містах і промислових центрах на Україні спостерігається наплив селян, які шукають хліба. Фабричні робітники розповідають, що селяни масово з'являються у фабричних місцевостях, просячи харчів. На залізницях видно дійсно великі кількості селян із сумками. Рух там є ненормально великий і нагадує часи першого періоду революції, коли було дуже розвинене так зване мешочничество, тобто подорожі населення у пошуках харчових продуктів. Потрібно, однак, пам'ятати, що сьогодні рух сільського населення на залізницях має ще своє джерело і в переселенському русі. Зайві кількості людей на селі, які виникли в результаті колективізації і механізації аграрних господарств, а також і позбавлені господарств верстви багатших давніше селян мандрують у світ у пошуках роботи і вдаються перш за все до міст і промислових центрів, що розбудовуються.

Брак збіжжя на селі підтверджується також іншими фактами. Наприклад, у Харкові мав місце партійний процес одного комсомольця, який був висланий на Правобережну Україну. У визначеному йому окрузі звернувся до сільрад, де отримав списки господарств, в яких повинен був шукати збіжжя. Коли пішов до вказаних хат, застав там опухлих з голоду людей і, переконавшись у безрезультатності в таких умовах своїх пошуків, представив сільраді безглуздість таких дій, вимагаючи водночас вказання інших господарств. Отримав він, однак, відповідь, що там, де йому вказано — збіжжя є і голод наче є лише симуляцією. Покинув він тоді село і повернувся до Харкова, де був відданий під партійний суд за незгідну з духом більшовизму поведінку.

Вищевказана історія містить в собі 2 елементи:

а) підтвердження випадку часткового голоду на селі, та й ще на Україні;

б) свавілля влади в особі сільрад, які довільно руйнують одні господарства й охороняють інші залежно від тих чи інших локальних комбінацій.

Під час кампанії хлібозаготівель в 1931/32 р. у міру того як з'ясовувалося, що загальний план нездійснений повністю, розсилають додаткові накази, які реалізовувалися через сільради, згідно з установлюваною через них репартицією. Невиконання наказу спричиняло судову відповідальність в нор-

мальному трибі, як за податки, і часто цілковиту руїну господарства. Рятуючись перед тим, селяни по високих цінах старалися придбати, де тільки далось, потрібну кількість збіжжя і здати її урядовим органам. Такі факти закупу збіжжя відомі нашим консульствам на Україні і свідчать про брак власних зернових запасів в більшості індивідуальних господарств.

Ще один факт. З одного міста на Україні була вислана посівна бригада, складена з міських працівників. Вирішено, що кожен із членів цієї бригади знайде і придбає за власні гроші картоплю і таким чином бригада виконає визначений їй план насадження картоплі. Коли, однак, бригада почала насаджувати, виявилось, що саджена вдень картопля уночі була вибрана із землі місцевим населенням. Коли і бригаді голод почав даватися взнаки, почалося те саме і в лоні самої бригади.

Наступний факт. До одного з олійних заводів на Україні, що переробляє соняшникове насіння, приходили селяни з проханням [дати їм] макухи. Інформатор мій твердив, що не йшлося про корм, але саме про їжу для людей. Видається мені це малоймовірним, і коли б не дуже серйозна особа інформатора — я не подав би цього в рапорті.

Слід зазначити, що загалом роїться тут від найдикіших пліток і версій, як, наприклад, про кидання на базарах дітей чи навіть про випадки людоїдства. Це, звичайно, дурниці, але сам факт їх виникнення дає уявлення про напружену й ненормальну атмосферу, в якій такі чутки можуть лише народитися.

На брак хліба вказують також ціни. На харківському базарі булка продається по 15 рублів (у кооперативі комерційна ціна 3 рублі), в Уманській окрузі 4—5-фунтова буханка хліба коштує 30 рублів, в Києві в кооперативі маленька булочка найнижчого ґатунку коштує 80 коп. Загальним також явищем є зменшення норм хліба промисловим робітникам. Відомі також випадки позбавлення хліба непрацюючих членів сімей робітників, що викликало протести в окремих заводах.

Підсумовуючи все вищесказане, можна зробити висновок, що цьогорічні урядові зернові покупки на Україні спричинили згубний стан апровізації на селі і дуже серйозно дискредитували там колективізаційну політику. Селянин у колгоспі, якому обіцяно краще існування, а який реально доведений до цілковитого голоду, знеохочений і мало певний як робоча сила в нинішній весняній посівній кампанії.

На закінчення цього пункту я дозволю собі додати, що лікарі на Україні твердять про розширення шлункових хвороб

в результаті поганого за якістю харчування. Для ілюстрації того я залучаю до даного рапорту два куски хліба з колгоспу, вигляд якого самий за себе говорить (...).

Торговельний радник
А. Жміродзкі

Оригінал, машинопис

CAW, Oddz. II Szt. Gł., sygn. I.303.4. 3043, k. 127 – 136.

Документ опублікований в: R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»*. *Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*, Toruń 2008, s. 33 – 36; R. Kuśnierz, *Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie*, «Dzieje Najnowsze» 2007, nr 2, s. 131 – 132.

2

1932, 11 травня, Київ – Звіт консула РП у Києві про голод на Правобережжі

Неявно

11 травня [193]2

До пана посла у Москві

Інформую, що з кожним днем я отримую дедалі більше відомостей про голод на Правобережжі, який особливо гостро відчувається на провінції. Згідно з останніми повідомленнями, в таких містах, як Вінниця, Умань, майже щоденно можна занотувати випадки збирання з вулиці людей, які падають з ослаблення та виснаження. Ще гіршою має бути ситуація в селі, де, згідно з інформацією з достовірного джерела, розбої та вбивства внаслідок голоду трапляються щоденно.

Тяжкий брак продовольства відзначається вже не тільки в так званих одноосібників, які давно годуються лушпинням з картоплі, жолудями і т. п., а навіть у колективах. Значно погіршала апровізація заводів. На цьому тлі дедалі частіше виникають конфлікти між робітниками та адміністрацією. Фабрична адміністрація змушена до «штурмового» виконання плану, вимагає від робітників дуже інтенсивної праці. [Робітники] ви-

магають хліба, якого немає. Цього виду конфлікти мають бути темою на зібраннях «фабзавкомів» (фабричних комітетів).

Зубожіння робітників дійшло вже до таких розмірів, що їхні сім'ї змушені до харчування такими поганими продуктами, як хліб із горохом і лушпинням з картоплі, якої невеликий кошик продають на базарі в Києві по ціні від 80 коп. до 1 рубля.

Ця ситуація, на думку інформаторів, може змінитися тільки на гірше через жалюгідний стан посівів. Озимина, на їх думку, не обіцяє нічого доброго, ярі посіви, найімовірніше, будуть погані. Головною того причиною був брак зерна.

«Одноосібник» не мав зерна, бо в нього, в більшості випадків, під найрізноматнішими претекстами його забрали, а колективи, які одержали зерно на посів, отримали його надто пізно, у недостатній кількості, з якої ще частина була з'їдена, вагу натомість поповнено піском.

До вищевказаних причин, що спричинили погані посіви, потрібно ще додати недбалу роботу членів колективів, а також апатію одноосібників. Ті останні дуже неохоче приступили до посівів, стверджуючи, що не мають на що сіяти, оскільки і так їм усе заберуть, а вони муситимуть, як і раніше, голодувати.

Щодо картоплі, то в більшості випадків засаджену знову викопують голодуючі. Для стереження полів утримувано караули, але вони не можуть нічого зробити, оскільки, нібито, були численні випадки мордування вартових, які тепер ховаються, побачивши волоцюг, що наближаються, і залишають їм вільне поле до дії (...).

На закінчення доречно буде згадати, що серед населення щораз більше розповсюджується думка, що Правобережжя, як призначене на віддачу Польщі, доцільно граблене радянським урядом з усіляких продовольчих ресурсів.

Х. Янковскі
Консул РП

Оригінал, машинопис

CAW, Oddz. II Szt. Gł., sygn. I.303.4. 3043, k. 64 – 67.

Документ опублікований в: R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 36 – 38.

1932, 12 серпня, Харків – Звіт керівника філіального пункту розвідки (*placówka wywiadowcza*) «Н.23»

12.8. [19]32 р.

Шановний пане

Відповідно до Вашого доручення я почала складати список тих, що стараються виїхати до Польщі. Маючи ледве лише кілька осіб в цій пошті, я ще [список] не посилаю. Хочу, однак, зазначити, що сьогодні дуже мало осіб виїжджає. Старається виїхати дуже багато, однак переважно це тутешні громадяни, які або ніколи не були в Польщі, або також ті, які перебувають тут від багатьох уже років і автоматично втратили польське громадянство, сьогодні, маючи тут дуже важкі умови (переважно крайня біда), хочуть врятуватися від голоду і часто від переслідувань — пишуть «благальні» листи, щоб дозволити їм виїхати до Польщі. На такі листи ми відписуємо завжди, що їх виїзд залежить лише від місцевої влади, і хоч кореспонденція з таким петентом триває досить довго, в основному питання його виїзду є відразу вирішене, оскільки тутешня влада не хоче їх звідси випускати, зрозуміло чому. Таких справ маємо найбільше.

Ми видаємо досить часто візи в закордонних паспортах іноземцям на проїзд через Польщу, однак справа представляється так: про виїзд ми дізнаємося в момент видачі візи, виїзд настає того ж або наступного дня, в країні [Польщі] він [іноземець] перебуває від 2 до 3 днів, чи таких також подавати у списку?

Ольга Оберман

Оригінал, рукопис

SAW, Oddz. II Szt. Gł., sygn. I.303.4.2012, док. 9, немає пагінації.

Документ опублікований в: R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 42 — 43.

1933, 3 лютого, Харків — Фрагмент звіту Яна Каршо-Седлевського для Другого відділу Головного штабу про ситуацію в Україні

Харків, 3 II [19]33

Шановний і коханий пане!

(...)

Ситуація в Україні погіршується з дня на день, голод в щораз ординарній і грубій формі заглядає людям в очі, множаться випадки крадіжок і вбивств — клієнтура нашого Консульства в останніх двох місяцях щонайменше потроїлася, напливають одчайдушні листи, навіть чоловіки плачуть у нашому бюро, розповідаючи про свою недолю, — ремісники, які для нас працюють, не хочуть вже навіть більшої зарплати в рублях, а благають борошна, каші і т. д., інакше зовсім працювати не хочуть (...).

Ян Каршо-Седлевські

Оригінал, рукопис

SAW, Oddz. II Szt. Gł., sygn. I.303.4. 1985, док. 4, немає пагінації.

Документ опублікований в: R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 63.

1933, 3 березня, Харків — Фрагмент звіту керівника Генерального консульства РП у Харкові Яна Каршо-Седлевського

Харків, 3 березня [19]33

Таємно

(...)

Панує щораз більша апатія і щораз більше пригнічення, збільшується хаос і безлад у всіх інституціях і установах. Ті явища є натуральним результатом морального і фізичного вичерпання сільського, як і міського населення, яке поза нечисленним гроном привілейованих комуністів, чекістів і війська, дослівно примирає голодом. Голод набуває тривожних розмірів, обіймаючи навіть категорії привілейованих дотепер

державних держчиновників і фабричних робітників. [Голоду] не дасться вже приховати навіть у столиці України — Харкові, де навіть у торгсині за долари не можна купити борошна і де одна картопля коштує 50 — 60 коп. (...).

Різні міські робітники, які привозять для Генерального консульства в Харкові дрова, вугілля, лід і т. д., на наших очах кидаються на лушпиння картоплі й інші рештки, знайдені в смітнику Консульства, а робітники, які вивозять сміття, з'їли в цих днях на подвір'ї Консульства їжу, підготовлену для собак (...).

Варто б було з цим станом речей ознайомити польське суспільство, особливо мешканців наших Кресів, які не завжди достатньо орієнтуються в житті нашого східного сусіда і не завжди усвідомлюють небезпеку, яка звідти пливе (...).

Керівник Генерального консульства
/Я. Каршо-Седлевські/
Радник посольства

Оригінал, машинопис

SAW, Oddz. II Szt. Gł., sygn. I.303.4. 2995, k. 157 — 158.

Документ опублікований в: R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 72 — 73.

6

1933, 1 квітня, Київ — Лист студента Бучака до Польського консульства у Києві

На Україні продовжується голод. Більшовизм засіває Україну трупами вимираючих з голоду людей. На селах голодні поїли котів, собак і також вживають м'ясо людських трупів. По містах трапляються випадки, що в продаж на базарах попадає людське м'ясо. Комуністи злякалися такого господарювання. Зараз нікого не випускають за межі України. Голодна пограбована Україна зостається для українців. Сільське господарство України у зв'язку з суцільною колективізацією як засобом не господарювання, а організованого грабунку селянства зруйновано. Посівна кампанія і в цьому році на Україні зірветься, бо немає чим обробляти землю. Кінська сила знищена, трактори поламані. Ремонтувати трактори голодний робітник не хоче. Незважаючи на те, що ремонтна кампанія почалася

ще з осені, але й досі ремонт не закінчений. В радгоспах почали сіяти насіння з літаків, бо немає чим тягти сівалок. Руками сіяти теж немає змоги. Бо не можна нікому доручати насіння, бо селянин, що вмів сіяти, голодний, а тому він може украсти насіння собі на їжу. Комуністи своєю диктатурою насильно нав'язали селянству свою форму господарювання — «колективізацію». Людськість не хоче коритися сваволі більшовизму. Сумлінно працювати на користь панування комунізму нарід не хоче, як у місті, так і на селі. Комуністи існують тільки на брехливості преси та лицемірстві своїх «вождів». Нарід України чекає на своє національне визволення від російського більшовизму, який багато гірший від російського монархізму за часів кріпацького права.

Київ

1 квітня 1933 року

Бучак

Оригінал, рукопис

CAW, Oddz. II Szt. Gł., sygn. I.303.4.1993, немає пагінації.

Документ опублікований в: R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 78 — 79; R. Kuśnierz, *Głód na Ukrainie w latach 1932—1933 w świetle zbiorów...*, s. 139.

7

1933, 2 червня, Київ — Фрагмент звіту філіального пункту розвідки (placówka wywiadowcza) «В.23» для Єжи Нєзбжицького

2.VI.[19]33

Дорогий колего,

(...)

Цікаві є враження з українського села. Зовсім змінився його вигляд. З давнього добробуту (особливо села під Києвом) не залишилося ані сліду. Ряд хатів і забудовань загалом є покинуті. Багато споруд валиться. Замешкані хатини обідрані й брудні. Собак майже зовсім немає. Домове птаство і свині — це рідкість. Ще можна побачити корови. Сади занедбані. Людї бідні й худі. Найгірше виглядають діти. Смерть з голоду є повсякденним явищем. Людоїдство на порядку денному. Про політичні настрої немає чого говорити — один настрої — це жа-

дання хліба. Але й примара голодної смерті не порушить тутешнього селянина до чину.

Стискую долоню
[нерозбірливий підпис]

Оригінал, рукопис

SAW, Oddz. II Szt. Gł., sygn. I.303.4. 1928, док. 39, немає пагінації.

Документ опублікований в: R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 88 – 89.

8

1933, 13 червня, Харків – Фрагмент звіту співпрацівниці польської розвідки Юзефіни Пісарчикувної для Ежи Нєзбжицького

13. VI.[19]33

Дорогий пане Олгерде!

Посилаю в окремішій пачці часописи, де ви знайдете шматок глини. Є то так званий пряник, видаваний в одній із тутешніх шкіл для заслужених ударниць. Голод обіймає щораз більші верстви населення, щораз частіше можна чути про випадки канібалізму. На вулицях видно умираючих людей або трупи. По місту їздять автомобілі з міліцією і виловлюють усіх бідняків та підозрілих. Вивозять їх пізніше до бараків, де, як говорять, тим всім, котрі вже цілком вичерпані з голоду – дають смертельні уколи (...).

Із поздоровленнями Оля Осмульска

Оригінал, машинопис

SAW, Oddz. II Szt. Gł., sygn. I.303.4. 2094, док. 20, немає пагінації.

Документ опублікований в: R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 93.

1933, 24 червня, Харків — Фрагмент звіту Яна Каршо-Седлевського для Другого відділу Головного штабу про ситуацію в Україні

Харків, 24 VI [19]33

Шановний і коханий пане!

(...)

Ситуація на Україні без зміни — в селах щораз більший голод і нужда, а що за тим іде — і бандитські напади, шалений терор, врешті епідемії і смертність. Німецькі колоністи, які не втратили ще права до німецького громадянства, масово утікають з України. То само прагнуть робити болгари, тим, однак, гірше, оскільки не мають над собою офіційного консульського догляду (...).

Долучаю вирази поваги
та сердечно стискаю долоню
Ян Каршо-Седлевскі

Оригінал, рукопис

SAW, Oddz. II Szt. Gł., sygn. I.303.4. 1985, док. 18, немає пагінації.

Документ опублікований в: R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 94.

10

1933, 28 червня, Москва — Звіт польського військового аташе капітана Владислава Харлянда про голод в Україні

28 червня [19]33

Таємно

Керівник II відділу Головного штабу
Варшава

Згідно з рапортами, що надходять до наших представництв, а також звітами проїжджаючих осіб, положення України під продовольчим оглядом жахливе.

Ціна хліба, проданого з вільної руки, від 6 до 15 рублів за фунт. У небагатьох лише містах (Київ) уведений так званий

комерційний хліб по 1 руб. за фунт — однак пунктів продажу такого хліба є небагато, а доставка нерегулярна і недостатня.

На цьому тлі вибухають бунти незадоволеного населення, гашені, однак, зі всією запеклістю міліцією (шаржу, лупцювання нагайками). Часто перед такими магазинами люди стоять в понад кілометрових чергах.

Спостерігається величезне зростання смертності. У Києві вмирає з голоду щодня кількості людей.

Положення в інших містах (особливо на Правобережній Україні), а також у селах ще гірше; у зв'язку з цим заходять випадки людоїдства (викрадання з цією метою дітей), їжі тіл небіжчиків, а також відкопування дохлих коней, худоби.

Також положення колгоспів не є кращим, цілоденне харчування обмежується до водянистого супу з картоплею і мінімальної кількості хліба. Лише працюючі на обробці буряків краще забезпечені продовольством, але від них вимагають акордної праці.

При порівнянні з Московською та Центральнорозземною областями вже на перший погляд вражає страшне запустіння України. Гірші посіви (тільки озими виглядають трохи краще), села справляють враження покинутих, на пасовищах лише подекуди малі групки худоби і декілька коней.

в. о. Військового аташе
pięć nierozbitliwy
/ХАРЛЯНД/
дипл. капт.

Оригінал, машинопис

ААН, АВ, сузн. 94, к. 124.

Документ опублікований в: R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 95—96; R. Kuśnierz, *Głód na Ukrainie w latach 1932—1933 w świetle zbiorów...*, s. 145.

1. Фрагменти статті були виголошені автором на міжнародній конференції «Голодомор 1932—1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка», яка відбулась у Києві 25—26 вересня 2008 р. Крім окремої книги (про яку йдеться далі) польською мовою, автор опублікував текст на цю тему англійською мовою, див.: R. Kuśnierz, *The Question of the Great Famine in Ukraine of 1932—1933 in Polish diplomatic and intelligence reports*, «Canadian American Slavic Studies Journal», Fall 2008.

2. *The Foreign Office and the Famine. British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933* / Ed. by M. Carynnyk, L. Y. Luciuk and B. S. Kordan. — Kingston; New York, 1988.
3. *Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. Report to Congress: Commission on the Ukrainian Famine. Adopted by the Commission, April 19, 1988. Submitted to Congress, April 22, 1988.* — Washington 1988, Appendix, p. 397–506; A. Graziosi, *La Famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord a travers les rapports des diplomates italiens. 1932–1934. Letters du Kharkov. Documents*, «Cahiers du Monde Russe et Soviétique» 1989, no 1–2, p. 5–106; idem, *Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33*, Torino 1991.
4. *Der ukrainische Hunger-Holocaust. Stalins Verschwiegener Völkermord 1932/1933 an 7 Millionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheimgehaltener Akten des deutschen Auswärtigen Amtes. Eine Dokumentation*, herausgegeben und eingeleitet von Dr D. Zlepko, Sonnenbühl 1988.
5. Перш за все тому, що в Польщі ця тематика не привертає уваги багатьох істориків. Перша і єдина польська наукова монографія про Голодомор з'явилась у 2005 р. Див. R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*, Toruń 2005.
6. «Двójка» — поточна назва Другого відділу Головного штабу, тобто розвідки.
7. Єжи Незбжицькі (1902–1968). Керівником Східної секції Другого відділу був у 1931–1939 рр. Під час війни та після неї перебував на еміграції. Визначний советолог, публіцист. Про його еміграційну діяльність див., напр.: T. Wolsza, *Za żelazną kurtyną. Europa Środkowo-Wschodnia, Związek Sowiecki i Józef Stalin w opiniach polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii 1944/1945–1953*, Warszawa 2005, passim.
8. Див.: R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*, Toruń 2008, s. 15; A. Pepłoński, *Wywiad polski na ZSRR, 1921–1939*, Warszawa 1996, s. 126–127; W. Skóra, *Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność*, Toruń 2006, s. 770–771; J. J. Bruski, *Polska wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie 1932–1933*, [w:] *Polska Ukraina Osadczuk. Księga Jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Bohdanowi Osadczukowi w 85. rocznicę urodzin*, red. B. Berdychowska, O. Hnatiuk, Lublin 2007, s. 219.
9. R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 15.
10. Друга секція відповідала за військову розвідку та контррозвідку. Генерал Змієнок очолював її у 1928–1936 рр.
11. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, zespół: Oddział II Sztabu Głównego (дали: CAW, Oddz. II Szt. Gł.), sygn. I.303.4.5559, k. 150, 159–168; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 153–160.
12. CAW Oddz. II Szt. Gł., sygn. I.303.4.5559, k. 18–23; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 173–176.
13. R. Kuśnierz, *Głód potępienia*, «Wprost» nr 10 z 11 III 2007, s. 68–71.
14. R. Kuśnierz, *Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie*, «Dzieje Najnowsze» 2007, nr 2, s. 129–159.

15. R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»*. *Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*, Toruń 2008, ss. 205.
16. *Der ukrainische Hunger-Holocaust...*, s. 176 – 177. Про перебування Едуарда Ерpio у Києві див. R. Kuśnierz, *Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1932–1933)*, «Dzieje Najnowsze» 2004, nr 4, s. 38 – 39; idem, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*, Toruń 2005, s. 184 – 186.
17. *The Foreign Office and the Famine...*, p. 312 – 313.
18. CAW Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.2995, k. 161 – 162; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 72.
19. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.2094, немає пагінації; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 93.
20. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.3043, k. 127 – 136; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 33 – 36.
21. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.1867, k. 32 – 34; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 85 – 86.
22. Ibidem.
23. Archiwum Akt Nowych, zespół: Attache Wojskowy przy Ambasadzie RP w Moskwie (далі: AAN, AW), sygn. 94, k. 124; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 95.
24. AAN, AW, sygn. 94, k. 57 – 62; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 114 – 115.
25. AAN, zespół: Ministerstwo Spraw Zagranicznych (далі: AAN MSZ), sygn. 9513, k. 200, 208 – 211; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 161 – 164.
26. AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 95, k. 103.
27. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.1867, k. 104; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 76 – 77.
28. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.2094, немає пагінації; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 80.
29. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.1993, немає пагінації; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 79 – 80, 197.
30. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.1867, k. 2 – 3; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 61 – 62.
31. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.3043, k. 180 – 184; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 38 – 41.
32. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.1867, k. 32 – 34; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 85 – 87.
33. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.3043, k. 65 – 66; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 37.
34. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.2995, k. 145 – 146; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 81.
35. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5424, k. 45 – 49; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 104 – 107.
36. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5424, k. 64; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 90.
37. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.3043, k. 129; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 35.

38. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.2995, k. 150; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 75.
39. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5424, k. 65; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 91.
40. Див.: AAN, MSZ, sygn. 9513, k. 211; AAN, MSZ, sygn. 6710, k. 250 – 251; 230 – 232; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 164, 168 – 170.
41. AAN, AW, sygn. 94, k. 57 – 62; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 115.
42. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5424, k. 304; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 97.
43. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5424, k. 55; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 103.
44. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.2094, немає пагінації; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 33.
45. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5424, k. 59 – 60; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 112.
46. Про це докладніше: R. Kuśnierz, *Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1932–1933)*, «Dzieje Najnowsze» 2004, nr 4, s. 29 – 46; idem, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu...*, s. 174 – 189.
47. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.1993, немає пагінації; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 132.
48. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.2094, немає пагінації; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 80.
49. CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.2995, k. 161; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 73.
50. AAN, MSZ sygn. 6748 a, k. 57; R. Kuśnierz, *Pomór w «raju bolszewickim»...*, s. 87 – 88.
51. Про це докладніше див: Кушнеж Р. Участь української громадськості Польщі в допомогових та протестаційних акціях проти голодомору в Україні // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 131 – 141.
52. Про позицію «цивілізованого світу» щодо голоду в СРСР див. докладніше: R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu...*, s. 203 – 236.
53. R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu...*, s. 236.
54. Усунено текст, який не стосується голоду й ситуації на селі.
55. Подорож відбулася в кінці квітня 1932 р. трасою: Москва – Харків – Київ – Москва.

Кушнеж Роберт – доктор, Інститут національної пам'яті (Краків, Польща).

ОЦІНКА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ В ДОКУМЕНТАХ УСНОЇ ІСТОРІЇ

Одним із суспільно-політичних викликів горбачовської перебудови стала нечувана доти гласність. Це був довгоочікуваний поколіннями ковток цілющої свободи, було повернуто надію людям, стомленим від публічної брехні й роздвоєння особистості, надію на суспільну визначеність і правду. Надзвичайно довго утримувана на дні людської душі правда виплеснула на поверхню таке не притаманне для СРСР суспільно-політичне явище, як гласність. Ті, хто пережив голодоморне пекло, заговорили. Це були стражденні, емоційні, гіркі спомини. Україна під тиском океану гірких страждань і переживань перевершувала шекспірівські пристрасті. Саме тоді, з кінця 1980-х років, починала виношуватись ідея відтворення усних сповідей свідків про пережите голодоморне пекло в друкованому слові.

У кінці 1980-х — на початку 1990-х років ще були живі свідки, фізичний вік яких дозволяв їм осмислено викласти суть національної трагедії. Влада СРСР ставала надбанням історії і була не в змозі в масштабах держави перетворити народну пам'ять на документальне джерело. Та й не ставила, власне, такої мети, «ховаючи у воду» всі «кінці» злочинів проти народу.

Майже кожна українська родина втратила батьків, матерів, братів, сестер, чоловіків, дружин, діток, сусідів, друзів. Майже кожної української родини торкнулося горе. До цієї всенародної акції спонтанно, за покликом власного сумління, долучалися прості громадяни, без будь-якої офіційної вказівки від влади. Згадували, складали поіменні списки померлих. По жертвах Голодомору правили молебні у церквах.

До Проекту-пошанування пам'яті жертв голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні долучилася молодь — студенти Кре-

менчуцького державного політехнічного університету імені Михайла Остроградського.

Представники багатьох студентських поколінь записували болісні акти трагедії Голодомору 1932 – 1933 рр. на українській землі, яку оповідали свідки.

Через різні обставини ця збірка документів усної історії змогла побачити світ лише 2008 року [1].

Географія відтворених подій Голодомору 1932 – 1933 рр. стосується переважно Полтавщини (яка тоді входила до складу Харківської губернії), Кіровоградщини, теперішньої Черкащини, сучасної Харківщини. Це ті прилеглі до Кременчука території, звідки родом студенти Кременчуцького державного політехнічного університету. Трапляються також свідчення з Вінниччини, Дніпропетровщини, Житомирщини, Київщини, Одещини, Сумщини, Херсонщини, Чернігівщини.

Опитування проводилось як за спеціально розробленими запитальниками, так і відтворювалось у довільному розповідному форматі. Стиль і мову викладу залишено без змін.

У викладі-свідченні – прізвище, ім'я та по батькові свідків, рік народження, місце, де переживалися ними події Голодомору. Подано також голодоморний мартиролог окремих сіл.

Підготовлений збірник спогадів свідків, передаючи біль і страждання людської душі, покликаний допомогти у пізнанні правди, особливостей функціонування командно-репресивної системи управління українським селом, що почала складатися з кінця 1920-х років.

Розкрито динаміку геноцидної концепції Голодомору 1932 – 1933 рр. в українському селі: пізня осінь 1932 – літо 1933 років вустами очевидців цієї трагедії. На відміну від свідчень очевидців, які ґрунтуються на спогадах, закарбованих у дитячій пам'яті свідків (а для дитячого віку нехарактерно аналітично мислити), даний збірник складається переважно зі спогадів-свідчень, зібраних у кінці 1980-х – першій половині 1990-х у тих людей, які за віком осмислено підходили до цієї трагедії.

Вступ до збірника містить докладну характеристику історика-професіонала, де проаналізовано наростаючу динаміку репресивних заходів радянського політичного режиму стосовно українського села і відбиток їх у пам'яті свідків із голодоморного повсякдення (1932 – 1933 рр.).

Важливою характеристикою даного збірника є комплексна картина спогадів очевидців, дослідження яких ілюструє тра-

гедійну концепцію геноциду голодом в українському селі, основу якої складав національний чинник.

Документи збірника розкривають причини, картину, масштаб, характер, особливості, наслідки й уроки, подають оцінку трагедії планетарного масштабу голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні. Свідчення-спогади підкреслюють важливість визнання Голодомору 1932—1933 рр. в Україні геноцидом не тільки в українському вимірі, але й для світового цивілізованого простору. Адже ця проблема безпосередньо торкається стану справ із дотриманням прав людини в усьому світі, міцності засад громадянського суспільства і правової держави.

Страх

Люди, які вижили в голодоморному пеклі 1932—1933 рр., несуть сувору місію — вони є свідками злочину радянської держави проти українського народу. Саме вони і їхні сучасники повною мірою відчували на собі «особливості» функціонування «сталінської системи» народовладдя, спрямованої на знищення народу. Радянська модель тоталітарної держави у формі сталінізму майстерно обробляла суспільну свідомість. Ідеологічне насилля над особистістю викликало парадоксальний прояв співчуття до тирана, тоді як такі дії кваліфікували державним злочином. Одарка Тунік, 1912 р. н., із с. Михайлове Котелевського району Полтавської області висловила з цього приводу свої враження: «Ми тоді дуже вірили в Сталіна, думали, що він не знає про наше тяжке становище. Одного разу хотіли навіть попросити сільську вчительку, щоб склала нам листа до Сталіна, але сил у нас вже не було. Думали лише про те, де взяти поїсти» [Документ № 256].

Або: «Нас учили, що партія і уряд роблять усе, щоб нашому народу краще жилося. Ми вважали, що коли б верхи знали, що робиться в селі, то всі негаразди нашого життя скінчилися б. Ми вірили Сталіну, всі думали, що хліб забирали тільки з розпорядження районних керівників», — згадував Микола Андрійович Васильчик, 1918 р. н., с. Устимівка Глобинського району Полтавської області [Документ № 280].

Причину віри в позитивний образ генсека Сталіна варто пов'язувати з існуванням міфу в «доброго царя». Такі багатовікові переконання знаходили живильний ґрунт, здавалося, в абсолютно протилежній суспільно-політичній системі, задекларованій більшовиками. Тоді як на загальноєвропейському

просторі відмовились від ганебної суспільно-політичної кріпосницької системи і займалися пошуками шляхів до утвердження загальноцивілізованих правових суспільств, царська Росія перебувала в апогеї функціонування кріпосного рабства. Загальновідомо, що цей суспільно-політичний устрій паралізував дух і волю народу. І лише окремим аристократам духу, долаючи тяжкі перепони, суспільні й особистісні, вдавалося піднятися над смородом політичним і духовним. Таким чином, попереднім суспільством раніше була підготовлена платформа, яку вміло використав радянський політичний режим, щоб вірусом суспільного страху звеличувати тирана. Саме на цьому наголошували свідки пережитого. Іван Трохимович Сливець, 1912 р. н., Полтавська область: «Винуватили ми всі керівництво, *але про себе, бо всі боялися*» (курсив наш. — Г. К.) [Документ № 87].

Доноси

Перебування суспільства у стані постійного страху (за себе, за своїх рідних, за уявне благополуччя) характерне для тоталітарних режимів. Одна з важливих складових у підтриманні суспільної свідомості у стані страху — виказування. Система політичного контролю в СРСР простирала свої щупальця на всі сфери соціально-економічного і приватного життя, а її функціонування законодавчо підтримувалося. Так, 3 липня 1929 р. спільна постанова ВУЦВКу і РНК УРСР «Про заходи щодо розкуркулення селян» стимулювала ініціативу знизу щодо розкуркулювання односельців шляхом захоплення у розмірі 25 % від «уторгованих за продане з торгів майно» [2, 101 – 102].

Марія Іванівна Лісненко, 1922 р. н., Полтавська область: «Деякі люди, щоб вижити, писали доноси на сусідів, бо вважали, що за це їм дадуть продукти харчування, але за це нічого не давали» [Документ № 227]. Люди боялися. Боялися тому, що знали «крамольне», і боялися, що не повідомили про це відповідні інстанції. Марія Іванівна Муха, 1920 р. н., Полтавська область: «У нас була закопана картопля і морква біля садка, але один раз сусід дізнався про це і розповів бригаді. Так бригада прийшла і забрала» [Документ № 241].

Причини

У важких народних роздумах визначається причина Голодомору [Документи № 23, 67, 72, 76, 88, 89, 90, 94, 99, 104, 125, 137, 138, 145, 150, 164, 174, 177, 178, 193, 206, 212, 250, 238, 239, 266, 285, 287 та ін.].

Сповнені життєвої мудрості спогади Пантелеймона Григоровича Пилипенка, 1921 р. н., с. Чапаївка (теперішня Черкащина), наводять на роздуми: «З прадавніх часів Україна була квітучою землею з чудовою природою, але не мала стабільної держави... Загарбникам потрібна була Україна без українців. Процес на знищення української нації йшов у двох напрямках: фізичному (репресії, голодомор, війна) і духовному (подавленні і відмиранні української мови і культури)... Голодомор 1932 – 1933 рр. був штучно запроваджений московським більшовицьким урядом, щоб знекровити населення України, подавити гайдамацький дух селянства, знищити національний патріотизм... головна причина голодомору – це відсутність стабільної національної держави» [Документ № 250].

Іван Петрович Пазинич, 1911 р. н., м. Миргород, Полтавщина, глибоко розкриває зміст різновекторної національної політики більшовиків щодо українців, спрямованої на їх знищення: «На мою думку, головною причиною голоду 1933 року була антинародна політика щодо українців, яку тоді проводили більшовики. З цим фактом мені довелося зустрітися самому, але пізніше, під час війни. Мого брата і товариша було вбито в перші дні війни, коли їх, роту українців, слабо озброєних, кинули на фашистські танки» [Документ № 139]. Про долю 17-річних українських хлопців, які були в німецькій окупації, не навчених ведення бою, й за вказівкою Сталіна їх було направлено до складу штурмових рот, переповідав П. Г. Пилипенко. На вагон бійців було 2 – 3 гвинтівки. В основному вони і полягли у штурмі на підходах до Дніпра [Документ № 250].

Марія Іванівна Симоненко, 1926 р. н., х. Гришаї, Васильківський район, Дніпропетровська область: «Це був штучно зроблений голод, котрий робився для того, щоб пригнітити і зробити покірними людей» [Документ № 156]. Марія Петрівна Тарасенко, 1923 р. н., с. Червона Знамянка, Кременчуцький район, Полтавська область: «Голодомор 1932 – 1933 рр. було зроблено для масового вступу селян до колгоспів» [Документ № 164]. Надія Тихонівна Радченко, 1926 р. н., смт Глобине, Полтавщина: «Причина голоду була в масовому вилученні

хліба» [Документ № 150]. Деякі свідки вказують на невисокий урожай, але при цьому підкреслюють свідомі дії влади з організованого вилучення харчів. Тетяна Олександрівна Кравцова, 1918 р. н., с. Ламане, Глобинський район, Полтавська область: «Голод був організований спеціально. Під керівництвом Сталіна, який хотів стерти з лиця землі трудолюбивий український народ, комуністи забирали у людей хліб і різні продукти. У той час були "буксири". Ці люди були дуже жорстокі і виконували приказні роботи. Вони ходили по хатах і забирали в людей все що було, до останньої крихітки хліба» [Документ № 90]. Михайло Антонович Глушко, 1924 р. н., с. Партизани, Приморський район, Запорізька область: «З тим, що причини голоду у 33-му невідомі, я не згодний. У війну я зустрічав солдатів, які розповідали, що восени 32-го року вантажили хліб на кораблі для відправки за кордон і що голод був зроблений Сталіним та його прибічниками для того, щоб зробити людей покірними» [Документ № 23]. Марія Пелагеївна Назаренко, 1923 р. н., с. Велика Багачка, Глобинський район, Полтавська область: «Головна причина – Сталіну потрібен був хліб для підтримки стосунків з Європою» [Документ № 242].

Так, 25 січня 1929 р. Сталін у листі до своїх соратників визнав факт продовольчих труднощів в Україні й на Північному Кавказі. Однак, з точки зору Сталіна, і мови не могло бути про імпорт хліба з-за кордону для полегшення продовольчого становища в Україні: «Ми не можемо ввозити хліб, оскільки валюти мало. Ми все одно не ввозили б хліб, навіть за наявності валюти. Оскільки це підриває наш кредит за кордоном і поглиблює труднощі нашого міжнародного становища. Тому потрібно обійтися без ввезення хліба, чого б це не коштувало. А здійснити це неможливо без посилення заготівель» [3, арк. 39].

Розкуркулення

Радянський політичний режим нав'язував новий соціальний лад згори, з його надуманими цінностями: знищувалися і зневажалися приватна власність, тяжкою працею, знаннями, вміннями нажите добро, таврували господаря, людину, яка відстоювала власну позицію; у ціні ставали апологети нового режиму: підлабузники, хабарники, ледарі-крадії, які покійно «підспівували» радянському керівництву, в існуванні яких зацікавлена була радянська влада і яка їх – соціальну власну

опору (КНС, активістів тощо) — директивно підтримувала. У народній же пам'яті в ціні залишався у пошані хлібороб, трудар, господар.

Лідія Андріївна Волювач, 1921 р. н., с. Заруддя, Кременчуцький район, Полтавщина, змальовує спосіб життя заможної родини із с. Заруддя Кременчуцького району Полтавської області Йосипа Івановича Маклакова: «Жили вони на хуторі Маклакових. Була у них земля за хутором. Рано вранці ідуть вони волами удвох із жінкою у поле в'язати снопи. Туди — сидить вона з куделею на гарбі і снує нитки на веретено, а ввечері повертаються з повною гарбою снопів, а вона причепить куделю до снопа, іде і снує, а чоловік поганяє волів» [Документ № 2].

Технологія геноциду

Пізня осінь 1932 р. для українського народу стала межею неймовірно жорстокого повсякдення: кому до рятівного житнього хліба урожаю 1933-го року, кому до миті останнього страдницького подиху.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про заходи до посилення хлібозаготівель» і постанова бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) «Про хід хлібозаготівель і посіву по районах Кубані» від 4 листопада 1932 р. розкривають суть національного виміру у формуванні геноцидної концепції 1932 — 1933 рр. для українців. В Україні, як і на Кубані, проживали переважно українці. Як українські, так і кубанські постанови ініціювали застосування натуральних штрафів, організацію економічної обструкції, занесення українських сіл і кубанських районів на «чорні дошки», запровадження подвірних обходів, створення бригад із числа колгоспних активістів щодо сприяння повному виконанню плану хлібоздачі [4, 522 — 524; 541 — 547].

Народна пам'ять закарбувала цей рубіж. Лідія Олександрівна Лободюк, 1924 р. н., Полтавщина: «Урожай 1932 року був середній, не більше і не менше, ніж в попередні роки. У селі було багато балачок про вилучення хліба. На зборах, де зібрали все село, повідомили про хлібоздачу. Були організовані загони активістів по збору хліба. Забирали не тільки хліб, а й картоплю, інші харчі» [Документ № 232]. Надія Петрівна Помазан, 1912 р. н., Полтавщина: «Врожай у тому році (1932. — Г. К.) був непоганий. Колгосп повністю виконав план хлібозаготівлі. Але

потім ще декілька раз приїздили з району і забирали зерно. До пізньої осені ми вже залишилися без хліба» [Документ № 260].

Пилип Сидорович Остапенко, 1916 р. н., Полтавщина: «Пам'ятаю, як почалися хлібозаготівлі, збиралися люди ввечері на вулицях, слухали куди, кому і скільки треба здати хліба. А де його брати, той хліб, коли останнє вже повиносили? Потім, пізніше, ходили бригади по вулицях: виділялась їм підвода. На неї скидали все, що знаходили їстівне. Хороших людей у таких бригадах було дуже мало, в основному ті, хто пізніше у 1941 – 1944 роках ставали поліцейями у німців» [Документ № 264].

Ялосовета Микитівна Черевань, 1915 р. н., х. Черевань, Глобинський район, Полтавська область: «Ходили по селу "буксири" з піками, протикали поли. Забирали все, що бачили їстівне. Бабуся засушила кабак, розіслала його і накрила ковдрою. Вони його найшли, забрали, а потім вийшли на подвір'я й викинули в грязь» [Документ № 198].

Красномовним доказом планомірного нищення українського селянства є свідчення щодо перешкоджання органами влади, міліції, ОДПУ намаганням людей вирватися з голодного пекла, здобути хліб собі і своїм рідним [Документи № 71, 72, 117, 133, 149, 260, 312]. Варвара Пилипівна Волошина, 1925 р. н., м. Кременчук, Полтавська область: «Мати... збирала речі і їхала їх продавати до Білорусії. У потяги не пускали, виштовхували, через кордон теж не дозволяли їздити. Їй доводилося вставати з потяга, переходити межу полями, лісами, там продавати речі і йти назад, тому що з продуктами до України теж не пускали, обшукували і виймали все до останнього сухаря» [Документ № 260].

Анастасія Гнатівна Корноценко, 1920 р. н., с. Крива Руда, Семенівський район, Полтавська область: «Люди, які мали по-лотно, вишивали рушники, сорочки і ходили міняти їх на харчі в Іванівку. Дехто навіть їздив в інші області. Та це було небезпечно, бо в Гребінці, Ромодані на вокзалах стояли спеціальні загони, які стежили за тим, щоб хто не вивозив такі речі. Часто ці речі відбирали, залишаючи людину помирати голодною смертю» [Документ № 133].

Технологія Голодомору в українському селі базувалась на подвірних обходах (чого не було впроваджено в російських «деревнях»). Так, уродженка с. Кологріївки Луненського району Пензенської губернії (Росія), Раїса Миколаївна Антчак, 1927 р. н., яка зараз мешкає по вул. Ткаченка, 34 у м. Кременчук Полтавської області, пригадує: «В нашей деревне в 1932 – 33 гг.

не забирали продовольственні запаси і не проводились обыски в крест'янських усадьбах. Да і що було у нас забирати? Жили впроголодь, но еды хватало, чтобы не умереть с голоду. Во время голода 1932—33 гг. в нашей семье (шестеро дітей і двоє батьків. — Г. К.) никто не умер» [Документ № 311].

Чорнову роботу виконували сільські «активісти», «буксирі», очолювали їх представники місцевих органів влади, представники радянських партійних органів із району, також керівництво різноманітних структур ОДПУ, різного рівня уповноважені. Дії цих так званих нових «соціоутворень», спрямовані на «викачку», «реквізицію» хліба (ці терміни найбільше було чути в тогочасному українському селі), супроводжувалися жахливими репресіями. Радянська влада в кінці 1920-х років, розв'язавши атеїстичну кампанію, розправляючись зі священниками, знищуючи церкви, істотно підірвала засади християнської моралі, яка мала надзвичайний вплив на загальний духовний і моральний стан у суспільстві. Насильно нав'язувався новий тип відносин і взаємин. Нові радянсько-більшовицькі соціальні цінності, замість загальнолюдських, в конкретній кампанії по примусовій «викачці» хліба у селян призвели до народної трагедії.

Федір Петрович Ніколаєнко, 1921 р. н., с. Андріївка, Харківська область: «Приблизно з середини осені 1932 року по селу пройшов слух, що комуністи вилучають зерно у жителів навколишніх сіл, а через декілька днів в Андріївку в'їхало декілька підвод з озброєними солдатами. Командир продзагону об'явив жителям, зібраним на центральній площі, що хто не здає необхідну норму зерна, а приховав її — буде проголошений кулаком і ворогом народу зі всіма витікаючими звідси наслідками. У тих, хто не міг здати необхідну норму зерна, виганяли з двору корів, коней, забирали навіть курей і насіння, залишене для весняної посівної. Солдати обшукували хатини, сараї, льохи, кладовочки, проколювали багнетами стоги сіна в надії знайти зерно або борошно» [Документ № 71].

Галина Микитівна Куркач, 1912 р. н., Федір Аркадійович Куркач, 1905 р. н., Житомирська область: «Хлібозаготівлі восени 1932 р. були початком страшних часів» [Документ № 88].

Хлібозаготівлі супроводжувалися жорстокими знущаннями. Роман Степанович Перепилиця, 1914 р. н., с. Ганівка, Козельщинський район, Полтавська область: «Декілька сімей, зокрема й мою, заганяли взимку в одну велику хату. Відпус-

кали лише навесні у свої двори, де не було чого їсти» [Документ № 74].

Галина Сидорівна Шевченко, 1918 р. н., с. Бреусівка, Козельщинський район, Полтавська область: «Прийшли до нас у двір, рили ями, шукали хліб. Знайшли мішок кукурудзи в качанах. Кричали дуже, що ми кулаки. За це батька посадили (курсив наш. — Г. К.)» [Документ № 210].

Ольга Михайлівна Подорожня, 1906 р. н., с. Броварки, Глобинський район, Полтавська область: «Коли прийшли "буксири" до нашої хати, то мене першу розділи, зняли з мене все, що можна було зняти: залишили лише в полотняній сорочці. Вивели на вулицю і кинули на землю... моя донька сиділа на печі, була взута в черевики, а зверху калосі. І в тих калосах були заховані гроші. До неї підійшов "буксир" і каже: "На тобі цукерок, розкажи, де заховали хліб і гроші?" І дитина все розказала. Вони все забрали» [Документ № 147].

Жорстокості, цинізму, нелюдству з боку активістів не було кінця і краю в голодоморному українському селі. Пухлих, немічних людей, які однією ногою стояли в домовині, «відстрілювали», мов звірів — взимку, коли люди виходили на поле в пошуках мерзлої картоплини, навесні й улітку, коли з'явилися колоски на житі. Невже цих масових жахливих випадків замало щодо доказів цілеспрямованого нищення українського селянства?! Але: почує той, хто хоче почути, побачить той, хто хоче побачити!

Григорій Іванович Скляниченко, 1920 р. н., с. Могутнє Кіровоградської області: «Мого шістнадцятирічного дядька Митю Скляниченка, пухлого від голоду, застали на колосках і засудили на 5 років тюрми. Із тих років він так і не повернувся» [Документ № 159].

Параска Іванівна Мануйло, 1918 р. н., с. Салівка, Кременчуцький район, Полтавська область: «Не було чого їсти. Мати послала мене на поле, де збирали сою, щоб назбирати зерна. Коли я назбирала, приїхав об'їждчик на коні і вдарив мене батою, я випустила торбинку з рук і втекла. Коли він від'їхав, я повернулась, крізь сльози зібрала зерно знов і пішла додому» [Документ № 68]. Марія Іванівна Новохацько, 1914 р. н., с. Гриньки, Глобинський район, Полтавська область: «Під час голодовки ходили на поле красти кукурудзу, але її сторожували. Сторожем був односельчанин. У нього була гвинтівка, і коли хтось попадався, він убивав» [Документ № 72]. Ольга Михайлівна Подорожня, 1906 р. н., Полтавська область: «Коли

забирали свиней у людей, то організовували такі невеликі колгоспи. Уже пухлих дітей ловили і вкидали у загін до кнура. Голова колгоспу Малько Яруха зловив малого хлопця, вимореного голодом, і вкинув до кнура, де той хлопця розірвав на шматки, прізвище того хлопця Винокур... За те, що зробив Малько, його не наказали» [Документ № 147].

Михайло Антонович Глушич, 1924 р. н., с. Партизани, Приморський район, Запорізька область: «Спочатку батько одвіз хліб сам. Потім приїхали і забрали все, що залишилось. Потім почали шукати. Пам'ятаю, як зимою ввалюються чоловік десять у хату. Двері навстіж. Розвалюють піч. Довбуть підлогу. Залишилось зо два відра квасолі, більше нічого. Забрали квасоллю» [Документ № 23].

Подвірні обходи тривали з пізньої осені 1932 р., зиму та початок весни 1933 р. Броніслав Степанович Велімовський, 1911 р. н., Іванківський район Київська область: «У березні 1933 року востаннє у нашій місцевості ходили бригади по «викачуванню зерна» [Документ № 172]. Анастасія Гнатівна Корноценко, 1920 р. н., с. Крива Руда, Семенівський район, Полтавська область: «Грабіжники-активісти по декілька раз проходили в село, «витрушуючи» з односельців все, що можна було використати на харч. Навіть шкіряні речі забирали, щоб їх не варили і не їли» [Документ № 133].

Совість

Той трагічний час не викоринив остаточно у людей моральних принципів. Знаходились і голови колгоспів, які з великими зусиллями і небезпекою для себе забезпечували громадське харчування, і совісні люди, яких змушували ставати «активістами», і просто милосердні односельчани, котрі гуртом допомагали наскільки було сил ближньому.

Ялосовета Микитівна Черевань, 1915 р. н., хутір Черевань, Глобинський район, Полтавська область: «Проходили хлібозаготівлі. На хуторі були продзагони, в яких були військові люди й активісти з села: дід Пилип, Рудченко Ганна Семенівна, Пилипчук Олита. Це були заядливі комуністи. Бабу Оксану надушили і зняли чоботи. А була серед них баба Марена, яку вигнали з активістів за те, що вона залишила у Черевань Оришки Федорівни трішки насіння. За те люди її стали поважати. Інших же ненавиділи» [Документ № 198].

Никифор Петрович Сухинський, 1911 р. н., с. Загривове, Куп'янський район, Харківська область: «Я полишив університет і влаштувався учителем у Загривівській школі. Бухгалтер місцевого колгоспу і ще один чоловік сказали, що люди на трудодень одержали дуже мало, не вистачить на прохарчування. На другий день у нашій школі виїзний суд засудив кожного на 6 років далеких таборів. А мене загнали в комісію хліб викачувати. Ось зайшли в першу хату, де жила бідна жінка з двома маленькими дітьми. В неї знайшли кілограм проса на печі, а ніде вже не було ні зернини. Після цього не пішов я більше нікуди» [Документ № 182].

Торгсин

Ще одним засобом щодо ревізії коштовностей ставали «Торгсини» («торговля с иностранцами». — Г. К.). Там було вдосталь хліба, масла, ласощів. Зморені голодом люди віддавали сімейні реліквії, коштовності, щоб урятувати себе і рідних [Документи № 80, 119, 139, 215, 255, 264].

Митрофан Гриценко, 1927 р. н., с. Мусявка, Полтавщина: «Були у матері дукати — віднесла в Зіньків в торгсин» [Документ № 215]. Василь Савович Плазотний, 1904 р. н., с. Сметанівка, Кіровоградська область: «...в село приїжджали на підводі і вилучали у селян цінні речі з золота, срібла, також одягу — все це можна було обміняти на невеличкий шматочок хліба» [Документ № 255]. Пилип Сидорович Осташко, 1916 р. н. с. Градизьк, Полтавщина: «Як почали вже дуже голодувати, то мати понесла золото та срібло у торгсини, де їх міняли на харчі: крупу, зерно. Важко було, тож ми попродали усі ланцюжки, кільця» [Документ № 264].

Опір

Починаючи з кінця 1927 року, змучене примусовими хлібозаготівлями голодне село у період Голодомору (кінець осені 1932 року — весна 1933 року) не змогло дати належну відповідь добре організованій державній машині, яка застосовувала терор голодом проти мирних українських людей. Однак траплялися, за свідченнями очевидців, непокірні, вольові люди, які виступали проти несправедливості, захищали право власне і своїх рідних на життя, навіть розуміючи безнадійність власного вчинку [Документи № 47, 71, 113, 117, 156, 159, 262, 273].

Тетяна Федорівна Романенко, 1931 р. н., с. Сліпород-Іванівка, Гребінківський район, Полтавська область. Їхня сім'я не голодувала завдяки матері Парасці: «Коли прийшли забирати хліб, то її мати Параска заховала клунки з пшеницею на горищі і закидала їх сіном. Коли стали питати, чи є зерно на горищі, то її мати відповіла, що якщо полізете туди — то запре їх на горищі і не випускатиме, доки скидане сіно не закидають назад. І вони не стали цього робити, а їх мати таким чином врятувала свою сім'ю від голоду» [Документ № 47].

Під час першого обшуку осель у с. Андріївка Харківської області один «дорослий сильний чоловік, побачивши, що його самого і його сім'ю залишають не тільки без крихти хліба, а й забирають корову, кинувся з колуном на командира продзагону. Солдати обеззброїли його і розстріляли на очах дружини і дітей» [Документ № 71]. Пилип Іванович Чирва, 1924 р. н., с. Волошкове, Зіньківський район, Полтавська область, розповідає про свого сусіда Івана Никифоровича Бурзюковського, який «був хазяїном у повному розумінні цього слова». «Вони приїхали до нашого села приблизно в 1925 році і за цей час і хату велику вистроїли, і корову завели, і хазяйство тримали велике... Ніхто з села не міг сказати, що вони нечесно це зробили. Своїм же потом. Коли прийшли до нього забирати, то він за рушницю схватився. Силою його забрали до міста, і більше ми його ніколи не бачили. Родина теж за ним поїхала, а майно все конфіскували» [Документ № 273]. Катерина Дмитрівна Педенко, 1926 р. н., розповідає про вчинок-помсту дядька Полікарпа із с. Великі Будища Диканського району Полтавської області. Дядько Полікарп був гарним майстровим, мав майстерню, не бажав вступати до колгоспу. Нахабно до нього прийшли активісти і почали забирати з оселі речі. На знак протесту він розрізав собі живота, але його вилікували і виходили. Після чоловік «вирішив помститися керівнику тієї операції, що залишив його і його родину фактично на голодну, переповнену великими стражданнями смерть». Він «відрізав голову своєму згубнику» [Документ № 264].

У музеї с. Горби Глобинського району Полтавської області є лист колгоспників (квітень, 1932 р.) Сталіну: «Чи є закон Радянської влади, щоб селянство сиділо голодне, так як ми колгоспники, не маємо вже з 01.01.1932 року в своєму колгоспі ні фунта хліба. І зараз поголовний голод серед народу. Питаємо, за що ми билися на фронтах? За те, щоб сидіть голодними, щоб

бачить, як вмирають діти на корчах голоду?» [Документ № 202].

Мешканці с. Зубані Глобинського району Полтавської області після того, як їхнє село в січні 1933 р. почали оточувати військові частини й активісти забирали хліб, вирішили послати односельчанина в пошуках правди: куди йде зерно, забране з їхнього села. Після цього селянина-правдошукача так більше ніхто і не побачив. Люди говорили, що його було затримано солдатами з оточуючого загону [Документ № 64].

Тяжка зима

На запитання «Який період голоду був найтяжчим?» ті, хто вижив у Голодоморі, називали зиму 1933 року [Документи № 67, 99, 109, 110, 128, 132, 167, 188, 190, 202, 211, 212, 224, 226, 227 тощо], весну 1933 року [Документи № 104, 105, 129, 136, 137 та ін.].

Дитячі долі. Патронат

Особливих поневірянь у голодних стражданнях зазнавали діти і люди похилого віку. Вони першими і помирали [Документ № 232]. У дорослих було більше сил і досвіду, щоб знайти їстівні припаси. Діти, особливо маленькі, потребували відповідного харчування, воно було відсутнє, а тому вони майже всі вмирали, у такий спосіб знищувався генофонд української нації [Документи № 75, 95, 96, 149, 151, 166, 188, 190, 211, 214, 231, 237, 268, 285 та ін.]. Помирали голодною смертю батьки, лишаючи дітей сиротами. Їх страждання продовжувалися у сільських патронатах, куди їх доставляли старші родичі, сусіди тощо. Марія Родіонова, 1920 р. н., с. Кам'яні Потоки, Кременчуцький район, Полтавська область: «У нашій родині померла майже вся сім'я: двоє братів, батько, мати, мене відправили у дитячий будинок» [Документ № 149]. Леонід Миколайович Кравцов, 1926 р. н., с. Кіндрівка: «Коли я перебував у патронаті, що розташовувався неподалік нашого села, давали, пригадую, сякий-такий прісний суп, власне й не суп, а якусь водяну бовтанку, та грамів сто глевкого хліба». Дуже багато дітей померло в патронаті. Виснажені, хворі, вони ніби передчували близьку голодну смерть.

Анастасія Іванівна Дудка, 1920 р. н., с. Устимівка, Зачепилівський район, Харківська область, повідала зворушливу і

страхотливу мить життя власної родини: «Молодшому брату було тоді 7 років. Сказала мама, щоб я відвезла його на станцію й кинула... Бо тут, у селі, їм одна доля — померти. Відвезла я його, а покинути не змогла. Не могу од нього відійти, біжить за мною, за юбку тримається, плаче: не кидай мене, я не буду їсти просити, тихо сидітиму, тільки не кидай. За шию хапається, як кошеня, й не одірвеш. Отак я й привезла його додому. Їсти в нас нічого немає, всі п'ятеро дітей попухли» [Документ № 287].

Смерть

У спогадах, розповідях, інтерв'ю свідки Голодомору найбільше згадують, як виживали, безбожну жорстокість членів «буксирних» бригад, сільських активістів, які цинічно вилучали абсолютно все їстівне, родинне надбання (рушники, вишиванки, рядна — тобто все те, що можливо було обміняти на харчі). Роз'ятреною раною залишаються спогади про смерть односельчан, рідних і їх поховання. Покласти тіло померлого в домовину, по-християнськи відправити похорон, пом'янути — обов'язкові атрибути відходу людини у Вічність. До якого психологічного, фізіологічного стану потрібно було дійти людям, щоб так по-нелюдськи чинити із небіжчиками. Замучені голодом люди помирали вдома, на сільських вулицях, у намаганні здобути харчі в далеких подорожах до Білорусії, Москви, Харкова тощо, на колгоспних полях, де дозрівало жито, — хто помирав від нестямного бажання затамувати голод, безмірно наповнюючи шлунок житом воскової стиглості, хто від куль охоронця, а то й від фізичної розправи.

Щедра, благодатна українська земля ростила милосердних, подільчих людей. Як же то було протиприродно для українського селянина не поділитися шматком хліба із ближнім, не допомогти йому у скруті. Ганна Максимівна Старча, 1924 р. н., с. Оврагове, Світловодський район (колишній Новогеоргіївський), Кіровоградська область. Одного дня, під вечір, до їх двору прийшла старенька бабуся: «Я і до цього часу не могу забути, як вона просила їсти, того голосу, який ледве було чути. Вона померла біля нашого двору. Це страшно, коли немає чим допомогти людині» [Документ № 163].

Похорони

«Смерть втратила свій жах, втратила свою святість» [5, 404].

Григорій Іванович Скляниченко, 1920 р. н., с. П'ята Іванівка, Кіровоградська область: «Люди почали пухнути з голоду і мерти. Першими почали мерти люди літні, рятуючи собою своїх рідних і діточок, бо пухлі матері уже нічого не могли їм дати... Мерці подовгу лежали в хатах, їх нікому було похоронити, бо ті, що ще не вмерли, пухлі і охлялі, не могли витягти їх з хати.

Через село їхала велика гарба, запряжена вкрай виснаженими кіньми з двома, трьома грабарями. Для нас, дітей, страшні то були люди: в довгих, просякнутих креоліном киреях, підперезані віршовками, в гостроверхих башликах, в чорних рукавицях, в чорних пов'язках на роті і носі, з довгими металевими гаками в руках. Такими на все життя запам'ятав тих моторошних "привидів смерті", що згоджувались на цю "роботу" за кусок чорного хліба. Грабарі гаками витягали з хат померлих, клали в гарби, везли на цвинтар і скидали в братські могили» [Документ № 159].

Михайло Васильович Савченко, 1903 р. н., с. Лютеньки, Гадяцький район, Полтавська область: «До квітня ми ще харчувалися картоплею, яка в кого залишилася десь у ямі не знайдена і не забрана... Помирати почали у квітні. Особливо старі люди і зовсім малі діти» [Документ № 259].

Григорій Іванович Гуля, 1925 р. н., с. Крива Руда, Сімєнівський район, Полтавська область: «Захоронення трупів було ще однією страшною сторінкою цієї трагедії. Змучені голодом і стражданнями, люди не могли поховати своїх рідних. На це не було ні фізичних сил, ні засобів. Трупи часто лежали в хатах, у дворах, навіть на вулицях, починали розкладатися, загрожуючи селу новим лихом — епідемією. Померлі селяни-колгоспники вже нікого не цікавили» [Документ № 175].

«Галя і Ліда померли одночасно. Два дні лежали в сараї, нікому було відвезти їх на цвинтар. Бабуся сама замотала їх у рядно, поклала на возика і відвезла до спільної ями на сільському цвинтарі... бабуся, згадуючи про це, говорила: "Де це таке було, щоб мати своїх дітей возила на цвинтар"» [Документ № 1].

Народна статистика смерті

Майже в кожного опитуваного свідка закарбувалась у пам'яті смертельна статистика [Документи № 72, 81, 83, 84, 89, 95, 98, 100, 103, 104, 110, 118, 128, 133, 138, 147, 150, 153, 155, 156, 159, 164, 165, 169, 181, 188, 198, 204, 210, 211, 216, 237, 242, 248, 258, 261, 270, 272, 280, 285].

Село Кагарлик (тепер Набережне), Глобинський район, Полтавська область: «У селі налічувалось 120 дворів і близько 800 мешканців. За неповними підрахунками, загинуло від голоду 370 чоловік, або 45 % населення. Сім'ї тоді були багатодітні, але більше 20 осель вимерло повністю» [Документ № 155].

Хутір Гришаї, Васильківський район, Дніпропетровська область: «В хуторі було приблизно 150 – 200 чоловік. Вимерли майже всі» [Документ № 156].

Село Інгуло-Кам'янці, Новгородський район: «На той час, за підрахунками 1937 року, коли я почав працювати в конторі колгоспу, було 112 дворів. Залишилися живими окремі члени сімей в 37 дворах. В 75 дворах жителі вимерли всі до одного» [Документ № 204].

«В с. Велика Терешківка загинула майже половина жителів, а в с. Гориславці з 700 чоловік загинуло 200 – 250» [Документ № 248].

«Село Панське (Черкащина. – Г. К.) вимерло усе від голоду» [Документ № 250].

Село Носівка, Чернігівська область: «Померло від голоду 30 % жителів села, в якому знаходилось 100 дворів. Більше 200 осіб» [Документ № 261].

Село Йосипівка, Козельщинський район, Полтавська область: «...якщо брати лише наше село – то в нас вимерла четвертина села» [Документ № 265].

«Наприклад, Фрунзівка (Козельщинський район. – Г. К.) вимерла повністю; до єдиного двору» [Документ № 291].

«У селі Заруддя (Кременчуцького району Полтавської області. – Г. К.) до голоду проживало 650 душ, померло 105 душ» [Документ № 4].

Кому збирати урожай 1933 року?

Доступні архівні матеріали свідчать про демографічну катастрофу в українському селі. Літо 1933 р. засвідчило: щоб

зібрати урожай, необхідно залучити додаткову робочу силу. В телеграмі С. Косіора і П. Постишева до Й. Сталіна «Про використання робітників під час збирання урожаю 1933 р.» визначалась «орієнтовна мінімальна потреба в додатковій робочій силі...

по Одеській області — 40 тис. чол.

по Дніпропетровській області — 10 тис. чол.

по Харківській області — 30 тис. чол.

по Донецькій області — 10 тис. чол.» [6, арк. 136].

І наступий документ — постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про переселення колгоспників на Україну» (22 жовтня 1933 р.) затверджує проект «постанови Раднаркому СРСР про переселення на Україну 21 тис. колгоспників» — дає чітке розпорядження про організацію такого переселення: «Для організації вербування і відправки завербованих колгоспників-переселенців на Україну назначити уповноважених ЦК і РНК:

в Івановську область т. Петровського (уповноважений НТКП СРСР);

у Західну область т. Григор'єва (секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У;

у ЦЧО т. Мойсеєнка (начальника політсектора Харківського обл. ЗУ);

у Горьковський край т. Порайка (заст. голови РНК УСРР);

у Білорусію т. Кантаровича (Наркомздорів УСРР)» [7].

Надія Тихонівна Радченко, 1926 р. н., смт Глобине Полтавська область: «Ті, хто дожив до урожаю, раділи. Пшениця вродила добре, тільки збирати було її дуже тяжко. Косили косарками, коні слабкі, а діти збирали колоски» [Документ № 150].

Анастасія Василівна Михайлик, 1927 р. н., с. Сидори, Глобинський район, Полтавська область: «В колгоспі жінки пололи буряк і прямо на рядках помирали» [Документ № 240].

Лідія Степанівна Кононенко, 1917 р. н., с. Пирого, Глобинський район, Полтавська область: «Врожай 1933 року був хороший, але збирати його було нікому» [Документ № 291].

Олександр Григорович Шепеленко, 1922 р. н., с. Пузикове Глобинського району Полтавської області: «Пригадую, восени 1933 р. для поповнення колгоспу робочою силою приїхало до нас чимало сімей-переселенців з Росії, Білорусії» [Документ № 212].

Чому не допомогли?

Наводжу відповідь-роздуми з цього приводу Анастасії Іванівни Дудки, 1920 р. н., с. Устимівка, Зачепилівський район, Харківська область: «Певно, і тоді вже люди знали, що щось нечисто навколо того голоду. Засухи не було. Де ж усе підлося, що в людей забрали? Сьогодні, коли де що скоїться, чи засуха, чи ще лихо яке, то й чужі народи один одному допомагають. Чом же нас тоді нікому було врятувати? Чом же нас покинули вмирати? І жалітися не можна було, і навіть слова сказати про той голод не дозволяли. Я вік прожила, а не було, щоб писали про той страшний 1933-й рік» [Документ № 287].

Висновки

Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. проти українського народу, який влаштував радянський тоталітарний режим, спричинив глибокі негативні наслідки в українському суспільстві. Сталася трагедія планетарного масштабу.

Україна пережила суспільний стрес, який і до сьогодні дається взнаки. Застосовуючи терор голодом, радянська тоталітарна держава, доводячи людей до фізичного виснаження, змушували їх продавати власне сумління, приймати більшовицькі стандарти життя. Доведені до відчаю, люди були ладні за шматок хліба рідного батька продати. Доноси породжували страх у суспільстві. Страх бути обмовленим, засудженим несудовими органами, страх в одну мить бути покараним без слідства і суду представником влади, ДПУ, сільськими активістами, а чи то і позбавленим життя, розлученим із родиною, позбавленим майна, виселеним за межі села і т. ін.

Страх оселився в душі донедавна волелюбного народу. Посилася боязнь перед посадовою особою. Нелегким, а іноді й неможливим виявляється відстоювання власної позиції.

Стався «відхід від християнської культури як типу цивілізації» [8, 20]. Безбожні уповноважені разом із сільськими активістами відкрито глумилися над почуттями віруючих. Вони безкарно оскверняли храми, шукаючи там схованки для хліба.

Підірвано основи загальнолюдської моралі, які були споконвіку притаманні українському суспільству. Сільські активісти, наперед знаючи, що хліба в односельців немає, жорстоко знущались над своїми, принижували їх людську гідність.

Радянський режим сформував безсоромну аморальну владу, яка повела війну проти всього народу.

З початком 1930-х років у СРСР зріс рівень публічної брехні, неправди, які набували системного характеру. Керівники держави-комуни заявляли: «Життя стало краще, життя стало веселее!» або «Спасибо тов. Сталину за наше счастливое детство!» Суспільний рух відбувався не в правовому руслі, а відповідно до волі одноосібного політичного лідера. Нехтувалися засади громадянського суспільства і правової держави, нехтувалися права людини. Радянський тоталітарний режим вніс у суспільну традицію соціальну покору і приниження. Входило в суспільний обіг телефонне право, яке підміняло правові стандарти, бруталізувалося повсякденне буття.

Знецінювалось саме людське життя. Вольовим одноосібним рішенням людина позбавлялася права на життя, а пояснювалось це принципом революційної доцільності.

Стався злам суспільних цінностей, ігнорування яких призвело до соціальної трагедії.

1. Пам'ять 33-го кличе молодих: Сповіді свідків і слово історика (науково-пошуковий проект). — Кременчук, 2008. — 596 с.
2. Колективізація і голод на Україні, 1929—1933. Збірник документів і матеріалів. — К.: Наукова думка, 1992.
3. Російський державний архів соціально-політичної історії. — Ф. 558. — Оп.11. — Спр. 153.
4. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939. Документы и материалы: В 5 т. — Т. 1: Май 1927 — ноябрь 1929 / Под ред. В. П. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: РОССПЭН, 1999.
5. Воля Олесь. Мор. — Канада; Україна: Вид-во «Дорога правди», 1993. — 430 с.
6. Російський державний архів економіки. — Ф. 8040. — Оп. 8. — Спр. 4.
7. Російський Державний архів соціально-політичної історії. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 2047.
8. *Васильєв В. Ю., Хоптяр Ю. А.* Селянство Поділля у голодоморі 1932—1933 рр. // Голод 1932—1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки. Матеріали республіканської конференції 20.10.1993 р. — Хмельницький, 1993. — С. 20.

Капустян Ганна — доктор історичних наук, Кременчуцький державний політехнічний університет (Кременчук, Україна).

СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ ГОЛОДУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЙОГО ПРИЧИН І НАСЛІДКІВ

Як відомо, мемуари, спогади, листування традиційно визначаються як важливі джерела історичної дійсності.

Нині, у 75-ті роковини геноциду українського народу, скоєного тоталітарним комуністичним режимом, опубліковано чимало збірників спогадів-свідчень очевидців найстрахітливішої народної трагедії, людей, які пережили голодове лихоліття й вижили.

Більш ніж за п'ять десятиліть замовчування, репресій, заганняння у свідомість населення лєнінсько-сталінської ідеології «дрібнобуржуазності і меншовартості» годувальника країни — селянства, яке найбільше постраждало від Голодомору, кілька поколінь науковців на спомини прадідів, дідів і батьків не завжди зважали. А носії пам'яті про ті жахливі події тільки потайки й пошепки розповідали нащадкам про страшне лихо з настійливим попередженням-проханням мовчати, щоб не наражатись на небезпеку розправи з боку влади, яка щільно замовчувала геноцид українського народу голодом. Однак пам'ять про жах людомору зберегли тисячі й тисячі людей.

Багато скептиків не задіювали в дослідження цих цінних документів як історичних джерел. «Свідчення очевидців Голодомору побачили світ на Заході через кілька років після трагедії. Серед перших були праці, ґрунтовані на свідченнях західних дослідників, таких як Е. Амменде в книзі "Чи мусить Росія голодувати?" (німецькою мовою, 1935) та В. Чемберлейн у книзі Е. Ляйонса "Ми охоплюємо світ" (англійською мовою, 1935). В українській діаспорі від двадцятої річниці Голодомору виходили друком спогади свідків трагедії та наукові праці, що спиралися на них. Згадати б тільки двотомник "Біла книга чорних справ Кремля" (англійською мовою, 1953) та свідчення очевидця О. Воропая "В дев'ятім колі" (1953)», — зазначав про-

фесор Торонтського університету В. Ісаїв [1]. З 1986 по 1990 р. науковою роботою Міжнародної Комісії з дослідження Голодомору Комісії Конгресу та Уряду США керував науковець Дж. Мейс. Діяльність Комісії ґрунтувалася на свідченнях очевидців та наукових дослідженнях. Вислідом її роботи став «Збірник усних свідчень Комісії дослідження голоду в Україні». А головним підсумком — визнання Голодомору геноцидом українського народу [2].

«В Україні збирались та публікувались свідчення очевидців голодомору від початку політики «гласності». Велика заслуга у цьому належить дослідникам В. Маняку та Л. Коваленко, що записали близько шести тисяч свідчень про голод-геноцид та інші насильства над народом, багато з яких опубліковано у книзі «33-й: Голод. Народна книга-меморіал» (1991) [3]. На жаль, передчасна смерть обох дослідників перервала цю працю. Читаючи ці свідчення, можна виразно зрозуміти, що суть історії — не висохлі документи чи гола статистика, це живі люди та їхні переживання, часами втіха, а здебільшого — біль» [4].

В Україні ентузіасти-дослідники голоду-геноциду — автори-упорядники збірників-свідчень Б. Ткаченко, В. Рудий, Ю. Авраменко, Т. Поліщук, М. Булда, Ю. Мицик, Т. Демченко, І. Магрицька, Г. Капустян, П. Ящук та ін. за останні 15 років підготували книги свідчень людей, які пережили неймовірно жахливий голод і вижили [5].

Визначний дослідник Голодомору 1932–33 рр. в Україні Дж. Мейс у вступі до двотомника П. Ящука «Портрет темряви» (1999) стверджував: «Історичні події своєрідно переломлюються в свідомості кожної особистості. Я, можливо, як ніхто інший, знаю: важливість усних свідчень очевидців і водночас необхідність уважного прискіпливого відбору, пильного дослідницького ока до них. На Заході існує значна наукова література, що стосується проблеми усних свідчень, як історичного джерела, про те, як пам'ять змінюється через фільтрацію пізніших досвідів. Але коли значна кількість людей, які ніколи не зустрічалися і мають абсолютно різні світогляди, цінності, пізніші від спільного досвіду долі, наводять однакові або подібні факти, це свідчить про їх абсолютну правдоподібність і вірогідність. Більше того, досвід тих, які займаються захистом людських прав, як, наприклад, члени «Міжнародної амністії», переконливо засвідчує, що жертви не брешуть. ...Щирість та відвертість розповідей не можуть не вражати» [6].

Свідчення тих, хто вижив у голодоморному вирі, дають можливість побачити й усвідомити його причини й наслідки, технологію творення геноциду.

Як й архівні документи, свідчення, розкриваючи причини геноциду, показують, що злочин геноциду щодо українського народу здійснювався московським центром радянської імперії — СРСР. З'ясовано вже основні характерні особливості Голодомору. Він був штучний, рукотворний, породжений тоталітарним режимом за відсутності в Україні власної держави. Голодовий мор став наслідком масової форсованої насильницької колективізації, розкуркулення селянства, політичних репресій проти республіканського, обласного, районного керівництва, голів колгоспів, селянства України — рядових колгоспників і одноосібників, цілковитого пограбування села.

Зазначені засоби слугували проведенню конфіскаційної хлібозаготівельної політики, через механізм якої, в основному, і відбувалося творення голоду. Директиви щодо організації й здійснення хлібозаготівель ішли безпосередньо від Й. Сталіна — секретаря ЦК ВКП(б), усі важелі керівництва держпоставками сільськогосподарської продукції, насамперед зерна, були в його руках. Вказівки «батька народів» та його найближчих соратників з верхівки компартійно-державної влади: В. Молотова, Л. Кагановича та ін. стосовно практичного проведення хлібозаготівель надсилалися до республік, областей у вигляді постанов ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР, як правило, за підписом Сталіна, який уособлював владу у комуністичній імперії, його особистих директив, настанов-вимог В. Молотова, Л. Кагановича та ін. призвідців голоду-геноциду.

У колоніально залежній Україні беззаперечно мали виконуватись і реалізовуватись директиви партійно-радянського уряду СРСР щодо організації голоду-геноциду Компартією (більшовиків) України та її радянським урядом, очолюваними С. Косіором, П. Постишевим, В. Чубарем та ін. Владна вертикаль, каральний апарат, постійно перебуваючи під пресингом московського центру, домагалися шляхом жорстокого терору проти селянства здачі усього наявного в колгоспах і населення продовольчого, страхового, насінневого, фуражного зерна. Як підкреслив В. Василенко, «план винищення українських селян був замаскований під надмірні плани хлібозаготівель» [7].

Про хлібозаготівлі, вивіз у хлібозаготівлю всього наявного в колгоспах і в колгоспників й одноосібників хліба свідчать відо-

мі численні документи. Про це ж — розповіді свідків таких дій влади. Прослідкуємо за змістом свідчень:

«Восени 1932-го до Рубанки прибув уповноважений з Недригайлова з метою викачати із села продукти харчування. По дворах нишпорили спеціальні представники. У залік хлібозаготівлі до зернини виміталися продовольчі, фуражні та насіннєві фонди. Крім хліба, вивозилася картопля, насіння городини, буряків, м'ясо, птиця. Одне слово, все те, що можна було їсти. Як наслідок, за півроку село спустіло. На вулицях, у дворах чи то й серед поля можна було побачити опухлих, збожеволілих, конаючих. Беззахисними та невинними жертвами стали діти. Все більше і більше хат залишалося без господарів. Лише щоденне рипіння погано змашчених коліс нагадувало, що ще не всі мерці вивезені до могили. Виживав, хто як міг. Поменшало на подвір'ях собак, котів. Вони теж, подекують очевидці, «пішли» до казана», — розповідав І. Бойченко (с. Рубанка Недригайлівського р-ну Чернігівської (нині Сумська) обл.). «До кожного двору доводили план — скільки вивезти зерна в державу. А вивезеш — знову план новий дають. У нас зайвого зерна не було, бо ж 8 ротів, план батько не виконав, і сталінські прихвосні почали перекопувати все піками в хаті і біля хати, шукати ями з зерном. Зерна не знайшли, а забрали все, що можна було їсти — буряки, гарбузи, квасолю. Забрали й корову. Почався в хаті голод. Менші діти все плакали і просили їсти. Ми були як скелети, оброслі якимось мохом. Спочатку менші повмирали, решта лежала й чекала смерті. А посеред села стояв великий гамазей, в ньому було сховано тисячі тонн зерна, яке охороняла озброєна варта. Куди його вивезли, те зерно, ніхто не знав. А цим же зерном можна було врятувати не одне село», — свідчила П. Буваленко (с. Межеріч Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.) [8].

Позбавлення українських селян харчових продуктів призвело 1931 р. до голодування, 1932 р. — до голоду, 1933 р. — до масової смертності селян України. За даними різних дослідників, Голодомор поглинув від 5,5 до 10 млн людей.

Хоча ЦК ВКП(б) та радянський уряд оголосили про «успішне завершення колективізації», плануючи голод-геноцид в Україні, дали таємну вказівку на її продовження, тобто посилення розкуркулювання вже не «куркулів», а «середняків» і «бідняків», що звалися «одноосібниками», які не бажали вступати до колгоспів. З метою подальшого застосування репресій стосовно розкуркулення й колективізації з Кремля надійшла

секретна телеграма, яка нещодавно була введена до наукового обігу. Телеграма секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна до ЦК КП(б)У з поправкою про терміни завершення в СРСР колективізації: «Повідомляється наступна поправка до телеграм, надісланої вам 14 січня про річницю смерті Леніна: лозунг за завершення в основному в 1932 році колективізації сільського господарства й на її основі ліквідації куркульства як класу по всьому СРСР слід читати так: "за завершення в основному в 1932 – 33 році колективізації сільського господарства й на її основі ліквідації куркульства як класу по всьому СРСР" (підкреслення моє. – О. В.). 20.I.1932. Секретар ЦК Й. Сталін. Телеграма адресована до: «Харків, ЦК КП(б) України. Серія "Г". Нац. ЦК, крайкомам та обкомам» [9].

Отримавши телеграму, ЦК КП(б)У негайно дав вказівки обкомам про посилення репресій щодо колективізації, розкуркулювання та хлібозаготівель в усій країні. «Розкуркулювали не тільки заможних, а й бідних, у кого тільки мав бути хліб. Кривава мітла вимітала так, що й миша не могла знайти бодай зернинки. Люди передбачали в цьому смерть, почали ховати, в кого що було. Але це не давало гарантії на порятунок, тому що спеціальні бригади ходили по подвір'ях і по городах, металевими прутами вишукуючи сховане будь-де», – свідчив Т. Мазур (с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.). «Був план до двору. Хто його не виконував – того розкуркулювали» (М. Каневський, с. Новоберислав на Херсонщині).

«У той час батько і мати лишилися на селі як "одноосібники", а я виїхав до Казахстану. 1932 р. батька засудили на 3 роки за невиконання хлібоздачі, хату і господарство продали за 300 крб., а його самого відправили до Полтави у в'язницю. На запитання батька до суду, який же він куркуль, коли він усе життя працював у наймах, суддя відповів: "Хоть вы и не кулак, так ваш дом выглядит по-кулацкому"», – згадує І. Мельниченко (с. Нова Кочубеївка Чутівського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.).

Розкуркулення супроводжувалось репресіями, грабунками, розбоями, знущаннями, побиттям, вбивствами... За нездачу зерна людей арештовували, заганяли в концтабори, тюрми місцеві, північні й сибірські. Морили голодом, холодом, умертвляли, вивозили до Сибіру. «Була розкулачена і моя сім'я. Батька, Тетієвського Якова Петровича, як куркуля, били, посадили в тюрму. Нас, голих, босих повикидали з наших осель на ву-

лицю, провіривши, чи не залишилось чого їстівного. Даже повитягали глиняні горшки з печі, повиливали страву з них... Все продавали на торгах. Це — геноцид щодо розкулачених», — запевняє Г. Юраш, яка пережила голод в с. Чичиркозівка Звенигородського р-ну на Київщині.

Витворювалися щодалі нові й нові методи позбавлення сільського населення харчових продуктів. Один із численних засобів творення геноциду — на урядовому рівні створення й організація дій так званих буксирних бригад. Уповноважені, «активісти» насильно забирали під час подвірних обшуків у селян продукти, заготовлені на зиму, нерідко били і навіть убивали людей. Численні архівні документи й свідчення селян, які пережили голод-геноцид і вижили, підтверджують це ганебне явище. Так, Г. Цимбал із с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл. згадувала: «По селах ходили "активісти" і забирали в людей все, що можна їсти, а обкрадені люди помирали». «Наша сусідка від голоду покінчила життя самогубством. Один чоловік, в якого уповноважений з райкому партії забрав останню торбинку з зерном, напав на того, щоб відібрати своє зерно, то той уповноважений холоднокровно застрелив його і сказав, що селянин був "контрою". У вбитого zostались жінка і четверо дітей-сиріт», — свідчила М. Денисенко з с. Красноіванівка Криничанського р-ну Дніпропетровщини.

Уповноважених із хлібозаготівель затверджували у найвищих парторганах. А бригади активістів-буксирів були створені за постановою та інструкцією РНК УСРР «Про застосування репресій до одноосібників за нездачу хліба» від 11 листопада 1932 р. [10]. Тим, хто робить закиди дослідникам, заявляючи, що самі по собі активісти грабували своїх же односельців, необхідно прочитати в архіві такий і подібні документи за 1932 р., як «Список районів, до яких надіслано буксирні бригади з колгоспників. Та й сама назва «буксири» офіційна, а зовсім не народна. От вам і «свої», але слуги чи пристосуванці компартії, розкуркулювачі. «Обшуки в хатах та господарствах селян здійснювали уповноважені з району у присутності представників місцевої влади. Звичайно ті, що з району приїздили, то все забирали силою, нікого не жаліли», — свідчила В. Бондарчук (с. Івниця Андрушівського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.). Ф. Біленко (м.Тальне Київської (нині Черкаська) обл.) згадував: «Сільських "активістів" забути неможливо. Це були узаконені розбійники та злодії в особі голови колгоспу Мотрі Пироженко, комсомольського заправила Спотикайла та голо-

ви сільради. Їм односельці дали влучні прізвиська: Спотикайлові — Цуцик, голові сільради — Джус. Про них так співали:

Ще не вмерла Україна,
А прийдеться вмерти.
Петро Джус — комуніст
Доведе до смерти.

Майже чотири роки у війну я був в'язнем фашистського концтабору у Маутхаузені. Але гіршого концтабору, як голодовка 1933 року, я у своєму житті не бачив». «В нас було 7 пудів ячменю, берегли на насіння мішечок проса. Картопля була закопана, гілляками накрита. Все навантажили на підводу "буксири" й вивезли. Наклали заготівлю — 109 пудів хліба. Щодня їздила "червона валка", вишукували хліб і забирали все до грама», — згадувала М. Ковалишина з Вінниччини. «Вважаю, що голод був викликаний не неврожаєм, а тим, що у людей все відібрали, — констатувала Г. Удовицька (Башкирова) з Дніпропетровщини. Якби не забирали харчі, то люди були б живі».

Партійні органи, спеціальні уповноважені ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомів, райкомів партії з держзаготівель суворо вимагали здачі хліба без урахування справжнього стану з наявністю зерна в господарствах. Найпоширенішими були звинувачення обласного, районного, сільського керівництва, а найбільше — селян у «приховуванні зерна», його «розбазарюванні, розкраданні», «саботажі хлібозаготівель», «антидержавній діяльності» тощо. Місцеві керівники своєю чергою у невиконанні плану хлібозаготівель звинувачували голів колгоспів. Для так званої «допомоги» відстаючим районам у виконанні держпоставок зерна, заготовити яке було неможливо через його відсутність після вилучення «заготівельниками», на місця додатково направлялися уповноважені та представники вищих партдержорганів. «А люди приходили до сільради. Питали, що їм їсти. Їм відповідали: "Вам землю дали, її їжте". Люди й справді в розпачі пробували їсти землю», — згадувала Г. Баштаненко (с. Жабокряківка на Харківщині).

Телеграма ЦК ВКП(б) до ЦК КП(б)У з оголошенням постанови ЦК ВКП(б) про добровільне здавання державі колгоспами, колгоспниками та одноосібниками раніше прихованого хліба від 1 січня 1933 р. вимагала:

«...б) стосовно колгоспників, колгоспів й одноосібників, що уперто продовжують ховати розкрадений і прихований від обліку хліб, будуть застосовуватись найсуворіші заходи пока-

рання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної соціалістичної власності). Секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін» [11]. Постановою ж ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності наказували: «...Застосувати як захід судової репресії в справах про охорону колгоспів та колгоспників від насильства й загроз з боку куркульських та інших антирадянських елементів позбавлення волі від 5 до 10 років з ув'язненням у концентраційному таборі. ...3. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених у цих справах. Голова ЦВК Союзу РСР *М. Калінін*, Голова РНК Союзу РСР *В. Молотов (Скрябін)*, Секретар ЦВК Союзу РСР *А. Єнукідзе*» [12].

Про виконання цих директив компартії читаємо у свідченнях. Так, *М. Балановський* (м. Умань Київської (нині Черкаська) обл.), голод пережив у с. Городниця Уманського р-ну Київської обл.), згадує: «На нашому кутку, що утворювався трьома суміжними вулицями, було одинадцять хат, у двох з них родини вже вимерли повністю, в інших дев'яти родинях померлих було вже по одному, по двох, а то і по трьох. Тільки в одній із одинадцяти, де проживав *Марко Лещенко*, ще ніхто з голоду не помер. А Москва суворо продовжувала вимагати хліба і смерті. У черговий приїзд з Умані в село продовольчого загону, до складу якого входили озброєні енкаведисти та сільські комнезамівці, обшукуючи обійстя *Марка Лещенка*, знову і знову нічого з продовольства не знаходили. Розлючений енкаведист, який був у кашкеті з червоним околицем і наганом, що звисав у нього з пояса, з піною на губах кричав: "Де зерно, віддай, бо розстріляю всіх? Чому з твоєї родини до сих пір ніхто не помер?"» «Такими були вимоги комунобільшовиків: "Зерна і смерті!" Повимітали буквально все, що для життя потрібно було. Хто це робив? Члени партії. Це обов'язково! Ніякого співчуття у них не було: "Нас заставили. Ми повинні виконати завдання". І все... Для комуністів ми були зовсім чужими. Ми їх проклинали...», — свідчив *Я. Вербицький* (м. Балаклія Харківської обл.). «В 30-х роках був штучний голод, а в селах забирали зерно, м'ясо, яйця, та й загалом продовольство! Пам'ятаю, в 1933 р. поїхав я в село на Різдво, а там якраз судили двох селян за те, що ховали хліб. Я їх добре знав, ріс з ними в одному селі. Пам'ятаю, комісія якась приїхала з прокуратурою, по 10 років дали їм. Один тоді встав і говорить: "Я революцію робив, воював за свою землю, а тепер що ж получаю за

це?" У нього вдома залишилось четверо дітей, жінка й батьки. Їжі нема, живності теж нема. Багато років по тому я зустрів Івана — того комсомольця, який арештовував і судив їх. Я запитав, чому він це зробив, не пожалів дітей, забрав останнє. Так він послався на партію, мов, вона веліла», — ось такий висновок Гната Григоровича (прізвища він не назвав, голод пережив у с. Котівка на Дніпропетровщині).

Однією з найпоширеніших репресій влади для творення геноциду було занесення сіл на «чорну дошку». За компартійним рішенням, запровадження «чорних дощок» було заплановано начебто «з метою переборення куркульського спротиву у виконанні планів хлібозаготівель». У листопаді 1932 р. секретар ЦК КП(б)У Косіор за прикладом Сталіна особисто звернувся листом до секретарів ряду обкомів компартії України з пропозицією назвати села для занесення на «чорну дошку» [13]. «Встановити занесення на "чорну дошку" колгоспів, особливо злісно саботуючих здачу хліба за державним планом. Обкомам систематично перевіряти результати проведення цього заходу, щоб посилити хлібозаготівлі», — зафіксовано у прийнятій 11 листопада 1932 р. постанові ЦК КП(б)У, особисто підписаній Косіором [14]. Ця партійна постанова не публікувалася. В «Довідці Наркомзему УСРР про виконання постанов РНК УСРР з питань хлібозаготівель» від 2 грудня 1932 р. підпунктом першим є «Занесення на «чорну дошку» по всіх областях України сіл, районів, колгоспів, репресії до керівного складу та службових осіб в колгоспах, застосування репресій до твердоздавців та одноосібників, застосування товарових репресій. Вказана також кількість застосованих репресій. А вже 6 грудня постановою Раднаркому УСРР й ЦК КП(б)У за підписами Косіора й Чубаря на «чорну дошку» занесено по 2 села в Дніпропетровській, Харківській та Одеській областях [15]. Це — документи з архівів. А далі — свідчення:

«В Дніпропетровській області "очорнили" колгоспів 85, на Північ виселили 105 сімей, засудили 154 одноосібників, відібрали землю в 22 селянських родин. У Київській області станом на 6 грудня 1932 року 51 колгосп потрапив на «чорну дошку», на 3 897 382 карбованці були оштрафовані селянські господарства. У Красноградському районі Харківської області за невиконання плану хлібозаготівель 228 чоловік потрапили за ґрати, а десятьох із них було розстріляно. У Томашпільському районі Вінницької області до відповідальності притягли

керівників колгоспів, які самоправно давали печений хліб на громадське харчування...

Для посилення наступу на селянство Сталін посилає в Україну другим секретарем ЦК КП(б)У П. Постишева, одночасно залишивши його другим секретарем ЦК ВКП(б). Терор набрав нової сили. З наведених мною фактів видно, хто саме був натхненником і організатором геноциду проти українського народу в 1932 – 1933 роках. Це – комуністичні вожді. Їх треба судити навіть посмертно», – вважає П. Вакулюк (с. Верхівня на Житомирщині, де пережив голодомори 1932 – 1933 та 1946 – 1947 років). «Мій рідний дядько, Василь Андрійович Масляк, командир Радянської Армії, приїхав 1933 року з Далекого Сходу у відпустку додому. На кордоні з Україною його зустріли "заградительные отряды". "На Україну нельзя, – сказав йому старший. – Давім хохлов", – засміявся він, сприйнявши мого кирпатого й вилицюватого дядька за свого. Вищий чин і рішучий характер дозволили дядькові прорватися в Україну. Те, що побачив він, який пройшов усю війну, не міг пізніше описати словами. Навколо 12-тисячного козацького села Устивиця Великобагачанського району (Харківської (нині Полтавська) обл.) теж стояв "заградительный отряд", а люди їли людей! На запитання дядька в офіцера, коли знімуть військову облогу, вгодований командир сказав, що це відбудеться не раніше, "как здохнет последней хохол". Залишилося менше 3 тисяч людей», – розповідав П. Масляк (м. Київ). Наруга над людьми, які під «чорною дошкою» були пограбовані й поставлені в умови неможливості купити харчові продукти, призводила до вимирання. Знущання в радянських «гетто» набули різючих масштабів. «У тяжкі дні голодомору в Соколівці головою сільської ради був Василь Сулима, який дуже чітко і жорстоко виконував настанови більшовицької верхівки. Це він одного дня під час жнив почав безпідставно звинувачувати старшого колгоспника, який молотив колгоспне збіжжя, Романа Наженка, у бойкотуванні жнив. А коли Наженко почав заперечувати, голова сільради Сулима вихопив з кобури нагану і вистрелив у невинного хлібороба. Через кульове поранення в шию Романа Наженка паралізувало, і він невдовзі помер. А як же люди? А люди мовчали. Їм заборонено було будь-що говорити про цей випадок цілих сімдесят п'ять років тоталітарної системи управління державою» (Ф. Бублик з с. Соколівка Васильківського р-ну Київської обл.). «Я заміж вийшла в 24 роки. Тяжко працювала в колгоспі. В 1930 році родила меншу

дочку, Маню, а на другий день погнали мене в'язати снопи. І не відпустили навіть дитину погодувати, як на панщині. Кажуть: "В'яжи, куркульський корінь!"» (Я. Маляр, с. Радсело Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.).

«Під час голодомору 1932 – 1933 рр. я проживала в с. Гаврилівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл. Був у нас страшний голод. Серед люду говорили, що на село наклали "чорну дошку"... Вимерла половина села», — свідчила Я. Пушна. Від голоду й репресій дуже сильно страждали сім'ї з малими дітьми, діти. Свідчить Т. Якименко (с. Будищі Лисянського р-ну Київської обл.): «40-річний селянин Норенко мав жінку та 5 дітей. Серед січневих морозів до нього прийшла група активу на чолі з уповноваженим — росіянином. Він наказав забрати все, аж до печеного хліба включно. Ніякі зойки і плач родини не допомогли: забрали все, що було рухоме і нерухоме, і вигнали з власної хати з дітьми від 2-х до 13 років. Батько дітей не вивів. Тоді росіянин взяв дітей і по одному викинув через вікно у сніг, а хату замкнув. По селу був наказ: "Хто пустить вигнанців до себе в хату, тому завтра буде те ж саме". Батько з матір'ю забрали дітей, пішли в ліс недалеко від села і там, у проваллі, батько викопав печеру, щоб оселитися, хоч і це було невільно. За пару днів Норенка заарештували. Незабаром ці діти загинули від холоду і голоду. Осамітнена, виснажена, убита горем мати покинула печеру, її труп лежав горілиць на скутій льодом річці. Такий був кінець цілої сім'ї. І скільки ще знищено таких сімей в Україні!..»

У той час, коли в Україні лютував повальний голодовий мор, не припиняючись, тривало вивезення зерна на Захід. Якщо 1930 р. експортовано за кордон 4,8 млн т хліба, то 1931-го — 5,2, 1932-го — 5,1 млн т.

Вивезення сільгосппродуктів з України відбувалося одночасно із забороною виїзду з України виснажених голодом селян. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР у зв'язку з втечею селян в пошуках хліба видав директиву: «У зв'язку з масовим виїздом селян за межі України для усіх обкомів й облвиконкомів, уповноваженому наркомшляху "(т. Лаврищеву)" та... ДПУ негайно дати вказівки усім залізничним станціям про припинення продажу квитків за межі України селянам, які не мають посвідчень РВК'ів про право виїзду, чи промислових і будівельних організацій про те, що вони завербовані на ті або інші роботи за межі України» [16]. Українським селянам заборонили виїздування від голоду з України. Директива РНК СРСР і ЦК

ВКП(б) про попередження масових виїздів голодуючих селян за продуктами від 22 січня 1933 р. підкреслювала:

«...ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР приписує крайкому, крайвиконкому й ПП ОДПУ Північного Кавказу не допускати масовий виїзд селян з Північного Кавказу в інші краї і вїзд на територію з України.

ЦК ВКП(б) і Раднарком приписують ПП ОДПУ Московської обл., ЦЧО, Західної обл., Білорусії, Нижньої Волги й Середньої Волги — арештовувати "селян" України й Північного Кавказу, що пробралися на північ, і після того, як будуть відібрані контрреволюційні елементи, оселяти останніх в місця їх проживання. ЦК ВКП(б) і Раднарком приписують ДПУ, Прохорову, дати відповідні розпорядження по системі ТВ ДПУ за підписами голови РНК СРСР В. Молотова й Секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна» [17]. Шлях до спасіння українським селянам було закрито.

А ось що пишуть про вивіз зерна та виїзд хліборобів з України свідки: «Голод підкрадався поступово. Ще в 1932 р. все зерно прямо з-під молотилки вивозилось в м. Марганець на станцію, вантажилось у вагони й кудись відправлялось. Навіть солома, котру молотили повторно, теж вивозилась» (Р. Бородкіна, с. Добра Надія Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.). А О. Биков, який під час голоду служив у Радянській армії, розповів про «надлишки» хліба в «країні будованого соціалізму»: «Народився я в м. Корець Рівненської області. В 1932—1933 рр. відбував військову службу на кордоні між Польщею і Радянським Союзом. Тому про голод знав лише по чутках, що іноді доходили і до нас. Але про це заборонялося відкрито говорити. Іноді з польського кордону до нас приходили обози допомоги, які польський прикордонний корпус пропускав, а нам було наказано повертати їх назад, заявивши, що це на Україні нікому не потрібно: "Колхозники живуть заможньо, так що і самі кому завгодно допоможуть при потребі". Але ж ми (солдати), добре знали, що там повальний мор. Знали також, що з одеського порту відправляється за безцінь за кордон борошно у мішках з написом: "Излишки УССР". Годували нас добре, і про всі жахи голоду я дізнався, коли переїхав з дружиною в с. Веселий Гай Магдалинівського р-ну Дніпропетровської області у 1936 р.».

Селяни були позбавлені можливості пересування задля врятування від голодної смерті. Україна була перетворена на резервацію, де судили, а нерідко і вбивали за колоски, зібрані

голодуючими колгоспниками і дітьми як на колгоспних полях, так і на власних присадибних ділянках. Майже нормою при масовій смертності, вимиранні сільських кутків, а нерідко сіл, стали трупоїдство й людодїдство. УСРР перетворилась на могилище, в якому опинилися мільйони безневинно убиєнних українських селян та їхніх дітей. Голодомор породив масове сирітство. За владними наказами в Україну направляли доприселенців з Росії, Білорусії, інших регіонів СРСР. «...Навесні 33-го року вночі прийшли комсомольці-активісти, палками поштрикали усі можливі місця схову, відкопали хліб і увесь забрали. Вимели все-все: й картоплю, й буряки, й гарбузи... Сім'я залишилася без продуктів харчування зовсім. І мої рідні почали помирати. Першим помер брат Григорій, зати́м — Іван, потім — мама. Мою сестричку Оленку вкинули в яму живою, аби не приїжджати ще раз. Сьогодні — от я її бачила, а завтра — вона вже в ямі. Щоб спастися, батько поміняв хату на 2 пуди вівса. І поїхав на заробітки в Білорусію. Повернувся, щоб і нас туди забрати, — розповідає А. Глуховська (у дівочтві Цегельна) з Києва, яка пережила голодомор в с. Скибинці Тетіївського району Київської області. — На той час живими тільки й остались батько та я. Пішли ми в Тетіїв, щоб купити квитки й виїхати. Батько був дуже слабкий, ледь ходив. На вокзалі його забрала міліція. За те, що хотів квитки купити, бо тоді квитки на поїзди без вказівок влади не продавали. Мене від батька просто відкинули... І повернулася я в своє село. Якщо те можна назвати харчуванням, то їла я листя з липи та акації, калачики... Ночувала на холодній печі розваленої хати. Йти не було куди... Під час моїх поневірянь хотіли мене навіть з'їсти. Тоді таке явище було досить поширене. Мій батько, як одноосібник, мав діляночку землі, на якій посіяв збіжжя. На своєму, батьківському, полі я нарвала колосочків, щоб утамувати голод. На біду, мене побачив об'їждчик. Схопив і тягнув мене кілометри зо три до сільради. Вкинув у підвал. Три доби я там просиділа без їжі й води. Як мене випустили, не пам'ятаю. ...У школі стало легше, але довго ще з опухлих ніг текла сукровиця... А трохи згодом мені сказали, що в селі організували приют для сиріт. Пішла я в приют. Там нас, дітей, було до двох десятків. Спали на соломі. Я спала на лавці. Варили нам пшоняний суп. Двічі на день: вода водою. І 400 г хліба. Помагала я тітці Варці, яка там працювала. Це вже нас спасало і спасло. Була в тому приюті дівчинка років 12–13, уся сива. Казали люди, що батьки її були трупоїдами. Наш куток в селі майже

весь вимер. Розповідали, що одна жінка з'їла двох своїх дітей. Дай, Боже, щоб голодоморна трагедія, штучно утворена комуністичним режимом, ніколи не повторилася», — сумно зітхнула жінка.

ЦК збирав дані з усіх областей стосовно різного роду репресій. Як зразок однієї з них — неопублікована поки що телеграма Косіора уповноваженому ЦК з позначкою «таємно вручити в закритому пакеті» від 3 грудня 1932 р.: «Прошу коротко повідомити, як виконуються директиви ЦК: Перше: Застосування репресій до колгоспів, одноосібників, які не виконують план хлібозаготівель, позбавлення завезення товарів, натурштрафи, припинення видачі натуральних авансів колгоспникам, повернення незаконно розданого хліба, вилучення розкраденого, судові репресії й ін[ше]. Друге: Про боротьбу зі спекуляцією й узагалі торгівлею хлібом, зокрема, поза базарами, вилучування спекулянтів... Третє: Які результати проведення усіх цих заходів на хід хлібозаготівель».

Репресивними засобами творення геноциду було виселення як «куркулів», так і цілих хуторів, сіл, станиць, населених в основному українцями. «Виселити в найкоротший термін у північні області СРСР зі станиці Полтавської (Північний Кавказ), як найбільш контрреволюційної, усіх жителів, за винятком дійсно відданих радвладі й не замішаних в саботажі хлібозаготівель колгоспників та одноосібників, й заселити цю станицю сумлінними колгоспниками-червоноармійцями, які працюють в умовах малоземелля й на непридатних землях в інших краях, передавши їм усі землі й озимі посіви, будівлі, інвентар і худобу виселених», — ішлося в антиукраїнській постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та західних областях», підписаний головою РНК СРСР В. Молотовим і Секретарем ЦК ВКП(б) Й. Сталіним [18].

За тотального викачування зерна колгоспники майже нічого не отримали на трудові. В умовах посилення репресій й заборони продажу хліба на ринку через масовий голодний мор села знелюднювалися. А призвідці геноциду голодомором, маючи у своєму розпорядженні виконавчий апарат, постійно розробляли нові засоби його витворення, збільшували тиск на села шляхом занесення на «чорні дошки», відрядження уповноважених в райони, села, а членів ЦК й уряду — в області.

Одним із репресивних заходів держави проти населення була заборона продажу хліба на ринку колгоспами, колгосп-

никами та одноосібними господарствами до виконання ними планів здачі хліба державі. Від цього задача хліба не зростала, але селяни жорстоко страждали. Українські селяни та їхні діти, виснажені голоднею, ставали дистрофіками, помирали. Повільні темпи хлібозаготівель в республіці центр не задовольняли — репресії посилювалися. ЦК КП(б)У в постанові від 18 листопада 1932 р. «Про заходи з посилення хлібозаготівель...» наказував: «застосовувати натуральні штрафи у вигляді встановлення додаткових завдань з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здачі м'яса» [19]. Причому накладання натурштрафу не звільняло господарство від повного виконання встановленого хлібозаготівельного завдання. ЦК закликав поєднувати масову роботу з «умілою репресією» проти «злісних контрактантів, приховувачів хліба», проти «розбазарювачів колгоспних хлібних і фуражних фондів». У Буринському районі Сумської області, приміром, було засуджено «за невиконання хлібозаготівлі» з початку кампанії до 1 січня 1933 р. до позбавлення волі: куркулів за статтею 58 (ч. II) 16 осіб, до позбавлення волі від 3 до 5 років — 6 осіб, від 5 до 7 років — 10...

Навіть зерно, вирощене на присадибних ділянках селян, наказувалося зараховувати як нібито видане їм на трудодні, а лишки начебто виданого хліба — на виконання плану хлібозаготівель [20].

Антинародною, сатанинською, довготривалою стала акція, цинічно й жорстоко, смертельно для українських селян підготовлена владою. Після збору врожаю 1932 р. хліборобам видали зерно на трудодні, а через деякий час влада (своїм же рішенням) оголосила, що цей хліб селянам видано «незаконно». Постановою Політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівель від 18 листопада 1932 р. вимагалось негайно організувати повернення «незаконно розданого хліба і направити його на виконання плану хлібозаготівель» [21] (Підкреслення моє. — О. В.). «У 1932 році врожай був гарний. Людям було роздано по 3 кг хліба (зерна) за трудодень, а восени цього ж року цей хліб та увесь інший, який був у людей, забрали як нібито розданий "незаконно", — свідчив М. Боркульник, із с. Орестопіль Покровського р-ну Дніпропетровської обл. — Організовував роботу активістських загонів голова сільської Ради — Рогожин. В хатах забирали все їстівне. Руйнували печі, долівки в хатах, конюшні, всі місця, де можна було сховати зерно. До бригад активістів зі згаданих входили: Мазченко Яків, Соломка Корній, Гонтар Степанида. На кінець

осені — початок зими голод почав сильно проявлятися. На початок 1933 р. смертність зросла в кілька разів».

Політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 29 грудня 1932 р. з участю Кагановича прийняло рішення про вислання на північ 700 сімей з 20—25 сіл основних відсталих районів, «злісних елементів і куркулів» (без сімей) кількістю 700 осіб, про посилення репресій щодо «злісних нездавців хліба одноосібників»; застосувати розпродаж усього їхнього майна, а також позбавлення [повністю] усієї садибної землі та всіх будівель. Щодо Харківської області цей захід застосувати, приміром, до 1000 господарств, по Дніпропетровській області — 500 господарств [22]. Із Чернігівської області рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) виселено 300 сімей [23]. Відразу ж комуністи почали виконання рішення вождів у всіх областях УСРР: «Одного разу в нашу хату прийшов з сільради якийсь дядько й об'явив, що нас висилають. Щоб ми збирались на такий-то час, вірніше, на скільки днів узяли харчування, а у нас ні хліба, ні муки, ні крупи — нічого не було. Але взнали про це наші колишні сусіди: напекли хліба й із хліба насушили сухарів й провели нас у далеку дорогу. Проводжали за село, плакали. 6 сімей везли на станцію, і пам'ятаю, що дуже багато йшло народу за нами, а комсомольці — молоді хлопці відганяли їх, й тільки в одного була якась гвинтівка, а решта — з палками. Сьому сім'ю привезли вечером, коли ми були вже в вагоні. Це був дід Віктор Супрун. ...Вночі нас привезли до Путивля. У їдальні ми пообідали — 1 відро супу на вагон. А потім нас повезли на північ. Скільки днів нас везли, не пам'ятаю, але якось відчепили вагони, відкрили їх, і ми побачили багато снігу. ...В халабудях було 2 залізні пічки, 4-ярусні нари, на яких місцями був і сніг і лід...» — згадувала В. Супрун з Чернігівщини.

У партійно-державних документах постійно підкреслювалась заборона видачі хліба на трудодні до виконання плану хлібозаготівель. Вказівки ЦК обкомам були конкретно розписані. Те саме — обкомів — райкомам. Як бачимо, в діях владної вертикалі — витоки й причини геноциду. Однак владним чиновникам під тиском парторганів вищого рівня потрібно було організувати роботу колгоспів під урожай кожного наступного року. І щоб виснажені голодом селяни, що ледве вижили, могли працювати, з дозволу влади їх почали підготовувати «баландою» в громадських їдальнях. Тільки без хліба. На це приймалися спеціальні постанови. Так, постанова Укрколгоспцентру, затверджена Політбюро ЦК КП(б)У від 22 серпня 1932 р.,

наказувала: «...Видачу хліба при громадському харчуванні... припинити... Колгоспники... на роботі отримують громадське харчування (гаряча їжа), приносячи свій хліб» [24].

А на виконання цієї постанови — маса свідчень про невидачу хліба. Поширювались труподівство й людожерство. «Якось я йшла дорогою до брата. І раптом хтось за спиною говорить мені: "Я тебе з'їм, я тебе з'їм, я тебе з'їм!..."». Й хапає мене за плече, а вдержати не може — руки слабкі, а я втекти швидко не могу, а він наздогнати не може... Знову схватив мене й говорить: "Я тебе з'їм, я тебе з'їм...". Вирвалась-таки. Боялася людей... Комуністи у всьому цьому винні. Грамотних людей знищували, а тупі, вони вважали, й так помруть» (свідок Г. Васильєва (Поливанчук), пережила голод в с. Косівка Володарського р-ну Київської обл.). «У ті роки найпоширенішим було застереження: "Не ходи, бо з'їдять", і найпершим запитанням: "Скільки людей у сім'ї померло?"» (Г. Бабик, с. Василівка на Дніпропетровщині). «Часто люди, я пам'ятаю, здавали дітей своїх у приют, щоб хоч якось їх врятувати. Наша сусідка, Москаленко Галина, здала у приют свою доньку, бо вона була дуже слаба і не могла її прокормити сама. А взимку 1932 року померла. Багато тоді померло людей по селу взимку в люті морози від голоду. Мені розповідали, що в одній сім'ї матір з'їла своїх доньку і сина. Коли зникли хлопчик з дівчинкою, її спитали, де її діти, вона нічого не відповідала, а тільки блимала голодними очима. А коли її везли до суду — померла. Це жахливо згадувати» (С. Бондаренко). «Поїли все, що було: собак, котів. Потім почали їсти пташок, збирали з гніздечок крашанки. Смерть стала звичною, вона втратила свою трагічність. Люди сприймали її як позбавлення від страждань. Сили не було ні страждати, ні плакати. Ні по дітях, ні по батьках. Померлих перестали хоронити, як бувало раніше. Сили не було копати могили. Мерців звалювали в загальну яму, ледь пригортаючи землю. Іноді трупи лежали просто на вулиці або люди приносили їх до сільради» (О. Бондар). «В нашій сотні дворів живими залишилось кілька душ. Мертвих звозили й скидали в силосні ями. Точно таке ж робилось і в інших селах. Може, десь було й легше, але про таке я не чув. Деякі сім'ї вимирали до останньої людини, навіть прізвище зникало з цього світу назавжди» (І. Булавін). «А Симоненко і Вітренко, інші комуністи кажуть, що то був неурожай. Ці люди не хочуть признати страшний голодомор. В наших селян-українців не було паспортів, бо так було вигідно Сталіну. Хто хотів утікти в

Росію, бо там голоду не було, то наших українців викидали з вагонів, і вони на рельсах помирали. Я два рази по телевізору бачила, як один генерал виступав і казав, що неправда, що був голод. І другий раз бачила, як другий генерал теж казав, що не було голоду. А чи ті генерали знають, що селянин при Сталіні отримував 4 коп. на трудовень? Чи знають про те ті, хто ходить з Симоненком на мітинги з червоними прапорами і портретами Леніна і Сталіна? Це люди, які жирували тоді і жирують тепер. З голоду ж померло більше людей, чим у Другу світову війну» (Л. Пересунько).

Чорні дії влади і страждання народу України старанно й жорстко владою й каральними органами замовчувались. «У ті роки — 1932—33-й — я ходив у 4-й клас. В школі про голод ніхто нічого не говорив. Було так поставлено, що один другому не мали права жаліться, що життя погане. Сказане про злидні зразу ж доносили в НКВД, а вночі машина ("чорний ворон") відвозила того, хто це сказав, назавжди; так був відвезений Стороженко Яків» (З. Бугай). «В 30-ті роки страшно було не тільки слово сказати, а й подумати. Здавалось, навіть за думки прийдуть ночью й заберуть. Прихований страх до сих пір залишився. Як побачу, наприклад, міліціонера, так зразу пальці починають тремтіти» (Є. Борисенко).

Знищувала людей комуністична тоталітарна система, керована Сталіним та його оточенням. «Важко згадувати. Це тепер ми знаємо, що той голод фактично був викликаний штучно, а тоді ж не відали, звідки лихо впало на голову. Бачили тільки, відчували, як щось тупе і жорстоке насунулось на всіх, якась безжалісна велетенська сила нещадно б'є, рубає без розбору, а за що?» (С. Васильєв, с. Дудчани Ново-Воронцовського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл.). К. Марченко, яка пережила голод в с. Кищенці Маньківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.), стверджує: «Як би не шматували і не перекроювали нашу історію, як би не замовчували голодомори, забороняли саме слово "голод", а за привселюдну згадку про голод нещадно карали — правду і пам'ять не знищити». «То був не природний голод, а штучно створений голодомор. Запланований він Сталіним і проведений під його керівництвом, доведений до передбачуваного ним рівня. Тому справедливо називати його сталінським голодомором, — підкреслює Г. Бевз, який пережив голод на Київщині. — Тепер багато політиків намагаються з'ясувати, чи був той голод геноцидом українського народу. То було наперед заплановане Сталіним і орга-

нізоване його сатрапами нищення мільйонів українських селян, найжахливіше і наймерзенніше сатанинське дійство». «Це був найстрашніший штучний голод. Вимирали цілі сім'ї. Батько говорив, що мертвих вже навіть не хоронять. Конка, що їздила по селу, звозила трупи в загальну яму на краю села. Їх не закопували, а просто туди скидали... То був страшний час», — говорила Г. Башмакова. А Р. Бородкіна підтверджувала: «Голод 1932 — 1933 років був не через неврожай, а тому, що у людей забрали все, що можна було забрати. Голод було створено штучно». «Я маю право свідчити, що це був геноцид, — твердить Ф. Браславець, — тобто масове знищення невинних людей... В 1944 році в Польщі, під Любліним, ми звільнили в'язнів фашистського табору смерті. Ворота відчинились, й до нас, солдатів, двинувся натовп чи то людей, чи то привидів. Попереду йшла жінка, страшенно худа, майже гола й притискувала до грудей дитинку. Я остовпів. Таких людей, обтягнутих шкірою, я вже бачив — у моєму селі в 1933 році».

Противники визнання голоду 1932 — 1933 рр. геноцидом українського народу пояснюють неможливість цього тим, що нібито українців знищували самі українці. Але це не зовсім так. Діяла «залізна» зі своїм «демократичним централізмом» вертикаль влади. Директиви, постанови, що вимагали безспірного, беззаперечного виконання щодо колективізації, розкуркулення й хлібозаготівель, ішли безпосередньо з Москви, із ЦК ВКП(б), Раднаркому СРСР, спускалися республікам, далі — областям, районам, сільрадам, які не мали права й не могли не виконувати вказівок під страхом репресій, виключення з партії, розкуркулення, арешту, висилки в Сибір чи фізичного знищення. «З того, що я пережив, усвідомив на все своє життя: штучний голодомор на Україні свідомо влаштував вождь радянсько-комуністичної імперії СРСР диктатор і душолюб Сталін. Це була його помста українським селянам за провал колективізації на Україні. Мета голодомору — знищити основу української нації — селянство та його духовний провід — інтелігенцію» (В. Чепур).

Нині, коли ми маємо солідні документальні видання та збірники спогадів-свідчень людей, які пережили страхітливу трагедію й вижили, чітко бачимо, що дані в них в основному майже повністю збігаються. Документи підтверджують свідчення. Свідчення відповідають архівним документам.

Аналіз документів центральних та місцевих архівів, свідчень людей, які пережили Голодомор і вижили, дає підстави

стверджувати, що голод-геноцид в Україні учинив тоталітарний комуністичний режим. Підписані Сталіним, Молотовим, Кагановичем, Косіором, Постишевим, Чубарем, Хатаєвичем та іншими постанови були нормативно-правовою основою творення Голодомору в Україні. Документи та свідчення підтверджують цілеспрямованість влади щодо позбавлення українського селянства харчових продуктів задля його фізичного винищення.

Відверте пограбування селян — такий був механізм творення голоду, його антилюдські засоби: насильницька колективізація, розкуркулювання, конфіскаційні хлібзаготівлі, непосильні податки, політичні репресії, неоплата праці, товарні та натурштрафи, «чорні дошки», заборона продажу хліба, заборона пересування, міграції, вивіз сільгосппродукції та ціла низка інших. Нелюдськими засобами творення голоду-геноциду Україна в 1932—1933 рр. була перетворена на цвинтар просто неба.

Як відомо, геноцид українського народу 1932—1933 рр. визнав Конгрес США, тоді ж його визнано й Міжнародною комісією юристів. Голодомор, як політику геноциду, 15 травня 2003 р. визначено в постанові Верховної Ради України. 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України, «...визнаючи Голодомор 1932—1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей», нарешті прийняла на неодноразове подання Президента України В. А. Ющенка Закон «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні». Стаття 1 Закону говорить: «Голодомор 1932—1933 років в Україні є геноцидом українського народу» [25].

Нещодавно побачило світ чотиритомне видання матеріалів Конгресово-президентської Комісії США «Великий голод в Україні 1932—1933 років» (упорядник — виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс). Передмову до видання написав С. Кульчицький. Високо оцінюючи працю, свідчення, вміщені у виданні, він окремо відзначив правдивість свідчень дітей: «Особливо вражають деталі, що на все життя закарбувалися в пам'яті свідків, які були дітьми. Таке неможливо вигадати або сфальсифікувати. Розповіді свідків Голодомору віддзеркалюють дійсність, яку ми намагаємось зрозуміти» [26].

Таким чином, і документи, і свідчення очевидців стверджують одне — голод 1932—1933 років, охоплюючи всі регіони тодішньої України, є організований геноцид українського на-

роду. Як і архівні документи, свідчення очевидців є повноцінним вартісним джерелом дослідження голоду-геноциду, його причин, перебігу та наслідків. Знаємо, що раніше, за відсутності доступу до архівних фондів дослідники посилалися саме на свідчення очевидців. І не помилилися. Адже пам'ять — найдостовірніше історичне джерело.

1. *Icaiv B.* [Голодомори в джерелах історії]. — Див.: http://www.ukrajinci.hu/arhiv/hromada_87/holod/istorija.html
2. Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / Ed. for Comm. by J. E. Mace, L. Heretz. — Washington: United States Government Printing Office, 1990. — (Текст укр. мовою); Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 год. — К., 1992. — С. 76.
3. 33-й: Голод. Народна книга-меморіал / Автори-упорядники В. Маняк, Л. Коваленко. — К.: Рад. письменник, 1991.
4. *Icaiv B.* [Голодомори в джерелах історії]. — Див.: http://www.ukrajinci.hu/arhiv/hromada_87/holod/istorija.html
5. *Ткаченко Б.* Під чорним тавром: Документи, факти, спогади. — Лебедин: ВВ «Білий лебідь» редакції газети «ЖЛ», 1994. — 464 с.; *Ругуй В.* Тричі розп'ята Тиврівщина. — Вінниця: Вид-во «Нова Книга», 2005. — 68 с.; Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення / Упорядники Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк. — К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. — 445 с.; Чорні жнива. Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (Документи, спогади, списки померлих) / Упорядник Т. Поліщук. — К.; Харків; Нью-Йорк; Філадельфія: Вид-во М. П. Коць, 1997. — 368 с.; Столиця відчаю: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі / Упорядник Т. В. Поліщук. — Харків; Нью-Йорк; Львів: Видання часопису «Березіль»; Вид-во М. П. Коць, 2006. — 416 с.; Столиця відчаю: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі / Післяслово І. Белебехи. — 2-ге вид., випр. і доп. — Харків: Оригінал, 2007. — 336 с., іл.; Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали. Свідчення / Упорядник М. Булда. — Чорнухи; К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — 480 с.; Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. — Т. 1–6 / Упорядник Ю. Мицик. — К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2003–2008. — 296 с., 450 с., 432 с., 504 с., 324 с., 692 с.; Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. За них скажемо (Голод 1932–1933 років на Чернігівщині) / Упорядник С. Реп'ях. — Чернігів: КП «Вид-во "Чернігівські обереги"», 2003. — 96 с.; Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців (Свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині) / Упорядники Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. — Чернігів: КП «Вид-во "Чернігівські обереги"», 2003. — 100 с.; Пам'ять народу неубієнна: Голодомор на Чернігівщині 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / Автор передмови Т. П. Демченко; Упорядники І. Я. Каганова, Л. В. Студьонова. — Чер-

- нігів: КП «Вид-во "Чернігівські обереди"», 2005. — 52 с.; Пам'ять народу неубієнна: «Це твій, Ясю, дід»: Старше покоління розповідає молоді про голод 1932 — 1933 рр. — Чернігів; Ніжин: ТОВ Вид-во «Аспект-Поліграф», 2005. — 72 с.; Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932 — 1933 рр. та голод 1946 — 1947 рр. на Чернігівщині / Упорядники Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. — Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2006. — 96 с.; Врятована пам'ять. Голодомор 1932 — 33 років на Луганщині: свідчення очевидців. — Т. 1 / Упорядник І. Магрицька. — Луганськ: Промдрук, 2008. — 464 с.; Великий голод в Україні 1932 — 1933 років: У 4 т. — Т. 1 — 4: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Дж. Мейс. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 838 с., 814 с., 782 с.; Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. — Кн. перша, друга / Упорядник П. Ящук. — К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1999. — 707 с., 612 с.
6. Мейс Дж. Обжинки смерти / Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. — Книга перша. — С. 13.
 7. Дзеркало тижня. — 2008. — 4 — 10 жовтня.
 8. Свідчення тут і далі з архіву автора-упорядника.
 9. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5361. — Арк. 1.
 10. Там само. — Спр. 5384. — Арк. 138, 140, 141.
 11. Там само. — Спр. 6339. — Арк. 25.
 12. Известия. — 1932. — 8 августа.
 13. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5394. — Арк. 89 — 92.
 14. Там само. — Арк. 3542.
 15. Там само. — Спр. 238. — С. 53 — 54.
 16. Там само. — Спр. 6273. — Арк. 51.
 17. РГАСПИ. — Ф. 558. — Оп. 11. — Д. 45. — Л. 109 — 109 об.
 18. Там само. — Ф. 17. — Оп. 3. — Д. 911. — Л. 42 — 42 об.
 19. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 213.
 20. Там само. — Арк. 210.
 21. Там само. — Арк. 207 — 216.
 22. Там само. — Спр. 238. — Арк. 179.
 23. РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 162. — Д. 14. — Л. 44.
 24. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 13.
 25. Слово Просвіти. — 2006. — 30 листопада — 6 грудня.
 26. Великий голод в Україні 1932 — 1933 років: у 4 т. — Т. 1: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. — К.: «Вид. дім. Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 10.

Веселова Олександра — кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна).

СВІДЧЕННЯ ПРО ГОЛОДОМОР ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ СТАЛІНСЬКИХ АКТИВІСТІВ

75-та річниця від часу великої української трагедії стимулювала інтерес до вивчення найрізноманітніших аспектів цієї воістину невичерпної теми. Тепер одній людині практично не до снаги навіть прочитати, не кажучи вже про поглиблений аналіз, значну кількість різних публікацій, дотичних до неї. Але чим більше замислюєшся над витокami і наслідками Голодомору, тим частіше з'являється відчуття, що ця тема — як дволикий Янус. І не тільки в часовому розумінні, хоча й усвідомлені чи не усвідомлені, але успадковані на генетичному рівні наслідки катастрофи будуть ще довго відчуватися в суспільному житті. Не можна допустити, щоб там, на темному, малодослідженому боці страхітливого минулого назавжди залишилися виконавці волі організаторів штучного голоду, які діяли, без перебільшення, в кожному селі. А це означає, що їх були якщо не мільйони, як їхніх жертв, то принаймні сотні тисяч.

Коли ми говоримо про Україну як постгеноцидну державу в сенсі дискурсу Дж. Мейса: «Виморення незалежного селянства шляхом суцільної колективізації на основі ліквідації куркульства як класу нейтралізувало село як головного резервуара національного розвитку» [1, 213], то мусимо розуміти, що й діяльність, воля, смаки, світоглядні цінності колективізаторів сталінського призову присутні в сучасному суспільстві, і представлені в ньому аж ніяк не поодинокими випадками. Український поет і публіцист В. Базилевський вважає, що «розпад особистості, який відбувся на наших очах, не набрав би таких патологічних форм, коли б патологія руйнації не дісталася в спадщину. Жодна влада, якою б жорстокою вона не була, не змогла б чинити репресії в тих масштабах, в яких вона робила це тоді, коли, як висловився один з умів, одна половина населення саджала за ґрати половину другу» [2, 151]. Варто заува-

жити, що цитовані міркування й історика, і літератора побачили світ одночасно — у 2003 р., коли в Україні були зроблені вагомі кроки до осмислення далекосяжних наслідків Голодомору.

Безумовно, є й інші підстави для глибшого дослідження цієї категорії «будівників комунізму». Як відомо, у світовій історичній думці нині точаться гострі дискусії з приводу того, чи можна визначити Голодомор в Україні як геноцид, чи підпадають його прояви під визначення злочину проти людства у Міжнародній конвенції, ухваленій ООН 9 грудня 1948 р. Проблема «локальних виконавців» належить до підставових питань, але досліджена досить слабко [3, 13].

Не можна сказати, що тема перебуває поза увагою українських учених. Питання про статус сільських активістів, їхню роль у здійсненні колективізації, розкуркуленні, «хлібовикачці» та настанні штучного голоду, вплив на тогочасні суспільні процеси постійно цікавило істориків [4; 5; 6]. Три перших параграфи розділу «Державні органи влади та РСЧА в роки Голодомору» узагальнюючої колективної монографії про голод 1932—1933 рр. присвячені аналізу діяльності типових різновидів тодішніх «верхів» [7, 598—629]. Достатня кількість літератури дала змогу здійснити й історіографічний аналіз праць [8; 9; 10; 11]. Зокрема С. Дровозюк підкреслив: згідно з оцінками дослідників, «впливає висновок, що відбір "активістів" для здійснення репресивної політики здійснювався саме за морально-психологічними ознаками» [9, 366].

І все-таки доводиться констатувати, що найнижча ланка виконавців досліджена мало. Тоді, коли про «творців» Голодомору написано чимало [12; 13], представники низів владної вертикалі зрідка потрапляли до партійно-державних документів, проте саме вони безпосередньо контактували з селянами і досить часто сприймалися останніми як головне зло. Річ у тім, що через майже повну відсутність засобів масової інформації хлібороби небагато знали про вище партійно-державне керівництво. У цьому контексті показовим є одне місце із численних свідчень очевидців. «Мій старший брат згадує, — писав відомий український краєзнавець П. Ротач, — як весною 33-го йшов він із батьком із Талалаївки і як батько сказав: "Ось до чого Сталін довів, а самого, мабуть, пара коней не потягне" (тоді про "вождя" не було ніяких відомостей, і вони, голодуючи, уявляли його саме таким, як уявлявся батькові)» [14, 2 червня]. Можна припустити, що й значно нижчі за рангом керів-

ники були мало відомі широкому селянському загалу. Але про тих, хто приходив вилучати хліб, знущався над батьками, пам'ятають і тепер селянські діти, які самі давно вже стали дідусями й бабусями.

Метою нашого повідомлення є відтворення шляхом виділення типових ознак колективного портрету активістів сталінського призову, які безпосередньо здійснювали розкуркулювання, проводили викачування хліба і всього продовольства, залякували селян, змушуючи їх записуватися в колгосп — одним словом, стали тими руками партійної верхівки, які не боялися забруднитися людською кров'ю. Головним джерелом дослідження стали опубліковані свідчення очевидців їхніх злочинів.

Поява принципово нового для української історичної науки корпусу джерел припадає на початок 90-х рр. ХХ ст. Тоді майже одночасно вийшли друком: у Вашингтоні — тритомник з 206 інтерв'ю з українцями, котрі пережили голод, упорядкований Дж. Мейсом та Л. Герецом [15], а в Києві — Народна книга-меморіал «33-й: Голод» Л. Коваленко та В. Маняка з 1000 аналогічних свідчень [16]. З тих пір коло цих специфічних джерел стрімко зростає. Чимало їх розкидано по сторінках центральної та місцевої періодики, що суттєво ускладнює запровадження текстів до наукового обігу. У середині 90-х рр. з'явилися збірки свідчень, укладені із розповідей людей у межах одного або декількох районів однієї області [17; 18; 19]. З появою цих видань, на нашу думку, настав новий етап у збиранні й дослідженні свідчень. Справа не лише в кількісному зростанні підтверджень наявності злої волі у влади в її аграрній політиці. Не менш важливим є вихід упорядників на якісно вищий рівень подачі матеріалу. Він охопив усі суспільно значимі явища і висвітлив їх в органічному поєднанні з долею конкретної людини. Деяко іншим шляхом пішов професор Києво-Могилянської академії о. Ю. Мицик. Він залучив до записування свідчень студентів. На сьогодні маємо вже 5 томів розповідей людей про ті страшні роки з усіх регіонів України, включно з тими, що тепер мешкають у далекому зарубіжжі [20; 21; 22; 23; 24].

На Чернігівщині перша збірка свідчень побачила світ у 1993 р. [25]. Вона привернула увагу фактами жахливого знущання над людьми, відвертим засудженням сталінізму з боку респондентів, непримиримістю до його проявів.

Ці ж матеріали перевидали в започаткованій 2003 р. серії книг про голодомор на Чернігівщині «Пам'ять народу неубісн-

на». На сьогодні вийшло 10 випусків. Цікаві матеріали оприлюднені у книзі В. Нолла «Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури» [26]. Варто згадати добрим словом і доробок С. Горобця — збірник матеріалів про голод у селі Петрушин Чернігівського району [27]. Виданий у 2005 р. бібліографічний покажчик подав 221 назву публікацій, які містять інформацію про голод на Чернігівщині [28], значна частина їх стосується якраз свідчень. За останні роки кількість публікацій майже подвоїлася.

Підбиваючи підсумок, можна стверджувати, що в декількох десятках видань міститься приблизно 1100 більш-менш розгорнутих свідчень про колективізацію, розкуркулення і Голодомор на теренах сучасної Чернігівської області. В абсолютній більшості з них прямо зачіпається питання про виконавців. На нашу думку, вже склалася критична маса достовірної інформації про те, як формувався сільський актив — пряме породження колгоспного будівництва, як він діяв стосовно селян, як співвідносився із низовою ланкою радянської управлінської вертикалі — колгоспно-радгоспним керівництвом. Не менший інтерес викликає і ставлення до них людей. У ньому віддзеркалюється народна оцінка всієї політики сталінського тоталітарного режиму стосовно села.

Природно, що саме вона покликала до життя активістів. «Штучне розпалювання соціальної напруженості несло в собі небезпеку підриву відновлених під час НЕПу продуктивних сил сільського господарства. Компартійна верхівка йшла на це свідомо, бо її метою було масове насадження колгоспів як необхідного елемента командної економіки. <...> Експропріація куркулів повинна була здійснюватися не тільки державою, а й самими селянами, в іншому випадку втрачався її показовий характер», — зазначив С. Кульчицький [29, 41]. Це означає, що «зверху» планувалося й залучення та заохочення певних представників селянства до виконання нового відповідального завдання партії. «І прийшло в мову, — наголосила Л. Коваленко, — наводячи жах на людей, ще й таке слово — **активіст** [виділення автора. — Т. Д.]. А ще до того ринули на селянські обійстя юрби визискувачів, затуманених революційною фразеологією і підохочуваних деспотичним режимом сталінщини» [16, 16].

Масова поява активістів збіглася з розкуркулюванням. Звичайно, в кожному селі були незаможники, часто об'єднані в КНС, демобілізовані з лав Червоної армії, зрештою, люди, незадоволені своєю долею і вже тому заздрісні, ображені на

цілий світ, дуже часто бідні і мало поважані односельцями. Приблизно такими ж виглядають при ближчому розгляді і так звані «двадцятип'ятитисячники», яких свого часу безмірно прославляла радянська пропаганда. Існує цікаве спостереження щодо червоних партизан, які теж увійшли до їхнього кола. «Після закінчення громадянської війни слово "партизан" було якогось презирливого значення, — зазначається у відомому діаспорному збірнику. — Всякі неполадки в державних установах називалися "партизанщиною". Кожного пияка або волоцюгу називали теж "партизаном". Але після XV партз'їзду ситуація раптом змінилася; компартія і уряд у Москві, шукаючи кадрів для виконання розбійницьких постанов з'їзду, поставили свою ставку саме на колишніх червоних партизанів та на інших подібних покидьків, яких стали підносити та вихвалити за "героїзм" у завоюванні Жовтневої революції і т. д. Саме з таких головорізів змобілізували 25-тисячну зграю й кинули на села громити й карати безвинне й незахищене селянство» [30, 122]. Справедливості ради треба відзначити, що далеко не всі червоні партизани подалися в активісти. Дехто з них, як це було на Чернігівщині, підняв повстання проти радянської влади, коли у їхніх селах почали колективізацію [31, 25–30].

До українського села з січня 1930 р. прибуло 5720 осіб з числа робітників, направлених очолити колгоспне будівництво. Потім відбулося ще декілька наборів. Загальна кількість надісланих із міст осіб досягла приблизно 10 тисяч. Сучасна українська історіографія не визнає однозначно негативної ролі двадцятип'ятитисячників, вважаючи, що «чимало з них залишили помітний слід в історії колгоспного села», але й не відкидає звинувачень щодо їхньої некомпетентності, байдужості й корисливості [7, 390]. Проте до певної пори їхні руки були зв'язані, можливості обмежені. Про таку «морально й інтелектуально напівосвічену верству» писав Р. Конквест. «У будь-якій країні, — підкреслив учений, — безперечно, подібуються елементи, що психологічно завжди готові до відповідного моменту й відповідного режиму. Ментальність Айхмана існувала в Німеччині, сказати б, у дрімотному стані, аж поки прийшов Гітлер» [32, 101].

Важко стверджувати, що ментальність радянських аналогів перебувала в надто вже «дрімотному» вигляді, бо радянська влада завжди націлювала і закликала до класової боротьби зі всілякою «контрою», буржуями, поміщиками, глитаями, і кінця краю цим «ворогам» не видно було. Але їхній час настав з

початком першої хвилі розкуркулення. Численні свідчення підтверджують, що ця жорстока акція чинилася руками спеціально підібраних, не обтяжених совістю і хоча б якимись моральними принципами люмпенів: «Прийшли активісти, борщ з'їли, вареники теж забрали, понапихали у кишені. З собою нічого не дозволяли брати. Брат торбинку квасолі взяв, відібрали її, штовхнувши його у сніг, — розповіла мешканка с. Липове Талалаївського району М. А. Арсієнко» [33, 75]. У цьому, типовому, описі самого акту розкуркулення привертає увагу й те, що респондентка добре знала імена активістів, і їхню зажерливість та дріб'язковість, і прагнення показати свою вищість.

Уже на етапі боротьби з куркулями проявилися ті риси цих новітніх господарів села, які потім, в умовах голодування, розквітла буйним квітом: надмірна і нічим не виправдана жорстокість (розвалювали піч у хаті взимку), схильність до привласнення награваних речей, лайки, побиття, залякування. Причини ж записування людей у куркулі були найрізноманітніші: так, І. П. Лисиця із с. Блистова Менського району пригадав, що родину його однофамільця вигнали з хати, бо він мав «пофарбованого воза» [33, 49].

Дані аналізу свідчень незаперечно доводять, що люди, які навіть дітьми пережили розкуркулення, ніколи його не забували. У суто людському вимірі це було страшне дійство. Цікаво, що про якусь економічну чи політичну доцільність масової акції у свідченнях не йдеться. Зрідка вчитель-пенсіонер може пригадати, що це була політика задля здійснення індустріалізації, щоб нагодувати робітників, але на перше місце виходили зовсім інші фактори: втрата батьків, домівки, непевність, страх, приниження і почуття голоду, яке переслідувало тодішніх ізгоїв задовго до початку голодування.

Ті селяни, які були совісніші, боялися йти до колгоспу ще й тому, щоб їх не примушували брати участь у таких діях. П. С. Радченко (с. Нехаївка Коропського району) розповів, що його батько, 1881 р. н., казав: «Як запишуть у колгосп, то пошлють куркульські хати розкидати, а це не по моему характерові» [33, 26]. І ще один висновок можна зробити, виходячи з цих розповідей. Селяни, принаймні, частина їх, вже давно, ще в роки колективізації зрозуміли, що цькування куркулів робилося з метою загнати селян до колгоспів. Ф. П. Костирко (с. Звеничів Ріпкинського району) зафіксував у пам'яті розмову свого батька з головою колгоспу сусіднього села: «Запам'я-

талась засторога гостя: "Якщо ти, Павле Івановичу, не вступиш до колгоспу, тебе і твою родину спіткає доля тих, кого уже розкуркулили"» [34, 68].

У цих розповідях, де колгоспи трактуються як зло, а ті, хто зганяв туди селян, як його конкретні носії, повністю відсутні свідчення про ідейних борців за «соціалістичну перебудову села». Є дані, що такі настрої оволоділи певною частиною міських мешканців. Л. Копелев пригадував: «От я був з таких хлопців, які вірили, що село треба потрусити, щоб вони віддали хліб. <...> що вони відстали, що вони тримаються за свою власність, що вони не шкодують робітників. <...> Вони не цікавляться загальними проблемами будови соціалізму і п'ятиріччя» [24, 74]. Подібна фразеологія, характерна для газетних шпальт, документів різних владних структур, у лексиконі селянських дітей не прижилася, хоча вони теж ходили до радянської школи, щоправда, недовго і без особливих успіхів у навчанні.

Природно, що й надіслані «двадцятип'ятитисячники» і свої, доморослі, колективізатори склали кістяк найнижчої ланки радянської номенклатури — колгоспного керівництва. Його представники примушували рядових колгоспників до праці, контролювали її, оцінювали результати, здійснювали виплати, тобто перетворилися на справжніх вершителей долі селян. Згідно зі статистичними даними, в березні 1931 р. в Україні нараховувалося 33 633 колгоспи, які об'єднували 2,9 млн селянських дворів, тобто 61 % [35, 200]. На Чернігівщині процес колективізації ще не зайшов так далеко, але створювали колгоспів багато. У великому селі Жадове Семенівського району їх було засновано аж 12 [36, 68]. А це означає, що й колгоспного начальства було достатньо. Боротьба з куркулями залишалася для його представників першочерговим завданням — нарівні з «битвою за хліб». І те, й інше дуже часто виливалося у жорстоке переслідування селян, особливо одноосібників, хоча й колгоспникам теж діставалося. Судова влада зрідка, але все ж притягувала до відповідальності тих колгоспно-сільських активістів, чия бурхлива діяльність вже перетнула межу, за якою розпочинається злочин. Про звірства активістів с. Вовчок (тепер Козелецького району) згадується у книзі відомого чернігівського публіциста В. Шкварчука. Прокуратура нарахувала понад 60 епізодів тортур над односельцями. Але покарання, яке б відповідало важкості злочину, вони, звичайно, не зазнали [37, 36–37]. Також оприлюднені документи про «дикі злочини» колгоспного керівництва із с. Яблунівки Прилуцького

району — Коваленка, Левченка, Варченка (ініціали відсутні), за що вони отримали аж по три роки ув'язнення. Яким же було обурення потерпілих, коли вони незабаром зустріли у Прилуках своїх катів на волі [38, 68—74]. Розповідь колишнього мешканця с. Яблунівки М. Науменка, 1901 р. н., конкретизує і поглиблює наше уявлення про суть вищеназваних «диких злочинів». На запитання, чи знає респондент прізвища людей, котрі розкуркулювали його батька, він відповів: «Це був голова сільської ради Коваленко Микола, а його помічник був Бондар Нечипор. Тоді, коли вони забрали батька й розстріляли, забрали тьотю, батькову сестру, Мар'яну, розстріляли, а нас, прийшли за пару неділь, викидали з хати. Викинули хлопчика мого брата, Альоша називався, <...> три роки він мав од роду» [15, в. 3, р. 1514]. Ще один характерний приклад радянського судочинства, в якому теж фігурують активісти. У березні 1932 р. Київський окружний суд у м. Городні розглядав справу матері та сина Овчарів. У селян викликало природне обурення «вилучення» (так делікатно названо грабунок) сільським активістом П. Чехом — бригадиром з «виконання різних політично-господарчих кампаній» — «деяких речей та одягу із скрині». Суд поспішив виправдати грабіжника, заявивши, що це зроблено «за невиконання твердих завдань по хлібозаготівлі». Стара мати лаяла бригадира, а коли в нього підпалили клуню, то звинуватили Овчарів [39, 433—434].

Ось так діяла радянська судова система: вона виправдовувала будь-які злочини, вчинені «своїми», і була нещадною до «класово чужих елементів». Навіть у випадку, коли «хлібовикачка» перетворювалася на кривавий терор з боку сільських активістів, жертвами якого ставало населення цілих сіл, і судова система мусила хоч якось реагувати на ці злочини, вироки були напрочуд м'якими, а, до того ж, часто-густо й не виконувалися. Безумовно, така судова політика стимулювала злочинну діяльність активістів усіх мастей, створювала у них ілюзію безкарності, всевладності та вседозволеності.

Наскільки такі настрої відповідали планам «верхів», чи присутній тут елемент свідомого насаджування терору в селі? Відсутність системних досліджень не дає змоги чітко відповісти на це питання, але важко повірити й у те, що керівні органи нічого не знали про випадки тортур, убивств, грабунків, які чинилися під прикриттям хлібозаготівельних акцій чи розкуркулювання. А якщо знали, то який мали зиск? Російський дослідник історії Другої світової війни М. Солонін писав із цього

приводе: «Масові репресії 1929 – 1933 років поряд з простими, прозаїчними “господарчими” завданнями <...> мали на меті і розв’язання однієї досить складної проблеми. Новий правлячий клас був зверху донизу наповнений людьми, які мали особистий досвід <...> організації повстань, переворотів, партизанських загонів, червоно-зелених гвардій тощо. Цей досвід і ці люди не могли не турбувати партійну верхівку. І тільки після розкуркулення, колективізації, голодомору Сталін і компанія змогли полегшено зітхнути. Тепер вони знали — для “активістів”, які вигрібали кашу-затируху із казанка у голодуючих, дороги назад, до пограбованого народу, уже нема і не буде ніколи. Пов’язані круговою порукою безмірного злочинства, вони тепер могли тільки покірно плестися вздовж звивистої “лінії партії”» [40, 430–431].

Загалом очевидно, що неприкрита, цинічна жорстокість у цілому відіграла свою роль: селяни, які не були готові до організованої відсічі системі, котра зазіхала не лише на їхню власність, а й на саме існування, були залякані, кожний прагнув сховатися під ненадійним дахом своєї оселі. Зауважимо, що панування активістів почалося з кінця 1929 – початку 1930 р. і не закінчилося 1933 р. Картина, що зафіксувалася в пам’яті С. Д. Чепели (с. Перебудова Ніжинського району): «Ходили по селу члени комітету бідноти на чолі з головою сільради групами по 10–15 чоловік з лопатами та штрикачами. Усе, що знаходили, описували і забирали, іноді крали. Пам’ятаю, йде бригада по селу, а всі у вікна з переляком дивляться, до кого підуть, там зразу чути крики і плач» [25, 61], — не втрачала своєї актуальності тривалий час. Проте свого апогею чорні справи активістів досягли, поза всяким сумнівом, наприкінці 1932-го та на початку 1933 р. Інтенсивність заходів місцевої влади у здійсненні хлібозаготівель повністю залежала від вказівок керівних інстанцій.

Під диктовку Молотова 18 листопада 1932 р. була ухвалена постанова ЦК КП(б)У, а 20 листопада — постанова РНК УСРР. Обидві постанови мали однакові назви «Про заходи до посилення хлібозаготівель». Місцева влада зобов’язувалася організувати вилучення у колгоспів, одноосібників і робітників радгоспів хліба, розкраденого під час косовиці й обмолоту. Виявити «розкрадений» хліб можна було тільки обшуком. «У випадку, якщо хліба під час обшуку не знаходили, на боржників накладалися натуральні штрафи. У згаданих постановах ішлося тільки про натуральні штрафи м’ясом, салом і картоплею.

<...> Обшуки спочатку були епізодичними, а після новорічної телеграми Сталіна керівникам УСРР стали систематичними й охопили всю територію республіки» [29, 60–61]. Створення додаткових сил для атаки на селян було проведено директивною ЦК КП(б)У від 11 листопада «Про заходи боротьби з куркульським впливом у колгоспах і в сільських парторганізаціях», що зобов'язувала до 1 грудня створити в Україні не менше 1100 буксирних бригад, з них — 100 на Чернігівщині [5, 338]. У діяльності членів цих бригад і знайшли своє уособлення увесь жах, беззаконня, цинізм, нелюдська жорсткість, з якими було здійснене вилучення вже не хліба чи картоплі, а всього їстівного, що було приховане по селянських дворищах. «Пам'ятаю, під'їхала до двору підвода, стрибнули дві жінки з воза і зразу полізли в погріб. Повибирали всю картоплю, все зерно і все, що там було. Тоді по селу забирали все, що побачать, нічого не залишали. Чому так було — ніхто не знав. Кажали, що така влада і що то було спеціально. Вони свої права показували, що такі сильні, а ми, простий народ, — ніхто і не маємо права. Коротше кажучи, знущалися з людей», — з боєм згадувала мешканка с. Шуляки Козелецького району О. Я. Хоменко [34, 27–28]. Саме під таким кутом зору, як щось глибоко вороже інтересам селянства, моральним приписам, яких тоді дотримувалися, сприймала абсолютна більшість сільського люду дії активістів. Це їхнє сприйняття успадкували й діти, які у ранньому віці дізналися, що таке радянська влада. Син репресованого хлібороба, чернігівський краєзнавець, мешканець с. Мощенка Городнянського району М. І. Євсієнко писав свого часу: «У пам'яті народній міцно засіли картини дикого свавілля і беззаконня. Не витравлюються вони замовчуванням, боєм відзиваються й досі» [41].

Ставлення людей до активістів усіх мастей, включно з «буксирними бригадами» та сумнозвісною «червоною мітлою», сільрадівськими виконавцями, членами комсомольських осередків, попри окремі згадки, що хтось когось попередив, не видав, залишив трохи борошна чи торбинку пшона, загалом вороже. Довгий синонімічний ряд їхніх назв, які водночас є і влучними характеристиками, демонструють непримиренність і непростощеність злочину, вчиненого щодо людей. Для сільського соціуму це — «босота», «дармоїди», «голота», «ледачі», «грабіжники», «шантрапа», «пройдисвіти», «перевертні», «хулігани», «штихарі», «банда», «гультіпаки», «кровопивці», «нелюди», «нехристі з сільради», «паразити», «підлабузники»

«опричники», «хліботруси», «виродки», «шайка горлохватів» і навіть «собаки» та «придурки».

Проте найстрашніше враження справляють записи, де для цих виконавців державної волі не знайшлося навіть лайливого іменника: «прийшли й забрали» — як уособлення якоїсь зловісної і в той же час безликої сили. Можливо, тут виявилася природа «знеособленого індивідуума, що широко зустрічається в письмових свідченнях очевидців, вражених підлістю, убозством, банальністю тих, хто завдав їм страждань, умертвляв...» [42, 64]. Причому не йдеться про те, що люди не запам'ятовували прізвищ, навпаки, у багатьох свідченнях вони фігурують. Л. І. Охріменко (Шовкун) із с. Припутні Ічнянського району, назвавши поіменно активістів з м. Ічні, які грабували дім її батьків, сказала: «Якби знала, де вони поховані, то і пам'ятники б їм порозбивала» [23, 245]. У цьому незвичному для літньої жінки побажанні — вищий ступінь ненависті, яку не могла подолати навіть смерть виконавців. Імовірно й те, що респонденти, добре знаючи, що зло не покаране, інтуїтивно не хотіли і через багато років називати «буксирів» людьми. Це спостереження пояснює, чому зі свідчень важко вичленити конкретну інформацію щодо вікового, статевого, національного складу учасників бригад. Зрідка з'являються у текстах якісь комсомольці, «дві єврейки», які щупали вміст ступи, чи немає там зерна [34, 59], але в цілому переважає відчуження і байдужість, несприйняття активістів як людей, гідних запам'ятовування. Натомість назавжди залишився тільки осуд їхньої діяльності.

Варто зазначити, що селяни фіксували «своїх» і «чужих», до останніх належали, як правило, прислані з міста, райцентру, МТС уповноважені. «У 1932 р. в село прислали уповноваженим Отаманського. Людина чужа, жорстока, він виконував усі розпорядження, що приходили з району, області. Йому байдуже було, що прирікали на голодну смерть дітей, відбираючи останні запаси, лиш би виконати план хлібоздачі», — так виглядає типове свідчення про прибулих експропріаторів [43, 45]. Відтак із цього виду джерел важко вилучити інформацію щодо національної приналежності «чужих». Вони, як і «свої», сільські, сприймалися як грабіжники, насильники, мародери. А у такої категорії, як відомо, національності немає: кожен народ має своїх негідників.

Розповіді сільського люду можуть слугувати невичерпною ілюстрацією до тези, що забирали практично все майно, що

впадало в око активістам. Мешканець с. Брусилів Чернігівського району М. В. Скрипко згадував: «Хліб забрала бригада, особливо лютували Сулими. Одежину, де ліпшу, теж забирали собі. У сестри були гарні, вовняні хустки. Сулим їх собі забрав. Вони трохи здавали державі з вилученого, а здебільшого забирали собі» [33, 91]. Речі ставали предметом продажу на «торгах», де перевагу віддавали знову ж таки активістам, або й просто привласнювалися без будь-яких докорів сумління. Моя мати розповідала: «Пішла на річку прати білизну. А поруч зі мною мої ж рушники пере полюбовниця "активіста", який грабував селян», — теж характерна риса доби [41].

Уже йшлося про те, що панування активістів в українському селі тривало кілька років. 1933-й додав лише декілька завершальних штрихів до всевладдя беззаконня, нелюдської жорстокості й самоуправства. Того страшного року масово появились так звані «об'їждчики» — наглядчі за полями та збирачі й возії трупів. Останні взагалі, через свої специфічні обов'язки, майже не потрапляли на сторінки офіційного діловодства, а відтак і в поле зору істориків. Тим часом, вони стали невід'ємною ознакою тогочасного побутування села та міста й набули у свідомості очевидців моторошних ознак. Мешканець м. Бахмач В. О. Бондаренко згадував: «"Людей не записували і не рахували", — розказував Сергій Гаврилович Савенко, що перевозив тисячі людей. Савенко був такою людиною, що міг і живими скидати людей у ями» [44, 23]. Питання про належність цих новітніх харонів до сільських активістів залишається відкритим. Є деякі відомості, що їм платили хлібом, і ця обставина була вирішальною при виборі заняття. У будь-якому випадку їх породив Голодомор, тому свій осуд і страх респонденти поширювали й на них.

Функції об'їждчиків були стовідсотково ворожі інтересам людей, а самі вони відбилися у спогадах як безжальні істоти, що стояли на перешкоді виживанню. Вони внесли свою частку в масовий терор, розв'язаний проти селян. Розповідь мешканця с. Велика Загорівка Борзнянського району М. І. Мельника переконливо засвідчує їхню роль: «...поля стерегли, стежили, щоб ніхто нічого не крав. Били нас, дітей, пльотками. Об'їждчик так мене побив, що в трьох місцях шкура полопалася. А дорослим на поле не можна було потикатися, бо давали 10 років тюрми або убивали на місці. Дядька Степана убили за те, що пішов збирати пшеницю» [45, 10].

Окрім того, цей сюжет виводить ще на один зловісний аспект голодоморних жахів — масові вбивства, які чинили активісти усіх мастей. Вміщені у датованій 26 червня 1933 р. довідці заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона «Про випадки самосудів у районах України» дані неспростовно підтверджують свідчення людей. Так, у с. Рижики Чернігівського району у травні 1933 р. «за ініціативою групи активістів колгоспів були проведені обшуки у 7 бідняків одноосібників», запідозрених у викопуванні картоплі. 5 чоловік забили у клуні «кіллям і залізними прутами», наступного дня розшукали тих двох, котрі сховалися, і теж убили. «Ініціаторами і учасниками самосуду були 9 активістів-колгоспників» [39, 562].

Взагалі у свідченнях людей часто знаходимо інформацію про побиття, інколи до смерті, жінок, дітей, старих. Часто так чинили тоді, коли «добровільно» не віддавали майно та продукти: старого глухого діда безжално переїхали підводою, коли вивозили із подвір'я награване [46]. На цьому тлі уже не виглядає чимось надзвичайним і убивство заради розваги. Такі випадки теж були непоодинокими. М. А. Єременко (с. Кобижча Бобровицького району) розповіла, як їхню сім'ю розкуркулили, вигнали з хати, а потім активісти ще й повкидали нещасних дітей у річку: «Один пояснив: "Все одно вам хана! Навіщо комусь клопоту завдавати з похованням?" З криками "Рятуйте!" мама витягувала з річки дітей. Ваня, найменшенький, захлинувся. Мама закопала його під грушею» [25, 24]. Постає питання, чи всі активісти мають нести принаймні моральну відповідальність за численні злочини, скоєні за час свого неподільного панування? Можна припустити, що частина відсіялася, коли переконалася, до яких брудних справ їх примушували. Залишилися при виконанні тільки ті, хто знаходив утіху в грабунках, приниженні, насильстві.

На основі численних свідчень вимальовується узагальнений портрет активістів доби колективізації та Голодомору як найнижчої ланки радянської номенклатури. За фасадом «беззавітного служіння» справі соціалістичного будівництва приховувалися зовсім інші установки, й односельцям у цілому, і жертвам їх реалізації вони були досить зрозумілі. Для них та їхніх дітей, які свої свідчення про ті часи часто будують на розповідях батьків і старших родичів, активісти — це люди, не здатні до господарювання на землі, а тому вони прагнуть скористатися плодами праці інших.

До числа активістів добиралися жорстокі, агресивні особи, які відкрито нехтували законом Божим і моральними приписами тогочасного села. Вони не здатні до співчуття, сімейні обов'язки у них розвинуті слабо. Натомість активісти відзначаються нахилом до крадіжок, пияцтва, розпусти та подібних пороків. Багато з них керувалися корисливими мотивами, відзначалися жадібністю і зуміли збагатитися за рахунок мародерства та махінацій з колгоспним та «куркульським» добром.

Назагал активісти — люди недалекої, неосвічені, нерозумні, бо не спромоглися передбачити навіть очевидні наслідки своєї злочинної діяльності. Поміж них переважали особи з деструктивними нахилами, не здатні до творчої праці.

Дехто з тих, хто тероризував селян, відзначався відхиленнями фізичного чи психічного порядку і своєю неповноцінністю прагнув компенсувати владою над людьми, виявляючи особливу нещадність, що межувала із садизмом.

Головне у їхній функціональній ролі в тодішньому сільському соціумі — виконання з різних мотивів вказівок, настанов, циркулярів, що надходили згори, тобто чужої волі.

Нині вже оприлюднено колосальний масив документів, написано чимало праць, щоб кожний не заангажований ідеологічно громадянин зрозумів, звідки надходили накази, які привели українське село до голодової катастрофи. Книгу статей С. Кульчицького, опублікованих у газеті «День», не випадково названо «Чому он нас уніщожал? Сталин и украинский Голодомор». Вся її доказова база спрямована на підтвердження висновку, що «Кремль поставив українських селян на межу і за межу смерті спочатку конфіскацією хліба, а потім — всього незернового продовольства» [47, 198].

Керівництво УСРР виступило у ролі слухняних виконавців. «Не можна вважати, — писав В. Нікольський, — що С. Косіор, П. Постишев, В. Чубар, Г. Петровський та інші українські можновладці були безпосередніми організаторами голодомору — це документами не доведено. Але слухняне виконання вказівок Москви, пасивність, безініціативність, відсутність оперативного реагування на біду, бездушне ставлення до явних фактів голодування населення, намагання вирішувати питання суто бюрократичними рішеннями, перекладання відповідальності на інших, чекання вказівок зверху, все це, безперечно, лежить на їх совісті» [48, 93]. Ця, безумовно, суттєва обставина не зменшує їхньої вини. М. Попович однозначно вказав на витоки такої настанови: «Фанатична готовність переступити

через гори трупів, через трупи цілих поколінь, зв'язаних із минулим і тому *не гідних жити* [виділено автором. — Т. Д.] пояснює виняткову жорстокість тих людей старого більшовицького гарту, які стали активними провідниками сталінської політики» [49, 329].

На найнижчих щаблях правлячої піраміди стояли «найдіяльніші учасники більшовицьких соціальних експериментів» [9, 361], ті, кого узагальнено називають активістами. Їхніми руками здійснювалися злочинні вказівки. Досить швидко вони відчули себе панівною силою і використали ситуацію для особистого збагачення, помсти, задоволення своїх нищих бажань і наруги над іншими. Те, що серед них були, безумовно, і люди випадкові, особисто порядні, зрештою, залякані й мобілізовані силою — не робило погоди. Не вони визначали обличчя і якісні характеристики цієї категорії сільських верхів. У народній пам'яті закарбувалися жорстокість, бездушність, звірства низових виконавців, які робили умови виживання особливо нестерпними. Саме вони народним судом визначаються як безпосередні винуватці бідівань, принижень, страждань, мученицької смерті мільйонів людей.

1. *Мейс Дж.* Україна як постгеноцидна держава, або Як успадковані від СРСР структури блокують будь-які реальні реформи // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірн. наук. праць. — К., 2003. — Вип. 7: Спеціальний. — С. 211 — 226.
2. *Базилевський В.* Холодний душ історії: Есеї, статті. — К., 2008. — 680 с.
3. *Портнов А.* Теорія геноциду перед викликом Голодомору // Критика. — 2008. — Ч. 5. — С. 11 — 13.
4. *Бем Н.* Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірн. наук. праць. — К., 2004. — Вип. 10. — С. 250 — 284.
5. *Веселова О.* Геноцид українського народу голодомором 1932 — 1933 рр.: призвідці та засоби творення // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірн. наук. праць. — К., 2004. — Вип. 11. — С. 332 — 342.
6. *Угог О.* Деформація національно-історичної пам'яті українського народу: 1920 — 1930 роки // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін. — К.; Нью-Йорк, 2003. — С. 237 — 246.
7. *Голод 1932 — 1933 років в Україні: причини та наслідки.* — К., 2003. — 888 с.
8. *Дровозюк С.* Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932 — 1933 рр. в українській історіографії // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф.,

- Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін. — К.; Нью-Йорк, 2003. — С. 295—305.
9. Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20—30-х рр. в українській історіографії // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірн. наук. праць. — К., 2003. — Вип. 9. — С. 360—372.
 10. Дровозюк С. Селянський самосуд 1917—1930-х рр. ХХ ст. як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірн. наук. праць. — К., 2004. — Вип. 10. — С. 284—293.
 11. Дровозюк С. Соціально-політичні настрої українського селянства у 20—30 рр. ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірн. наук. праць. — К., 2004. — Вип. 12. — С. 70—83.
 12. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К., 2001. — 399 с.
 13. Марочко В. Творці Голодомору 1932—1933 рр. — К., 2008. — 61 с.
 14. Ротач П. «В 33-му году...» // Трибуна хлібороба (Талалаївка). — 1993. — 2 червня; 5 червня.
 15. Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / Ed. for Commiss. by J. E. Mace and L. Heretz. — Washington, D.C.: U.S. Government Printed Office, 1990. — V. 1—3.
 16. 33-й: Голод; Народна книга-меморіал / Упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. — К., 1991. — 582 с.
 17. Чорні жнива: Голод 1932—1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (документи, спогади, списки померлих) / Упоряд. Т. В. Поліщук. — К.; Харків; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997. — 368 с.
 18. Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах / Автор-упоряд. П. Ящук. — К; Нью-Йорк, 1999. — Т. 1. — 705 с.; Т. 2. — 611 с.
 19. Голодовка: 1932—1933 роки на Переяславщині: свідчення / Упоряд. Ю. Авраменко, В. Гнатюк. — Переяслав-Хмельницький; К.; Нью-Йорк, 2000. — 445 с.
 20. Український голокост. 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. о. Ю. Мицик. — К., 2003. — 296 с.
 21. Український голокост. 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив: У 3 т. / За ред. о. Ю. Мицика. — К., 2004. — Т. 2. — 443 с.
 22. Український голокост. 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив [У 10 т.] / За ред. о. Ю. Мицика. — К., 2006. — Т. 3. — 432 с.
 23. Український голокост. 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. о. Ю. Мицик, Л. Іванникова. — К., 2007. — Т. 4. — 504 с.
 24. Український голокост. 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив / За ред. о. Ю. Мицика, І. Винницької. — К., 2008. — Т. 5. — 332 с.
 25. За них скажемо (Голод 1932—1933 років на Чернігівщині): Збірник / Упоряд. С. Реп'ях. — Чернігів, 1993. — 128 с.
 26. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури. — К., 1999. — 559 с.

27. *Горобець С. М.* Петрушин за часів голодомору 1932 – 1933 років: Документи. Матеріали. Спогади. – Ніжин, 2005. – 184 с.
28. Пам'ять народу неубієнна: Голодомор на Чернігівщині 1932 – 1933 рр.: Бібліографічний покажчик / Ред. П. В. Грищенко. – Чернігів, 2005. – 52 с.
29. *Кульчицький С.* Проблема колективізації сільського господарства в сталінській «революції зверху» // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірн. наук. праць. – К., 2004. – Вип. 12. – С. 12 – 69.
30. Злочин / Упоряд. П. Кардаш. – К.; Мельбурн, 2003. – 554 с.
31. *Шкварчук В.* Бунт землі (Художньо-красознавча праця на архівному матеріалі). – Чернігів, 1994. – 64 с.
32. *Конквест Р.* Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Пер. з англ. – К., 2003. – 371 с.
33. Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – 100 с.
34. Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932 – 1933 рр. та голод 1946 – 1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – 92 с.
35. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – К., 2006. – Т. 2. – 655 с.
36. Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932 – 1933 рр. та голод 1946 – 1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2006. – 96 с.
37. *Шкварчук В.* Голодомор 1932 – 1933 годов на Черниговщине (Историко-публицистическое исследование). – Чернигов, 1999. – 100 с.
38. *Сергійчук В.* Як нас морили голодом. – 2-ге вид., доп. – К., 2003. – 252 с.
39. Колективізація і голод на Україні 1929 – 1933: Збірник док. і матеріалів / Упоряд. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. – К., 1992. – 732 с.
40. *Солонин М.* 22 июня, или Когда началась Великая Отечественная война? – М., 2005. – 512 с.
41. *Євсієнко М.* Ярлик // Сільські новини (м. Городня). – 1990. – 16 січня.
42. *Безансон А.* Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / З фр. пер. Т. Марусик. – К., 2007. – 136 с.
43. Запалюй свічку, Україно!: Голод 1932 – 1933 років на Менщині: свідчення очевидців. – Мена, 2007. – 59 с.
44. Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Бахмацький район. (Свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. М. Стрикун. – Чернігів, 2003. – 72 с.
45. Пам'ять народу неубієнна: «Це твій Ясю, дід» (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932 – 1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ніжин, 2005. – 72 с.
46. Із записів свідчень, що зберігаються у Липівській ЗОШ I – III ступенів Талалаївського району Чернігівської області.
47. *Кульчицький С.* Чому он нас уничтожал? Сталин и украинский Голодомор / Под ред. Л. Ившиной. – К., 2007. – 208 с.

48. *Нікольський В.* Голодомор 1932–1933 рр. на Україні за матеріалами «окремої папки» Політбюро ЦК КП(б)У // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірн. наук. праць. — К., 2004. — Вип. 12. — С. 84 — 93.
49. *Попович М.* Червоне століття. — К., 2005. — 888 с.

Демченко Тамара — кандидат історичних наук, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Шевченка (Чернігів, Україна).

БОРОТЬБА З ЕПІДЕМІЄЮ ТИФУ В УКРАЇНІ: 1932–1933 РОКИ

Соціальні катаклізми завжди мали трагічні наслідки для розвитку суспільства. Їх невід'ємними супутниками звичайно були епідемічні захворювання. Брак засобів харчування та масові міграції населення, що виникали внаслідок дестабілізації соціально-економічних відносин, катастрофічно погіршували санітарні умови життя та стан здоров'я населення, підвищували його захворюваність та смертність.

У першій чверті ХХ ст. спалах інфекційних хвороб припадає на роки революції та її руйнівного завершення. Якщо протягом 1910–1916 рр. на півдні Південно-Західного краю Російської імперії від паразитарних тифів помирало пересічно 6,9 осіб на кожні 10 тис. населення, то в 1919–1923 рр. на цій само території (у південних губерніях УСРР) – вже 183 особи. Проте під час найбільшого в ХІХ ст. голоду, спричиненого винятково жорстокою посухою 1891–1895 рр., від паразитарних тифів вмирало лише 10 осіб на кожні 10 тис. населення [1, Арк. 34].

Кульмінацією захворюваності на тиф був 1920 р., коли різними формами тифу з кожних 10 тис. населення України переохворіла 1 тис. 106 осіб. Наступна активізація епідемії, проте меншої інтенсивності, спостерігалася в 1922 р., оскільки на кожні 10 тис. населення реєструвалося лише 396 випадків захворювань. У 1923 р. захворюваність на тиф впала до рівня 1900–1914 рр. – коли на висипний тиф переохворіло 4,5 % населення, на поворотний – 1,9 % та черевний – 16,8 %, а в 1924 р. захворюваність порівняно з попереднім роком скоротилася вдвічі [2, Арк. 20]. Рівень ураженості населення черевним тифом та дизентерією впав нижче рівня 1900–1914 рр., який охоплював відповідно 16,8 та 12,1 хворих на 10 тис. мешканців. Того ж року завдяки щепленням проти віспи та холери

вдалося призупинити поширення цих хвороб. Зокрема захворюваність на віспу в 1922 р. дорівнювала 1,5 хворих на 10 тис. населення, а в 1924 р. — 0,4 хворих, в той час як у 1921 р. — 14 особи, а в 1922 р. — 4,6 особи. Тим часом, у 1900 — 1914 рр. вона становила 12,1 особи на 10 тис. мешканців. У 1924 р. рівень захворюваності на інші епідемічні хвороби, крім малярії, туберкульозу та венеричних захворювань, зменшився до показників довоєнного рівня, але не стільки завдяки медичній допомозі, скільки в результаті поліпшення продовольчої та санітарної ситуації в країні внаслідок соціально-економічної та політичної стабілізації [2, Арк. 4, 33].

Ознаки епідемії паразитарних тифів знову почали з'являтися в Україні восени 1931 р. Починаючи з січня 1932 р., тиф набув характеру загрозливої епідемії. На жаль, нами не виявлено узагальнюючих даних про динаміку епідемічної захворюваності населення УСРР в умовах продовольчої кризи та голоду 1928 — 1933 рр. Проте локальні дані по окремих регіонах та населених пунктах, що збереглися в фондї Наркомату охорони здоров'я, засвідчують, що основна маса захворювань на висипний тиф спостерігалася в Харківській, Київській і Дніпропетровській областях, а також на Донбасі. Причому в Харківській і Київській областях — переважно в містах, а на Донбасі та Дніпропетровській — по промрайонах. За визначенням Наркомату охорони здоров'я, захворюваність на висипний тиф мала в 1932 р. «дисимінований характер». Відносно благополучними щодо висипного тифу були новобудови і великі промислові центри, а основними розплідниками — БУПРи та вокзали [3, Арк. 1, 3].

Динаміку поширення тифозної епідемії констатують дані про рівень захворюваності на цю хворобу по окремих населених пунктах. Так, у Києві протягом січня — жовтня 1931 р. було зареєстровано 141 хворого на тиф, за листопад — 66, за грудень 1931 р. — 386 хворих. У січні 1932 р., за офіційними даними, захворіло 202, лютому — 61, березні — 114, квітні — 42, травні — 218 осіб, а протягом другої половини року — від 17 до 57 осіб щомісяця. Захворюваність на висипний тиф у Києві 1932 р. пересічно становила 14,5 особи на 10 тис. населення [4, Арк. 375—377]. Фактично ж чисельність хворих була більшою, оскільки не всі випадки захворюваності реєструвалися.

Одночасно з висипним тифом поширювалася епідемія черевного тифу, дизентерії, тяжкі форми кишково-шлункових хвороб. Матеріали, якими володів Київський міськвідділ

охорони здоров'я, свідчили про неухильне збільшення кількості хворих на черевний тиф у Києві протягом другої половини 20-х рр. та особливо на початку 30-х рр., коли сталінська колективізація та політика розкуркулення виштовхувала до міст десятки тисяч бездомних селян, осиротілих дітей. Первісна реєстрація хворих на черевний тиф виявила в 1926 р. 635, 1927 р. — 814, 1928 р. — 832, 1929 р. — 1925, 1930 р. — 1328, 1931 р. — 1639 хворих [1, Арк. 377]. Проте на початку 1933 р. черевний тиф набув тенденції до зниження [3, Арк. 1, 3].

Спалахи натуральної віспи були зареєстровані в Вищедубчанському і Жулинському районах на Київщині та Остерському районі на Чернігівщині. Також спостерігалися дисеміновані випадки захворюваності на віспу в інших місцевостях [3, Арк. 1, 3].

Після першого спалаху тифу взимку 1931—1932 рр. Народний комісаріат охорони здоров'я розробив систему заходів попередження тифозної епідемії. В центрі уваги санітарних органів опинилися навчальні, лікувальні й соціальні заклади, промислові підприємства і радгоспи, залізниці та вокзали, тобто всі місця масового скупчення людей, що могли стати вогнищами тифу, а також заклади комунально-побутового обслуговування, від роботи яких залежало утримання міста в належному санітарному стані.

13 грудня 1931 р. Наркомздоров'я надіслав директивного листа керівникам сільськогосподарських трестів й інспекторам охорони здоров'я з вказівкою «вжити рішучих заходів, щоб попередити розвиток епідемії по радгоспах». Пропонувалося, по-перше, не допускати скупчення мешканців гуртожитків; по-друге, забезпечувати утримання їх приміщень та громадських місць радгоспів у чистоті; по-третє, надавати робітникам можливість раз на декаду митися в лазнях, прати та дезінфікувати одяг і постільну білизну. У разі відсутності лазень належало придбати пересувне лазнево-пральне устаткування й обладнувати ним спеціальні приміщення, котрі опалювалися та освітлювалися. У радгоспах пропонувалося встановлювати дезінфекційні камери [1, Арк. 3].

Аналогічні заходи передбачалися й щодо промислових підприємств, міських гуртожитків, закладів лікувальних та соціального виховання [5, Арк. 10—10 зв.].

Зважаючи на те, що тиф було завезено до міст безпритульними й жебраками, пропонувалося проводити санобробку вокзалів, залізниць і готельних закладів, особливо для колгосп-

ників, а також ночівель для бездомних, розміщуючи біженців від голоду в карантинах (колекторах). Після санобробки інфекційних хворих їх мали терміново відправляти до лікарень.

Боротьба з тифом нагадувала театр воєнних дій. Повсюдно при місцевих органах влади створювалися Надзвичайні комісії з боротьби з антисанітарією та епідеміями, члени яких за участю представників громадськості перевіряли санітарний стан гуртожитків, їдалень, шкіл, житлових будинків, вокзалів, ринків та інших громадських місць. За наслідками обстежень її члени публікували повідомлення в пресі, а по фактах виявлених порушень передавали справи про недбале ставлення посадових осіб до утримання комунальних закладів у належному санітарному стані до прокуратури і судових органів [4, Арк. 18].

При міських відділах Наркомздорів'я створювалися епідеміологічні бюро, а при поліклініках — сектори із санітарно-гігієнічної роботи. До їх складу входили лікар-епідеміолог та санітарні лікарі [1, Арк. 145–147]. На боротьбу з тифом було мобілізовано всіх медичних працівників, незалежно від фаху й кваліфікації, включаючи вищий та середній персонал, і навіть студентів-медиків. Мобілізованих прикріплювали до окремих державних закладів або кооперативних об'єднань у містах, а в сільській місцевості — до сільськогосподарських комун, артілей, радгоспів і МТС. Допомогу лікарям надавали санінспектори — члени санітарної міліції й громадські сануповноважені, обрані в трудових колективах, житлових кооперативах та на сільських сходах. Вони мали здійснювати щоденний обхід помешкань та громадських закладів з метою виявлення завошивлених і тифозних хворих і негайно оповіщати про них надзвичайні комісії [1, Арк. 145–147].

Якщо міста мали лікарні, досвідчених лікарів та дослідні інститути медичного профілю, то сільські райони були звичай без лікарень та санітарних лікарів, а також достатньої кількості амбулаторій. Зважаючи на катастрофічну санітарну ситуацію на селі, Наркомат охорони здоров'я провів мобілізацію випускників медичних вишів на село та запровадив для них посади «сандиктаторів». Згідно з інструкцією від 10 листопада 1933 р. «сандиктатори» мали організувати всю протиепідемічну роботу в районах: координувати діяльність сільських надзвичайних комісій, розподіляти функції її членів, спрямовувати медпрацівників по селах, притягати до відповідальності тих посадових осіб, які не виконували постанов виконавчих органів, накладати штраф й т. ін. На них, які і на голів сільських

рад покладалася персональна відповідальність за своєчасне виявлення хворих на тиф. На час подолання епідемії висипного тифу заборонили виїзд медпрацівників з села, навіть на один день, без дозволу міської надзвичайної комісії [2, Арк. 438].

Надзвичайна санітарна ситуація, що склалася, вимагала максимального напруження і концентрації зусиль санзакладів. З ініціативи головного епідемічного лікаря республіки О. М. Марзеєва в республіці почали засновуватися комплексні санітарні органи, що об'єднували роботу всіх відповідних закладів (пастерівської, малярійної й дезінфекційної станцій та бактеріологічної лабораторії) [6, 60].

Стан санітарної справи не дозволяв повсюдно та систематично здійснювати профілактичні заходи боротьби з епідемічними захворюваннями. Щодо черевного тифу — проводити поголовне щеплення населення, виявляти бацілоносіїв і хворих на початкових стадіях захворювання, а щодо висипного тифу — застосовувати масову санобробку населення, дезінфекцію й дезінсекцію, а також вчасно виявляти та ліквідувати вогнища захворюваності. Через незабезпеченість лабораторно-технічним устаткуванням робота санітарних закладів, особливо в сільській місцевості, проводилася без належної лабораторної діагностики [7, 28].

Лише в 1933 р. вдалося налагодити постачання санітарних закладів деякими дезінфекційними засобами: формаліном, хлорним вапном та хлорпікрином. Проте карболки і фенолу, як і раніше, не вистачало. Не виконувалися й замовлення на постачання медичних закладів діагностичним та дезінфекційним обладнанням — чашками Петрі, термостатами, автоклавами й т. ін. [8, Арк. 30].

Через брак шприців та голок зривалися плани щеплення населення. На 10 березня 1933 р. медичні заклади Донецької області провели 33,2 тис. щеплень замість запланованих 800 тис., Дніпропетровської — відповідно 20,7 тис. замість 340 тис., Харківської — 30 тис. замість 280 тис., Київської — 5 тис. замість 400 тис., Вінницької — 10 тис. замість 320 тис., Одеської — 15 тис. замість 300 тис., Чернігівської — 6,2 тис. замість 80 тис. [8, Арк. 71].

Боротьбі з завошивленістю перешкождала незабезпеченість населення засобами особистої гігієни. Припинився імпорт іноземних машинок для гоління, а масове виробництво вітчизняних не було налагоджено [9, 24]. Катастрофічно бра-

кувало мила та пральних порошоків. В умовах дефіциту річна душова норма споживання мила для городян УСРР встановлювалася в розмірі 1758 г — на 43 % менше, ніж у цілому в СРСР (3054 г), а для сільських мешканців урізувалася до 436 г. Й це при тому, що санітарний мінімум споживання мила, що гарантував миття з милом двічі на місяць, дорівнював 5 кг на рік (американці щорічно використовували 12 кг мила). Але й мізерні норми не забезпечувалися. Через брак жирів та соди плани виробництва мила та мильних сурогатів щорічно зривалися. Тільки в першому кварталі 1931 р. вони були скорочені в 3,5 раза — з 4300 т до 1200 т, а в наступному за цей само період році виконані на 2/3. Милом нормально не забезпечувалися навіть лікувальні заклади. Так, восени 1933 р. вони недоотримали від Вукоопспілки 150 т мила [10, Арк. 206]. Розробка вітчизняного синтетичного мила перебувала на стадії лабораторних випробувань [10, Арк. 4, 101, 223; 11, Арк. 52].

Дезінфекційні заходи стримувала необлаштованість більшості лазневих закладів дезустаткуванням [9, Арк. 43].

Не дозволяла їх проводити і незабезпеченість санітарних і медичних закладів транспортними засобами. За нормативами ці установи мали постачатися автомобілями з розрахунку 1 авто на 75 тис. мешканців для госпіталізації інфекційних хворих та 1 авто на 150 тис. осіб для доставки речей на дезінфекцію, а також 1 — на 200 тис. осіб для перевезення на санобробку тих, хто перебував у побутовому контакті з хворими. Фактично ж навіть у великих адміністративних центрах їх катастрофічно не вистачало. Так, у Києві було лише два санітарних автомобілі: один — для госпіталізації та один — для транспортування на санобробку та дезінсекцію, щоправда, окремо. У селах відповідного транспорту взагалі не було [12, Арк. 89–94]. Незважаючи на таку ситуацію, союзний уряд не забезпечив поставку санітарних автомобілів в УСРР. До кінця 1932 р. з центру надійшло лише 4 авто замість 45 обіцяних [3, Арк. 10]. У занедбаному стані перебував і гужовий транспорт, але, попри це, тяглова сила медичних установ часто-густо використовувалася не за призначенням — за розпорядженням місцевої влади на сільськогосподарських роботах у колгоспах і радгоспах [3, Арк. 1].

Дотримання елементарних санітарних норм унеможливила криза комунального господарства. Каналізація, що існувала в поодиноких містах, була малопотужною, зношеною та звичайно спускала стоки до водоймищ без очищення.

У решті міст, де каналізація не було, для збирання нечистот використовувалися вигреби, причому непроникливих хронічно не вистачало. Через брак асенізаційних обозів та недостатню смінь міських звалищ, особливо поблизу Харкова та населених пунктів Донбасу, нечистоти вивозилися несвоєчасно. Навесні 1933 р. їх вивезення по Одеській, Донецькій, Дніпропетровській і Вінницькій областях, а також у Харкові, Сталіно та Дніпропетровському майже повністю припинилося. Причиною був масовий падіж коней [8, Арк. 9–10, 40].

Через недостатню потужність джерел водопостачання та перебої з енергопостачанням почастішали випадки припинення подачі водогінної води, особливо в Харкові, Луганську, Дніпропетровську та Одесі. Незадовільною була якість води, особливо в Бердянську, Вінниці та Запоріжжі. Але й в інших населених пунктах вона не відповідала нормам, що зумовлювалося недостатнім розвитком та зношеністю водогінної мережі, малопотужністю очисних споруд, неналагодженістю санітарно-епідеміологічного контролю за якістю води та відсутністю санітарно-охоронних зон навколо більшості водогонів. У Костянтинівці, Херсоні та деяких населених пунктах Донбасу хлорування водогінної води взагалі не велось [8, Арк. 86, 110]. Санітарна проблема водопостачання більш гостро стояла в селах, де населення користувалося водою з колодязів і відкритих водоймищ.

Розповсюдженню завошивленості сприяв також брак лазнево-пральних закладів. З цієї причини, наприклад, кияни мали можливість відвідувати комунальні лазні не більше одного разу на два місяці. Й то за умови їх безперебійної роботи. Не більше 4 % киян могли користуватися послугами єдиної комунальної пральні. З осені 1932 р. лазнево-пральні заклади почали повсюдно закриватися. Причиною було припинення постачання паливом, водою, дезінфекційними й миючими засобами [1, Арк. 160–162; 4, Арк. 130]. Ситуація не змінилася й в наступному році. Навесні 1933 р. не працювали лазні Харкова, Києва, Одеси, Вінниці, Бердичева, Умані, Прилук, Макіївки та Костянтинівки [11, Арк. 53]. Зривалися плани лазневого будівництва в містах та облаштування примітивних лазень по селах [11, Арк. 25], де практика будівництва лазень традиційно не була поширеною.

Санітарні норми не дотримувалися й через недбале ставлення дирекції вишів і промислових підприємств до прибирання та дезінфекції гуртожитків, санобробки та віспощеп-

лення їх мешканців, організації ізоляційних пунктів для підозрілих на тиф, облаштування виробничих та шкільних душів, дезінсекції спецодягу і роздягалень [8, Арк. 177; 9, Арк. 1–4; 13, Арк. 200–202; 15, Арк. 20].

На розплідники тифу перетворилися карантин та нічліжки для безпритульних [4, Арк. 14, 38; 8, Арк. 4]. Бруд і антисанітарія панували на транспорті, переповненому безпритульними і бездомними, а їх санобробка, як і обробка залізничників, які контактували з пасажирями, не велася. В антисанітарному стані перебували вокзали, оскільки не було пропускників і будинків для заїжджих пасажирів [14], а заходи з ліквідації черг у залізничних касах не проводилися. Незважаючи на деяке поліпшення санітарного стану ряду станцій у 1933 р., загальний санітарний стан залізниць залишався надзвичайно незадовільним [8, Арк. 40].

Санітарна ситуація тимчасово поліпшувалася лише внаслідок короткочасних кампаній — тижневиків та місячників «боротьби за чистоту». Тому влада вдавалася до широкого використання карантинних заходів — заборони в'їзду з несприятливих в епідемічному відношенні місцевостей до більш благополучних. Однак заборона в'їзду до міст селян, які не мали на те дозволу місцевих влад, обляви на втікачів від голоду на транспорті, а також «чистки» міст від безпритульних та бездоглядних [4, Арк. 132–132 зв.] не ліквідовували вогнища поширення тифу.

Після поліпшення епідеміологічної ситуації влітку восени неминуче спостерігався новий епідемічний спалах, спричинений настанням холодів та погіршенням продовольчої ситуації в селах. Проте 1933 р. внаслідок катастрофічного загострення голоду епідемія висипного тифу невпинно поширювалася, незважаючи на припинення холодів. Так, наприклад, у Києві протягом лютого було зареєстровано лише 61 випадок захворювання на висипний тиф, а в березні — вже втричі більше — 193 [4, Арк. 232]. У травні чисельність тифозних хворих зростає до 1224 осіб, у червні — до 1353, у липні — 1207 осіб [4, Арк. 386]. Тиф продовжував забирати життя й протягом першої половини 1934 р. [1, Арк. 299].

Боротьбі з тифом підпорядковувалися всі медичні заклади. Створювалися інфекційні стаціонари та інфекційні відділення. Перші — шляхом перепрофілювання туберкульозних диспансерів та профілакторіїв, а інші — завдяки повній передачі терапевтичних ліжок й частковій — призначених для хворих

іншого профілю [16, Арк. 114–114 зв.]. У сільській місцевості, де медичних закладів катастрофічно бракувало, ситуація з організацією інфекційних відділень була невтішною. Тим часом союзний уряд не дотримувався зобов'язань щодо забезпечення розгортання в УСРР 3 тис. інфекційних ліжок. Зокрема поставки мануфактури з центру не покривали й чверті потреб.

Типовими були й випадки затримання пайкового забезпечення медичних працівників та продовольчого постачання медичних закладів [3, Арк. 1, 3, 20]. «Хворих харчують незадовільно, — зазначав у листопаді 1933 р. нарком охорони здоров'я УСРР С. Канторович, — навіть хворим на черевний тиф не дають білого хліба. Молочних продуктів бракує. М'яса, жирів майже зовсім не постачають. Паливом на зимовий сезон медичні заклади, як правило, не забезпечені» [17, Арк. 78]. Непопалення лікарень було причиною їх закриття.

Хоча рівень забезпеченості населення УСРР ліжковою допомогою був одним з найнижчих в СРСР, плани спорудження медичних закладів у республіці з року в рік зривалися [18, Арк. 11, 19; Арк. 18; 20, Арк. 1]. Часто-густо траплялися й випадки незаконного «ущільнення» медичних закладів (відбирання їх приміщень) та мобілізації працівників місцевих органів охорони здоров'я на громадсько-політичні кампанії на селі [3, Арк. 1, 3, 15–16, 20, 57].

В умовах тотального дефіциту влада намагалася розв'язати проблему боротьби з тифом за рахунок людського фактора, вдаючись до адміністративно-репресивних заходів — адміністративного та судового покарання керівників, які не забезпечували дотримання санітарних норм (штраф до 100 руб., арешт або примусова праця на два тижні, оголошення догани в пресі або ж залучення до судової відповідальності за Ст. 293 Кримінального кодексу) [4, Арк. 95–96] та примусової мобілізації на боротьбу з епідеміями лікарів. За таких умов основний тягар боротьби з епідемічними захворюваннями лягав на плечі медичних працівників.

1. Державний архів міста Києва (ДА м. Києва). — Ф. Р-583. — Оп. 1. — Спр. 72.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління УСРР (ЦДАВО України). — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 27.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6232.
4. ДА м. Києва. — Ф. Р-583. — Оп. 1. — Спр. 67.

5. Там само. — Ф. Р-3. — Оп. 1. — Спр. 104.
6. Марзеев О. Н. Записки санитарного врача. — К., 1965.
7. Контрольні числа по охороні здоров'я в УСРР на 1933 р. // Профілактична медицина. — Х., 1932. — № 11 — 12.
8. ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 44.
9. Там само. — Спр. 45.
10. Там само. — Оп. 3. — Спр. 2738.
11. Там само. — Оп. 14. — Спр. 46.
12. ДА м. Києва. — Ф. Р-3. — Оп. 1. — Спр. 220.
13. Там само. — Ф. Р-323. — Оп. 1. — Спр. 556.
14. Пролетарська правда (Київ). — 1932. — 4 січня.
15. ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 37.
16. ДА м. Києва. — Ф. Р-583. — Оп. 1. — Спр. 73.
17. Там само. — Ф. Р-3. — Оп. 1. — Спр. 223.
18. ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 3844.
19. Там само. — Спр. 3842.
20. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6293.

Мовчан Ольга — доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна).

ГОЛОД-ГЕНОЦИД 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НЕПРАВОСЛАВНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

У своїй класичній праці «Джерела тоталітаризму» Хана Арендт серед іншого зазначала: «Тоталітарні режими, самі цього не помітивши, довели: існують злочини, що їх неможливо ні покарати, ні простити. Коли неможливе стало можливим, воно стало некараним, непростим абсолютичним злом, яке більше не можна було зрозуміти й пояснити злісними мотивами власної користі, скупості, скнарості, образи, жадоби влади й боягузтва. Через це гнів не може за нього помститися, любов – стерпіти його, дружба – пробачити. Так само, як жертви на фабриках смерті чи у прірвах забуття в очах їхніх мучителів більше не люди, так само цей новітній вид злочинців перебуває навіть поза солідарністю у людській гріховності» [1]. Отже, не маючи змоги ні покарати призвідників Голодомору 1932–1933 рр., ні простити їх, нашому та майбутнім поколінням українців випадає, крім оплакування жертв, осмислення катастрофи і її наслідків.

На даний момент механізми творення Голодомору завдяки титанічній праці вітчизняних науковців добре висвітлені. Однак для визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу, крім визначення прямих та опосередкованих людських втрат, варто було б ґрунтовно дослідити і визначити глибину деформації ментальної структури українського народу. Зробити це нелегко з огляду на цілу низку причин. Насамперед через брак репрезентативних письмових джерел, особливо відсутність мемуарів та щоденників українських селян, які б безпосередньо зафіксували це явище. Однак заповнити цю лакуну все-таки можливо. Для цього пропонуємо здійснювати ґрунтовний аналіз внутрішніх суспільних процесів, міжнаціональних та міждержавних відносин України й Росії на основі класичних праць: із теорії націй та націо-

налізму Е. Гелнера, Б. Андерсона, Е. Сміта [2] (осмислення процесів націотворення в Європі), Л. Ребета [3] (осмислення українського контексту); з теорії постколоніальних студій Е. Томпсон [4] й історико-богословської концепції О. Шмемана про три рівні послідовного пристосування Церкви до форм, потреб і політичних інституцій світу (початковий, «імперський» та «національний») [5]. А також — документів, що висвітлюють історію православної Церкви в Україні з 1917 до 1933 рр. Принципова відмінність запропонованого в доповіді підходу від класичних — згаданого європейського та радянського/пострадянського («національно-визвольні рухи», «буржуазний націоналізм», «великодержавний шовінізм», «фашизм», «інтернаціоналізм») — полягає в аналізі характеру і форм перебігу процесу утвердження політичного принципу націоналізму та способу зміни ідентичності й політичної культури на теренах України (як найвпливовішої складової Російської імперії/СРСР) крізь призму феномену православ'я. Даний контекст (і пов'язаний із ним спектр проблем) завжди залишався поза увагою дослідників. Для Західного світу церква перестала бути «гарантом підтримання порядку після Реформації» [6]. «Відділивши церковну історію від історії людства та природи [...], Ж. Боден [...] [визначив, що. — Т. Є.] збереження миру — є завданням держави, а не місією імперії» [7]. Для історіографії російської (церковної та світської), радянської, пострадянської, а за інерцією і української — ведення ґрунтовних наукових дискусій про природу феномену націоналізму в контексті історії народів Росії/СРСР, а тим більше, з'ясування його православного коріння було (і все ще залишається) річчю неприйнятною або ж дуже незручною. На нашу думку, загадані усталені концепції слід переосмислити, особливо в контексті даного форуму.

Класична соціологія розглядає націю як спільноту найважливішу та найбільш складну й довершену з породжених цивілізованим життям [8]. Кожна з таких спільнот має певний склад кумулятивних ліній, що, солідаризуючи її зсередини, визначають «зовнішні» прояви нації як єдиного цілого, антагоністичного до інших спільнот. Простежуючи еволюцію націй — від простого лінгвістичного скупчення у складну верству — в історії християнських цивілізацій, фахівці визначили такий склад кумулятивних ліній, необхідних для солідаризації етнічного скупчення: мова, територія, держава, цивілізація (технічна та організаційна структура), звичаї, історія і право,

національна свідомість (тобто сугестія маси, котра задає тон індивідуальній поведінці, спричинює безперервну актуалізацію, репродукцію, доконування і продовження традицією освячуваного життя), національна еліта, релігія, Церква [9]. Найстабільнішими чинниками, що вплинули на формування і збереження менталітету української нації, поряд із мовою і територією (землею), були синкретичне православ'я та православна Церква. Саме в цій царині століттями відбувалася постійна психічна взаємодія українців, підтримувався соціальний зв'язок між ними. Останній, як відомо, «має психічну природу і реалізується у свідомості індивідів, одночасно виходячи змістом та тривалістю поза її межі. Це [...] те, що називають цивілізацією та культурою, ...світ цінностей» [10]. Цю соціальну взаємодію завжди можна було спостерігати у символічних проявах. Такі матеріальні речі, як храми, побудовані в українському архітектурному стилі; святкові та господарські обряди, вишитий одяг, родинні коштовності, старовинна козацька зброя і спорядження (всі родинні перекази та легенди, що супроводжували кожну річ), — «об'єктивували собою суб'єктивну психіку: певні почуття, думки, переживання, настрої та ін.» [11]. А відтак, були соціальними і національними цінностями. Отже, старовинні храми та монастирі, «духовні пісні, звичаї, церковний місяцеслов, пов'язані з побутом народу святочні обряди, численні колядки тощо свідчили про своєрідність і багатство українського народного православного обряду. Особливо багатим національним колоритом був у різдвяному циклі свят. Різдвяна вертепна драма, євангельський сюжет у народній творчості... [будучи перенесеними. — Т. Є.] у сільський український світ, набували виразних національних рис» [12]. Таким чином витворювалася, зберігалася і передавалася національна культура українців, відчуття спорідненості етнографічної спільноти по обидва боки Дніпра, а разом із ним — відчуття окремішності стосовно інших православних культур.

Таким чином, якщо залишити поза увагою характер і форми перебігу процесу утвердження політичного принципу націоналізму та спосіб зміни ідентичності і політичної культури, ми ніколи не зрозуміємо епоху тоталітаризму в СРСР загалом і не осмислимо катастрофу в Україні як геноцид, не зможемо подолати наслідків.

Закон про відокремлення церкви від держави та школи від церкви виконав кілька функцій. 1) На його основі було створено комплексну юридичну базу для витіснення всіх право-

славних та інославнох конфесій — як централізованих, дисциплінованих ієрархічних структур із чітким підпорядкуванням нижчих ланок вищим, — поза межі правового поля держави. 2) Знищення джерела не просто паралельного, але й давнішого від створеного комуністами державного законодавства, яке для переважної частини православних громадян новостворених радянських республік було таким же авторитетним, як і державне. 3) Знищення православного світогляду і ґрунтованої на його основі політичної культури, яка створила, зберегла і продовжувала відтворювати відчуття спорідненості та унікальності у міжнаціональному просторі та визначати спосіб легітимації форми державної влади. Нарешті, 4) Замаскував спорідненість і спадковість між політичними системами і культурами самодержавства Російської імперії й тоталітаризму в СРСР. На нашу думку, вона полягала у збереженні основного архетипу, сформованого і закріпленого теократією у менталітеті росіян: від формули «Москва — Третій Рим» через концепцію цезаропапізму часів активного розширення Петром I імперії Романових та «суб'єктивної теократії» епохи націоналізму у вигляді уваровської тріади «самодержавіє, православіє, народність» до ідеї «пришестя Третього Комуністичного Інтернаціоналу». Його суть, а отже, і природа спорідненості політичних культур полягала в ототожненні всіх православних (і неправославних) народів разом з їхніми етнічними землями з етнічною Росією і загарбання військовою силою як законне право «возз'єднувати», чи «повертати», «цивілізувати»; ототожнювати власну православну і російську ідентичність з ідентичністю «Іншого». В політичній культурі громадян держави «диктатури пролетаріату» ці архетипи мали актуалізуватися, і вони під керівництвом більшовиків мали здійснити всесвітню комуністичну революцію та об'єднати увесь світ у єдину Інтернаціональну Радянську Соціалістичну Республіку [13].

Створення надійних юридичних підвалин, повноцінне використання набору пропагандистських кліше «боротьби з релігійним дурманом» дозволило, в ситуації переплетення на теренах імперії національних революцій, громадянських і міжнаціональних воєн, зберегти захоплену під час перевороту владу та нав'язати суспільству побудову свого варіанта «Міста Сонця». Іншими словами, штучний розрив з «імперіалістичним» минулим було створено в суто інформаційно-пропагандистському просторі — у пресі та виступах на мітингах. Але ця різка зміна ритуалу легітимації влади та способу формування

відчуття спорідненості й створила віртуальну прірву між «капіталістичною» та «комуністичною» формаціями. Штучно нав'язаний суспільству «класовий підхід до історії» при ігноруванні загальнолюдських цінностей (національних, релігійних, морально-етичних та ін.) дозволив нав'язати і «наукову» концепцію про те, що «минуле людства є боротьбою класів, яка обов'язково завершується революцією» [14]. Однак ми не знайдемо в партійних документах відкритої концепції, яка б теоретично з філософських або політичних позицій обґрунтувала потребу в епоху націоналізму штучно і миттєво стерти зі свідомості та генетичної пам'яті громадян радянської держави, зокрема в українців, типи відчуття спорідненості, сформовані природним чином століттями історичного розвитку та замінити ці мозаїчні структури на єдине, штучно створене абстрактне почуття «інтернаціоналізму». Тільки для того, щоб зберегти імперію в оновленому вигляді. І не лише тому, що неможливо переконливо обґрунтувати потребу, перевагу чи користь для розвитку особистості якоїсь штучної ідентичності перед природним феноменом, зокрема таким, як нація. Але й тому, що заперечувати існування такого феномену, як національна спільнота (нація), а також зовсім уникати публічних наукових дискусій на цю тему — один зі способів зберегти єдність імперії, успадкований більшовиками від царату.

Отже, з огляду на потребу зберегти імперію у вигляді Союзу незалежних республік (СРСР), повний розрив між сучасними реаліями та історичним досвідом поколінь і заміна останнього тотальною ідеологією мала бути стиснута в часі фактично в межах одного покоління. Тому усунення і Церкви як інституції, і православної культури (матеріальної, духовної, політичної) та менталітету разом із їхніми носіями, особливо в Україні, було абсолютно необхідною передумовою для побудови комуністичного суспільства. Але більшовицькі новації в політичній культурі та державному будівництві обмежуються привнесенням у суспільну свідомість та політичну практику «культури терору». Решту компонентів політичної культури теократії, що раніше забезпечували політичне балансування між Російською імперією та політичною нацією модерного типу, більшовики досить органічно застосували для побудови тоталітарної держави. Для прикладу:

- 1) в СРСР: абсолютна влада генерального секретаря комуністичної партії, його непідзвітність, повна безкарність, «абсолютна безпомилковість» діяльності, що виходять з «гли-

бокого пізнання законів суспільного розвитку» — в Росії: імператор — абсолютний законодавець, джерело церковно-державного права, що перевіряє себе критеріями Божого суду, має тотальну владу;

- 2) в СРСР: партійний нагляд за політичним, суспільними і культурними процесами через систему партапарату, «громадських», «суспільних організацій» — у Росії: Синод, обер-прокурор і його апарат, православні робітничі організації та політичні спілки;
- 3) в СРСР: призначення на посади заступників функціонерів усіх рівнів так званих комісарів — практика, щоправда, прийшла через традиції Великої французької революції з глибокого середньовіччя, але, попри все, належала церкві: інквізитор мав право призначати в інші міста своєї округи уповноважених — комісаріїв, або вікаріїв, котрі шпигували за різними особами, здійснювали арешти та конфіскацію майна запідозрених у ересі, допитували, катували їх і навіть виносили їм вироки [15];
- 4) в СРСР: антагонізм між державою та суспільством, перманентні конфлікти між суспільними групами, штучне формування категорій осіб, позбавлених частково або повністю прав на політичну чи економічну діяльність — «позбавленців» — у Росії: юридично оформлене прикріплення до певного віровизнання з урахування пріоритету РПЦ; переслідування незгодних як кримінальних злочинців;
- 5) в СРСР: русифікація через заклади освіти, культури та армію як засіб штучного стирання «грані, що відділяє імперію від нації, престол від пролетаріату» [16]. Російська мова, якщо перефразувати думку Б. Андерсона, мусила стати не лише ланкою між зовнішньою владою й людиною, але й внутрішнім простором, який творять і використовують її носії. Сконструювати і легітимізувати нову ідеологічну реальність, підпорядкувати комуністичну дійсність штучно сконструйованому світоглядові — в Росії: російська модель «офіційного націоналізму»: юридично зафіксована перевага вільного розвитку великоруського населення імперії, асиміляція ним інших націй. У цій моделі універсальність російської мови одночасно означала універсальність політичної системи та сакральність і стародавність імперії, де сфери впливу мови та бюрократії збігалися. Таким чином царський уряд намагався — «у відповідь на масове розповсюдження національних рухів у Європі (особливо! — Авт.)

після 1820-х рр. — свідомо поєднати два протилежні політичні устрої: націю та династичну імперію» [17];

- 6) в СРСР: переміщення номенклатурних кадрів на різні партійні чи господарські посади та в різні регіони залежно від потреб партії — в Росії: синодальна практика (суворо заборонена канонами! — Т. Є.) регулярного переміщення єпископів з кафедр на кафедру, щоб запобігти «зрощенню» єпископа з паствою; система призначення випускників семінарії на парафії;
- 7) в СРСР: консолідація спільноти кумулятивними лініями репресивного типу: вплив на кожну особистість незалежно від віку й статі через надмірну політизацію суспільного та особистого життя, догматизм, різновиди терору — в Росії: будь-яке відхилення в розумінні й тлумаченні православних догматів від традиційно-ортодоксального каралося в Росії як кримінальний злочин;
- 8) в СРСР: святкові демонстрації з прапорами, транспарантами, портретами вождів — у Росії: хресні ходи з іконами та корогвами;
- 9) в СРСР: ідея «світової комуністичної революції» як можливість ідеологічно консолідувати неправославне й штучно атеїзоване суспільство. По закінченні світової війни потреба в «захисті православних» зникла: під захистом кордонів національних держав вони чудово давали собі раду власними силами. Але стійка традиція розглядати міжнародні відносини як суто російські проблеми залишилася. Звичне поняття «захисту чистоти Вселенського православ'я» органічно трансформувалось у відстоювання інтересів «світового пролетаріату», а традиційна політична установка православної свідомості — з «особливої відповідальності Церкви за здобутки і цілісність імперії» у «відповідальність» за «визволення світового пролетаріату від гніту світової буржуазії». Місце ідеї розгортання Третього Риму до «вселенського» масштабу в новітній «інтернаціональній» державній ідеології посіла — з відповідними атрибутами — ідея «пришестя Третього Комуністичного Інтернаціоналу», а після всесвітньої комуністичної революції — «заснування міжнародної Радянської республіки» [18]. Той же світовий устрій під російським, але вже комуністичним, контролем. А традиційні розбіжності між «західниками» та «слов'янофілами» у поглядах на найбільш оптимальний напрям початку православної експансії — на ісламський Схід чи на

католицький Захід — у нових історичних обставинах також доволі органічно переросли на: 1) підготовку на початку 1920-х рр. вибуху світової революції в Болгарії та інших балканських країнах [19]; 2) а після поразки згаданих спроб — «з метою революціонізування Близького Сходу, півдня Європи, а також півночі Африки» [20] створення на території Кримського півострова — Кримської АСРР; проведення там політики коренізації, щоб перетворити Крим на повноцінний «аванпост, фортецю світової революції... вогнище революційної пожежі для усього світу» [21].

- 10) в СРСР: перебування України у складі СРСР — основний чинник збереження єдності країни Рад. Адаже за економічним та людським потенціалом УСРР дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим [22] — в Росії: 1) *статус Київських митрополитів: разом з митрополитами Петербурзьким та Московським — постійні члени Синоду; поза межами Російської імперії для православних єпархій: у Речі Посполитій, парафій в австрійській Галичині, у Закарпатті, в Румунії (Буковині та Бессарабії), у Канаді й США вони продовжували залишатися Екзархами Вселенського патріарха. Київські митрополити ніколи не втрачали цих прав (не визнаних Московським патріархом у 1686 р.), хоча й не користувалися ними протягом періоду XVIII — початку XX ст.* [23]. Також Київські митрополити зберігали за собою гідність священноархімандритів огнієї з найбільших святих православного світу — Києво-Печерської лаври. Наявність у ній великої кількості канонізованих святих, прославлених нетлінням мощів, з еклезіологічного боку надавала б самогостатності відновленій національній Помісній православній церкві України [24]. Такою ж мірою цієї якості їй надало б і збережене Київськими митрополитами виключне право першоєрархів Помісних церков — варити й посилати церквам-дочкам святе миро [25]. 2) *статус Київської митрополії — попри ліквідацію територіальної цілісності та зведення до становища інтегральної частини РПЦ, Київська митрополія залишалася основою сакральної генеалогії Третього Риму як імперії; матеріальним утіленням націотворчого міфу «общерусского единства» — ідеологічної конструкції, яка здатна поглинати або бути поглинутою різноманітними ідеологічними утвореннями, що дають можливість перетворювати у свідомості нової уявленої спільноти історію давніх династій*

на колективне минуле народу. Іншими словами, використання ідеологічного інструментарію, який витворили масові національні рухи в країнах Європи, дозволяло Романовим зберігати династичну владу над величезними багатомовними територіями, накопиченими від часів середньовіччя. Як дотепно зауважив Б. Андерсон — «натягнути коротку й цупку шкіру нації на гігантське тіло імперії» [26].

Окрім збереження архетипів національної господарської, мистецької та політичної культури українців, більшовики мали і більш сучасні підстави для знищення в Україні православної культури. Мова йде про вплив соціальної доктрини католицької церкви (СДЦ) на процеси формування модерної нації та громадянського суспільства в Україні [27]. Суть католицького погляду на соціальні проблеми папа Лев XIII висловив у енцикліці «*Regum novarum*» від 1891 р. Згідно з документом — церква категорично не погоджувалася з ідеєю соціалістів скасувати приватну, а натомість встановити спільну власність і передати управління нею представникам «громадськості» або керівникам держави. Вимагала визнання за трудівником повного права отримувати й вільно використовувати або розпоряджатися її оплатою (вкладати заощаджені кошти в придбання у приватну власність землі, рухомої та нерухомої власності; передавати їх у спадок дітям). На противагу соціалістам, які пропонували повну залежність від держави [...] [і — як наслідок — Т. Є.], однакову в усіх бідність і однакови злидні [28]. Пояснюючи позицію церкви стосовно рівності, понтифік сформулював концепцію соціального партнерства. Її суть полягала в тому, що багаті й бідні не є природними антагоністами, бо праця та капітал не можуть обходитися одне без одного. Тому працівник повинен повністю та якісно виконувати свою роботу, а працедавець — поважати його людську гідність, не обтяжувати непомірним навантаженням або працею, що не відповідає статі чи віку. Основним обов'язком працедавця є справедлива оплата праці. Ні Божі, ні людські права не дозволяють експлуатувати нужденних та бідних для особистої користі. А **позбавити** працівника заслуженої **оплати** — значить **вчинити злочин, що волає до неба про помсту** (так само, як і невинна кров Авеля. — Т. Є.). Принагідно зазначимо, що православна Церква також традиційно відносила затримання заробітку до категорії смертних гріхів [29]. Крім того, понтифік указав на необхідність вирішення соціальних питань: ство-

рення товариств взаємодопомоги, заснування приватними особами компаній для страхування робітників, вдів, сиріт від нещасного випадку, у разі хвороби або смерті; товариства для опіки над дітьми, молоддю, а також над дорослими. Передбачав створення християнських робітничих об'єднань для врегулювання трудових спорів.

У Росії, попри потребу боротьби з соціалізмом, інстинкт самозбереження примусив імператора та бюрократію відмовитися від боротьби з соціалізмом через використання європейських моделей суспільного розвитку, а єпископат РПЦ мусив підтримати верхню владу. Тому полемічні праці владик, спрямовані на пояснення широкому загалові різниці між євангельською правдою та «правдою» сучасного соціалізму, були позбавлені тих чітких і зрозумілих програмних засад та ґрунтовних практичних порад, що їх пропонувала католицька СДЦ. Їхні праці мали характер загального богословського аналізу, який дуже опосередковано й розпливчато окреслював тогочасні економічні й політичні реалії, зовсім оминаючи проблеми соціального партнерства, з'ясування сутності соціалізму та пошуки засобів протистояння його поширенню. Яскравим прикладом може слугувати стаття єпископа Димитрія (Богдасьєвського) «Блаженства Господни (*Евангельская правда и "правда" современного социализма*)», оприлюднена в «Трудах Киевской духовной академии» (1909. — Т. 1.) [30].

Натомість християнську концепцію гармонізації суспільних відносин, аналогічну до запропонованої католицькою СДЦ, але з урахуванням досвіду життя в радянській Україні, розробила і намагалась відстояти у своїй діяльності Всеукраїнська православна церковна рада Української Автокефальної православної церкви (далі ВПЦР УАПЦ). Ґрунтовна програма була викладена у формі тез до Стокгольмської Всесвітньої конференції християнських громад (19–30 серпня 1925 р.). Відверто констатуючи неможливість працювати над організацією вдосконалення економічного і промислового життя в СРСР, ВПЦР УАПЦ все ж визнавала своїм загальнохристиянським обов'язком «дбати про перемогу проявів сил смерті: голоду, злиднів, голизни, беззахисності, неволі, хижацтва» [31]. Масштабний комуністичний експеримент у царині соціальної педагогіки, на кшталт описаного у спогадах С. Єфремова [32], примусив у частині III. *Церква та соціальні і моральні проблеми* зазначити: «Церква в ділі боротьби з сексуальними пороками йде до оздоровлюючого впливу на соціальне й політичне жит-

тя, поскільки воно своїм напрямом сприяє сексуальній гнилизні» [33]. А також впливати християнськими засобами на організацію установ «дім» і «притулок» [34].

Активну позицію у зазначеній частині УАПЦ пропонувала і стосовно злочину та ледарства: «Завданням Церкви є дослідження причин злодійства в громаді, розкриття їх, виявлення лінії боротьби з ними й вплив церковними засобами й силами громадянства в напрямі удосконалення громадського ладу. Церковною справою є й організація громад для боротьби зі злочинством і злочинськими організаціями. Ледарство й неминуче зв'язаний з ним паразитизм, [...] хоч і під формою закону, являється одним з видів злочинності. Відношення до нього таке ж, як і до злочинності» [35].

Особливу увагу ВПЦР УАПЦ приділила висвітленню християнського погляду на проблему формування в СРСР комуністичної нації на позаправославній основі. Ця частина тез була тактовно названа: *IV. Церква й міжнародні відносини*, але розділи, маючи нейтральні формули, чітко розставляли потрібні акценти стосовно комуністичної дійсності та християнської позиції якісного перетворення останньої: «в) обов'язок Церкви щодо проповіді братерства людей. Проповідь братерства є проповідь з'єднання з вільним і повним розвитком сил кожного, а не проповідь з'єднання через підлягання одного народу другому. Ні англієць не повинен стати негром, ні негр — англійцем, ні українець — поляком, або москвином, ні навпаки, а всі повинні стати свідомими людьми, братами, розвиваючи свої народні й індивідуальні творчі особливості до найвищого рівня»; «г) расова проблема. Нація — ява біологічного порядку. Сила національного життя сприяє різнобарвності життя й культури, існування нації оберігає розвиток світової культури. Християнство, благословляючи природу й підносячи її до вищого, благословляє і національне життя й працює над піднесенням життя всіх і кожного народів до найвищого ступеня... Не асиміляція і убивство окремих народів, а спілкування всіх і піднесення життя кожного — ...завдання християнства [36]; [...] ж) обов'язки християнина до нації й держави. Нація, як удосконалення біологічного й соціального порядку, є силою творчою в світовому людському житті. Шлях до всесвітнього добра йде через націю, через піднесення життя нації, й кожна християнська Церква і церковна громада, і християнин усіма силами й здібностями служить любов'ю піднесенню й удосконаленню життя нації. [...] окремий християнин повинен вибра-

ти й знайти організованої науково боротьби за удосконалення соціального, політичного, економічного й національного життя держави. [...] Партія, в якій може працювати християнин, не може гнітити релігійну совість людини й не може служити поневоленню індивідуальному, соціальному, національному. Християнин повинен активно будувати творчі політичні товариства й державні організації» [37]. Насамкінець, розділ *V. Церква й християнське виховання* пропонував чітку концепцію розвитку особистості, повністю альтернативну тогочасній практиці формування «будівника комунізму». «У вихованні християнської особи Церква повинна одійти від системи лжехристиянського смиренства й покори, що робила й виховувала «німих і підлих рабів» (слова Шевченка) людського гнобительства. Християнство повинно виховувати сміливих борців за братерство, повних самодіяльності й рішучості» [38].

Отже, щоб зберегти імперію у вигляді СРСР, потрібно було знайти псевдонаціональну основу, бо православ'я, активно вдосконалюючи різні національні ідентичності: російську православну та українську православну, заважало. Особливо українське. Але ми знову не знайдемо в працях «основоположників марксизму-ленінізму» чіткої, науково обґрунтованої концепції, яка б пояснила потребу повністю замінити у суспільній та особистій свідомості громадян релігійний світогляд «науковим» або войовничим атеїстичним. Натомість у ленінських працях достатньо місця відведено обґрунтуванню партійності в філософії [39]; аналізу ставлення російських класів і партій до релігії і церкви [40] та переплетенню проблем розвитку національних шкіл, національних культур і так званого «клерикалізму» [41], необхідності «злиття в один союз робітників усіх націй» [42].

Здійснити це злиття протягом 1920-х років єдиним натиском не вдалося через різні причини. Тому Голодомор на фізіологічному рівні став інструментом природного добору, на соціальному — інструментом для «перезавантаження» матриці менталітету та руйнації традиційних соціальних зв'язків — на ментальному рівні. Так, наприклад, документи реєстрації релігійних громад кожного українського села містять серед іншого такі особисті відомості про парафіян: «за віровизнанням — православний від народження; за станом — хлібороб» (у російських селах — «земледелец», але найчастіше — «крест'янин») [43]. У слові «хлібороб» звучить правічна культурна глибина. Саме на роки Голодомору припадає активна ліквіда-

ція традиційного календаря польових робіт і пов'язаних із ним православних свят. Польові роботи в колгоспі втратили свій циклічний і в чомусь сакральний характер, перетворилися на безперервний виснажливий виробничий процес. Посівна кампанія безпосередньо перетікала у збиральну і хлібозаготівельну, а останні — в посівну. Відтак комуністичний спосіб організації праці не приносив колгоспнику матеріального чи морального задоволення від процесу та результатів праці. Натомість повністю поглинав увесь особистий час разом із вихідними та святковими днями. Таким чином нівелювався духовний зв'язок між хліборобом та землею, з якого століттями й поставало те фундаментальне почуття автохтонності поколінь українців, зв'язку між предками та нащадками. Власне, всього того, що є духовною основою перетворення етнографічної спільноти в національну. Разом із традиційною рільничою культурою в роки Голодомору було ліквідовано і повагу до людини, яка працює на землі й вирощує хліб.

Разом із ліквідацією церкви було викорінено традиційні весільні та поховальні обряди, традиції виховання дітей у сім'ї та опіки над сиротами (інститут хрещених батьків).

Зв'язок поколінь в українській традиційній культурі оприявлювався також через мотиви вишитого національного одягу та розпис великодніх писанок, кераміки. За роки Голодомору селяни виміняли на продукти тисячі вишитих сорочок та рушників. Родинні коштовності (обручки, ювелірні прикраси, старовинні золоті і срібні монети, фрагменти оздоблення старовинної зброї з дорогоцінних металів), а разом з ними і всі родинні перекази і легенди — все, що було частиною культурної самобутності і гідності українського хлібороба, зникло в торгшинах.

Отже: інтенсивне закриття та руйнація храмів в роки Голодомору, розпродаж їхнього господарського майна, вилучення і передача до державних музеїв коштовних культових речей (найцінніших — до Москви); розформування парафіяльних та церковних бібліотек, продаж за кордоном старовинних рукописних і друкованих видань; спалення культових речей, за якими не визнали культурної чи мистецької цінності, — тобто знищення всього того, що оприявлює менталітет українця, переносить світовідчуття зі сфери свідомості у матеріальний світ — усе це можна впевнено віднести до форм зміни ідентичності української нації. З української і православної на атеїстичний радянський/російський народ. А поєднання руйнації

традиційної національної культури з фізичним винищенням її носіїв в роки Голодомору можна впевнено визначати як ге-ноцид.

1. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. — К.: Дух і літера, 2002. — С. 511.
2. *Гелнер Е.* Нації та націоналізм. Націоналізм / Пер. з англ. Г. Касьянова. — К.: Таксон, 2003. — 300 с.; *Андерсон Б.* Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. В. Морозова. — К.: Критика, 2001. — 272 с.; *Сміт Е.* Національна ідентичність / Пер. з англ. П. Тарашука. — К.: Основи, 1994. — 224 с.
3. *Ребет Лев.* Теорія нації. — Львів, 1997.
4. *Томпсон Е.* Трубадури імперії: російська література і колоніалізм / Пер. з англ. М. Корчинської. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. — 368 с.
5. *Шмеман А., протоіерей.* Исторический путь православия. — Париж, 1989. — 389 с.
6. *Козелек Р.* Минуте майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. В. Шведа. — К.: Дух і літера, 2005. — С. 28–29.
7. Там само. — С. 31.
8. *Марітен Ж.* Нація, політичне суспільство держава // Консерватизм. Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К., 1998. — С. 459.
9. *Томашівський С.* Про ідеї, героїв і політику (Відкритий лист до В'ячеслава Липинського). — Львів, 1929. — С. 55–93. *Ребет Лев.* Теорія нації. — Львів, 1997. — С. 155–174. *Шаповал М.* Загальна соціологія. — К., 1996. — С. 115–151. *Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм. — К., 1998. — 479 с.
10. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост., предисл. и перевод А. Ю. Соколова; Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992. — С. 39.
11. Там само. — С. 42.
12. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. — Нью Йорк; Київ; С. Бавнд-Брук, 1990. — Т. III. — С. 268–270.
13. *Бухарин Н. И.* Теория пролетарской диктатуры // Избранные произведения. — М.: Политиздат, 1988. — С. 15, 24. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. — К., 1973. — Т. 37. — С. 8, 156, 468, 488.
14. *Кульчицький С.* Вплив війн і революцій ХХ ст. на історичну долю України // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 17. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 405.
15. *Григулевич И. Р.* История инквизиции (XIII – XX вв.). — М.: Наука, 1970. — С. 103.
16. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер з англ. В. Морозова. — К.: Критика, 2001. — С. 139.
17. Там само. — С. 113.
18. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. — К., 1973. — Т. 37. — С. 8, 156, 468, 488.

19. Кулешов С. В. Размышления о революции // Отечественная история. — 1996. — № 5. — С. 127.
20. Докладніше про це: Бикова Т. Б. Крим у геополітичних планах партії більшовиків (1917–1921 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 9. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 94–134.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 114. — Арк. 93.
22. Кульчицький С. В. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 13. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 12.
23. Старогуб А. Юрисдикційна політика РПЦ 1917–1921 рр.: український аспект / Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.02. Всесвітня історія. Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. — К., 2000. — С. 143.
24. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). — Ф. 175. — Оп. 1. — Спр. 139. — Арк. 5–7.
25. Лотоцький О. Автокефалія. — Варшава, 1935. — Т. 1. — С. 198.
26. Андерсон Б. Вказана праця. — С. 112–113.
27. Соціальна доктрина церкви як компонент конфлікту між християнським та комуністичним світоглядом у першій третині ХХ ст.: українська проекція // «Українсько-Ватиканські відносини в контексті суспільних і міжнародних проблем». — Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць / За заг. ред. д. ф. н. А. М. Колодного, чл.-кор. НАНУ д. і. н. О. П. Ресента. — Вип. 1. — Івано-Франківськ; К., 2008. — С. 206–214.
28. Энциклика Его Святейшества папы Римского Льва XIII «Regum novagum» по социальной проблеме о положении рабочих // Энциклики Его Святейшества папы Римского 1891, 1981, 1991 гг.: о труде, человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. — К.: Інститут праксеології, 1993. — С. 61–105.
29. Молитовник. — Монастир Монахів Студійського Уставу: Видавничий відділ «Свічадо», 1998. — 3-те вид. — С. 418.
30. Український переклад: Боггашевський Д. Блаженства Господні (Євангельська правда і «правда» сучасного соціалізму) // Хроніка-2000. — Рік видання ІХ. — Вип. 37–38. — К., 2000. — С. 578–585.
31. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 990. — Арк. 232–235.
32. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. — К.: ЗАТ «Газета Рада», 1997. — С. 121.
33. ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 990. — Арк. 232 зв.
34. Там само. — Арк. 233.
35. Там само.
36. Там само. — Арк. 233 зв.
37. Там само. — Арк. 234.
38. Там само. — Арк. 234 зв.

39. Материализм и эмпириокритицизм. — Полное собрание сочинений. — Изд. 5-е. — Т. 18. — С. 124—127, 130, 137—139, 356—358, 359—361, 380 // Цит. за: Ленин В. И. О религии и церкви. — М.: Изд-во полит. лит., 1966. — С. 37—59.
40. Классы и партии в их отношении к религии и церкви. — Т. 17. — С. 433—436; Духовенство и политика. — Т. 22. — С. 80—81; Лев Толстой как зеркало русской революции. — Т. 17. — С. 206—213; Критические заметки по национальному вопросу. — Т. 24. — С. 119—123, 133—134, 143—144; Как епископ Никон защищает украинцев. — Т. 24. — С. 8—10 тощо // Ленин В. И. О религии и церкви... — С. 105—234.
41. Критические заметки по национальному вопросу. — Т. 24. — С. 119—123, 133—134, 143—144 // Ленин В. И. О религии и церкви... — С. 128—224.
42. Там само.
43. ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 205—210, 244 тощо.

Євсєєва Тетяна — кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна).

ІДЕНТИЧНОСТІ ПРОТИ ІСТОРІОГРАФІЇ: ПРОБЛЕМИ СПРИЙНЯТТЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ СУЧАСНИМ УКРАЇНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ

Ситуація зі сприйняттям у сучасному українському суспільстві Голодомору 1932–1933 років є показовим прикладом проблем вироблення і подальшого розповсюдження (популяризації) гуманітарного знання. Адже набуті в процесі наукового пошуку факти при їх ретрансляції в громадську думку певних соціодемографічних груп не тільки не приводять до позитивного відгуку, але інколи, навпаки, обертаються їх запереченням або мотивують до відновлення, здавалося б, остаточно занепалих міфів радянської пропаганди. На мою думку, головними причинами цього виступають світоглядні та методологічні прогалини при популяризації накопичених вітчизняними та закордонними істориками документальних та фактографічних матеріалів про трагічні події 1932–1933 рр., їх науковому осмисленні. Наступні тези присвячені питанню, як заповнити ці прогалини, як навести мости між науковою та громадською думками, між «інформованими» істориками та «неінформованими» громадянами.

Позитивістський погляд на Голодомор: теорія і практика

Неодноразово в методологічних і навколometодологічних дискусіях теоретично орієнтовані історики вказували на вади позитивістських підходів, які обмежують дослідницьку сферу і девальвують результати наукових пошуків, оскільки не повною мірою відповідають очікуванням широкого громадського загалу. Втім, навіть у критиків позитивізму була впевненість, що доти, поки в українській історіографії існує багато «білих плям» і ще є масиви невідомих документів, можна працювати за науковими стандартами XIX століття, періоду національного відродження, і залишатися цікавим суспільству.

Дещо спрощуючи, ці явища можна описати так: науковець, який належить до певної національної історіографії, на власний розсуд «в башті зі слонової кістки» ретельно й об'єктивно досліджує певну проблему, і йому залишається тільки видати свої праці, щоб «розумна» національна інтелігенція їх опанувала, а «темні та неписьменні» широкі маси мають прийняти ключові тези на віру або чекати, коли їх просвітять. А «просвітництвом» за активної допомоги науковців мають займатися національні владні інститути через відповідну політику пам'яті, державну систему освіти, а то й шляхом переслідування інакомислення. Якщо ця схема біль-менш справно функціонувала в ХІХ ст., з певними застереженнями в ХХ ст., і то переважно в тоталітарних суспільствах, то в демократичній (саме так, незважаючи на нестійкість демократичних інституцій) Україні початку ХХІ століття вона недієздатна. Зокрема це підтверджує еволюція в останні 20 років наукових досліджень із тематики Голодомору 1932 – 1933 рр.

Понад десятиліття (з кінця 1980-х і до кінця 1990-х років) робота істориків над цією науковою ділянкою базувалася переважно на чистому ентузіазмі, особливо беручи до уваги важкі економічні умови, в яких функціонувала наука в першій половині 1990-х років. Однак наукова інформація про Голодомор потрапляла і на шпальти газет, і на телекрани, і на сторінки шкільних підручників. Проте в цілому осмислення уроків подій 1932 – 1933 років не виходило на перший план у громадській думці.

Ситуація змінюється на початку 2000-х і особливо після 2005 року, коли голодоморна проблематика включається в порядок денний державної політики на найвищому рівні. Як результат, вказана тема швидкими темпами оформлюється в самостійний напрям наукових досліджень, за державної підтримки виникають спеціалізовані дослідницькі центри (наприклад, Центр дослідження геноциду українського народу Інституту історії України, Український інститут національної пам'яті, регіональні центри тощо), по всій країні будуються меморіали.

Тому не дивно, що на сьогоднішній день тема «Голодомор 1932 – 1933 років» стала вже не тільки науковою проблемою, а й інструментом державної міжнародної політики та внутрішньополітичної боротьби.

Проблема визнання Голодомору 1932 – 1933 рр. геноцидом українського народу регулярно виноситься на міжнародний

рівень, на розгляд авторитетних міжнародних організацій. Тим самим українська тематика виходить на порядок денний світової спільноти; утім, важко однозначно відповісти на питання, наскільки саме такий шлях позитивно впливає на вирішення завдань зовнішньої політики країни.

Що стосується внутрішньої політики, то до розповсюдження знань про події 1932 – 1933 рр. широко залучені органи державної влади, державні та комунальні засоби масової інформації. Чи не вперше за новітню історію України в жовтні 2007 р. президентом України було винесено догани за незадовільну гуманітарну політику, а саме за недоліки в роботі з підготовки заходів з нагоди 75-ліття Голодомору, чотирьом головам обласних державних адміністрацій (ОДА) Півдня і Сходу України (Донецької, Одеської, Херсонської, Запорізької). Одним з них пізніше було звільнено з тієї самої причини. Показовим є перелік ОДА, в середній ланці яких відповідна підготовча робота не виконувалася на належному рівні: Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Миколаївська, Одеська, Херсонська, Хмельницька, Київська міська.

Врешті-решт, апофеозом державної активності з упровадження наукової істини є розробка Секретаріатом Президента України законопроекту про адміністративну та кримінальну відповідальність за заперечення Голокосту та Голодомору.

Однак чи можна вважати науково-популярну та державну політику всередині країни ефективними? Так, згідно з даними соціологічного опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (до речі, результати розміщені на офіційному сайті Президента України), спостерігаються дві протилежні тенденції. З одного боку, зростає кількість (дані 2007-го проти 2006 р.) респондентів, які вважають, що Голодомор викликаний діями тогочасної влади та є фактом геноциду. В той же час, збільшується й кількість тих, хто вважає, що голод 1932 – 1933 рр. був викликаний природними обставинами і що геноциду не було. Хоча в цілому по Україні зростання в другій групі становить декілька відсотків, однак у Східному і в Південному регіонах цей показник вищий (до 5 %). Показово, що динаміка відповідей щодо необхідності визнання ООН Голодомору геноцидом дещо інша: чисельність прихильників цієї ідеї зростає по всій Україні, а скептиків зменшується – виняток становить тільки Західний регіон, де кількість тих, хто не підтримує її, зросла на 3 % [1]. Усі ці дані свідчать про розбалансованість державної інформаційної політики.

Чи існує єдина національна пам'ять в Україні?

Аналіз державної інформаційної політики навколо теми Голодомору в Україні засвідчує: вона начебто базується на переконанні, що сучасне українське суспільство однорідне. Тобто, іншими словами, її ідеологи впевнені, що українці мають більш-менш однакове уявлення про своє минуле. З цієї точки зору, нашим громадянам просто необхідно дати об'єктивну інформацію про події 1932–1933 рр., щоб вони зрозуміли злочинність сталінського режиму щодо сільського населення УСРР і необхідність визнання факту Голодомору сучасною світовою спільнотою. Тобто необхідно використовувати екстенсивні методи — видавати більше наукової та науково-популярної літератури, будувати більше меморіальних комплексів, ставити більше вистав та знімати більше документальних і художніх фільмів тощо, — все це, так би мовити, автоматично змінить громадську думку.

Однак реальність значно складніша, і треба змінювати не тільки кількісну, але й якісну складову державної політики історичної пам'яті. Необхідні інтенсивні методи — слід виокремити певні традиції (точніше, дискурси) історичної пам'яті, властиві різним стратам українського соціуму. Ефективніше це зробити через виокремлення ідентичностей, адже саме колективне самоусвідомлення є загальним середовищем для того чи іншого погляду на минуле і для визначення його впливу на сучасне та майбутнє, що реалізується в певних морально-етичних оцінках та стереотипах поведінки.

На мою думку, в сучасному українському суспільстві можна виділити принаймні три ідентичності (дискурси, типи, проекти): націоналістичний, пострадянський та постмодерний. Коротко охарактеризую кожен із них [2].

Націоналістична ідентичність

Даний дискурс є продуктом національного відродження XIX ст. та визвольних змагань 1920–1950-х рр. Ставши однією з провідних складових утворення новітньої української державності, вплив націоналістичної складової протягом 1990-х років на державну гуманітарну політику був відносно слабким і тільки після 2004 р. отримав значну і відчутну державну підтримку.

Ідеальний тип соціального устрою в рамках націоналістичного дискурсу описується через формулу: єдиний народ —

єдина мова — єдина держава. Природно, що обов'язковою умовою для того, щоб така формула спрацювала, є спільний погляд на минуле. Носії націоналістичної ідентичності схильні ставити знак рівності між національними та державними інтересами. Звідси домінування колективних ідентичностей: «ми» ставиться вище, ніж «я». При цьому властивий даному дискурсу демократизм на рівні первинних громад вище за соціальною ієрархією трансформується у схильність до «вождизму».

Економічною базою для цієї ідентичності є індустріально-аграрний тип господарювання. Відношення з сучасністю цього типу ідентичності ускладнюється фактом розриву між націоналістичними міфами про велику націю та реальним станом справ у країні. Звідси наявні інтелектуальний та культурний ескапізм, відхід від реальності в минуле, а з іншого боку — постійний пошук зовнішніх та внутрішніх ворогів, як у сучасності, так і в історії.

В історичній політиці спостерігається домінування козацької міфології з елементами героїки боротьби за державну незалежність в ХХ ст. (УНР, УПА, ОУН, дисиденти тощо).

Події 1932 — 1933 рр. у рамках націоналістичного дискурсу оцінюються майже однозначно як геноцид українського народу. Звернемо увагу на наступний важливий аспект. Територіально націоналістична ідентичність збереглася і домінує в західній частині України (хоча, безперечно знаходить дедалі більше своїх прихильників і в інших областях країни). Однак ці території, які не були на початку 1930-х років у складі УРРС, не знали Голодомору, тобто у них немає реального історичного досвіду його переживання, а втім, дана тема займала важливе місце в пам'яті і давала соціальну енергію для збереження національних традицій. Інформацію про цю трагедію західноукраїнське населення дізнавалось переважно в 1940-ві роки від свідків Голодомору, які вижили, а наступні покоління — вже з усних переказів, а також із самвидавної політичної та наукової літератури. Так чи інакше, факт Голодомору не викликає жодних сумнів у носіїв націоналістичної ідентичності й органічно інтегрується в історичну пам'ять.

Метою в державній історичній політиці при комунікації з українським націоналістичним дискурсом має бути установка на недопущення формування «образів ворогів» або мотивація на пошук цих ворогів та відповідальних за злочини 1932 — 1933 рр. у сучасності. Варто було донести знання й про те, що

від Голодомору на території УРПС гинули не тільки українці, але й сільське населення національних районів.

Пострадянська ідентичність

Українська пострадянська ідентичність є результатом радянського модернізаційного проекту (1920 – 1970-х рр.). Ідеальним типом соціального устрою для пострадянського дискурсу є індустріальне суспільство з гіпертрофованою роллю держави в економіці (чи то державний соціалізм, чи то державний капіталізм) та суспільному житті.

Як і в націоналістичному проекті, пострадянський дискурс базується на необхідності підкорення особистісних інтересів колективним (партійним, клановим тощо). Звідси йде ігнорування думки меншості й тим більше окремих особистостей, нетерпимість до інакомислення.

Відносини з сучасністю в пострадянському дискурсі можна описати через поняття «наздоганяюча модернізація». Тільки якщо в радянські часи це означало «наздогнати й перегнати Захід», то зараз уже перелік «конкуrentів» став менш амбіційним – Росія, центральна- та східноєвропейські держави.

У культурній та ідеологічній площинах у даному дискурсі зберігається (десь явно, а десь уже в прихованому вигляді) вплив радянської історичної міфології. У контексті останньої проблема Голодомору сприймається таким чином: якщо на початку 1930-х років і був голод (а не «тимчасові продовольчі труднощі»), то це було викликане об'єктивними природними причинами, а не злочинними мотивами комуністичного керівництва. А якщо й був злий умисел, то він стосувався не тільки населення УРПС, але й інших сільськогосподарських районів Радянського Союзу. Такий погляд, в умовах прямолінійних пропагандистських державних кампаній популяризації знань про Голодомор, підсилений кризовими явищами в економіці та відносно низьким рівнем симпатій до національно орієнтованих політичних сил, призводить до формування уявлень, які в крайньому їх вигляді можна сформулювати так: усе вигадано «западенцями» та істориками-фальсифікаторами.

Для того, щоб побудувати ефективну стратегію комунікації з носіями пострадянської ідентичності, необхідно врахувати такі два моменти.

Територіально пострадянська ідентичність локалізується у східних та південних регіонах України, в яких центральна влада СРСР проводила індустріалізацію та колективізацію.

Відповідно до цього можна виділити дві підгрупи: міську та сільську.

Особливу увагу варто звернути на історичний досвід сільської підгрупи, в якій Голодомор залишив значний слід, більше того, старше покоління пережило його у власному досвіді. Але в той же час ця сторінка минулого перебувала, та й великою мірою досі перебуває, під табу. Лише частково це можна пояснити радянськими заборонами згадок про факти Голодомору. Механізми людської та колективної психіки працюють так, що інколи «блокують» спогади про важкі, неприємні, трагічні події життя та минулого, рятуючи індивідуума або соціум від саморуйнування. Тому надто швидкі та незграбні кроки щодо деталізації трагедії 1932 – 1933 рр. приводять до втрати соціальної енергії шляхом нав'язування образу української нації як жертви, пасивного об'єкта історії.

Щодо підгрупи міського населення (особливо це стосується населення великих міст Сходу та Півдня України, згадаємо перелік областей, в яких державні службовці отримали догану від В. Ющенка за неналежну роботу з підготовки заходів щодо вшанування 75-ої річниці трагедії), то саме в його середовищі спостерігається найбільше неприйняття факту Голодомору 1932 – 1933 рр. Тут треба врахувати важливу рису пострадянського дискурсу, а саме те, що його інтелектуальним середовищем виступає технократизм. Цей технократизм базується на впевненості, що мовна, історична політика та інша «гуманітарщина» не мають сенсу, якщо вони не спрямовані на вирішення прагматичних та актуальних завдань. У цьому контексті увага перших осіб держави до теми Голодомору, особливо враховуючи витрати коштів (як бюджетних, так і приватних), разом з агітаційною активністю державних органів видаються як ірраціональні дії, на які в нинішній ситуації не варто витрачати ані часу, ані енергії, ані копійки.

Так чи інакше, обидві підгрупи пострадянської ідентичності – сільська й міська – сходяться в тому, що не варто ворухити сторінки історії. Перша – через небажання згадувати хворобливий досвід жертви, друга – через нерозуміння, навіть взагалі це робити. Відповідно, в комунікації з цими групами акценти мають ставитися на факти активного спротиву селянства політиці колективізації та заходам, які призводили до голоду, крім того, на роз'яснюванні, що тема Голодомору спрямована не на роз'єднання країни, а на її «поєднання», а також те, що утримання на порядку денному світової спільноти

«українського питання» (в тому числі теми Голодомору) може принести не тільки моральні, але й суто прагматичні результати.

Постмодерна ідентичність

У сучасному українському суспільстві націоналістична та пострадянська ідентичності займають домінуюче становище. Однак у результаті розвитку країни у 1990 – 2000-х рр., які хоча й ознаменувалися глибокою соціально-економічною кризою, чи не вперше в історії суспільство отримало можливість відносно вільного розвитку. Отже, сукупність нових ідентичностей можна об'єднати під назвою «постмодерністська ідентичність». Її економічною базою є острівці сучасного капіталізму в Україні, тобто міста-мільйонери та Київ. Вона властива молодому поколінню (до 35 років).

Характерною рисою даного дискурсу є відкритість міжнародним контактам, інтегрованість – виробнича або інтелектуальна – у світові глобалізаційні процеси. В основі постмодерністської ідентичності лежить визнання, що індивідуальні інтереси мають домінувати над державними або колективними, тому носії такої ідентичності схильні приєднуватися не стільки до соціальних груп, скільки до соціальних мереж.

Інститут держави як такий сприймається радше як необхідне зло, а демократія – як хоча й недосконала форма суспільного устрою, але яка дає простір для вільного розвитку особистості. У той же час «постмодерністи» мають високий рівень лояльності до української державності, що, втім, не виключає високої критичності в оцінках діяльності українських органів державної влади.

Новий дискурс є ще досить аморфним, аби чітко структурувати свої ідеологічні основи. Скоріше, легше сказати, чим він не є, втім, така невизначеність властива для більшості постмодерністських феноменів – філософії, мистецьких напрямів тощо. Можна констатувати, що в ньому домінують ліберальні та космополітичні цінності. Хоча постмодерністський дискурс в Україні орієнтований на західноєвропейські культури, він досить відкритий для діалогів з несвропейськими культурами, в тому числі російською.

Не маючи глибокої історичної пам'яті, постмодерністська ідентичність орієнтується в оцінці подій минулого на так звані загальнолюдські цінності (це поняття використовується з урахуванням сильних та слабких сторін феномену). З іншого

боку, аморфність ідеологічних основ постмодерністського дискурсу, особливо беручи до уваги недовіру до державних інститутів, в тому числі агітпропу, приводить до того, що він без належної критики або навіть під впливом почуття суперечності (до нав'язування певних ідеологем державою), абсорбує історичні погляди, властиві іншим суспільним дискурсам. У контексті теми Голодомору це означає, що державна та науково-популярна діяльність у галузі розповсюдження знань про події 1932–1933 рр., яка не базується на загальнолюдських цінностях, не показує трагедію крізь долю окремо взятої людини, замість цього акцентуючи увагу на національному (український народ) або соціальному (селянство) вимірах трагедії, приводить до відторгнення цієї інформації або навіть ставить її під сумнів, як це робиться в пострадянському дискурсі.

Відзначу, що вище розглянуто сукупність ідентичностей, які можна віднести до українських (у сенсі, що їх переважно сповідують етнічні українці). Варто також розробити окремі комунікаційні стратегії для основних національних меншин, що проживають на території України. Головною суспільною метою розповсюдження знань про Голодомор 1932–1933 рр. має бути об'єднання різних етносів України. Крім цього, Україна має вшанувати пам'ять жертв Голодомору 1932–1933 рр. (і проводити відповідну науково-пошукову роботу) на тих територіях, які не входять до складу нашої держави.

Рекомендації щодо концептуальних основ поширення знань про Голодомор 1932–1933 років

Нинішня державна та науково-популярна діяльність у галузі розповсюдження інформації про Голодомор 1932–1933 рр. та вшанування пам'яті його жертв має бути модернізована. Модернізована передусім у напрямі підвищення соціальної енергії та соціальної злагоди в українському суспільстві. Для цього, на мою думку, варто врахувати такі фактори і підходи:

1. Необхідно виходити з банальної істини, яка, втім, зараз ігнорується – українське суспільство різнорідне як за ідентичностями, так і за історичним досвідом та пам'яттю. Під кожен вид ідентичності необхідно розробляти відповідну комунікаційну стратегію. Мається на увазі розробка такого смислового дизайну, який був би прийнятним і зрозумілим різним групам українського суспільства і в той же час корегував би його колективну пам'ять про минуле та сучасні

оцінки історичних подій. Без того, щоб говорити з громадянами зрозумілою їм мовою, державна і науково-популярна активність може привести до зворотних результатів — здобуток вітчизняних істориків сприйматиметься великими групами українських громадян як чужий їм фальсифікат і приводитиме до відродження радянських історичних міфів.

2. Треба виходити з того, що серед етнічних українців спостерігаються, як мінімум, три види ідентичностей — націоналістична, пострадянська, постмодерністська. Лише в рамках першого з названих видів ідентичностей тема Голодомору 1932—1933 рр. є органічною, з огляду на історичну пам'ять та ідеологію. Два інших види базуються на інших ідеологічних засадах.
3. При комунікації з націоналістичним дискурсом тематика Голодомору має нести гуманістичне забарвлення; можливо, варто більше акцентувати увагу на тому, що Голодомор був насамперед людською трагедією, а потім уже трагедією національною. Варто акцентувати на тому, що гинули не тільки українці, але й представники інших національностей. В іншому випадку тільки посиляться «образи ворогів», що може мати деструктивний вплив на подальший цивілізаційний (європейський) розвиток країни.
4. Чи не найбільш складним завданням державної інформаційної політики є робота з носіями пострадянської ідентичності. При цьому неефективним є намагання швидко «зламати» скептичне ставлення до теми Голодомору за допомогою державної агітації. Навпаки, необхідна установка на те, щоб змінювати громадську думку цієї частини українців обережно і поступово, не ятрити загоєні психологічні рани і не шукати винуватців історичної трагедії серед тих, хто нині живе. Крім цього, провідними тональностями в комунікації варто зробити акценти на спроби активної боротьби українського населення проти колективізації та заходів тогочасного компартійного керівництва, які привели до голоду. Особливу увагу варто приділити тому, що сучасна державна активність щодо розповсюдження інформації про Голодомор та визнання міжнародною спільнотою його фактом геноциду базується не тільки на моральних, але й на прагматичних засадах.
5. Робота з ідентичностями, об'єднаними в групу «постмодерністських», має акцентувати увагу на тому, що загибель

мільйонів людей у 1932 – 1933 рр. це не «статистика», а особистісна трагедія, що втрата кожного життя є недопустимою ціною за досягнення будь-яких політичних або ідеологічних цілей.

6. Окремого відпрацювання в контексті теми Голодомору 1932 – 1933 рр. потребує комунікація з національними меншинами, що проживають на території сучасної України. Не повинно формуватися уявлення, що Голодомор – це проблема виключно української спільноти. Українські ініціативи щодо міжнародного визнання Голодомору значно підсилили б наукові дослідження, а далі й відповідні політичні ініціативи щодо проблеми голоду 1932 – 1933 рр. в інших республіках СРСР. Особливо це було б виграшним на тлі державної політики красномовного замовчування цієї тематики нашими сусідами.
7. Нарешті, останнє в переліку, але не останнє за значенням. На мою думку, необхідно зміщувати загальну тональність державної та науково-популярної діяльності з теми Голодомору 1932 – 1933 рр. у бік збільшення її гуманістичного забарвлення і надання їй загальнолюдського звучання. При цьому варто переформатувати головну концепцію зазначеної діяльності, говорячи мовою коротких формулювань, – змінити з уявлення про «Голодомор як геноцид українського народу» на «Голодомор як геноцид народу (народів) України».

1. Більш детально див.: Думки населення України щодо визнання Голодомору 1932 – 1933 років геноцидом // http://www.president.gov.ua/content/golodomor_sociology.html
2. Більш детально див. статті автора, в яких під різними кутами розглянуті різні види ідентичності в сучасному українському суспільстві: Модерна українська ідентичність: відсутній елемент етносоціальних процесів // Гуманітарний журнал. – 2004. – № 3 (літо). – С. 110 – 118; Зовнішня політика без держави // День. – 2008. – 12 липня; Национальные проекты как тормоз украинской современности // ДиалогUA. – 30.09.2009. http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=13675

Головко Володимир – кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна).

РОЗДІЛ II

Масштаби та наслідки демографічної катастрофи 1932–1933 років в Україні

Елла Лібанова

ОЦІНКА ДЕМОГРАФІЧНИХ ВТРАТ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ

Соціальні потрясіння, які випали на долю України в ХХ ст., спричинили впродовж чотирьох десятиліть — з 1914 до 1953 року — цілу низку демографічних катастроф величезної руйнівної сили.

Значні людські втрати суттєво підірвали демографічний потенціал України. Зокрема вони позбавили її демографічного виграшу, який можна було б отримати в процесі демографічного переходу і пов'язаного з ним демографічного вибуху, що розпочався в Україні наприкінці ХІХ ст. За відсутності демографічних руйнацій 1914–1922, 1932–1934, 1937–1947 років чисельність населення сьогодні становила 75–80 млн осіб (за даними 1914 р., в країні мешкало 36 млн).

Однією з найстрашніших сторінок новітньої історії України є Голодомор 1932–1933 рр. і спричинена ним демографічна катастрофа. Проблема Голодомору вже 75 років збуджує суспільство, і на сьогодні вона знайшла широке висвітлення в дослідженнях вітчизняних та зарубіжних науковців — доробок вміщує тисячі публікацій. Однак досліджень саме демографічного спектра відверто бракує, головним чином через недоступність до кінця 1980-х років усіх основних даних про населення. Проте навіть відкриття 20 років тому архівів виявилось недостатньо для відновлення демографічної історії. Архівні дані зі статистики населення виявилися неповними, фраг-

ментарними, не позбавленими необґрунтованих поправок і відвертої фальсифікації.

Різні способи їх коригування значною мірою обумовлюють значні розбіжності оцінок демографічних втрат України в 1932–1933 рр., обчислених С. Віткрофтом, С. Розфільдом, Р. Конквестом, С. Кульчицьким, С. Адамцем, С. Пирожковим, А. Перковським, Ж. Валленом, Ф. Месле, О. Рудницьким та іншими. Гостра дискусія, політичне забарвлення теми і значна варіація оцінок людських втрат жертв Голодомору в Україні – від 2,5 до 5 млн. осіб – переконливо свідчать лише про те, що проблема ще далека від остаточного вирішення.

За таких умов якісний прорив у відтворенні адекватної історичної картини деструктивного впливу трагічних подій 1932–1933 рр. на демографічний розвиток України можливий тільки із залученням нових, ще не задіяних архівних статистичних джерел та використанням сучасних демографічних методів і підходів до їх коригування і реконструкції відсутніх або сфальсифікованих даних для заповнення наявних білих плям.

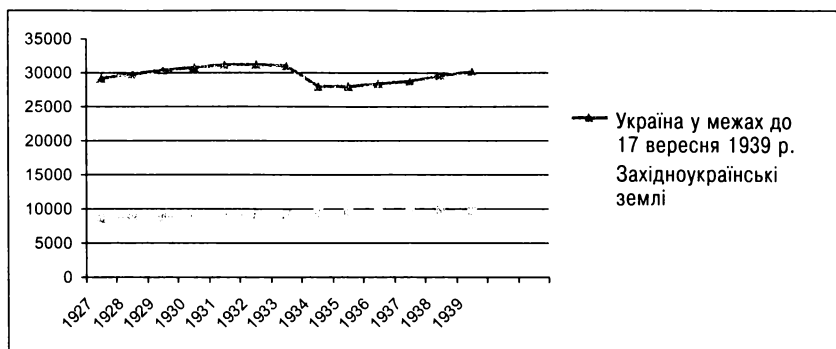
У проведеному Інститутом демографії дослідженні немає політичної складової – визначення людських втрат спирається на результати реконструкції основних параметрів демографічної динаміки України 1927–1938 рр. за підсумками переписів 1926, 1937 і 1939 років, даними міського обліку 1931 р. та статистики природного і механічного руху населення.

Ми сподіваємось, що отримані результати після комплексної наукової експертизи слугуватимуть основою для консенсусу щодо оцінки масштабів та структури демографічних втрат України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр.

Я не зупинятимусь на суто методичних питаннях – вони стануть предметом обговорення у вужчому колі фахівців на секційному засіданні – і спробую висвітлити лише основні результати дослідження.

Отже, оцінка демографічних наслідків Голодомору 1932–1933 рр. складається з визначення надлишкової чисельності померлих і ненароджених у цей період та кумулятивної оцінки демографічних втрат через те, що люди, які передчасно залишили цей світ або зовсім не прийшли в нього, не лишили по собі нащадків.

Динаміка чисельності населення України, особливо її аномалія в 1932–1933 рр., порівняння тенденцій, що спостерігалися на теренах УРСР, з тими, які відбувалися в західноукраїнських землях, ілюструють руйнівні процеси, що відбулися.

Чисельність населення України, тис. осіб на початок року

Динаміка чисельності населення України

Рік	Чисельність населення, тис. осіб на початок року, у тому числі:		Темпи зростання, % до рівня попереднього року, у тому числі:	
	Україна в межах до 17 вересня 1939 р.	Західноукраїнські землі	Україна в межах до 17 вересня 1939 р.	Західноукраїнські землі
1927	29296,3	8620	102,0	100,0
1928	29883,6	8714	101,9	101,1
1929	30446,9	8815	101,4	101,2
1930	30886,5	8902	100,8	100,1
1931	31125,7	9028	100,3	101,4
1932	31211,8	9145	99,3	101,3
1933	30998,2	9270	90,4	101,4
1934	28024,3	9383	100,1	101,2
1935	28061,7	9477	101,3	101,0
1936	28434,4	9568	101,5	101,0
1937	28868,8	9658	102,5	100,9
1938	29595,6	9746	102,0	100,9
1939	30192,5	9826	104,7	100,8

Відбулися структурні зрушення, які спостерігаються навіть за офіційними даними. Так, за результатами перепису 1939 р.

найменш численним виявилось покоління саме 1933 р. народження, якому на 1 січня виповнилось 5 років. Окрім цього, значно посилюлися статеві диспропорції, насамперед серед сільського населення.

Глибоку западину у старших вікових групах як наслідок руйнівного впливу Голодомору 1932 – 1933 рр. можна побачити і на сучасній статево-віковій піраміді населення України.

Але беззастережне використання офіційних даних може дати хибні результати. Значна їх частина була сфальсифікована для того, щоб приховати справжню картину наслідків голодного лихоліття, масових репресій тощо. Зокрема дещо «прикрашеними» є офіційні дані перепису населення 1939 р. Саме тому довелося реконструювати параметри природного руху і відповідно коригувати чисельність і склад населення. В результаті зазначених процедур з'ясувалося, що насправді чисельність сільського населення за міжпереписний період 1927 – 1939 рр. скоротилася на 20 %, а загальний приріст населення за цей час був сформований виключно за рахунок міського населення.

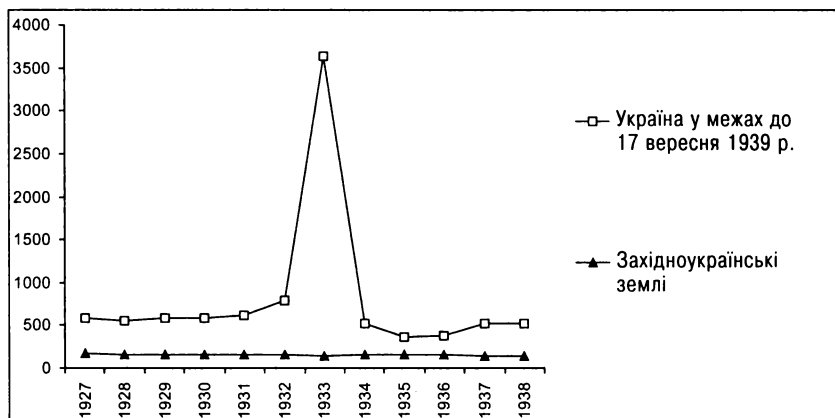
Основною складовою людських втрат внаслідок Голодомору було кількаразове зростання смертності. Від 1929 р. – початку примусової колективізації і пов'язаних із цим масових репресій – еволюційний процес зниження смертності був жорстоко порушений. Відразу після заяви Сталіна про початок політики великого перелому, що передбачала масову примусову колективізацію сільського господарства, розкуркулення та форсовану індустріалізацію країни, відбулося різке погіршення всіх кількісних та якісних характеристик відтворення населення України, апогеем якого стала демографічна катастрофа 1932 – 1933 рр.

Масштаби навіть офіційно зареєстрованої (не кажучи вже про скориговані дані) смертності в 1933 р. є надто високими для пояснення природними причинами, включаючи стихійні лиха або епідемії. Середньорічна кількість смертей 1929 – 1931 рр. у 1933 р. була перевищена в 3,7 разу за офіційними даними і в 6,1 разу – за оціночними. З 32 млн осіб свого населення тільки впродовж одного року Україна втратила від 10 %. Є всі підстави стверджувати, що саме злочинні, сплановані дії тоталітарного сталінського режиму призвели до масової загибелі українців.

Зареєстровані та розрахункові показники смертності населення України

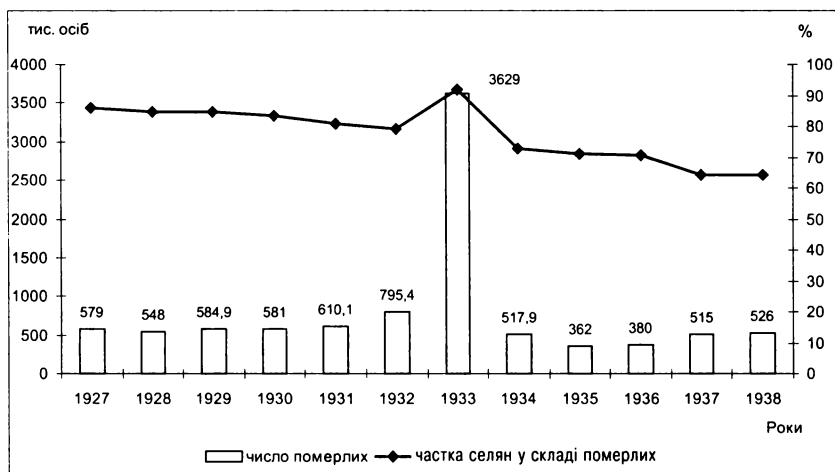
Рік	Абсолютне число померлих, тис. осіб		Загальний коефіцієнт смертності, ‰	
	зареєстро- ване	розрахун- кове	зареєстро- ваний	розрахун- ковий
1927	522,6	579,0	17,6	19,6
1928	495,7	548,0	16,4	18,2
1929	538,7	584,9	17,5	19,1
1930	538,1	581,0	17,2	18,7
1931	514,7	610,1	16,1	19,6
1932	668,2	795,4	20,6	25,6
1933	1908,9	3629,0	61,3	123,0
1934	471,0	517,9	15,9	18,5
1935	341,9	362,0	11,7	12,8
1936	359,5	380,0	12,4	13,3
1937	428,4	515,0	14,6	17,6
1938	430,8	526,0	14,3	17,6

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань та архівних матеріалів.

Чисельність померлих в Україні, тис. осіб

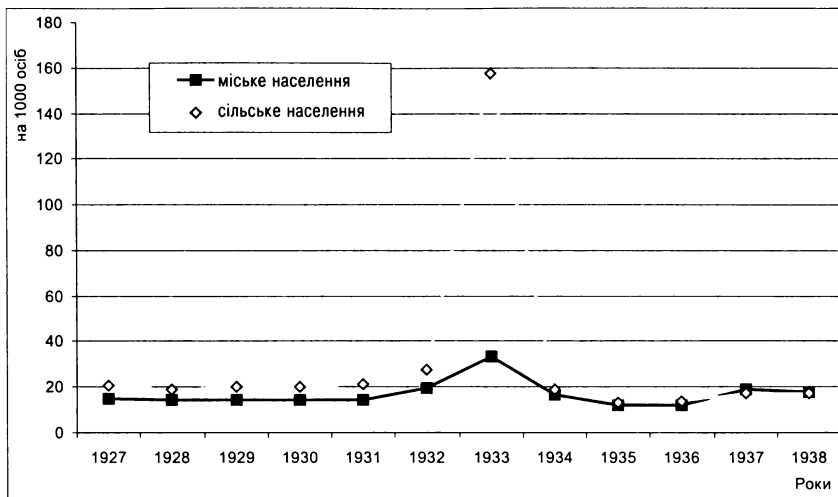
Демографічна катастрофа 1932–1933 рр. мала тотальний характер, вона охопила і міста, і села, але найбільше постраждало українське село. На той час уже повним ходом тривали насильницька колективізація і так званий процес розкуркулення, а саме: ліквідація кращих селянських господарств, знищення селянської еліти, здібних та ініціативних виробників-організаторів. Ці процеси були спрямовані фактично на поневолення всіх селян. Але для подолання опору насильницькій колективізації, який чинило селянство, були сплановані акції щодо непомірних, абсолютних неможливих для виконання обсягів хлібозаготівель, що й поставило селян-хліборобів на межу виживання. Саме цей терор голодом зумовив катастрофічне зростання смертності.

Абсолютна кількість померлих та частка сільського населення у їх складі

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань та архівних матеріалів.

За нашими розрахунками, частка сільських жителів у загальній кількості померлих в Україні, яка до початку голоду становила приблизно 80–84 %, у 1933 р. зросла до майже 92 %. Абсолютне число померлих селян становило 3,6 млн осіб, а городян – 270 тис. осіб. Порівняно з 1931 р. загальний коефіцієнт смертності міського населення підвищився у 2,3 разу (до 33,1), а сільського – в 7,4 разу, сягнувши 157,3 %.

Загальні коефіцієнти смертності, за типами поселень

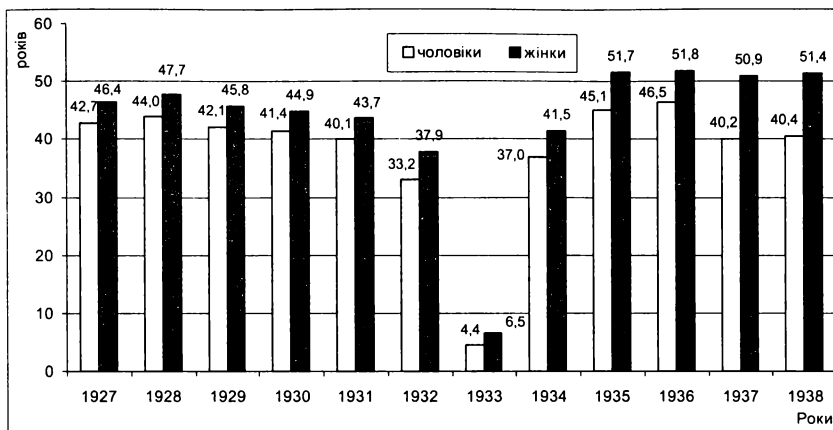
Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань та архівних матеріалів.

Глибина і масштаби штучно створеної демографічної кризи на селі були настільки відчутними, що її відлуння відчувається до наших днів. Екстраординарні людські втрати суттєво підірвали запас міцності та життєвий потенціал сільського населення, відновлення яких потребувало тривалого часу, і заклали підґрунтя для довготривалих негативних статевих вікових диспропорцій у складі сільського населення.

Крім того, оскільки саме сільське населення складалось майже виключно з етнічних українців, трагедія 1932 – 1933 рр. заклала підвалини для прискореної зміни етнічного складу населення.

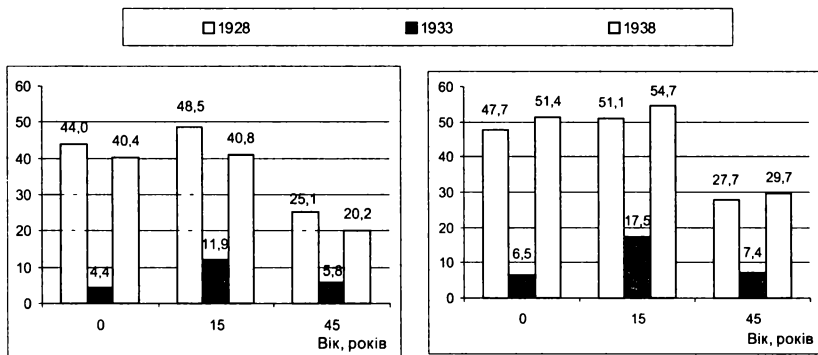
Відповідно катастрофічно впала очікувана тривалість життя: у 1932 р. до 33,2 року в чоловіків і 38 років у жінок, а в 1933 р. – до 4,4 року для чоловіків та 6,5 року для жінок. Небачених розмірів сягнула різниця в тривалості життя українців та мешканців західноєвропейських країн: якщо 1928 р. вона становила 9,3 року для чоловіків та 8,1 року для жінок, то 1933 р. – 46 – 47 років.

Різких змін зазнали і статеві-вікові співвідношення імовірностей смерті. Випереджаючими темпами зростає смертність підлітків 10 – 14 років та населення 35 – 54 років. Зокрема з кожної тисячі однорічних хлопчиків до 15 років доживало

Середня очікувана тривалість життя при народженні, Україна

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань та архівних матеріалів.

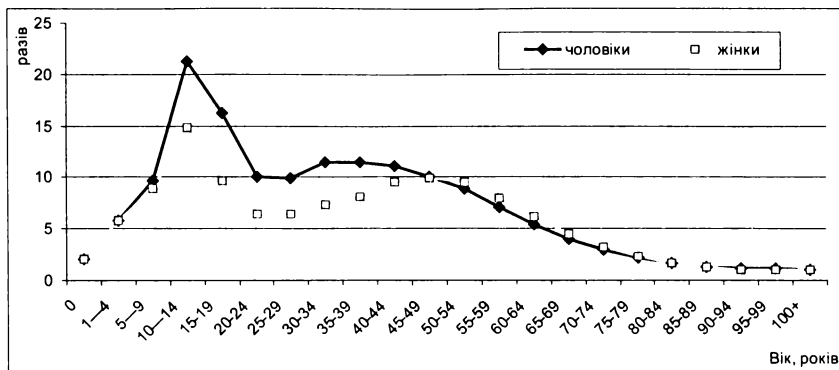
Чоловіки

Жінки

Очікувана тривалість життя при народженні та досягненні 15 і 45 років в Україні у 1928, 1933 та 1938 рр., років

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань та архівних матеріалів.

лише 154 (у 1928 р. – 844), а з кожної тисячі дівчаток – 211 (у 1928 р. – 852). Падіння тривалості життя сільських чоловіків у 1931 – 1933 рр. становило 35,8 року, а жінок – 37,2 року.

Індекси надсмертності чоловіків та жінок у 1933 р. (повікові ймовірності померти в 1928 р. прийнято за 1)

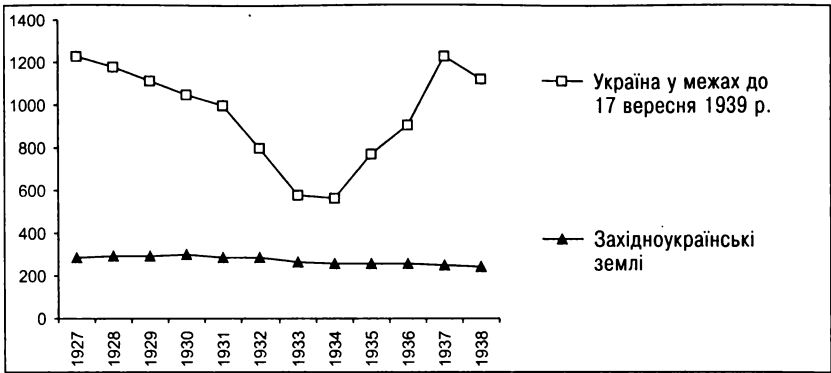
Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань та архівних матеріалів.

Отже, внаслідок прискореного вимирання був порушений природний процес дожиття поколінь і перервані тенденції доволі сталого скорочення смертності дітей та підлітків. За короткий час Україна не просто втратила цінні надбання минулого; смертність внаслідок голоду виросла до катастрофічно високого рівня і забрала мільйони людських життів.

Загострення кризової ситуації у смертності припинилося в наступні три роки завдяки компенсаційному ефекту після посиленого природного добору. Однак закріпити ці тенденції не вдалося через репресії 1937 – 1938 рр., і сумарні наслідки десятиліття 1928 – 1938 рр. виявилися для України вкрай трагічними: було не просто перервано еволюційну тенденцію скорочення смертності; відбулося екстраординарне піднесення смертності, що забрало мільйони людських життів; тривалість життя впала до неприродно низького рівня, насамперед у селян, був суттєво підірваний життєвий потенціал населення.

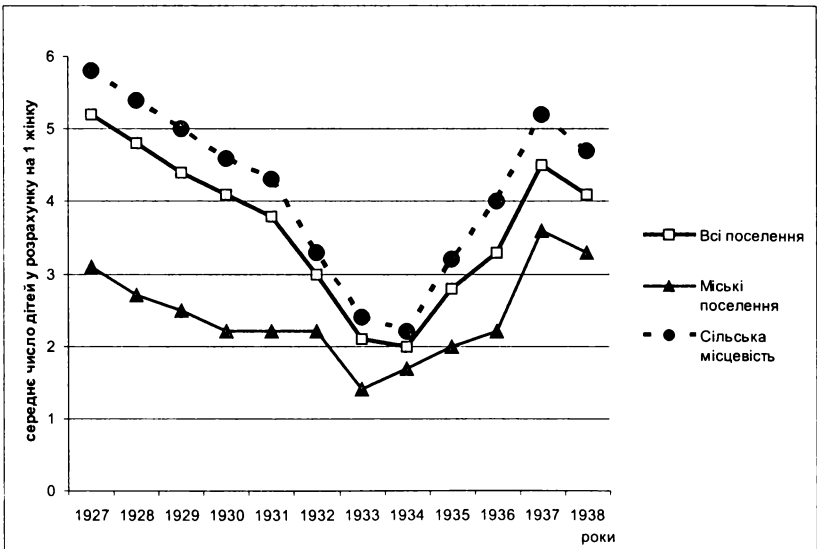
Поряд із катастрофічним підйомом смертності у 1932–1933 рр. в Україні відбулося обвальне падіння народжуваності. 1934 р. в Україні народилося лише 561,6 тис. дітей, що в 1,8 разу менше, ніж 1931 р. У сільській місцевості зниження народжуваності було ще значнішим.

Особливо вражає катастрофічне падіння народжуваності в 1933 – 1934 рр. на тлі абсолютно еволюційних тенденцій в західноукраїнських землях.

Чисельність новонароджених, осіб

Неприродно низький для першої половини ХХ ст. рівень народжуваності на селі становив 2,2 дитини, а в міських поселеннях – 1,4 дитини в розрахунку на 1 жінку. Принагідно варто зауважити, що міське населення припинило нормальну репродуктивну діяльність лише на один – 1933 – рік, а найнижчий рівень народжуваності в селах спостерігався 1934 року. Взагалі на процеси народжуваності більш потужний вплив здійснила примусова колективізація, ніж Голодомор (найсильніше падіння спостерігається в 1931 – 1932 рр.), але не можна

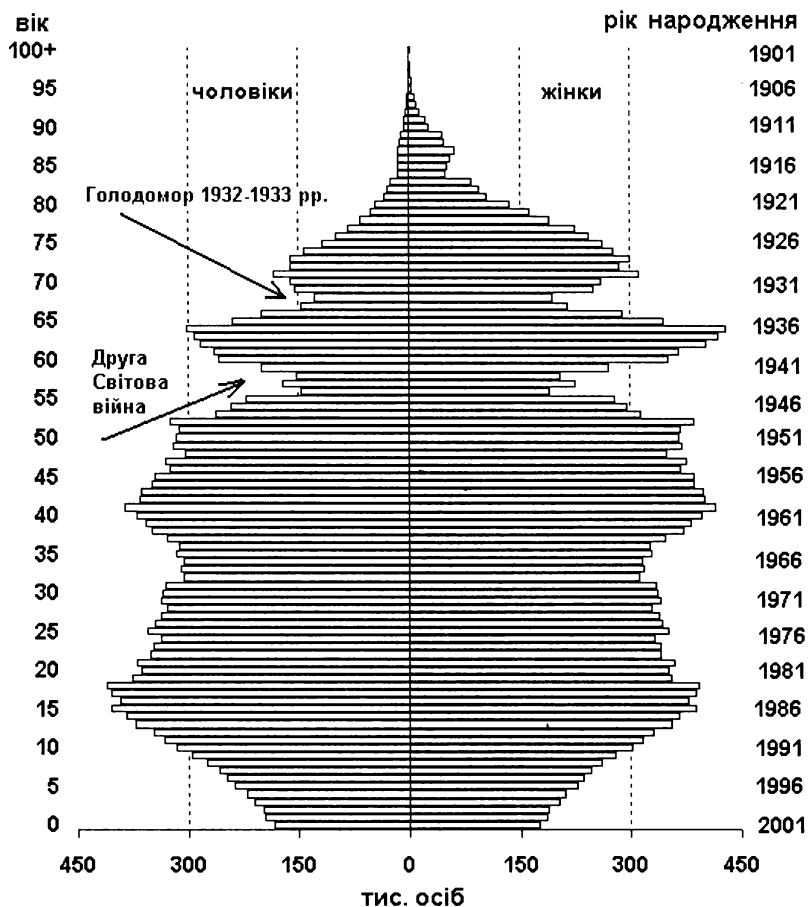

Сумарний показник народжуваності за типом поселення

нехтувати і втратами народжених через катастрофу 1932–1933 рр.

Загальна оцінка. Таким чином, демографічні втрати внаслідок Голодомору 1932–1933 років оцінюються в 4,5 млн осіб – 3,4 млн втрачено через підвищену смертність, а 1,1 – через знижену народжуваність. Ці 4,5 млн осіб не народили дітей і онуків, що й обумовило кумулятивні демографічні втрати України, які на сьогодні становлять близько 6 млн осіб, а отже, перевищують безпосередні втрати голодних років.

Відлуння цієї трагедії спостерігається й донині, зокрема на статеві-віковій піраміді населення України. Голодомор спричинив западину на статеві-віковій піраміді не меншу, ніж Друга світова війна.

Голодомор обумовив цілу низку катастрофічних зрушень у чисельності та складі українського населення, вплив яких дається взнаки і донині. Готуючи доповідь, результати якої сьогодні вперше оприлюднюються, ми не прагнули дати комплексну картину — нашою метою була оцінка втрат чисельності населення країни, окремо по міській та сільській місцевості. Водночас отримані результати дають підстави також і для оцінки, хоча й доволі приблизної, зрушень етнічного складу.

Такі основні підсумки представленої наукової роботи, яку слід розглядати лише як певний етап у дослідженні проблеми демографічних втрат унаслідок Голодомору. На опрацювання чекають великі масиви статистичної спадщини, поки що значною мірою розпорошені в архівах. У перспективі ці унікальні матеріали можуть слугувати надійним підґрунтям для поглиблення і розширення дослідження наслідків демографічної катастрофи 1932 – 1933 рр., зокрема на регіональному рівні.

Лібанова Елла – член-кореспондент НАН України, доктор економічних наук, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України (Київ, Україна).

HOLODOMOR LOSSES: METHODOLOGICAL PROBLEMS AND RESEARCH CHALLENGES

The number of losses due to the 1932–34 Famine in Ukraine (also known as Holodomor) has been the subject of many studies and controversies (Commission on the Ukrainian Famine, 1988; Kulchytskyj, 2003; Demograficzna Katastrofa ..., 2008; Lozynskyj, 2008; Wolowyna, 2007). The different estimates of Holodomor losses vary from around 2,6 to more than 10 millions. The figure of 10 million, repeatedly mentioned by the government of Ukraine and some Ukrainian diaspora leaders, seems to be based on statements attributed, among others, to Stalin and the Moscow correspondent of *The New York Times*, Walter Duranty, as well as estimates based on quasi-quantitative faulty methodologies. Many of these estimates suffer from three basic problems: a) they are subjective guesses without any statistical basis; b) they are not based on a precise definition of what constitutes «Holodomor losses»; c) in some cases the estimates apply to losses in the whole Soviet Union, not just in Ukraine. This wide discrepancy in the estimation of the number of Holodomor losses is a source of confusion and complicates efforts to publicize the Holodomor and its recognition as genocide. As pointed out in a recent editorial of the newspaper «Kyiv Post» (2008), it is time to agree on a number.

A second issue is the fact that, in comparison with historical research, demographic research on the Holodomor has been lagging. Most of this research has been at the national level and concentrated mainly on the estimation of the total number of Holodomor losses. In recent years this research has been broadened to include more detailed aspects of the Holodomor and its consequences. Work has begun on the analysis of Holodomor's impact at the sub-national level, Holodomor losses in the context of other famines in Ukraine during the XXth century, comparison of the Holodomor in Ukraine with famines in other regions of the

Soviet Union, and the long term implications of the Holodomor on the demographic evolution of Ukraine's population.

A third issue is the disconnect between two branches of research on the Holodomor, namely history and demography. This is not surprising, as the lack of communication among different scientific disciplines due to different paradigms, methodologies and specific terminologies has always been a problem. We will argue that it is important for Holodomor researchers to make efforts to bridge this gap, as this will serve several purposes: a) evaluate hypothesis formulated by both disciplines and provide better arguments for validating or rejecting them; b) improve our understanding of this complex historical event; c) help publicize the Holodomor with solid quantitative results. (A first step in this direction has been made by Kulczytskyj (2008).

Estimation of Holodomor Losses

Before presenting the evidence for a more credible estimate, it is essential to define what is meant by Holodomor losses; that is, in order to be able to count anything we need to know precisely what we are trying to count. This definition needs to address four dimensions or issues: a) time period; b) target population; c) territory; d) if lost births should be included. Regarding the time period, although the brunt of the Famine took place in 1933, the effects of the Famine as a genocidal policy started sometime in 1932, reached their peak in 1933 and continued through part of 1934. There is evidence that the mortality effects of the Holodomor were still observed in the first months of 1934, and obviously lost births due to deaths and effects of starvation on fertility behavior in 1933 would affect the number of births expected to happen in 1934. Thus the period to be used for estimating the losses should be 1932–34, although the term 1932–33 Famine has become the accepted reference to this event.

There has been an extensive discussion on who was the intended target of the 1932–33 Famine, as this affects the classification of the Holodomor as genocide. The discussion has evolved from Ukrainian peasants as the target, to Ukraine as a nation and regions in the Soviet Union with high concentrations of Ukrainians. The evolution of this discussion has been affected by the discovery in recent years of official documents that provide solid evidence of the political and nationalistic intent of Stalin's policy of starvation as an instrument of terror, in order to prevent

the secession of Ukraine from the Soviet Union (Kulczytskyj, 2007; Hunczak, 2008). Historical and demographic evidence also shows that the 1932 – 33 Famine in the Kuban region, heavily populated by Ukrainians, shares the same characteristics as the Famine-Holodomor in the Ukrainian Soviet Socialist Republic, and this would support the argument that the losses in the Kuban region should be included in the estimation of total Holodomor losses. However, this raises some practical problems. First, we do have solid estimates of Holodomor losses in Ukraine, but there is little demographic research on the Holodomor in Kuban and no good estimates of losses in this region are available. Second, the inclusion of Kuban in the estimate of Holodomor losses raises the question if other regions of the Russian Federation affected by famines during this period and with large concentrations of ethnic Ukrainians should also be included in this estimate. For practical reasons it may be advisable to limit the estimate of losses to Ukraine for the moment, with the proviso that later, if the historical and demographic evidence merits it, estimates from the Kuban region could be added.

By definition, Holodomor losses are deaths caused by the 1932 – 33 Famine, that is, deaths caused by starvation. Strictly speaking, using this definition it is practically impossible to estimate the number of these victims, as one would need a classification of all deaths during the Famine period by cause of death. The practical way of determining these deaths is to try to separate «normal» deaths, i. e., deaths that would have occurred had there been no Famine, from the deaths caused by the Famine. This is done by estimating all the deaths occurred during this period and then subtracting the «normal» deaths expected to have occurred had there been no Famine. This difference is referred to as «excess mortality».

A related issue is if the estimate should also include «indirect» deaths caused by the Famine. Three types of «indirect» deaths can be considered: a) births lost during 1932 – 34 as a direct cause of the Famine; b) premature deaths of Famine survivors in later years due to poor health caused by the Famine; c) the cumulative generational effect of lost population in later years due to deaths caused by the Famine. There has been a fair amount of discussion in the literature if to include lost births in the estimate of Holodomor victims, and some authors have argued that these «lost births» should not be included in the number of Holodomor victims.

When trying to estimate the number of Holodomor losses, the correct operational question is not how many deaths were caused by the Famine but what would have been the expected population of Ukraine, adjusted by net migration (the difference between out-migrants and in-migrants during this period), at the end of 1934 had there been no Famine. The 1932–33 Famine was directly responsible for lost births due to several mechanisms: a) reduced sexual activity; b) diminished male and female fecundity; c) higher levels of miscarriages; d) births lost due to the death of potential parents. Thus these «lost births» are actually a direct consequence of the Famine and should be included in the number of Holodomor losses. In recent years more sophisticated demographic estimation methods have allowed demographers to divide estimates of Holodomor losses into «direct» deaths (called excess mortality due to the Famine) and lost births, allowing us to quantify this component of total Holodomor losses.

The inclusion in the estimate of the second type of «indirect» deaths, i.e., premature deaths in later years, although theoretically justified as Holodomor victims, is more problematic for two reasons: their numbers are quite likely relatively small and they are very difficult to estimate. The third type of «indirect» losses, cumulative generational losses to the Ukrainian population due to Holodomor losses during 1932–34, although very important, should not be included in the estimate of (direct) Holodomor losses. It should be part, however, of the discussion of the consequences of the Holodomor. Some authors have also tried to include in the estimate persons who were deported from Ukraine for a variety of reasons during the Holodomor years and may have subsequently died. These deaths cannot be objectively attributed to the Famine and should be excluded from the estimate.

In sum, we propose the following operational definition of Holodomor losses: they are the sum of «excess» deaths (deaths above the expected number of deaths if there were no Famine) and lost births (expected births if there were no Famine minus actual births) in the Ukrainian Socialist Soviet Republic (Ukrainian SSR) during the 1932–34 period.

Methodologies of estimating Holodomor losses can be classified into four categories: a) subjective estimates by politicians and journalists during or shortly after the Holodomor period; b) estimates using different types of methodologies before key data (the 1937 and 1939 censuses and vital statistics) became accessible to researchers; c) estimates based on two contiguous censuses; d)

more recent estimates based on demographically sophisticated methodologies that reconstruct yearly populations by age and sex, and divide the losses into «excess» deaths and lost births. Shortcomings of these methodologies are described in Wolowyna (2008) and in *Demograficzna Katastrofa ...* (2008).

Probably the most comprehensive and methodologically sound estimate of Holodomor losses, according to the definition we have proposed, has been provided by a team of demographers of the Institute for Demography and Social Studies of the Ukrainian National Academy of Sciences (*Demograficzna Katastrofa ...*, 2008). The researchers had access to yearly vital statistics for the intercensal period 1927 – 38 (with the exception of 1932 when birth and death data were not available), as well as to extensive demographic analyses done by Ukrainian demographers in the 1920s and 1930s. They also had access to detailed migration statistics for this period. Demographic analysis showed that vital statistics data were of reasonable quality (except for the year 1933). Detailed corrections were made to the 1926, 1937 and 1939 censuses, and the corrected 1926 and 1939 census age-sex composition of Ukraine's population were used as anchors for yearly population reconstructions by age and sex during this intercensal period. This allowed them to make corrections to the official vital statistics data, make good estimates of the migration component and provide solid estimates of Holodomor losses in the Ukrainian SSR during 1932 – 34, both in terms of excess mortality and lost births.

According to this study, there were 3.4 million excess deaths and 1.1 million lost births caused during 1932 – 34 by the Famine in Ukraine, resulting in a total of 4,5 million. Given the impossibility of obtaining an exact figure, it is safe to say that the true value is somewhere between four and five millions. If we assume that the total population of the Ukrainian SSR was about 30 million at that time, this amounts to a loss between 13 % and 17 % of the total population. If later research evidence supports the inclusion of Famine losses incurred in the Kuban region during the same period, and if we assume that this roughly amounts to about one million victims, this would bring the total number of Holodomor losses to, at most, about six million.

Some Examples of Demographic Research as a Tool for Clarifying and Complementing the Historical Record of the Holodomor

In this section we will present several examples of demographic results that illustrate the importance of expanding demographic research on the Holodomor along several dimensions. We also illustrate the importance of evaluating original data sources when doing Holodomor research, as their indiscriminate use may result in misleading results.

«Russian politicians and scholars emphasize that the famine was a general peasant tragedy that was caused by the government's policy [of grain confiscation]...» (Kultchytskyj, 2008). They argue that not only rural Ukraine, but other rural areas of the Russian Federation were affected by the famine in similar measure. However, data presented by Davis and Wheatcroft (2004) do not seem to support this statement. Using official death registration statistics for the period 1927–33, they compare average crude death rates (number of deaths per 1,000 population) for 1927–29 with CDRs for 1933, for different regions of the Soviet Union.

In Table 1 we present, for selected regions of the Soviet Union, the average crude death rates (CDR) for 1927–29 and the differences between the crude death rates for 1933 and the respective 1927–29 averages. If the difference in the second row of this table is positive, this means that the mortality level in this region, as measured by the CDR, was higher in 1933 than the more «normal» average for the 1927–29 period; if the difference is negative, the mortality level in 1933 was lower.

We see that in only one region (Southern Consumer Region) is this difference negative by a relatively small margin, that is, mortality level in this region seems to have been somewhat lower in 1933 than in previous years. In all the other regions this difference is positive, and in three of them the data seems to indicate a significant increase in mortality in 1933: Ukraine, Northern Caucasus and Lower Volga. In Ukraine the CDR increased from 18,0 in 1927–29 to 66,8 (18,0 + 48,8) in 1933, that is, an increase of 270 %.

The fact that the 1933 mortality level in the Northern Caucasus Region appears to be significantly lower than in Ukraine seems to contradict the historical arguments that the Kuban «okruha» in the Northern Caucasus Region was the target of Holodomor to the same extent as Ukraine. This is an example of confusion due to lack

of a precise definition. Northern Caucasus and Kuban have often been used interchangeably, while Kuban was only one of 11 «okruhy» in the Northern Caucasus Region. Official documents show that Kuban was specifically singled out in Stalin's famine-related policies in the Northern Caucasus, as the area where «petlurivska ukrajinizacija» and counter revolutionary elements were active (Kulchytskyj, 2007). In order to show a valid case of Holodomor in the Northern Caucasus Region, it is important to determine first the specific geographic target areas of this policy, and then limit the demographic analysis of mortality and Holodomor losses to these areas. Little or no serious research has been done on this so far.

Table 1. Registered (Unadjusted) Crude Death Rates (x 1,000) for Different Regions of the USSR: 1927–33

South Grain-Surplus Region*	South Consumer Region**	Ukraine	Northern Caucasus	Lower Volga	East Producer Region***
Average CDR: 1927 – 29					
21,2	24,9	18,0	15,7	19,0	25,8
1933 CDR – Average 1927 – 29					
1,5	– 3,3	48,8	28,8	31,2	1,4

* Northern, North-west (includes Leningrad and Karelian ASSR), Central Industrial Region (includes Moscow, Ivanovo, Nizhnyii-Novgorod), Western, Belorussian SSR

** Transcaucasus, Central Asia

*** Urals, E. and W. Siberia, Far East, Kazakhstan

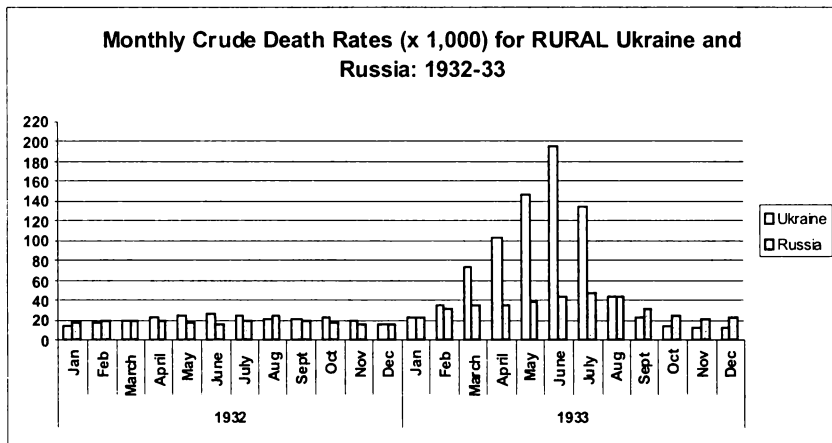
Source: *Davis and Wheatcroft*, 2004, Table 48, p. 415 and web site <http://www.soviet-archives-research.co.uk/hunger>

The case of the Lower Volga Region needs to be reexamined using adjusted mortality statistics, as the level of under registration of mortality in 1933 was shown to be very high in Ukraine, and this is likely to be the case in other areas of the Soviet Union. As will be shown below, using unadjusted mortality registration statistics can produce misleading results. Thus if, for example, the undercount of mortality registration in the Lower Volga Region was significantly lower than in Ukraine, this may bring the true level of mortality in this region to a much lower level, undermining the statement that

the effect of the 1932–33 famine in this region was of a similar magnitude as in Ukraine.

Two conclusions can be drawn from this example. First, demographic analysis can be helpful in evaluating hypothesis based on historical data. Second, more detailed demographic research could provide elements that can help settle some controversial historical hypothesis.

As another illustration about the polemics of levels of mortality during the 1932–33 famine in Ukraine and the Russian Federation, we present CDRs by month for 1932 and 1933, for rural areas of Ukraine and the Russian Federation. This graph seems to indicate, at least on the aggregate level, that although there was an increase in mortality in rural areas of Russia during the first half of 1933, the magnitude of this increase in rural areas of Ukraine was several times higher than in Russia. However, we need to stress the caveats about these data mentioned above. Only the use of adjusted 1933 death registration data will provide more definite evidence about this issue.

Davis and Wheatcroft, 2004, Table

Source: 48, p. 511

Table 2 illustrates the importance of evaluating the original data when analyzing the 1932–33 Famine, and the dangers of using unadjusted data in the analysis. It presents registered and adjusted yearly number of deaths in Ukraine, for the period 1927–38. We see that in most years the under registration was about 10%, and in 1931, 1932, 1937 and 1938 it increased to about 20%. In 1933,

on the other hand, the number of registered death was close to half of the actual number of death. The use of unadjusted data would underestimate the number of deaths for 1933 by close to 100 %, and result in a significantly lower estimate of Holodomor losses for that year.

**Table 2. Yearly Number of Registered and Adjusted Deaths:
Ukraine, 1927–38**

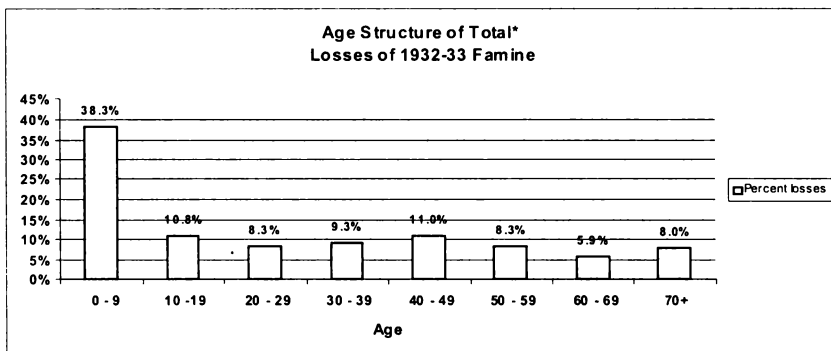
	Number of Deaths (in 1,000s)		Adjusted/ Registered
	Registered	Adjusted	
1927	522,6	579,0	1,11
1928	495,7	548,0	1,11
1929	538,7	585,0	1,09
1930	538,1	581,1	1,08
1931	514,7	610,1	1,19
1932	668,2	795,4	1,19
1933	1908,0	3629,0	1,90
1934	471,0	517,9	1,10
1935	341,0	362,0	1,06
1936	359,5	380,0	1,06
1937	428,4	515,0	1,20
1938	430,8	526,0	1,22

Source: Demograficzna Katastrofa ..., 2008

The next two examples show how more detailed demographic research can add precision to statements based on historical evidence, as well as verify with statistical evidence if they are correct or not. One of the advantages of the method of reconstructing populations by age and sex on a yearly basis is that it allows one to disaggregate Holodomor losses by age and sex. The methodology used by the Institute of Demography and Social Research of the Ukrainian National Academy of Sciences (UNAS) improved on this methodology used by other researchers, by a careful adjustment of the two key censuses, 1926 and 1939, evaluation and adjustment of yearly registrations of births and deaths, and a more thorough analysis of the migration component. Also,

for the first time the analysis was expanded to estimate Holodomor losses for rural and urban areas in Ukraine.

The graph above presents the age structure of total Holodomor losses (sum of excess deaths and lost births) estimated by the Institute of Demography in their most recent analysis (Collective Monograph, 2008). These data allow us to quantify the statement that the 1932 – 33 Famine caused an extraordinary death toll on infants and children. As can be seen in the graph, almost 50 % of all losses were among children under 10 years of age. Such quantitative results provide better understanding of the extent of this tragedy and help one understand its impact on future generations.

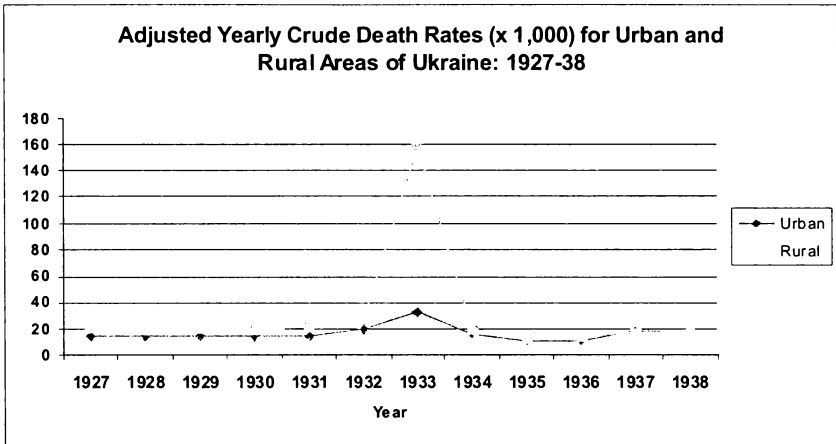

* Excess deaths and lost births

Source: Demograficzna Katastrofa ..., 2008

Another controversy we find in the historical literature is that the 1932 – 33 Famine was strictly a rural phenomenon in Ukraine, and that urban areas were not affected. The pioneering effort by the Ukrainian Institute of Demography of analyzing the effects of the 1932 – 33 Famine by rural and urban areas in Ukraine allows us to make an objective evaluation of this statement. The graph below shows the evolution of the yearly crude death rate (CDR) for rural and urban areas in Ukraine, for the period 1927 – 38. A non-trivial increase of the CDR is observed in 1932 in both rural and urban areas and a very sharp increase in 1933. These values reflect more accurately the mortality situation in those years, as they are based on adjusted, not registered, numbers of deaths. In 1932 the CDR increased by 36 % in both rural and urban areas, compared to average values for the 1929 – 31 period: In 1933 the rural CDR increased by more than seven times compared to the 1929 – 31 average, while the urban CDR increased by a factor of 2.2. Thus demographic

analysis shows that urban areas were also significantly affected by the 1932–33 Famine and quantifies the magnitude of this effect, providing more specificity to the historical analysis.

Source: Demograficzna Katastrofa ..., 2008

Finally, we would like to comment on possible further extensions of the demographic analysis of the Holodomor. The data base elaborated by the Institute of Demography and Social Research of the UNAS has the potential of expanding the estimation of mortality levels and Holodomor losses in two directions, yearly by Oblast and monthly for Ukraine. These extensions would make a very valuable contribution to our understanding of the dynamics of the Holodomor and its historical underpinnings.

Historical evidence shows that the impact of the Famine in 1932 and the Holodomor in 1933 (to follow Kultchytsky's, 2007, classification), had differential effects in different Oblasts. One hypothesis is that this was related to ecological and geographical factors. According to this hypothesis Oblasts in the step areas, with no other natural resources but the land, suffered the most, while Oblasts with swamps and forests provided better means of survival. A second hypothesis is that Oblasts with borders with Russia and Belarus provided opportunities to cross the border and obtain food even when the borders were closed, as strict controls of movement were difficult to implement. These hypotheses can be tested with estimations of Holodomor losses at the Oblast level.

The data does not allow the disaggregation of mortality and losses by month and by Oblast, but a disaggregation by month for

Ukraine is, in principle, possible. Once results by month become available, potential research questions linking historical and demographic evidence could be:

a) Monthly evolution of losses during 1932 and 1933 and their correlation with the historical record of the 1932 Famine and the Holodomor policies of 1933.

b) Is there an observable impact on Holodomor losses once the «czorni doshky» (black boards) regime was progressively implemented in selected villages?

The availability of such data is likely to suggest other hypothesis that could be tested and may results in the reevaluations of some conclusions based on historical evidence.

Summary and Conclusions

Three Holodomor-related issues were addressed in this paper. First, pitfalls of using unrealistically high estimates of the losses caused by the 1932–33 Famine-Genocide in Ukraine in public statements and official documents. Second, the need to define more precisely key concepts like Holodomor losses, and to expand demographic research to address many unexplored areas. Third, the need to establish connections between historical and demographic research on the Holodomor, in order to improve understanding of this complex historical event.

We describe in some detail recent research on demographic characteristics of the Holodomor, done by the Institute of Demography and Social Research of the UNAS, and suggest that solid demographic research supports a maximum range of 4–5 millions for Holodomor losses. If losses in the Kuban region are included, the total loss is likely to be at most six millions (the Holodomor effects in Kuban and other regions of the Russian Federation are still an open research topic). We also propose an operational definition of this concept of Holodomor losses.

Recent increased interest in the Holodomor, both in Ukraine and abroad, has resulted in an explosion of historical, and to some degree legal, research. This needs to be matched by more extensive demographic research, to include areas outside of Ukraine, and to bring this research down to the sub national level, as well as from yearly trends to monthly trends. A first step in this direction is the recent research on the impact of the Holodomor in rural and urban areas of Ukraine.

We argue that it is important to try to make connections between historical and demographic research on the Holodomor. This will help elaborate and clarify historical hypothesis, test controversial statements and improve our understanding of this complex historical event. This thesis is illustrated with several examples, and a couple of research questions along these lines are proposed.

1. Commission on the Ukrainian Famine (1988). *Investigation of the Ukrainian Famine 1932–33*. Report to Congress. Washington, DC.
2. Davies, R. W. and Stephen Wheatcroft (2004). *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–33*. Palgrave Macmillan, New York.
3. *Demograficzna Katastrofa w Ukrainie w Nasilidok Holodomory 1932–33 rokiv: Skladovi, Mashtaby, Naslidky. Naukova-analityczna Dopovidj. (Demographic Catastrophe in Ukraine as a Consequence of the 1932–33 Holodomor: Elements, Scope and Consequences. Scientific-analytical Presentation, 2008)*. E. M. Libanova, coordinating editor. Institute of Demography and Social Studies, National Academy of Sciences of Ukraine: Kyiv.
4. Hunczak, T. (2008). "The Trail to Holodomor – Genocide 1932–33), paper presented at the "The Ukrainian Famine-Genocide: Reflections After 75 Years" conference. University of North Carolina at Chapel Hill.
5. Kulchytskyj, S. (2003). *Demograficzni naslidky Holodomoru 1933 r. v Ukraini*. At web site of Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine: <http://history.org.ua/0/> (accessed on June 15, 2007).
6. Kultchytskyj, S. (2007). *Holodomor 1932–33 rr. Jak Genocyd: Trudnoshczy Usvidomlennja (Holodomor 1932–33 as Genocide: Problems in Understanding*. Nash Czas, Kyiv.
7. Kultchytskyj, S. (2008). «The Holodomor of 1932–33: The Scholarly Verdict». *The Day Weekly Digest* (25), September 2, Kyiv.
8. Kyiv Post (2008). «Agree on a Number». Editorial, May 15, 2008.
9. Libanova, E., Levchuk, N. M., Ryhacz, N. O., Rudnyckyj, O. P. and Poniakina, S. A. (2007). *Smertnistj Naseleennja Ukrainy y Trudoaktyvnomu Vici (Mortality of Ukrainian Population in Working Ages)*. Institute for Demography and Social Studies, National Academy of Sciences of Ukraine: Kyiv.
10. Lozynskyj, Askold, (2008). «The case for 7 million to 10 million». *The Ukrainian Weekly*, No. 19, LXXVI.
11. Maksudov, S. (1991). «Demograficzni vtraty naseleennja Ukrainy v 1930 – 38 rokakh». *Ukrajnskyj Istorycznyj Zhurnal*, no. 1, pp. 118 – 131.
12. Mesle, F. and Vallin, J. (2003). *Mortalite et causes de deces en Ukraine au XXe siecle (Mortality and causes of deaths in Ukraine during the XXth century)*. INED: Paris.
13. Vallin, J., Meslé, F., Adamets, S., Pyrozhkov, S. (2002). «A New Estimate of Ukrainian Losses during the Crises of the 1930s and 1940s». *Population Studies*, Vol. 56, No.3, pp. 249 – 264.

14. Wolowyna, O. (2007). «Demographic Dimensions of the 1932 – 33 Famine in Ukraine». Pp. 98 – 114 in T. Hunczak and R. Serbyn (eds.), *Famine in Ukraine 1932–33: Genocide by Other Means*. Shevchenko Scientific Society: New York.
15. Wolowyna, O. «The Famine-Genocide of 1932 – 33 Estimation of Losses and Demographic Impact» (2008). Submitted for publication in the second edition of T. Hunczak and R. Serbyn (eds.), *Famine in Ukraine 1932–33: Genocide by Other Means*. Shevchenko Scientific Society: New York.

Воловина Олег – професор, Інформаційні рішення, ІПК (Північна Кароліна, США).

ВЛИЯНИЕ ГОЛОДОМОРА НА ЧИСЛЕННОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ РОССИИ

Проблема последствий годов 30-х и не только этих прошлого столетия на территории бывшего СССР стыдливо замалчивалась.

При подготовке материала для диссертации на тему «Демографическое исследование территорий, входящих в зону чернобыльской катастрофы» нами были проведены исследования в Брянском и Калужском областных архивах. Целью ставилось определение динамики населения двух областей с 20-х годов до чернобыльской катастрофы. Обнаружено резкое снижение населения областей в 30–40-е годы. Материалов о влиянии голода 30-х годов не имеется. Одной из причин нами была признана активизация переселения населения центральных областей России, Украины и других республик в районы Дальнего Востока и Сибири.

При существующей организации статистики движения населения всегда находилась возможность скрыть истинные причины снижения населения. Да и сама постановка статистического учета была крайне низкой. Отсутствие паспортов у сельского населения приводило к самостоятельному выезду и проживанию без прописки (регистрации). В ряде случаев ответственные работники органов регистрации выдавали документы незаконно.

Жители Брянской и Калужской областей, и не только их, со времен гражданской войны постоянно получали продукты питания в Украине. Примерами могут служить поезда с мешочниками, которые кормили огромные города, в том числе Москву и Ленинград.

Голод на Украине стал причиной снижения численности населения в крупных городах России, повышения смертности и снижения рождаемости. Поэтому Голодомор на Украине

стал общесоюзной проблемой, приведшей к демографической деформации всего народа.

Обратившись к ресурсам Интернета, мы обнаружили более 3 млн статей в поисковой системе Яндекс и более 2 млн — в Рамблере. Вызывает интерес, что абсолютное большинство статей принадлежит авторам из Украины. Российские ученые до сих пор не придают значения проблемам голода не только 20—30-х, но и 40-х и 60-х годов.

Привлечение внимания ученых Украины к проблеме Голодомора удивляет массовостью и солидарностью в оценке последствий. Вызывает некоторое недоумение желание поставить выводы ученых для решения политических целей.

Правомерно воспринимать масштабы катастрофы, как Голодомор в Украине 1932—1933 гг., обществом как что-то «теоретико-академическое», как проблему, значение которой ограничивается только сферой чистой науки. Трагедия «террора голодом» — это прежде всего наша история, той большой страны — Союза СССР. Но учитывая, что страшная катастрофа объективно, хотим мы этого или нет, была и остается исключительно острым оружием в современной политической борьбе, моральным долгом наших историков, как и раньше, является исследование причин и до сих пор еще неизвестных последствий Апокалипсиса, поиск новых и новых свидетельств и доказательств его геноцидного характера, изучение его влияния на сознание разных поколений людей, в частности на современную молодежь. Именно об этом идет речь в новом материале постоянного автора «Дня», одного из ведущих в Украине специалистов по истории тоталитарного общества в СССР 20—30-х годов XX века, доктора исторических наук, профессора Станислава Кульчицкого. По словам автора:

«Отечественная история XX в. требует от исследователя не только наивысшей степени профессионализма, но и мужественности. Некоторые исторические проблемы остаются раскаленными докрасна. Исследователи, не желающие согласовывать добытые заключения с политическими реалиями сегодняшнего дня, рискуют натолкнуться на неприятности.

Дело не только в том, что современность связана с прошлым, а иногда является его прямым продолжением. Сомнительным остается само качество прошлого, и это — главное. В отличие от стран «капиталистического окружения», развивавшихся по объективным историческими законам, Страна советов в первые 20 лет вырастала из головы своих вождей,

а потом медленно деградировала, оставляя свои мифы в головах поколений, воспитанных ленинско-сталинскими идеологами. Исследователю советской эпохи не так просто разобратся в ее хитросплетениях. Так же трудно доказать истинность добытых заключений гражданам, сознание которых сформировалось в советское время» [1].

История России представляет длинный ряд голодных годов с неуклонным нарастанием числа неурожаяев и голодовок вплоть до XX века. Установлен факт, что неурожай в России повторяются через каждые 6 – 7 лет, продолжаясь по два года кряду. За вторую половину XIX ст. особою жестокостью отличались голодные годы, порождённые неурожаями 1873, 1880, 1883, 1891, 1892, 1897 и 1898 гг. В XX веке особенно выделялись массовый голод 1901, 1905, 1906, 1907, 1908, 1911 и 1913, когда от голода и сопутствующих голоду болезней погибли миллионы жителей Российской империи. Причины массового голода в XX веке были не в сфере обмена, а в сфере производства хлеба, и вызывались они прежде всего чрезвычайными колебаниями русских урожаев в связи с их низкой абсолютной величиной и недостаточным земельным обеспечением населения, что, в свою очередь, не давало ему возможности накопить в урожайные годы денежные или хлебные запасы. Исключительная неустойчивость русских урожаев прежде всего результат неблагоприятных климатических условий. Наиболее плодородные районы отличаются особой неравномерностью осадков. Наряду с низкой урожайностью, одной из экономических предпосылок массового голода в России была недостаточная обеспеченность крестьян землёй [2], [3].

Разруха, экономический хаос, кризис власти и отказ в помощи со стороны иностранных государств после Гражданской войны вызвали новый массовый голод в 1921/22 гг. Этот голод стал первым в зарождающемся СССР. Региональные и локальные проблемы с продовольствием и голод среди отдельных слоёв населения, вызванные различными факторами, периодически возникали и в течение 1923 – 31 гг. [2], [3], [4]. Второй массовый голод в СССР разразился в 1932/33 гг. в период коллективизации и повлёк за собой гибель семи миллионов людей [3]. И, наконец, после Великой Отечественной войны население СССР охватил последний в истории Советского Союза массовый голод 1946/47 гг.

В дальнейшем массового голода с голодными смертями в СССР и в России не отмечалось, однако до сих пор проблема

голода остаётся актуальной: по данным Продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН в 2000 – 2002 году в России от голода страдали 4 % населения (5,2 млн человек). Голодомор уже трижды привлекал внимание общественности. Впервые это случилось в 1932 – 1933 гг., когда в УССР и на Кубани погибли от искусственно организованного голода миллионы людей. Средства массовой информации тогда переполнены сообщениями о торжественных пусках ново-строек первой пятилетки. Ни одного слова они не нашли для сообщения о голоде, равного которому не наблюдалось нигде и никогда.

Во второй раз это случилось в 1988 – 1991 гг., когда медленная деградация советского строя сменилась скачкообразным распадом. Сначала политика гласности, а затем полная отмена цензуры позволили увидеть достоверную картину Голодомора.

В третий раз это случилось в 2002 – 2006 гг. 70-я годовщина Голодомора заставила задуматься над вопросом о квалификации трагедии. В беспрецедентно остром противостоянии Верховная Рада признала Голодомор геноцидом. Закон подвел черту под очередным этапом в политической борьбе вокруг этой проблемы, но не положил ей конец.

Следует признать, что проблема Голодомора политизирована с самого начала. Наши соотечественники в Северной Америке небезосновательно считали, что она является наиболее уязвимым местом в идеологических конструкциях советских пропагандистов. Именно из-за этого в диаспоре сделали все возможное, чтобы заработала комиссия Джеймса Мейса.

Украинский народ долго оставался без государственности, а поэтому и без надлежащим образом артикулированных национальных интересов. Но теперь имеется государство и собственные интересы. Что касается проблемы Голодомора – они состоят в том, чтобы объективно оценить национальную трагедию и отдать должное тем, кто погиб лютой смертью. Верховная Рада выполнила эти задачи, когда приняла закон о Голодоморе. Никто из граждан не должен рассматривать принятие этого закона как победу или поражение. Закон подтверждает вывод комиссии Мейса о геноциде. Для всего народа бывшего Союза – это гибель родителей, дедов и прадедов. В возрастной пирамиде народонаселения Украины, Казахстана и других государств существуют уже три зазубрины от Голодомора. Умершие от голода дети не стали взрослыми и не

родили своих детей, а те — их внуков. Следовательно, необходимо подходить к явлению Голодомора под углом зрения собственных интересов — семейных, общественных, национальных. Нельзя допускать омертвления национальной памяти.

К великому сожалению, проблема Голодомора всерьез заинтересовала пока только ученых Украины, что показывает целостность, зрелость нации.

Голодомор был результатом деятельности власти, управляющей государством, и преследовал определённые политические и экономические цели. Разработан и применен изощренный механизм осуществления планов.

Накоплено достаточно документальных данных, создающих доказательную базу для квалификации действий руководства Советского Союза в юридических понятиях, которые содержит в себе Конвенция ООН «О предотвращении преступления геноцида и наказании за него» от 9 декабря 1948 года.

В первую очередь следует разделить разные по происхождению украинско-кубанский и казахский голодоморы от голода, который господствовал в Советском Союзе в 1932—1933 гг. Голод охватил тогда основную территорию страны, за исключением крупных городов, новостроек и сельской местности, в которой не производился в достаточных количествах товарный хлеб. Украинско-кубанский Голодомор стал следствием заблаговременно просчитанного и отлично организованного террора голодом, который Кремль применил для предупреждения социального взрыва. Такой взрыв в ситуации острого кризиса угрожал устранением сталинской команды из Кремля, а что касается Украины — возможным выходом ее из Советского Союза.

Голодомор в Украине был одним из эпизодов в построении силовыми средствами такого социально-экономического строя, который отвечал по своим параметрам тоталитарному политическому режиму. Это не означает, однако, что он имел социально-экономическую природу. Это означает только то, что социально-экономический фундамент под большевистский режим строился во многонациональной стране с ярко выраженными традициями национально-освободительной борьбы. Социально-экономическую природу имел голод 1932—1933 гг. в Советском Союзе, поскольку он был обусловлен форсированием темпов индустриализации, разрушением

наиболее зажиточных крестьянских хозяйств, безоглядным изъятием выращенного урожая у колхозов и индивидуальных хозяйств.

Приходится признать, что голод в СССР и Голодомор в УССР и на Кубани остаются в повседневном сознании неотделимыми друг от друга. Это свидетельствует о неспособности ученых сделать свои заключения доступными для широких кругов общества.

Существует еще одна причина, которая мешает обществу поставить украинский Голодомор в контексте событий на должное место. Тогдашние социально-экономические преобразования «освящаются» мощным всплеском революционной активности народных масс, который развалил Российскую империю.

Голодомор в Украине был следствием определенного совпадения событий на пересечении крестьянской и национальной политики руководителей государства. Цель крестьянской политики заключалась в лишении сельских производителей частной собственности на средства производства. Коллективизация сельского хозяйства ставила их в прямую зависимость от государства. Национальная политика была направлена на превращение союза стран, которым был Советский Союз до Голодомора 1932 – 1933 гг. и массового террора 1937 – 1938 гг., в централизованное государство с некоторыми языково-культурными послаблениями для «титовых наций» в союзных республиках.

Особенно сильное сопротивление принудительной коллективизации сельского хозяйства наблюдалось в Украине – наибольшей по человеческому и экономическому потенциалу национальной республике на границе с Европой. Весной 1930 г. Сталин вынужден был на несколько месяцев прекратить сплошную коллективизацию вследствие крестьянской войны, которая уже начиналась, особенно в Украине. Одновременно он пошел на уступки крестьянству, отказавшись от коммун. Крестьянам оставили приусадебный участок, с которого, как считал Сталин, они должны были питаться, работая практически без оплаты в коллективном хозяйстве.

В 1930 – 1932 гг. государство забирало себе весь урожай зерновых в хлебопроизводящих регионах. Каждый раз, когда вследствие драконовских хлебозаготовок в сельской местности начинался голод, Сталин возвращал часть отобранного, чтобы обеспечить пропитание колхозников и очередную по-

севную кампанию. Трехлетние хлебозаготовки такого характера вместе с «подхлестыванием» капитального строительства в промышленности стали причиной упомянутого выше экономического кризиса. В ситуации, возникшей на изломе 1932 – 1933 гг., Сталин отказался от «подхлестывания» темпов индустриализации и перешел в хлебозаготовках к налоговому принципу, то есть признал право собственности колхозов и колхозников на ту часть урожая, которая оставалась у них после уплаты фиксированного налога в натуральной форме. Признавалось и право колхозников реализовывать свою часть урожая на свободном рынке по ценам спроса и предложения. Колхозный строй получал определенную автономию в плановой экономике. Благодаря этому в Советском Союзе сохранились остатки товарно-денежных отношений. Советское хозяйство приобрело тот вид, который сохранялся до 1991 г.

Необходимо разделять понятия Голодомора в УССР и на Кубани и голода в других регионах СССР: голодный мор вызывался конфискацией всего продовольствия в крестьянских усадьбах, а голод – только хлебозаготовками. Документы свидетельствуют, что в последнем квартале 1932 г. Кремль начал применять в Украине натуральные штрафы к тем крестьянам, у кого не обнаруживали хлеб во время обысков. Десятки, а вскоре и сотни сел были занесены на «черную доску», что давало заготовителям основания для конфискации всего имеющегося в наличии продовольствия.

Террор голодом советская власть применила в 1921 г., когда проводила хлебозаготовки в уже голодающем украинском селе. Углубление голода при помощи заготовок было применено на юге Украины как средство борьбы с крестьянскими повстанческими отрядами.

В первой половине 1932 г. от голода, обусловленного конфискацией урожая 1931 г., в Украине погибло до 150 тыс. крестьян. Однако массовые хлебозаготовки не подпадают под определение геноцида в Конвенции ООН. Тем более что с апреля 1932 г. Кремль начал проявлять «трогательную» заботу о прекращении смертности среди украинских крестьян. Из портов была возвращена уже подготовленная к экспорту кукуруза и пшеница, правительство закупило небольшие партии хлеба в соседних странах.

Пик вызванного хлебозаготовками голода пришелся на июнь 1932 г., когда количество смертей в сельской местности Украины впервые превысило количество рождений. С октяб-

ря 1932 г. смертность опять начала превышать рождаемость. Это превышение уже связывалось не столько с драконовскими хлебозаготовками, сколько с выборочным, но масштабным штрафованием «должников» картофелем, мясом и салом, если во время обысков заготовители не находили хлеб. После сталинской телеграммы чекисты при помощи голодающих незамужников осуществили под видом заготовок одномоментную операцию изъятия всех продовольственных продуктов. Это обусловило увеличение смертности с 35 тыс. человек в декабре 1932 г. и 44 тыс. в январе 1933 г. до 136 тыс. в марте, 174 тыс. в апреле, 253 тыс. в мае и 361 тыс. человек в июне. Следует принять во внимание два обстоятельства: а) названные цифры отражают как естественную, так и неестественную смертность; б) государственная демографическая статистика насчитала в 1933 г. на селе не больше половины смертных случаев, причем недоучет прогрессивно возрастал вследствие обусловленной голодом дезорганизации жизни.

В довоенные времена Украина пребывала в эпицентре массовых репрессий. После войны репрессии сосредоточились в западных областях, а со смертью Сталина совсем стихли. Это сразу сказалось на прочности советского строя, который родился благодаря насилию. Преемники Сталина с целью самосохранения вынуждены были обратить особое внимание на повышение материального и культурного уровня жизни советских людей. Неизбалованные ранее вниманием государства, люди должным образом оценили заботу партии о своем благосостоянии (использую это сугубо советское словосочетание без всякой иронии). Страна приобрела второе дыхание и продолжительное время могла на равных конкурировать с американцами в ракетно-ядерной и космической гонке.

Однако советская экономика была неэффективной по определению. Она не могла удовлетворить колоссальные обязательства сверхдержавы и растущие потребности собственного населения. Некоторое время страна держалась на поверхности благодаря нефтедолларам и своей золотодобывающей промышленности. Но со временем стали остро необходимыми радикальные реформы в политической и экономической сферах. О голоде в Украине знали почти все, но публичное упоминание этой мрачной страницы прошлого строго запрещалось. Запрет длился десятилетиями, потому что голод нельзя было отделить от коллективизации. В юбилейной речи в ноябре 1987 года М. Горбачев опять назвал коллективизацию села

большим достижением КПСС. Однако уже за полтора месяца В. Щербицкий вынужден был в речи, посвященной юбилею советской Украины, признать факт голода. Сделать это его заставила продуктивная деятельность комиссии Конгресса США по голоду 1932 – 1933 гг. в Украине.

Мероприятия по случаю 60-й годовщины Голодомора оказались достаточно скромными. Однако Л. Кравчук в выступлении 9 сентября 1993 г. на международной научной конференции назвал голод 1933 г. спланированной акцией и геноцидом против собственного народа». В последующие годы номенклатурная «партия власти» пыталась не вспоминать темные страницы советского бытия. Только в 65-ю годовщину Голодомора под давлением руховских народных депутатов и американской диаспоры Л. Кучма указом от 26 ноября 1998 г. установил День чествования памяти жертв Голодомора – четвертую субботу ноября.

Отозвавшись на просьбу Украины, Генеральная Ассамблея ООН в ноябре 2003 г. одобрила Совместное заявление по случаю 70-й годовщины Великого голода 1932 – 1933 годов. Соавторами этого документа стали 36 государств – членов ООН, в том числе и Российская Федерация. Принятие документа, в котором Голодомор определялся как национальная трагедия украинского народа, следует считать полупобедой и полупоражением украинской дипломатии. Суть в том, что МИДУ Украины пришлось снять определение Голодомора как геноцида, чтобы принятие документа стало возможным. Благодаря неуступчивой позиции Российской Федерации был понижен и уровень документа – с Резолюции ООН до Совместного заявления. Вместе с тем, Россия, подписывая Совместное заявление, впервые признала сам факт Голодомора, то есть ужасающие масштабы и тяжелые последствия общесоюзного голода для украинского народа.

Развернутая в СССР в конце 1920-х – начале 1930-х годов индустриализация требовала громадных затрат и миллионов рабочих рук. Все это было взято из деревни в результате коллективизации сельского хозяйства и раскулачивания, сопровождавшегося изъятием имущества и высылкой семей «кулаков» в необжитые края. Коллективизация достигла своего первого пика в феврале 1930 г., когда были коллективизированы почти 8 млн хозяйств.

В 1931 – 1932 гг. на фоне повторяющихся волнами репрессий, высылки и коллективизации во все возрастающих разме-

рах шли хлебозаготовки и реквизиции. Они проводились с целью умножения государственных запасов и экспорта хлеба в обмен на западные технологии и машины. В 1928 г. заготовки поглотили приблизительно 15 % собранного урожая, в 1930-м их доля подскочила до 26 % и продолжала расти в последующие годы, достигнув 33 % в 1931-м и 34,1 % в 1933 г. Это в среднем по стране, в хлебобродных же районах, таких как некоторые области Украины или Северного Кавказа, государство уже в 1931 – 1932 гг. конфисковало почти половину урожая [5], несмотря на то, что в 1931 г. ряд хлебопроизводящих районов был поражен засухой. Вывоз зерна за рубеж в 1931 г. даже увеличился: 48,4 млн центнеров в 1930-м и 51,8 млн центнеров в 1931 г. [6].

В конце концов, в результате ежегодно повторяющегося вывоза зерна из крестьянских хозяйств, колхозов и совхозов в течение 1930 – 1932 гг., деревня осталась без хлеба. Летом 1932 г. в СССР голод разразился в производящих зерновых районах Украины, Северного Кавказа, Нижней и Средней Волги, Южного Урала, Западной Сибири и Казахстана. В отличие от пережитого на исходе Гражданской войны голода 1921 – 1922 гг., голод 1932 – 1933 гг., вспыхнувший в мирное время после нескольких довольно благополучных лет, правящая верхушка во главе со Сталиным считала сугубо внутренним делом и всячески скрывала его от Запада. О зарубежной помощи пострадавшим, подобной той, какая оказывалась в 1921 – 1922 гг., не было речи. Граждане СССР за произнесение слова «голод» подвергались репрессиям.

В условиях нарастающего массового голода 27 декабря 1932 г. было принято постановление о введении в СССР паспортной системы для всех граждан, за исключением крестьян. В результате в селах люди умирали от голода, не имея возможности спастись бегством из голодающих районов и вообще из деревни на законном основании. Меньше чем через месяц после введения паспортной системы, 22 января 1933 г., Сталин и Молотов направили партийным, советским и карательным органам ряда районов страны не имеющую прецедента директиву, в которой отмечалось, что на Украине и Кубани начался массовый выезд крестьян в ЦЧО, на Волгу, в Московскую и Западные области, в Белоруссию. Органам власти предписывалось не допускать массового выезда крестьян в другие районы, а «пробравшихся на север» немедленно арестовывать и после того, как будут выявлены контрреволю-

ционные элементы, выдворять на места их прежнего жительства.

К началу марта 1933 г., по данным ОГПУ, было задержано 219,5 тыс. человек, из которых 186,6 тыс. были возвращены, а остальные привлечены к судебной ответственности [7]. В дальнейшем закрепощение крестьян было продолжено, и 17 марта 1933 г., в самый разгар голода, было принято постановление ЦИК и СНК СССР, согласно которому выход из колхоза допускался только с разрешения администрации на основе оргнабора рабочей силы. Помимо этого принимались меры и полицейского характера. Территории, пораженные голодом, окружались войсковыми кордонами, и население не выпускалось за их пределы.

Усилия властей дали свои результаты. Если до конца 1932 г. люди еще как-то справлялись со все ухудшавшимся положением, то с наступлением нового года и введением новых жестких государственных ограничений беда превратилась в катастрофу. С февраля 1933 г. начался колоссальный рост смертности.

Длительное время руководство Советского государства либо скрывало сам факт разразившегося голода, либо преуменьшало его масштабы. Лишь в конце 80-х годов XX века стали открываться советские архивы, и многие документы, в том числе статистические материалы по смертности в СССР за первую половину 1930-х годов, итоги Всесоюзной переписи 1937 г., стали доступны для анализа ученых.

Голод 1933 г. не просто охватил огромные территории с населением в десятки миллионов человек. Он повсеместно приобретал крайние формы, по всей стране смерть от голода стала обычным явлением. Казалось, что скрыть трагедию такого масштаба было невозможно.

Но не было такой задачи, какой не могла бы решить советская статистика и советская пропаганда. В вышедшей всего три года спустя после катастрофы книге утверждалось, что если что и задерживает понижение смертности, так это капитализм, о чем «говорит и сравнение с СССР, в котором смертность падает быстрее, чем в капиталистических странах. Так, смертность в 1933 г. составляла в процентах к 1913 г. по данным ЦУНХУ: СССР — 56,0; Германии — 74,4; Англии и Уэльсе — 89,1; Франции — 89,3; Японии — 91,8» [7].

Понятно, что в СССР все имеющиеся данные об истинном положении вещей были засекречены. Но, кроме того, далеко

не все данные имелись даже и в органах государственной статистики. К концу 1920-х годов еще не все территории СССР были охвачены регулярной регистрацией рождений и смертей, а репрессии и голод 1929—1933 гг. разрушили во многих регионах даже существовавшую несовершенную систему учета. Поэтому всем исследователям масштабов и демографических последствий голода приходится опираться на неполные, отрывочные данные. Впрочем, и эти данные говорят о многом.

В архивах сохранились помесечные сведения о числе зарегистрированных смертей по некоторым территориям [8]. В них, конечно, тоже отразился недоучет смертей, но все же по этим сведениям можно твердо судить о том, что общее повышение смертности, начавшееся с 1929 г., в 1933 г. превратилось в резкий взрывоподобный рост, который продолжался до лета 1934 г., то есть до нового урожая. Так, в Киевской и Харьковской областях, по которым имеются такие сведения, в весенне-летние месяцы 1933 г. смертность сельского населения выросла более чем в 6 раз при сравнительно небольшом подъеме смертности горожан. Тысячи трупов, которые подбирали на улицах городов, были трупами крестьян, тщетно искавших спасения в относительно более сытых городах

Более общие данные об умерших за 1932—1934 гг. зафиксированы на тех территориях РСФСР и Украины, где продолжалась регистрация (по России отчет представили 24 региона из более чем 40, входивших в состав России в этот период): в целом по России с осени 1932-го по июль 1933 г. число умерших увеличилось более чем в 2,5 раза, на Украине максимальное число смертей пришлось на июнь 1933 г. и превосходило соответствующее число осенних месяцев 1932 г. более чем в восемь раз!

Как видим, более поздние оценки, как правило, и более высокие. Создается впечатление, что истинные масштабы голода долгое время недооценивались, и лишь после того, как открылся доступ ко многим архивным документам, стал осознаваться и его истинный размах.

В период демографической катастрофы 1933 г. наиболее незащищенными оказались дети и старики: концентрация смертности в детском и старческом возрасте ярко выражена. На долю детей моложе 5 лет приходилось почти 35 % смертей, на долю стариков старше 60 лет — свыше 23 % [9]. Младенческая смертность в 1933 г., рассчитанная с учетом коррекции

на недоучет демографических событий, составляла в СССР — 317 % [10], в России — 295 % [11]. Продолжительность жизни в России в 1933 г. снизилась более чем в два раза по сравнению с 1928 г.

**Таблица 1. Оценки числа жертв голода
1932–1933 гг. для СССР**

Автор	Число жертв, млн чел.
Ф. Лоример, 1946	4,8
Б. Урланис, 1974	2,7
С. Уиткрофт, 1981	3–4
Б. Андерсон и Б. Сильвер, 1985	2–3
Р. Конквест, 1986	8
С. Максудов, 1982	9,8 ± 3
В. Цаплин, 1989	3,8
Е. Андреев и соавт., 1993	7,3
Н. Ивницкий, 1995	7,5

Источники: Lorimer F. The population of Soviet Union: History and Prospects. Geneva, League of Nations, 1946; Урланис Б. Ц. Проблемы динамики населения СССР. — М., 1974. — С. 310; Wheatcroft S. C. Famine and Factors Affecting Mortality in the USSR: The Demographic Crises of 1914–1922 and 1930–1933 // Reported in Vevey Switzerland. July 1981. Symposium The Famine History. — Birmingham University; Anderson B. A. and Silver B. D. Demographic Analysis and Population Catastrophes in the USSR // Slavic Review. — 1985. — 44. — № 3. — P. 517–536; Конквест Р. Жатва скорби // Новый мир. — 1989. — № 10. — С. 179–200; Максудов С. Потери населения СССР. — Benson / Vermont: Chalidze Publications, 1989; Цаплин В. В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. — 1989. — № 4. — С. 178; «Советская культура» от 31 марта 1990; Андреев Е. М., Дарский Л. Е., Харьковская Т. Л. Население Советского Союза. 1922–1991. — М., 1993; Ивницкий Н. А. Голод 1932–1933 годов. — М., 1995.

1. Кульчицкий С. // День. — 2007. — 13 февраля.
2. Цаплин В. В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. — 1989. — № 4. — С. 177–178.
3. Ивницкий Н. А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.) // Собрание. — 2004.
4. Ивницкий Н. А. Голод 1932–1933 годов. — М., 1995.
5. Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927–1932 / Под ред. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого. — М., 1992. — С. 40.

6. Население России в XX веке. Исторические очерки. – Т. 1: 1900 – 1939 г. – М., 2000. – С. 266.
7. Смулевич Б. Я. Буржуазные теории народонаселения в свете марксистско-ленинской критики. – М.-Л., 1936. – С. 193.
8. ЦГАНХ СССР. – Ф. 1562. – Оп. 20. – Ед. хр. 41.
9. Исупов В. А. Демографические катастрофы и кризисы в России в первой половине XX века. – Новосибирск, 2000. – С. 94.
10. Андреев Е. М., Дарский Л. Е., Харьковская Т. Л. Население Советского Союза. 1922–1991. – М., 1993. – С. 135.
11. Андреев Е. М., Дарский Л. Е., Харьковская Т. Л. Демографическая история России: 1927–1959. – М., 1998. – С. 164.

Кузнецов Микола – кандидат економічних наук, Інститут соціально-політичних досліджень РАН (Москва, Росія).

НАДСМЕРТНІСТЬ ТА ЗНИЖЕННЯ ТРИВАЛОСТІ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ 1931–1933 РОКІВ

Одним з найбільших злочинів радянського режиму став Голодомор 1932–1933 рр. і спричинені ним значні демографічні втрати в Україні. Хоча радянська влада впродовж тривалого часу всіляко приховувала будь-які відомості про події тих часів, відновлена нами статистика та реконструкція динамічних рядів природного руху населення України за період 1920–1930-х рр. промовисто свідчить і безпосередньо доводить, що терор голодом став зброєю масового знищення українців і призвів до колосальних людських втрат. Наслідком демографічної катастрофи 1932–1933 рр. стало порушення нормального історичного еволюційного перебігу демографічних процесів, злам практично всіх тенденцій, що намітилися в другій половині 1920-х років та різке погіршення кількісних та якісних характеристик населення України.

Для того, щоб оцінити масштаби демографічної катастрофи 1932–1933 рр. та її руйнівний вплив на основні складові відтворення населення України, зокрема на смертність і дожиття населення, нами було проаналізовано динаміку смертності до початку політики «великого перелому» і під час голоду. Як свідчить проведене дослідження, з кінця ХІХ ст. і до початку 1929 р. демографічна динаміка України була доволі неоднозначною, оскільки на її перебігу згубно позначилися різні соціальні потрясіння, насамперед у період 1918–1923 рр., та пов'язані з цим людські втрати. М. В. Птуха, аналізуючи смертність населення і тривалість життя на межі ХІХ – ХХ століть, зазначав, що Україна тоді значно відставала від західних країн і лише на тлі Європейської Росії виглядала дещо краще. Зокрема очікувана тривалість життя чоловіків при народженні, за оцінкою М. В. Птухи, становила в Україні у 1896–1897 рр. 35,9 року, що на 4,6 року вище показника Росії (1896–1897 рр.), але була на

8,2 року нижча, ніж в Англії (1891–1900 рр.), і на 15 років менша, ніж у Швеції (1891–1900 рр.) — країні з максимально високим рівнем дожиття населення. Очікувана тривалість життя жінок при народженні становила в Україні 36,9 року, тоді як у Росії відповідний показник не перевищував 33,4 року; в Англії — 47,8 року, а у Швеції досягав 53,6 року [23, 212–214]. Такі відмінності сформувалися насамперед за рахунок надмірної смертності немовлят, оскільки смертність дорослого населення була ненабагато вищою, ніж у країнах Західної Європи. Так, у 1896 рр. в Україні на першому році життя із кожної тисячі новонароджених вмирало близько 214 хлопчиків та 183 дівчинки відповідно, що перевищувало показники більшості європейських країн. Із 100 15-річних юнаків в Україні до 60-річного віку доживало тоді 57, в Росії — 56, Англії — 58, а у Швеції — 66. Зміни рівня смертності до 1914 р. в Україні були тісно пов'язані з перебігом інфекційних захворювань. Оскільки смертність від епідемічних захворювань з кінця ХІХ ст. до 1914 р. скоротилася майже вдвічі, то й загальний рівень смертності також знизився. Максимальне зниження смертності було зафіксоване серед дітей віком від 1 до 5 років. Смертність дітей віком до 1 року в цей період ще не зазнала суттєвих змін, що свідчить про те, що санітарно-гігієнічні умови і рівень догляду за новонародженими перебували на вкрай незадовільному рівні. Смертність немовлят почала помітно знижуватись уже після 1923 р.

Характерною особливістю режиму вимирання і дожиття населення України у період до початку Першої світової війни є підвищена смертність міського населення порівняно з сільським. Вона спостерігалась насамперед серед новонароджених (як хлопчиків, так і дівчаток) та чоловіків віком від 30 до 60 років, що, очевидно, пояснювалось гіршими соціально-економічними умовами життя в містах та специфікою зайнятості чоловіків-городян. Подібна ситуація спостерігалась і в Росії [16, 55–56]. Як наслідок, на переломі двох століть (1896–1897 рр.) очікувана тривалість життя при народженні для чоловіків становила 32 роки у містах та 36,3 року в селах; для жінок — 36 та 36,9 року відповідно.

Перша світова війна, революція, громадянська війна, епідемії, голод 1921–1922 рр. — усі ці екстраординарні події позначилися на нормальному еволюційному розвитку демографічних процесів. Проте після суттєвого підвищення показника смертності у 1914–1922 рр. (у півтора разу порівняно з до-

воєнним періодом), починаючи з другої половини 1923 р., ситуація поступово нормалізується і входить у природне русло [25, 45]. Тенденція до скорочення смертності, закладена ще в дореволюційний період, почала поступово відновлюватися. Загальний коефіцієнт смертності населення України, який у 1897 р. становив 27,5 у розрахунку на 1000 населення, знизився до 18,1 у 1928 р., причому таке зменшення відбулося не лише за рахунок змін у віковому складі населення (деякого постаріння у зв'язку зі зниженням народжуваності), а ще більшою мірою за рахунок зниження повікової інтенсивності смертності (рис. 1). Як наслідок очікувана тривалість життя при народженні за розрахунками Ю. О. Корчака-Чепурківського зростає від 35,7 року в 1895–1898 рр. до 46,3 року в 1925–1928 рр., тобто на 10,6 року.

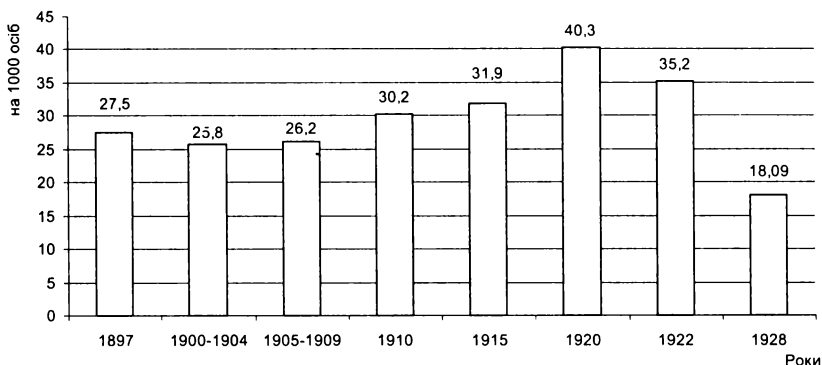

Рис. 1. Динаміка загального коефіцієнта смертності населення України за окремі роки періоду 1897–1928 рр.

Джерело: А. П. Хоменко. Семья и воспроизводство населения (избранные произведения). — М.: Статистика, 1980. — С. 100–106; авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань та архівних матеріалів.

Однак позиція України на тлі країн Західної Європи не тільки не поліпшилася, а щодо чоловіків навіть погіршилася. Якщо на початку ХХ ст. новонародженим хлопчикам в Україні передбачалося прожити в середньому на 7,8 року менше, ніж у країнах Західної Європи, то в 1928 р. ця різниця збільшилася в середньому до 10 років (табл. 1). Розрив у відповідних показниках для дівчаток зберігся на рівні 9,5 року. Порівняно із Францією відмінності у показниках становили 7–8 років, із Німеччиною та Швецією — близько 15–16 років (рис. 2). При

цьому зазначимо, що відмінності в показниках дожиття населення в Україні та західних країнах були максимальними для новонароджених і зменшувалися в міру підвищення віку, майже нівелюючись у похилому віці.

Таблиця 1. Очікувана тривалість життя чоловіків та жінок при народженні в Україні та країнах Західної Європи за окремі роки періоду 1895–1928 рр., років

	Чоловіки	Жінки
Україна, 1895 – 1898	35,3	36,2
Західна Європа, 1900	43,1	45,8
Різниця у показниках України та Західної Європи	7,8	9,6
Україна, 1925 – 1928	44,7	48,0
Західна Європа, 1928	54,8	57,5
Різниця у показниках України та Західної Європи	10,1	9,5

Джерело: Птуха М. В. Очерки по статистике населения. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. – С. 212 – 217; авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань та архівних матеріалів.

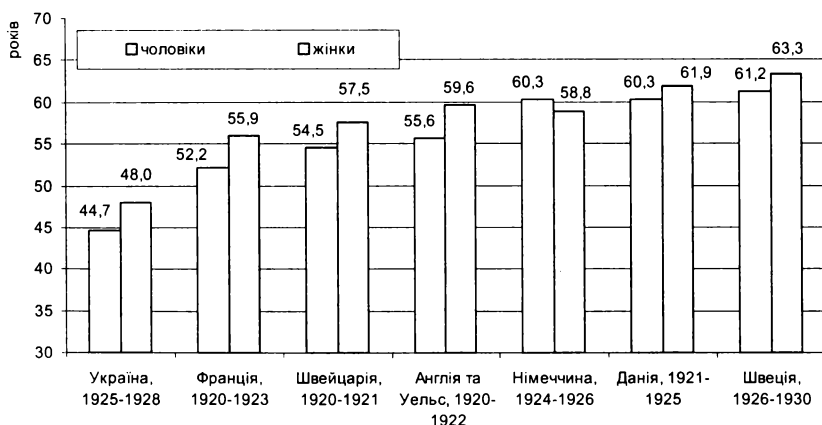

Рис. 2. Очікувана тривалість життя чоловіків та жінок при народженні в Україні та окремих європейських країнах у 1920-ті роки

Джерело: Корчак-Челурківський Ю. О. Смертність населення // Демографічні дослідження. – 1980. – № 5. – С. 84.

Очікувана тривалість життя при народженні за період з 1895 – 1898 по 1925 – 1928 рр. в Україні зросла у чоловіків на 9,4 року, а в жінок – на 11,8 року, тобто сприятливіша динаміка смертності жінок забезпечила більший вигравш тривалості життя, що своєю чергою призвело до поглиблення статевих диспропорцій у показниках дожиття населення. Саме у 1920-ті роки на зміну підвищеній жіночій смертності приходять надлишкова смертність чоловіків. М. В. Птуха пояснював це тим, що «поліпшення економічних та соціально-гігієнічних умов в Україні обумовило випереджаючий спад смертності жіночого населення порівняно з чоловічим, оскільки наприкінці XIX ст. жіноча смертність в Україні була непропорційно високою» [23, 353]. А Ю. О. Корчак-Чепурківський серед факторів прискореного зниження смертності жінок вказував на значне генеративне розвантаження жінки, плідність якої у 1896 – 1897 рр. становила 7,5 дитини, а у 1925 – 1928 рр. знизилась до 5,1 дитини, а також організацію охорони материнства і дитинства у великих містах [8, 86], що дозволило знизити материнську смертність.

Найбільш помітні позитивні зрушення відбулись у міських поселеннях, насамперед у великих містах, причому чим більше було місто за чисельністю жителів, тим більшим був приріст у тривалості життя. На відміну від західних країн, в Україні після війни смертність міського населення скорочувалась більш швидкими темпами, ніж сільського. Поліпшення умов життєзбереження протягом післявоєнного періоду обумовило підвищення очікуваної тривалості життя, яке в чоловіків, за оцінкою Ю. О. Корчака-Чепурківського, у 1926 – 1927 рр. порівняно з 1895 – 1898 рр. становило 13,3 року в містах та 8,6 року – в селах. При цьому тривалість життя у жінок зросла більшою мірою, ніж у чоловіків, особливо у городянок. Внаслідок змін у режимі дожиття тривалість життя міських чоловіків, що до революції була нижчою, ніж у селян, у 1926 – 1927 рр. перевищувала відповідний показник сільських чоловіків на 3,3 року. У жінок розрив на користь городянок ще більше поглибився і становив 5,7 року (табл. 2).

А. Хоменко, досліджуючи динаміку змін смертності міського населення з кінця XIX ст. до 1924 р., доходить висновку, що зниження смертності відбулося в інтервалі віку до 20 років, після чого воно поступово нівелюється, і лише в кінці повікового ряду показники смертності 1924 р. опустилися нижче рівня 1895 – 1898 років. У найнесприятливішому становищі пе-

ребували чоловіки віком 20–24 роки, показник смертності яких перевищував рівень кінця XIX ст., та жінки віком 15–19 років, рівень смертності яких майже не змінився. Максимально знизилася смертність дітей віком від 1 до 10 років, що залежала від перебігу різного роду епідемій та захворюваності на кишково-шлункові хвороби [27, 110–112]. Тобто найвідчутніші зміни відбулися в наймолодших вікових групах населення, які є найуразливішими й одночасно найчутливішими до заходів, спрямованих на зменшення смертності. Окрім цього, через зменшення дітності сімей з'явилися кращі можливості догляду за немовлятами, хоча рівень їхньої смертності залишався доволі високим [6]. На той час померлі у віці до 1 року становили 30–40 % від загальної кількості померлих.

Таблиця 2. Очікувана тривалість життя у міських поселеннях та сільській місцевості України у 1895–1898 рр. та 1926–1927 рр., років

Чоловіки			Жінки		
1895 – 1898	1926 – 1927	Різниця у показ- никах	1895 – 1898	1926 – 1927	Різниця у показ- никах
Міські поселення					
34,2	47,5	13,3	37,7	53,0	15,3
Сільська місцевість					
35,6	44,2	8,6	36,0	47,3	11,3

Джерело: Корчак-Чепурківський Ю. О. Смертність населення // Демографічні дослідження. – 1980. – № 5. – С. 84.

Найслабше зреагувала на соціальні зміни смертність чоловіків у віці від 20 до 40 років, тобто у віці, пов'язаному з найбільшими ризиками для життя і здоров'я, тоді як у старших вікових групах зрушення смертності були продовженням еволюційних змін, що відбувалися ще в дореволюційні роки. Зміни у смертності жінок порівняно з чоловіками більш відчутні. Якщо в кінці XIX ст. жінки репродуктивного віку мали гірші показники дожиття, ніж чоловіки, то в 1924 р. ситуація змінилася на протилежну, особливо у групі 25–29 років.

Порівняльний аналіз дитячої смертності серед міського та сільського населення України доводить, що до початку Першої світової війни у містах вона була вищою, ніж у селах, що свід-

чило про кращу життєздатність сільських дітей, незважаючи на масові епідемії, які забирали велику кількість дитячих життів. Проте у 1920-ті роки ця тенденція змінилась на протилежну як для хлопчиків, так і для дівчаток. Оздоровлення умов життя та охорона раннього дитинства сприяли зниженню показника смертності новонароджених: у середньому на 33 % у 1926 – 1927 рр. порівняно з 1896 – 1897 рр.; у тому числі на 21 % у селах та 40 – 42 % у містах. Висока смертність немовлят у сільській місцевості певним чином стимулювала високу народжуваність. Про «безплідну плідність» української селянки писав свого часу С. А. Томілін [26, 131], мотивуючи це тим, що лише половина новонароджених доживала до економічно продуктивного віку, а часті вагітності зумовлювали фізичне виснаження та передчасне зношування материнського організму. Як засвідчили дослідження того часу, після смерті дитини на першому році життя чергові пологи менш ніж через рік відбувались у 14 % селянок; у термін від одного до двох років – у 30 % жінок [26, 225]. Саме цим слід пояснювати перевищення смертності сільських жінок репродуктивного віку над показниками городянок, причому в 1920-ті роки ці відмінності ще більше поглибилися. Очевидно, більш несприятливі умови життя, праці, побуту на тлі доволі високої народжуваності вкрай негативно позначалися на стані здоров'я українських жінок-селянок. У чоловіків, навпаки, смертність у дорослому віці в містах перевищувала таку в селах, і в 1920-ті роки ця перевага на користь сільських жителів збереглася, хоча розрив у показниках дожиття між селянами та городянами дещо скоротився.

Таким чином, динаміка смертності й дожиття населення України у період з кінця ХІХ ст. до початку 1929 р. відзначалась такими характерними рисами.

По-перше, відбулися значні зміни у повіковому профілі смертності, а саме: значний прогрес у рівні дожиття немовлят у містах, внаслідок чого до першого року життя стало доживати більше дітей у міських поселеннях, ніж у сільській місцевості; відчутне зниження показників смертності у віці від 1 до 14 років з максимумом в 1 – 4 роки як у містах, так і в селах, менш помітне скорочення смертності у віці старше 40 – 50 років і найменше скорочення, а подекуди й підвищення смертності в молодому та середньому трудоактивному віці.

По-друге, темпи зниження чоловічої смертності помітно відставали від показників скорочення жіночої смертності. Під-

вищення життєздатності жінок спостерігалось насамперед в активному дітородному віці, однак цей процес відбувався головним чином у містах. У сільській місцевості показники дожиття жінок залишалися вкрай незадовільними і відставали від рівня городянок. Смертність сільських чоловіків трудоактивного віку, навпаки, була нижчою, ніж у міських жителів.

По-третє, відбулося суттєве підвищення очікуваної тривалості життя за рахунок насамперед зниження смертності дитячих контингентів. Прискорене зниження смертності у жінок та сповільнене — у чоловіків обумовило поглиблення розриву в показниках вимирання і дожиття за статтю; феномен надлишкової смертності жінок, який існував до початку Першої світової війни, починає заміщуватись явищем чоловічої надсмертності.

Загалом період 1923 — 1928 рр. до початку розробки плану першої п'ятирічки, період НЕПу, період відбудови та відновлення після війн та інших лихоліть був найбільш демографічно сприятливим для України. Поліпшенню характеристик життєзбереження населення України в ці роки певною мірою сприяли широке коло санітарно-гігієнічних заходів щодо боротьби з інфекційними захворюваннями, запроваджених радянською владою, активна інформаційно-просвітницька діяльність, підвищення культурно-освітнього рівня населення, певні успіхи в медичному обслуговуванні, насамперед у міських поселеннях, що у підсумку дозволило помітно знизити людські втрати від найбільш небезпечних інфекційних захворювань. Хоча смертність населення України все ще значно перевищувала показники західних країн (зокрема вона в 1,5—2 рази, а в деяких вікових групах навіть утричі перевищувала показники Німеччини), все ж, якщо залишити поза увагою війни та інші лихоліття, слід констатувати, що загалом у цей період відбулося скорочення смертності та приріст тривалості життя.

1928 р. фактично став останнім роком відносного демографічного благополуччя і спокою в Україні. У наступні роки еволюційний процес скорочення смертності був порушений жорстокими соціально-політичними експериментами, які призвели до масштабних людських втрат. У 1929 р. після заяви Сталіна про початок політики «Великого перелому», що передбачала масову примусову колективізацію сільського господарства, розкуркулення та форсовану індустріалізацію країни, відбулося різке погіршення усіх кількісних та якісних характерис-

тик відтворення населення України, апогеєм якого стала демографічна катастрофа 1932 – 1933 рр.

Офіційно зареєстроване абсолютне число померлих у 1927 – 1931 рр. коливалося в межах 495 – 520 тис. осіб і підвищилося до 668 тис. у 1932 р. та 1,9 млн осіб у 1933 р. За нашою оцінкою, приріст померлих був набагато більшим: кількість померлих у 1932 р. становила 795,4 тис. осіб, а в 1933 р. сягала 3,6 млн осіб (табл. 3). Загальний коефіцієнт смертності населення, за нашою оцінкою, у 1933 р. був майже удвічі вищим за офіційний і становив 123,0 померлих на 1000 населення. Збільшення цього показника порівняно з 1931 р. становило 6 разів. Такі різкі й драматичні зміни у смертності не можуть пояснюватися жодним стихійним лихом чи епідемією. Є всі підстави стверджувати, що саме злочинні, сплановані дії тоталітарного сталінського режиму призвели до масової загибелі українців.

Таблиця 3. Зареєстровані та розрахункові числа померлих та загальні коефіцієнти смертності населення України в 1927–1938 рр.

Рік	Абсолютне число померлих, тис. осіб		Загальний коефіцієнт смертності, %	
	зареєстро- ване	розрахун- кове	зареєстро- ваний	розрахун- ковий
1927	522,6	579,0	17,6	19,6
1928	495,7	548,0	16,4	18,2
1929	538,7	585,0	17,5	19,1
1930	538,1	581,1	17,2	18,7
1931	514,7	610,1	16,1	19,6
1932	668,2	795,4	20,6	25,6
1933	1908,9	3629,0	61,3	123,0
1934	471,0	517,9	15,9	18,5
1935	341,9	362,0	11,7	12,8
1936	359,5	380,0	12,4	13,3
1937	428,4	515,0	14,6	17,6
1938	430,8	526,0	14,3	17,6

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань та архівних матеріалів.

Демографічна катастрофа внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. мала тотальний характер, вона охопила і міста і села, але найбільше постраждало українське село. На той час уже повним ходом тривали насильницька колективізація і так званий процес розкуркулення, а саме: ліквідація кращих селянських господарств, винищення селянської еліти, здібних та ініціативних виробників-організаторів. Ці процеси були спрямовані фактично на поневолення усіх, хто був селянином. Але для того, щоб селянство, яке чинило опір насильницькій колективізації, поставити під повний контроль, радянською владою були сплановані акції непомірних, нереальних щодо виконання обсягів хлібозаготівель, внаслідок яких селян-хліборобів було поставлено на межу виживання. Такий терор голодом зумовив катастрофічне зростання.

Згідно з нашими розрахунками до початку голоду частка сільських жителів серед загальної кількості померлих в Україні становила близько 80–84 %. У 1933 р. вона підвищилась до майже 92 % (рис. 3). Абсолютне число померлих у 1933 р. серед сільських жителів становило 3,4 млн осіб, серед міських мешканців – 270 тис. осіб. У 1933 р. порівняно з 1931 р. загальний коефіцієнт смертності міського населення підвищився у 2,3 разу і становив 33,1 померлих на 1000 населення. У селах він підвищився у 7 разів і досягнув позначки 157,3 ‰ (рис. 4).

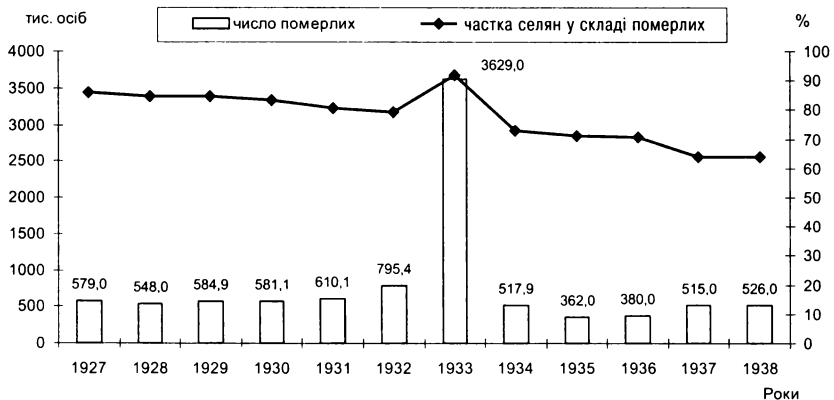

Рис. 3. Динаміка абсолютного числа померлих та частки сільського населення у складі померлих в Україні у 1927–1938 рр.

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань та архівних матеріалів.

Рис. 4. Динаміка загальних коефіцієнтів смертності міського та сільського населення України в 1927–1939 рр.

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань та архівних матеріалів.

Відбулося катастрофічне падіння очікуваної тривалості життя. Ситуація різко погіршилася в 1932 р., коли, за нашими розрахунками, очікувана тривалість життя знизилась до 33,2 року в чоловіків та 38 років у жінок. У 1933 р. вона становила лише 4,4 року для чоловіків та 6,5 року для жінок, тобто знизилась порівняно з благополучним 1928 р. майже у 10 та 7 разів для чоловіків та жінок відповідно (рис. 5, табл. 4). Внаслідок обумовлених Голодомором масштабних людських втрат розрив у показниках тривалості життя в Україні та країнах За-

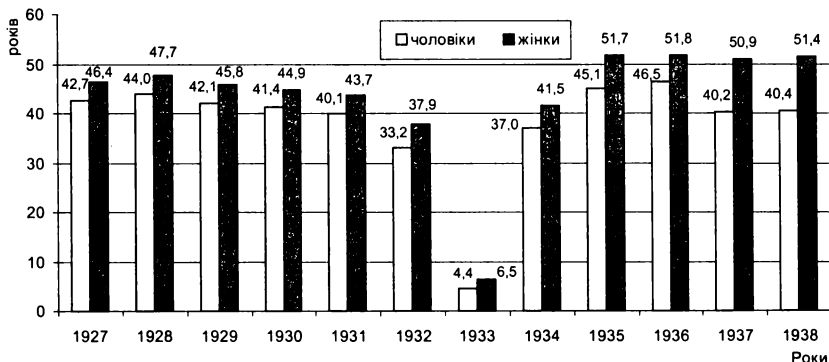

Рис. 5. Динаміка очікуваної тривалості життя чоловіків та жінок в Україні у 1927–1938 рр.

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань та архівних матеріалів.

хідної Європи досягнув небачених розмірів: якщо в 1928 р. ця різниця становила 11 років для чоловіків та 10 років для жінок, то в 1933 р. — 52 роки.

Таблиця 4. Очікувана тривалість життя чоловіків та жінок в Україні та країнах Західної Європи за окремі роки періоду 1927–1938 рр., років

Роки	Чоловіки			Жінки		
	Україна	Західна Європа	Різниця у показниках	Україна	Західна Європа	Різниця у показниках
1928	44,0	54,8	10,8	47,7	57,5	9,8
1933	4,4	56,1	51,7	6,5	58,7	52,2
1938	40,4	57,0	16,6	51,4	61,0	9,6

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань та архівних матеріалів.

У 1933 р. порівняно зі спокійним 1928 р. очікувана тривалість життя при народженні у містах знизилась у 2–2,2 разу і становила 21,4 року в чоловіків та 27,1 року в жінок. У сільській місцевості падіння тривалості життя було ще більш разючим: 9–11 разів. Як наслідок, у 1933 р. очікувана тривалість життя сільських чоловіків не перевищувала 4 років, а жінок — 5 років. Як уже зазначалося, до початку голоду очікувана тривалість життя у містах на 4–6 років перевищувала таку в селах, особливо помітним був розрив у показниках жінок. Унаслідок кризових подій у 1932–1933 рр. цей розрив разюче збільшився і досягнув 17 років для чоловіків та 22 роки для жінок. У селі, що і без впливу голоду помітно відставало від міста за показниками тривалості життя, відбулося безпрецедентне падіння тривалості життя у мирних умовах. У 1933 р. очікувана тривалість життя сільських чоловіків становила лише 9 % від рівня 1928 р., а в жінок — 11 (рис. 6).

57 % померлих в Україні у 1933 р. становили чоловіки. Розглядаючи зрушення у тривалості життя чоловіків та жінок у міжпоселенському розрізі, бачимо, що в містах чоловіки та жінки постраждали приблизно однаковою мірою; натомість у селах падіння тривалості життя у сільських жінок виявилось більш відчутним: у чоловіків у 1931–1933 рр. воно становило 35,8 року, а в жінок — 37,2 року.

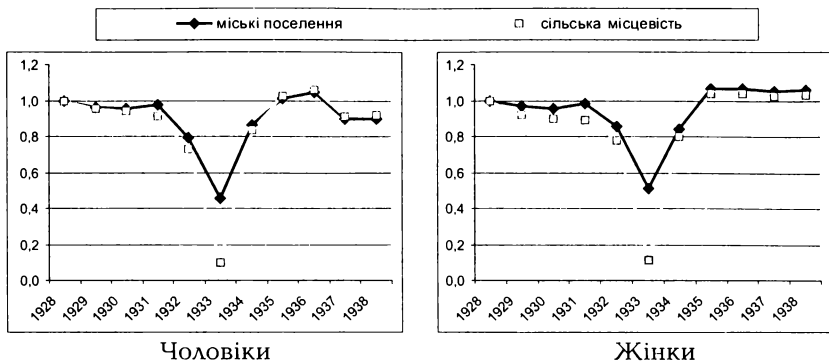

Рис. 6. Індекси очікуваної тривалості життя у міських поселеннях та сільській місцевості України у 1928–1938 рр. (показник 1928 р. прийнято за 1)

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань та архівних матеріалів.

Якщо порівнювати відносно благополучний 1928 р. та голодний 1933 р., то можемо спостерігати злам практично всіх устаєних тенденцій у динаміці та структурі смертності, що сформувалися до початку Голодомору.

По-перше, структура померлих у 1932–1933 рр. відрізняється від природної, тобто такої, що спостерігалась у некризові роки, особливо в чоловіків. Зокрема у 1928 р. близько 35–40 % померлих становили діти у віці до 1 року, 22–23 % – діти віком від 1 до 14 років та населення у віці 15–59 років (для кожної групи відповідно) і 16–18 % – особи у віці 60 років і старші. У 1933 р. ситуація кардинально змінилася: на тлі різкого падіння народжуваності частка померлих у віці до 1 року значно скоротилась (до 7 %); дітей та дорослих – збільшилася до 40–41 % (для кожної групи відповідно), а населення похилого віку, навпаки, зменшилася. Такі зрушення відбулися головним чином за рахунок сільського населення: у селах різко посилювався внесок смертей у віці 1–14 та 15–59 років, тоді як у містах він суттєво не змінився, і зниження частки смертей серед немовлят компенсувалось підвищенням частки осіб, померлих у старшому віці.

По-друге, крива дожиття у відносно спокійний період в Україні відзначалась доволі високою ймовірністю смерті у віці до 1 року, найменшим ризиком смерті у віці 10–14 років та зростанням смертності в міру підвищення віку. У 1933 р. віковий профіль смертності зазнав змін: смертність немовлят до-

сягла надвисоких значень, вона фактично удвічі перевищила рівень 1928 р., насамперед серед хлопчиків, як у містах, так і в селах. Смертність новонароджених дівчаток виросла вдвічі у сільській місцевості та в 1,4 разу у міських поселеннях (рис. 7). Однак роль смертності немовлят, якій у спокійний період належав значний внесок у загальну смертність і яка фактично «керувала» напрямом змін загального коефіцієнта смертності, у роки Голодомору дещо ослабла. У період голодного лихоліття, окрім немовлят, померла значна частина населення молодого та середнього трудоактивного віку. Тому в різкому підвищенні загального коефіцієнта смертності та спаді тривалості життя наклалися і зростання смертності немовлят, і ще більшою мірою підвищення смертності підлітків та дорослих.

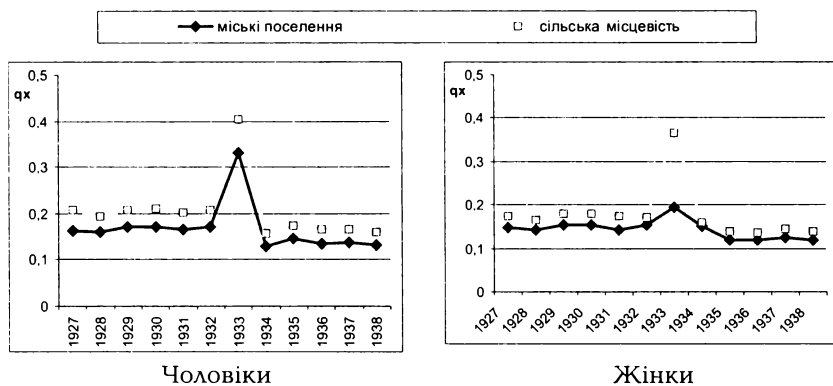

Рис. 7. Імовірність померти на першому році життя в міських поселеннях та сільській місцевості України у 1927–1938 рр.

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань та архівних матеріалів.

Погіршення кількісних характеристик дожиття населення відбулося на всіх ділянках віку, проте найбільше постраждали підлітки у віці 10–14 років, які в докризовий період мали мінімальний ризик смерті, та населення віком 35–55 років. Це яскраво проявилось насамперед у селах. На кривій надсмертності сільського населення у 1933 р. порівняно з 1928 р. простежуються два максимуми: перший – серед підлітків віком 10–14 років, смертність яких виросла найбільше: у 13 разів серед юнаків та в 11,6 разу серед дівчат; другий – у віці 35–49 років, де підвищення смертності становило в середньому 9 разів у чоловіків та 8 разів у жінок порівняно з 1928 р. У містах по-

вікове зростання смертності було більш рівномірним і становило від 2 до 3 разів; лише у віці 1–4 та 15–19 років зростання показників смертності дещо більше (рис. 8).

Якщо у спокійних умовах значній підйом інтенсивності смертності починався після 60 років, то в роки голодного лихоліття крива ймовірності померти починала круто підніматись уже після 30 років. Вражаючим є той факт, що у 1933 р. ймовірність померти у 30–34-річних чоловіків була такою самою, як у 65–69-річних у 1928 р.; у віці 45–49 років – такою ж, як у 75–79 років. Показники дожиття населення різко погіршилися: у 1928 р. із кожної тисячі однорічних хлопчиків до 15 років доживали 844, у дівчаток – 852. У 1933 р. ці показники становили 154 хлопчики та 211 дівчаток.

По-третє, дещо змінилися статеві співвідношення у смертності. Як уже зазначалося, в Україні у 1920-ті роки почав формуватися феномен чоловічої надсмертності, хоча порівняно із західноєвропейськими країнами, де жінки мали доволі відчутну перевагу перед чоловіками, в Україні розрив у показниках був менш вираженим. Зокрема очікувана тривалість життя чоловіків до початку голоду в середньому на 3,5–3,7 року відставала від показника жінок. У 1933 р. статеві відмінності значно ослабли.

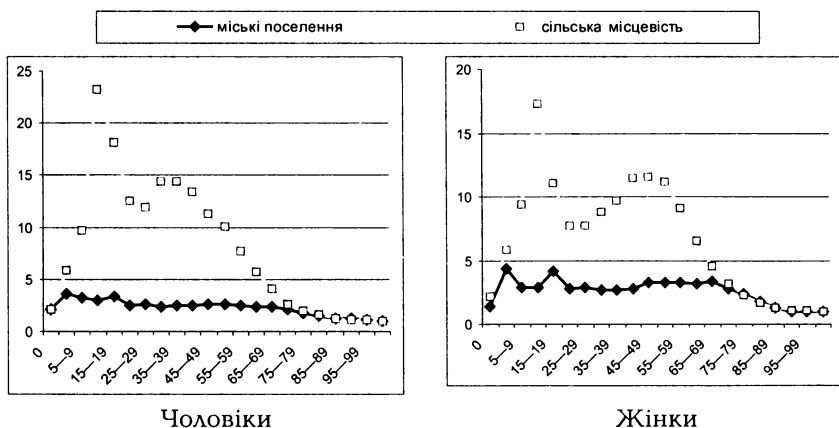

Рис. 8. Індекси надсмертності міського та сільського населення України у 1933 р. (повікові ймовірності померти в 1928 р. прийнято за 1)

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань та архівних матеріалів.

Загалом варто відзначити, що внаслідок прискороного вимирання був порушений природний процес дожиття поколінь і перервані тенденції до відносно стійкого скорочення смертності дітей та підлітків. Різке піднесення рівня смертності внесло серйозні зміни у порядок вимирання та дожиття населення. На той час в Україні спостерігався так званий парадокс

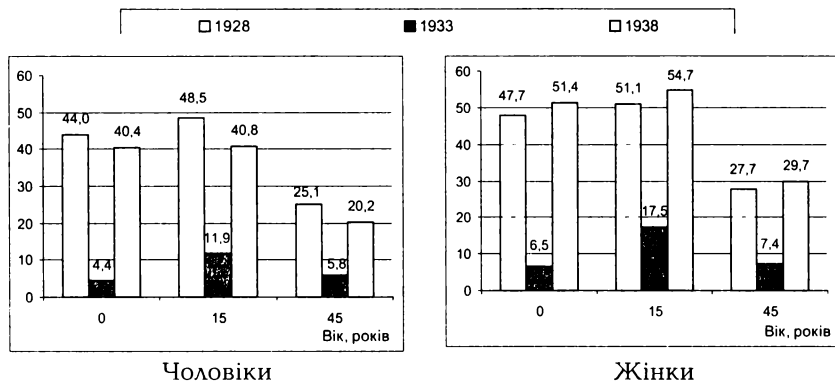

Рис. 9. Очікувана тривалість життя при народженні та досягненні 15 та 45 років в Україні у 1928, 1933 та 1938 рр., років

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань та архівних матеріалів.

дитячої смертності, коли очікувана тривалість при народженні була нижчою, ніж у наступній віковій групі; вона зростала до досягнення 5 років, після чого починала знижуватися. Це означало, що ті, хто пережив критичні дитячі роки і досягнув 5-річного віку, мали кращі шанси дожити до більш старших років, ніж новонароджені. Максимальна очікувана тривалість життя спостерігалась на 5-му році життя і досягала у 1896 – 1897 рр. 51,4 року для хлопчиків та 49,6 року для дівчаток. У 1928 р. хлопчик, який дожив до 5-річного віку, прожив би в майбутньому 55,1 року, а дівчинка – 57,7 року. Цей рубіж у 5-річному віці простежувався як у містах, так і в селах ще з кінця XIX ст. протягом усього періоду, і порушується саме в 1933 р. Зростання смертності в 1933 р. виявилось максимальним у віці 10 – 15 років, і саме 15-річний вік став рубежем, перейти через який вдалося далеко не всім. Очікувана тривалість життя для 15-річного юнака знизилася від 48,5 року в 1928 р. до 12,5 року в 1933 р.; для 15-річної дівчини – від 51,1 до 18,8 року відповідно (рис. 9). За короткий час Україна не просто втратила цінні на-

дбання минулого; смертність внаслідок голоду зростає до катастрофічно високого рівня і забрала мільйони людських життів.

Загострення кризової ситуації у смертності припинилося у наступні три роки. У 1936 р. загальний коефіцієнт смертності населення знизився в 9 разів, а очікувана тривалість життя виросла до 46,5 року в чоловіків та 51,8 року в жінок. Такі позитивні зміни цілком пояснюються ефектом компенсації. Йдеться про те, що в роки лихоліття відбувається природний добір, залишаються лише найміцніші контингенти, і смертність протягом наступних років досить швидко зменшується. Чим сильнішою є сила добору, тим більше знижується смертність. Однак закріпити ці тенденції Україні не вдалося, оскільки вже в наступні роки спостерігається чергове підвищення смертності, посилене репресіями 1937–1938 рр., коли було розстріляно 140 тис. чоловіків переважно віком 30–39 років (27 %) та 40–49 років (35 %). Як наслідок, очікувана тривалість життя чоловіків у 1937 р. знову різко падає до 40,2 року, а в жінок практично не змінюється (50,9 року). Таким чином, сумарні наслідки десятиліття 1928–1938 рр. виявились для України надто трагічними: було не просто перервано еволюційну тенденцію скорочення смертності; відбувся екстраординарний підйом смертності, що забрав мільйони людських життів; тривалість життя впала до неприродно низького рівня, насамперед у селян, був суттєво підірваний життєвий потенціал населення.

Різкий підйом смертності внаслідок голоду 1932–1933 рр. вніс серйозні зміни у порядок вимирання та дожиття населення України. Аналіз смертності, проведений нами в історичній ретроспективі, дає підстави для висновку, що той приріст тривалості життя, який міг відбутися в Україні, насправді не відбувся. 1930-ті роки для України – це втрачене десятиліття, роки втрат і невиправданих сподівань. Тоді як у західноєвропейських державах відбувалося хоча й не швидко, але стале нарощування очікуваної тривалості життя, наша країна не лише не реалізувала подібні можливості, але й позбулася вже завойованих досягнень. Тоді як західні країни впевнено крокували вперед, в Україні крок уперед чергувався з двома, а то і трьома кроками назад. Україні довелося по кілька разів проходити той самий шлях і дуже важкою демографічною ціною, ціною мільйонів людських життів, завойовувати ті успіхи у життєзбереженні, які стали стартовими в подальшій траєкторії руху поколінь української людності.

1. *Андреев Е. М., Дарский Л. Е., Харьковская Т. Л.* Население Советского Союза. 1922–1991. – М.: Наука, 1993. – 142 с.
2. Голод 1932–1933 рр. Очіма істориків, мовою документів. – К.: Політвидав, 1990. – 605 с.
3. Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки // Міжнар. наук. конф., Київ, 9–10 вересня 1993 р.: Матеріали. – Київ, ІНАНУ, 1995. – 196 с.
4. *Заварина Е.* Создание исторических динамических рядов. Проблема реконструкции российской статистики за длительный период // Вопросы статистики. – 1997. – № 5. – С. 92–95.
5. *Конквест Р.* Жатва скорби. Реестр смерти // Вопросы истории. – 1990. – № 4. – С. 83–92.
6. *Кольнер Р. Ю.* Дитяча смертність на Україні і боротьба з нею. – Х.: Державне видавництво України, 1930.
7. *Корчак-Чепурківський Ю. О.* Рух населення УСРР перед світовою війною // Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху перед світовою війною. – Статистика України. – № 106. – Харків: ЦСУ УСРР, 1927. – С. V–LXXIII.
8. *Корчак-Чепурківський Ю. О.* Смертність населення // Демографічні дослідження. – 1980. – № 5.
9. *Корчак-Чепурківський Ю. О.* Спроба аналізу переписних чисел малих дітей на Україні // Вісник статистики України. – 1928. – № 2. – С. 153–158.
10. *Кульчицький С. В.* Геноцид українського народу // Урядовий кур'єр. – 2000. – 25 листопада.
11. *Кульчицький С. В.* Шукати правду. Сказати правду. Демографічні наслідки голоду 1933 року на Україні // Наука і суспільство. – 1989. – № 5. – С. 16–21.
12. *Кульчицький С. В.* Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 137–141.
13. *Максудов С.* Демографічні втрати населення України в 1930–1938 рр. // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 121–127.
14. *Максудов С.* Оценка потерь населения Украины в годы коллективизации // Философская и социологическая мысль. – 1992. – № 4. – С. 118–131.
15. *Месле Ф., Вален Ж., Пирожков С.* та ін. Смертність та причини смерті в Україні у ХХ столітті / Пер. з фр. – К.: ВД «Смолооскип», 2008. – 416 с.
16. *Новосельский С. А.* О различиях в смертности городского и сельского населения Европейской России // Общественный врач. – 1911. – № 4.
17. *Перковський А. Л., Пирожков С. І.* Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 30-ті роки // Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 24–36.
18. *Перковський А. Л., Пирожков С. І.* Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 15–33.

19. Пирожков С. І. Ціна: демографічні наслідки кризових подій 30 – 40-х років // Україна. – 1990. – № 46. – С. 10 – 11.
20. Пирожков С., Перковський А. Екстремальні ситуації і демографічні катастрофи в Україні (1920 – 1930) // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 103 – 114.
21. Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року. – Харків: Народне господарство та облік, 1933. – 211 с.
22. Природний рух населення України в 1924 – 1929 рр. // Статистика України. – № 106, 117, 154, 169, 193, 213. – Харків, 1927 – 1932.
23. Птуха М. В. Очерки по статистике населения. – М.: Госстатиздат, 1960. – 459 с.
24. Смертность и продолжительность жизни населения СССР. 1926 – 1927. Таблицы смертности. – М.: Планхозиздат, 1930. – 139 с.
25. Смертність населення у трудоактивному віці (колективна монографія). – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 211 с.
26. Томшин С. А. Демография и социальная гигиена. – М.: Статистика, 1973.
27. Хоменко А. П. Семья и воспроизводство населения. – М.: Статистика, 1980. – 223 с.
28. Хоменко А., Кольнер Р. Сучасна смертність немовлят в УСРР. – Харків: Господарство України, 1930. – 68 с.

Левчук Наталія – кандидат економічних наук, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України (Київ, Україна).

ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ НАРОДЖУВАНOSTI У 30-ті РОКИ ХХ СТОРІЧЧЯ ТА ЇЇ ДЕТЕРМІНАНТИ

Провідною тенденцією перебігу процесу народжуваності в період індустріалізації є доволі швидке зниження інтенсивності дітонародження, яке не компенсувалося в цей період значно повільнішими темпами зниження смертності. Форсована індустріалізація й стрімка урбанізація супроводжувалися масовим відпливом населення із села, руйнацією традиційної селянської сім'ї, залученням жінок у позасімейне виробництво і, як наслідок, поширенням обмеження дітонародження, швидким зменшенням числа народжуваних дітей [1]. В Україні лише за останнє п'ятиліття, яке передувало досліджуваному періоду (1925–1930 рр.), загальний рівень народжуваності зменшився більш ніж на чверть, а показник природного приросту населення – на третину [2]. При цьому основним засобом дітообмеження в Україні вже у 1920-ті роки стає, на жаль, саме штучний аборт.

Ще 1920 р. В. Леніним було підписано «Декрет про аборти», який легалізував аборти та проголосував право жінки на аборт у медичному закладі. На тлі повоєнної розрухи та нестачі робітничих рук (у тому числі жіночих) для підняття промисловості цей законодавчий акт давав змогу жінкам, обмежуючи дітонародження, більш активно брати участь у суспільному виробництві. Прогресивним наслідком дозволу на штучне переривання вагітності стало те, що істотно знизилася смертність від абортів (з 4 до 0,3 %).

Уже наприкінці 1920-х років фахівці звертали увагу на поширення процесу дітообмеження серед українських жінок, про що свідчить зростання рівнів абортів поряд зі спадом народжуваності. За даними Ю. О. Корчака-Чепурківського, в Україні у 1930 р. аборт був суттєвим чинником регулювання генеративної діяльності: в середньому одна з трьох вагітностей

закінчувалась абортom [3]. Він зазначає, що за період 1927—1930 рр. відбулося особливо стрімке зростання частоти абортів на селі, майже досягнувши рівня абортів серед міських жінок у 1927 р. Максимальний показник абортів припадав на вік 27—28 років [4] (упродовж року аборт робила кожна 10-та жінка), тоді як найбільша кількість народжених дітей — на жінок, на 4 роки молодша (23—24 роки). Протягом генеративного періоду в умовах народжуваності та абортивності 1930 р. жінка в середньому робила 2 аборти (2,06) та народжувала чотирьох дітей (3,92). До абарту найчастіше вдавалися не молоді жінки, а старші, як правило, заміжні і такі, що вже мають дітей. Аборт був суттєвим чинником обмеження дітонародження, зменшення розміру родини.

Згідно з результатами дослідження абортів у різних соціальних групах жінок найменше вдавалися до абарту селянки, які мали і найвищу народжуваність. Серед усіх груп населення найчастіше ліквідували вагітність абортom молоді жінки, що навчалися, прислуга і службовці, однак відмічено і зростання поширення абортів у робітничому середовищі. Ю. О. Корчак-Чепурківський, аналізуючи причини спаду народжуваності, застерігає від спокуси пояснити це лише труднощами періоду суспільних трансформацій. Дедалі більшого значення набуло небажання жінки народжувати багато дітей, необхідність брати більш активну участь у суспільному (виробничому і громадському) житті. Надзвичайно цікаво ілюструють це результати опитування сільських заміжніх активісток (1930 р.). Зокрема не бажали більше мати дітей 19,5 % бездітних, половина жінок з однією дитиною, 83 % жінок з трьома дітьми і більше 90 % жінок з 4—5 дітьми (загалом майже 69 % заміжніх жінок). Такі результати є набагато вищими за показники фактичного дітообмеження у середньому по Україні. Згідно з даними обстеження, проведеного в 1933 р. Всеукраїнським інститутом охорони материнства і дитинства (Харків), тільки три чверті абортів у зареєстрованому шлюбі робилося за згодою обох з подружжя, у громадянському шлюбі ще менше — 56 %. Кожен п'ятий аборт було зроблено проти бажання чоловіка або потайки від нього.

Масове поширення абортів, маючи біля витоків мету збереження здоров'я і народження бажаних дітей, внаслідок їх легалізації поступово переросло у справжню соціальну загрозу [5]. Якщо в 1925 р. в Україні на сто народжень припадало 69 абортів, то лише за три наступні роки їх кількість зросла майже у

чотири рази (до 262 у 1928 р.). За розповсюдженістю абортів лідирували великі міста (Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровськ), де майже половина вагітностей закінчувалась абортотом (для порівняння: у сучасній Україні у 2007 р. — 30,1 %) (рис. 1), що більш ніж удвічі перевищувало середньоукраїнський показник.

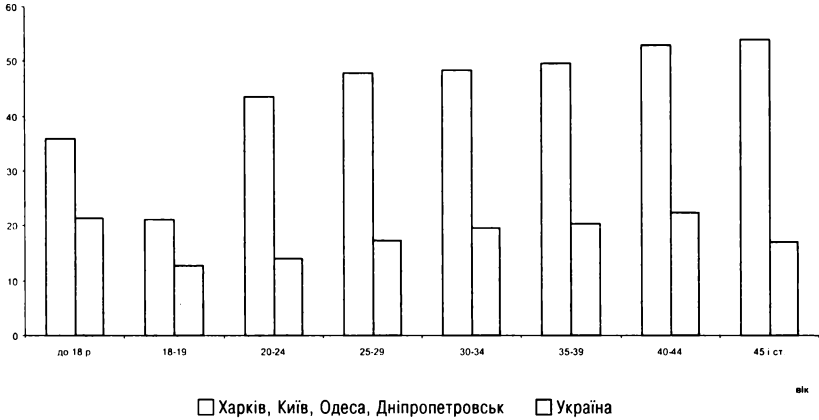

Рис. 1. Співвідношення абортів і вагітностей у великих містах* та в середньому по Україні у 1926–1927 рр. (абортів на 100 вагітностей)

* Харків, Київ, Одеса та Дніпропетровськ.

Джерело: Наслідки репродукції населення УРСР, 1924 – 1931 рр. – Харків: УНГО Держплану УРСР, 1933. – С. 44.

При цьому, за даними С. А. Томіліна, у 1927 р. перші аборти становили майже 45 % їх загальної кількості, що обумовлювало значні проблеми у сфері репродуктивного здоров'я жінки, в тому числі ставило від загрозу можливість дітонародження у майбутньому [6]. Як правило, одним абортотом не обмежувались – майже кожна п'ята жінка у віці 18–19 років робила його повторно.

Ю. О. Корчак-Чепурківський, аналізуючи дітородну активність населення у другій половині 1920-х років, зазначав, що в деяких соціальних групах рівень народжуваності уже тоді впав до межі простого відтворення населення. І вже на початку тридцятих років було висунуто тезу про визнання необхідності стимулювання дітородної активності.

Протягом 1930-х років рівень народжуваності в Україні зазнав неординарних зрушень, «епіцентром» яких став горезвіс-

ний «Великий перелом» на селі і жажливий Голодомор 1932–1933 рр. Динаміка як загального, так і більш коректних спеціального і сумарного показників народжуваності умовних поколінь беззаперечно демонструють крутий злам в еволюційному перебігу процесу народжуваності, що припадає на кінець першої третини 1930-х років, засвідчуючи екстраординарність умов виживання людності в період голодного лихоліття.

У першій половині 1930-х років (1935 р. порівняно з 1930-м) загальний коефіцієнт народжуваності знизився на 17,8 % (або в середньому на 3,8 % щорічно). Особливо відчутним це падіння було в сільській місцевості України, де загальний рівень народжуваності зменшився за цей період майже на 1/5 (19,4 %).

Число новонароджених в Україні у 1934 р. (мінімальне за 1930-ті роки) було майже вдвічі меншим, ніж у 1930-му і більш ніж у 2,2 рази меншим, аніж у 1925 р., при цьому в сільській місцевості цього року народилося на 55 % менше немовлят, ніж у 1930 р., і більш ніж на 3/5 менше – порівняно з 1925 р. Спеціальний коефіцієнт народжуваності в селах України в 1934 р. знизився порівняно з 1930-м майже наполовину, при цьому був на 31 % та на 45 % нижчим, ніж відповідні показники для наступних 1935–1936 років. Сумарний показник народжуваності найнижчим за 1930-ті роки також був саме в голодні 1933–1934-ті, коли він опускався до позначки 2,1–2,0 дитини проти 4,1 дит. – у 1930 р. та, приміром, 2,8 дитини – вже за підсумками суміжного з Голодомором 1935-го року (рис. 2).

«Голодна впадина» у динаміці сумарного показника народжуваності помітна як у сільській місцевості, так і в міських поселеннях, при цьому неприродно низький для першої половини ХХ ст. рівень народжуваності на селі уособлював собою показник 2,2 дитини, зафіксований у 1934 р.; для городян же цей беспрецедентно низький рівень (нижче якого сумарний показник народжуваності у містах України у ХХ ст. не опускався аж до 1993 р.) становив 1,4 дитини і припав на 1933 р.

Опосередковано ілюструють гостроту ситуації в Україні у цей період і офіційні дані щодо динаміки кількості абортів і живонароджень за 1932–1934 рр. у розрізі типу поселення. На рис. 3 видно, що в 1933 р. на селі порівняно з 1932 р. було зроблено значно меншу кількість абортів (на 65 тис.), що опосередковано може свідчити як про зменшення числа вагітних жінок, які потенційно могли б прагнути перервати вагітність, так і про зниження здатності виснаженого населення на селі

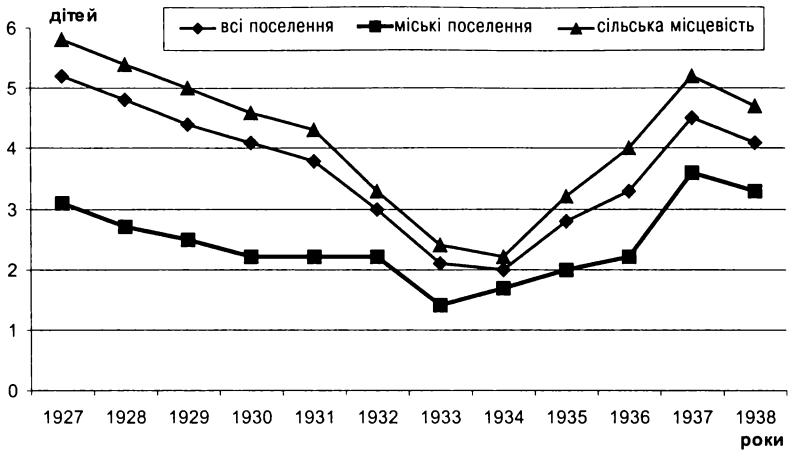

Рис. 2. Сумарний показник народжуваності* в Україні за типом поселення у 1927–1938 рр.

* Середнє число народжених протягом дітородного періоду в розрахунку на одну жінку.

Джерело: авторські розрахунки за архівними даними.

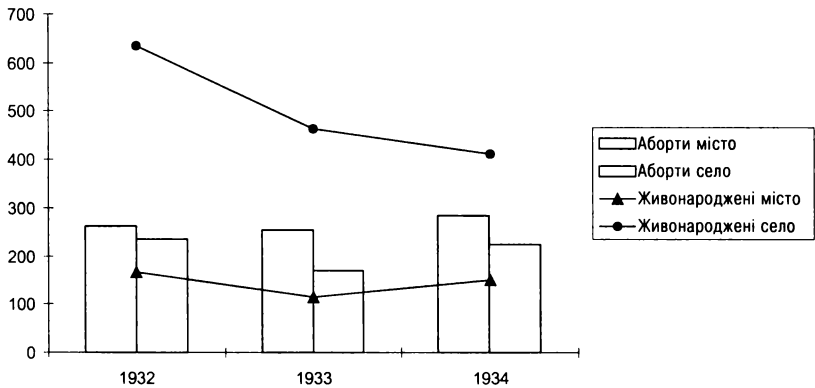

Рис. 3. Кількість народжень та абортів у міських поселеннях та сільській місцевості України, 1932–1934 рр. (тисяч)

Джерело: авторські розрахунки за архівними даними, а також: Здравоохранение в УССР в 1937 году. — К.: Наркомздрав УССР, 1939. — С. 11.

до зачаття нового життя. Планування сім'ї ефективно здійснювалось аліментарним методом — обмеженням харчування.

Так у роки масової колективізації й Голодомору було започатковано аморальну традицію безмежного демографічного марнотратства, що перетворилось в СРСР на частину державної політики стосовно людського фактора (неодноразово апробованої й надалі), в рамках якої слід було покладатися на заміщення колосальних людських втрат за принципом «ще народять...» (коли не добровільно, то добровільно-примусово, якщо, наприклад, заборонити аборти).

Динаміку рівня народжуваності в Україні у другій половині 1930-х років характеризує зворотна тенденція — до зростання, що особливо прискорилось саме у 1936 — 1937 рр. (на рис. 2 та 4 чітко видно «зубці» 1937 р. на відповідних кривих народжуваності). У цілому за п'ятиріччя після Голодомору (у 1938 р. порівняно з 1934-м) загальний коефіцієнт народжуваності в Україні зріс більш ніж на 4/5, спеціальний коефіцієнт — ледве не вдвічі, сумарний показник — більш ніж у 2 рази.

У кон'юнктурному різкому підвищенні народжуваності за підсумками 1936 — 1937 рр. відіграв роль як звичний ефект її компенсації після жахів масової колективізації й голоду, так і прийняття в 1936 р. закону, що забороняв здійснення штучних абортів за бажанням жінки і в «демополітичному» сенсі був, очевидно, спрямований саме на «поліпшення» кризової демо-

Рис. 4. Спеціальний показник народжуваності* в Україні за типом поселення у 1927–1938 рр., %

* Число новонароджених у розрахунку на 1000 жінок віком 15–49 років.

Джерело: авторські розрахунки за архівними даними.

графічної ситуації, яка сформувалась у роки «Великого перелому» й Голодомору. Дослідники звертають увагу і на збільшення в СРСР у другій половині 1930-х років чисельності контингентів жінок у віці найбільш високої народжуваності [7], що позитивно вплинуло на динаміку народжуваності у передвоєнні роки. За даними по Україні можна впевнено констатувати поступальне збільшення протягом останньої третини 1930-х років чисельності жінок віком 25 – 29, 30 – 35, 35 – 39 років, а також старших груп дітородного віку.

Стосовно заборони абортів слід зазначити, що прийняття постанови Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів від 27 червня 1936 р. «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатодітним, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясел і дитсадків, посилення кримінального покарання за несплату аліментів і про деякі зміни в законодавстві про розлучення» насамперед справило надзвичайно великий вплив на погіршення репродуктивного здоров'я радянських жінок, збільшення частоти кримінальних абортів і, як наслідок, високої материнської смертності та значної кількості ускладнень. Офіційно метою реалізації цієї постанови було зміцнити радянську сім'ю, підвищити рівень матеріальної допомоги, розширити мережу дитячих закладів, підвищити відповідальність подружжя при розлученнях, у вихованні дітей тощо. Однак більшість фахівців підтримують гіпотезу щодо спроби держави таким чином стимулювати дітородну активність для заміщення катастрофічно високих втрат людського потенціалу внаслідок репресій і голоду.

Цілковито природно, існує певна зворотна залежність між рівнями абортів і народжуваності (див. рис. 5). Деякі фахівці вважають, що в основі заборони абортів у СРСР у 1936 р. була неомальтузіанська теза про зростання народжуваності в разі обмеження запобіжних заходів. Суть неомальтузіанства полягала у припущенні, що кожна людина і кожна сім'я намагаються поліпшити свій достаток шляхом обмеження кількості дітей, і при забезпеченому доступі до засобів регулювання народжуваності вона буде неминуче знижуватися. Однак вітчизняний і міжнародний досвід засвідчує, що заборона контрацептивних засобів та абортів не так уже й істотно позначається на тенденції реалізації репродуктивної функції, адже в розпорядженні громадян, які, втім, схильні обмежувати народжуваність, залишаються традиційні ненадійні методи контрацепції і

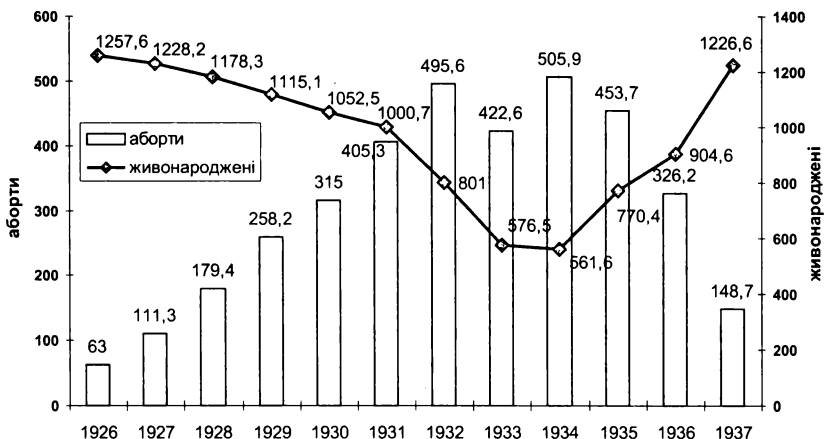

Рис. 5. Кількість народжень та абортів зареєстрованих в УРСР у 1926–1937 рр. (тис.)

Джерело: авторські розрахунки за архівними даними, а також: Здравохранение в УССР в 1937 году. — К.: Наркомздрав УССР, 1939. — С. 11.

найшкідливіший метод планування сім'ї — нелегальний аборт. Висока доступність використання протизаплідних засобів і абортів не сприяють зниженню народжуваності, адже вони не впливають на індивідуальну потребу в дітях, яка, як правило, погано піддається впливу адміністративних заходів.

Після законодавчої заборони абортів 1936 року (заборони будь-яких штучних абортів, крім тих, що необхідні для збереження здоров'я матері та її потомства) облік штучного абортів було значно утруднено, адже офіційно реєструвалися аборти за медичними показаннями та ті, «що почалися поза медичним закладом» і з приводу цього було надано медичну допомогу. На думку фахівців, реальне число позалікарняних абортів в Україні було щонайменше вчетверо вищим. Так, порівняльний аналіз динаміки випадків надання медичної допомоги з приводу абортів, що «почалися поза лікарняним закладом», свідчив, що на селі відбувалося найбільш інтенсивне зростання абортизму за перші п'ять місяців 1938 року [8].

Підвищення народжуваності умовних поколінь у 1937–1938 рр. торкнулося всіх без винятку вікових груп жінок, однак найбільш істотним воно виявилось не у віці традиційно найвищої дітородної активності (серед 20–24, 25–29-річних), а у жінок середнього (зокрема 32–35 років) та старшого (39–46

років) дітородного віку. Підвищеними були темпи зростання показників народжуваності і для юних жінок — 18 — 19-річних. Ця особливість динаміки повікових коефіцієнтів народжуваності свідчить «на користь» твердження про вплив заборони абортів на динаміку дітородної активності у цей період: адже саме жінки середніх і особливо старших вікових груп (які зазвичай уже мають дітей) у разі чергової вагітності найчастіше приймали рішення щодо її переривання (за умови, що аборт дозволено). Крім того, на аборт, як відомо, доволі часто зважаються і наймолодші незаміжні жінки у випадку небажаної вагітності.

Показовим у вищезгаданому контексті уявляється також істотне (більш ніж у півтора разу вже в 1937 р. порівняно з 1935 р.) підвищення частки позашлюбних народжень із прийняттям рішення щодо законодавчої заборони абортів (рис. 6).

Очевидно, що в попередні роки вагома частка легальних абортів припадала саме на несподівані (небажані) позашлюбні вагітності.

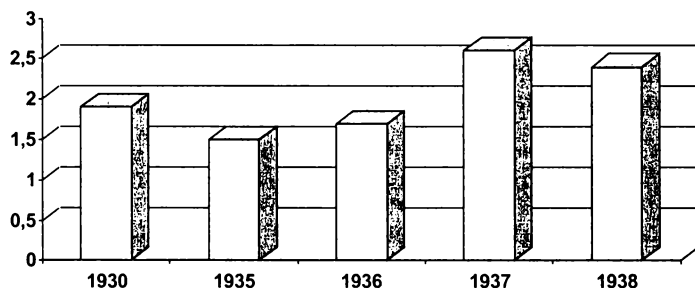

Рис. 6. Частка позашлюбних народжень у загальній кількості живонароджених в Україні у 1930 та 1935–1938 рр., %

Таким чином, на рахунок Голодомору, окрім безпосередніх людських втрат — голодних смертей, також і втрати людського потенціалу, спричинені обвальним падінням народжуваності в Україні у голодні роки. Динаміка народжуваності в Україні у 1930-ті роки віддзеркалює вплив щонайменше двох соціальних експериментів: одного із найжахливіших у радянській історії — Голодомору 1932–1933 рр., що призвів до істотного зниження здатності виснаженого населення до дітонародження; та вельми сумнівного — із законодавчою забороною абортів, яка хоч і викликала короткочасне зростання народжуваності в

умовному поколінні у передвоєнний період (зокрема наприкінці 1930-х років), однак у цілому справила значний негативний вплив на здоров'я радянських жінок, пов'язаний із розповсюдженням найбільш небезпечних кримінальних позалікарняних абортів.

1. Демографическая модернизация России: 1900–2000/ Под ред. А. Вишневого. – М.: Новое издательство, 2006. – С. 149–150.
2. Корчак-Челурківський Ю. О. Подружність і народжуваність у жінок УРСР // Демографічні дослідження. – Вип. 4. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 66.
3. Там само. – С. 68–75.
4. У сучасній Україні також найбільша кількість абортів здійснюється жінками віком 18–34 роки.
5. Нариси з теорії соціальної гігієни. – Харків; К.: Медвидав, 1931. – Ч. 1. – С. 82–84.
6. Цей показник у сучасній Україні у 2007 р. становив 12,3 %.
7. Урланис Б. Ц. Динамика уровня рождаемости в СССР за годы советской власти // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР: Сборник статей. – М.: Статистика, 1977.
8. Здравоохранение в УССР в 1937 году. – К.: Наркомздрав УССР, 1939. – С. 9.

Курило Ірина – доктор економічних наук, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України (Київ, Україна).

Рингач Наталія – кандидат медичних наук, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України (Київ, Україна).

ДЕСТРУКТИВНІ ЗМІНИ У ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ПРОЦЕСАХ В УКРАЇНІ У 1920–1930-ті РОКИ

Побудова нової штучної моделі соціуму, яку намагалися здійснити більшовики після захоплення влади, передбачала ліквідацію таких суспільних інститутів, як власність, держава, сім'я. У перші післяреволюційні роки набули поширення теорії «вільного кохання», «розкріпачення статевих відносин», а сімейні цінності дискредитувались як патріархальні пережитки минулого. Ліквідація інституту сім'ї широко пропагувалась партійними діячами того періоду. О. М. Коллонтай писала: «Сім'я приречена на руйнацію» [1], а М. І. Бухарін вважав, що в комуністичному суспільстві разом зі зникненням приватної власності зникне і сім'я [2].

Однак реалії життя змусили відмовитись від авантюристичного штучного курсу на ліквідацію сім'ї і підтримати ідею формування нової соціалістичної сім'ї, яка, на відміну від сім'ї традиційної, відповідала б потребам соціалістичної держави і розглядалась виключно як постачальник трудових ресурсів, ігноруючи специфічні потреби сім'ї та її членів. Сім'я, як і суспільство в цілому, стали заручниками соціального експерименту, який передбачав модифікацію всіх соціальних інститутів відповідно до потреб та ідеологічних настанов «будівництва комунізму». Згідно з ідеологічним курсом на формування нової соціалістичної сім'ї змінювалось законодавство. Декрети «Про громадянський шлюб, дітей та про ведення книг актів громадянського стану», «Про розлучення», а також перший Сімейний кодекс (1918 р.) проголошували свободу шлюбу і розлучення, тобто усувались усі обмеження і вводилась максимально спрощена процедура розлучення; церква повністю усувалась від регламентації шлюбно-сімейних відносин, було скасовано усиновлення і спадкування тощо. Необмежена сво-

бода розлучення одночасно з уведенням принципу роздільності майна подружжя залишала жінку-домогосподарку (в той час домогосподарками була більшість жінок) без майна і засобів до існування, що дало можливість державі форсувати залучення жінок до суспільного виробництва, яке в період екстенсивної індустріалізації потребувало додаткової робочої сили. Сімейний кодекс 1926 р. скасував обов'язкову реєстрацію шлюбу і зрівняв у правах фактичний і зареєстрований шлюб; юридичний статус фактичного шлюбу проіснував до 1944 р.

Штучна прискорена модернізація шлюбно-сімейних відносин внесла зміни у перебіг відповідних соціально-демографічних процесів в Україні, певною мірою розхитала сімейні традиції, але не змогла підірвати сімейний спосіб життя, ліквідувати прихильність більшості населення до сімейної організації життєдіяльності, що формувалася протягом сторіч і стала невід'ємною частиною ментальності українського народу. Перебіг шлюбно-сімейних процесів в Україні у 1920-ті роки ґрунтовно проаналізований видатними українськими демографами Ю. О. Корчаком-Чепурківським, М. В. Птухою, А. П. Хоменком. Їхні праці засвідчують, що розвиток шлюбу і сім'ї в цей період відбувався, з одного боку, в умовах нового соціально-економічного середовища та державної політики, що продукувала нову систему цінностей і соціальних стандартів, а з іншого боку — під впливом історично стійких цінностей і норм сімейного способу життя українського народу.

Вивчаючи шлюбно-сімейні процеси того часу, А. П. Хоменко писав, що «Україна належить до територій з високими показниками шлюбності, які не мають явної тенденції до зменшення» [3]. У 1924–1929 рр. щорічно реєструвалось понад 300 тис. шлюбів, і загальний коефіцієнт шлюбності (кількість шлюбів у розрахунку на 1000 населення) коливався у межах 10–12 ‰. Особливо високі показники спостерігались у міських поселеннях, де в 1924–1925 рр. вони становили 13–14 ‰ [4] (рис. 1).

Ю. О. Корчак-Чепурківський на основі побудованих таблиць шлюбності жінок України за 1925–1928 рр. (це була перша така розробка на теренах колишнього ССРСР) прийшов до висновку, що тільки 2,4 % жінок протягом життя не беруть шлюб (у Баварії у той час – 12,5 % жінок, у Данії – 14,5 %). Особливістю шлюбності українських жінок є її висока інтенсивність у всіх вікових групах, а особливо в молодих. До 20 років укладала шлюб третина всіх дівочь [5].

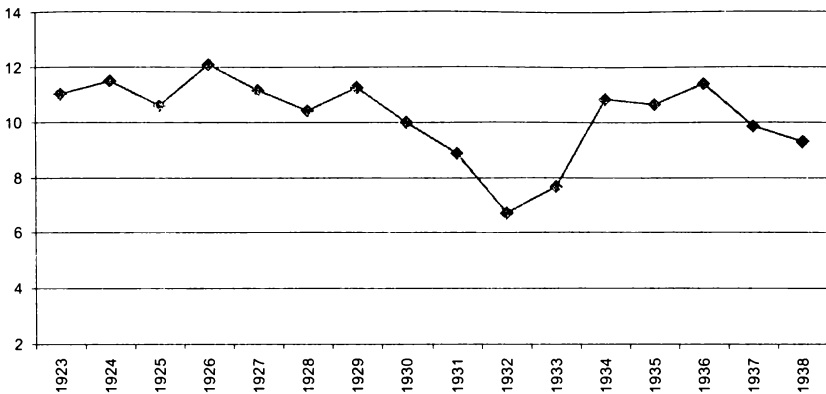

Рис. 1. Кількість шлюбів у розрахунку на 1000 населення в Україні у 1923–1938 рр.

Джерело: авторські розрахунки за архівними даними, а також: Хоменко А. П. *Семья и воспроизводство населения (Избранные произведения)*. – М.: Статистика, 1980. – С. 22; Корчак-Чепурковский Ю. А. *Избранные демографические исследования*. – М.: Статистика, 1970. – С. 113.

Наслідком трансформації шлюбної поведінки, відповідних змін у законодавстві стало поширення в Україні того часу незареєстрованого, фактичного шлюбу. Однак дослідження, проведене А. П. Хоменком, дозволило йому прийти до висновку, що основною формою шлюбу залишається шлюб зареєстрований, а фактичні шлюби становлять не більше 1/12 загальної кількості шлюбів [6].

Спрощення процедури як укладання шлюбу, так і його розірвання призвело до зростання рівня розлучуваності населення. Кількість розлучень в Україні зростає з 1924 р. по 1929 р. в 1,9 разу, зокрема в міських поселеннях – більш ніж удвічі (рис. 2). Загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень у розрахунку на 1000 населення) зріс з 1,2 % у 1923 р. до 2,5 % у 1929 р.; на той час це були одні з найвищих показників у світі.

Спостерігалась висока питома вага розлучень після короткого за тривалістю шлюбу, що значною мірою було наслідком «занадто спрощеного» шлюбного законодавства.

Про нестабільність шлюбних відносин свідчить і зростання коефіцієнта несталості шлюбу (співвідношення кількості розлучень і шлюбів). У 1925 – 1928 рр. на 100 зареєстрованих шлюбів припадало 16 – 17 розлучень, у 1929 р. – майже 22 розлу-

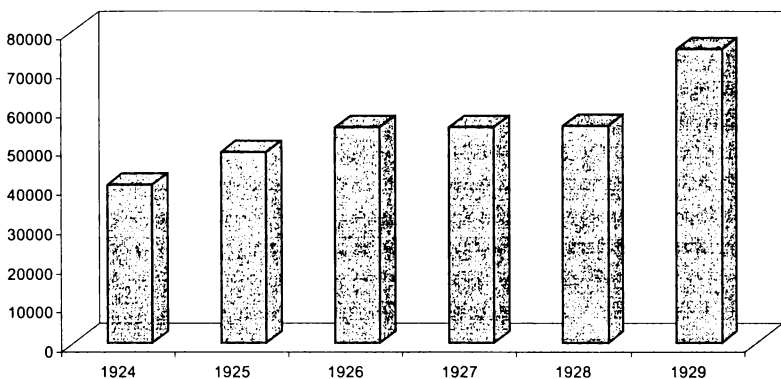

Рис. 2. Кількість розлучень в Україні у 1924–1929 рр.

Джерело: архівні дані.

чення. Якщо в сільській місцевості традиції міцності шлюбу ще не були зруйновані, то в містах співвідношення шлюбів і розлучень дорівнювало 4:1 (табл. 1).

Таблиця 1. Коефіцієнт несталості шлюбу в Україні у 1924–1929 рр., %

Роки	Всі поселення	Міські поселення	Сільська місцевість
1924	12,9	17,7	11,6
1925	16,5	22,1	15,0
1926	16,0	24,1	14,1
1927	16,8	25,3	14,5
1928	17,8	26,6	15,2
1929	21,9	32,2	18,9

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань і архівними матеріалами.

Різде підвищення рівня розлучуваності в умовах існування старої традиційної моделі економічних відносин у сім'ї (чоловік-годувальник і жінка-домогосподарка, яка не має самостійного джерела існування) призвело до загострення соціально-демографічних проблем, погіршення умов життя жінок та дітей, батьки яких розлучились. За даними Ю. О. Корчака-Чепурківського, дві п'ятих розлучень відбувались за ініціативою

чоловіка, одна чверть — дружини і одна третя — за ініціативою обох сторін [7], тобто ініціаторами розлучення у більшості випадків були чоловіки. На 100 розлучень шлюбних пар, у яких були діти, припадало 174 дитини [8]. У більшості випадків (61 %) діти залишалися з матір'ю, у 22 % — з батьком, а в 16 % випадків діти були поділені між батьками [9].

Загалом варто відзначити, що форсована штучна модернізація шлюбно-сімейних відносин в умовах відсутності економічних і соціальних передумов до цих змін призвела до деструктивної трансформації шлюбу та сім'ї та загострення низки соціально-демографічних проблем. Однак цей трансформаційний процес був перерваний катастрофічними соціальними експериментами 1930-х років, які мали трагічні наслідки для української людності, зокрема для української сім'ї: були зруйновані тисячі родин, спотворено перебіг усіх природних процесів відтворення населення. Основного удару було завдано сільському населенню, яке завжди було охоронцем традицій українського народу, а в перші десятиріччя «побудови соціалізму» найменше піддалося впливу ідей «соціалістичної модернізації сім'ї» та руйнації традиційних сімейних цінностей.

У 1932 р. кількість шлюбів, зареєстрованих в Україні, порівняно з 1929 р. зменшилась на 40 %, зокрема в сільській місцевості — на 50 % (рис. 3). Хоча в наступні роки кількість шлюбів дещо зростає, високий шлюбний потенціал сільського населення України було втрачено назавжди.

Відбулося різке зниження загального коефіцієнта шлюбності (кількість шлюбів у розрахунку на 1000 населення): у сіль-

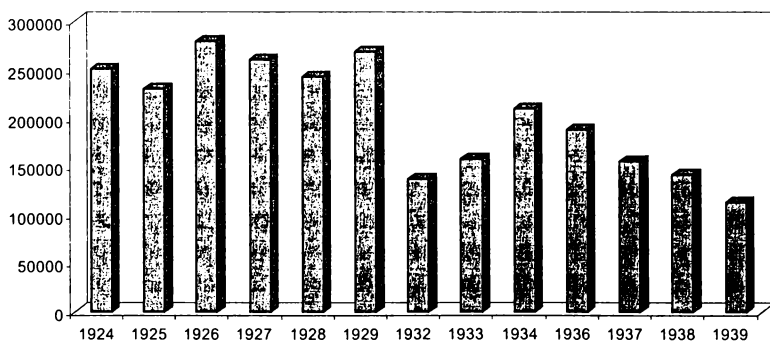

Рис. 3. Кількість шлюбів, зареєстрованих в Україні в 1924–1939 рр.

Джерело: дані офіційних статистичних видань і архівних матеріалів.

ській місцевості за 1929–1932 рр. — майже удвічі, у містах — на 26 % (рис. 4). Це свідчить про те, що внаслідок Голодомору відбулося не просто зменшення чисельності населення у сільській місцевості, а руйнація його нормальної життєдіяльності, природних процесів відтворення, що зазвичай притаманне періодам війн та соціальних катастроф. Відзначимо, що, незважаючи на різке падіння рівня шлюбності в 1932–1933 рр., у ті жахливі роки чоловіки і жінки все ж таки брали шлюб, створювали нові сім'ї. Це є свідченням тієї природної стійкості народу, завдяки якій він зберігає свою національну ідентичність навіть у роки соціальних катастроф.

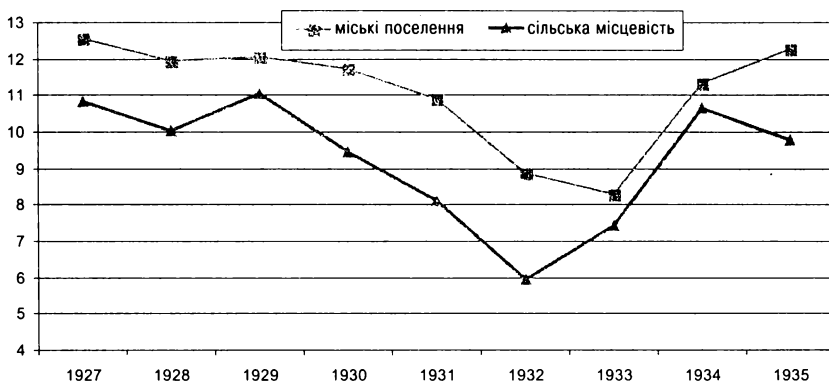

Рис. 4. Кількість шлюбів у розрахунку на 1000 населення у міських поселеннях та сільській місцевості України в 1927–1935 рр.

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань і архівними матеріалами.

Архівні матеріали дають нам змогу проаналізувати структуру шлюбів за віком наречених у 1932–1934 рр. (табл. 2). Як бачимо, більшість шлюбів укладалися жінками і чоловіками у віці 20–24 роки. У чоловіків значна частина шлюбів припадає також на вік 25–29 років. Жінки традиційно починали подружнє життя раніше, значна частина їх шлюбів укладена у віці 18–19 років, а в селах — до 18 років. За нашими розрахунками, середній вік нареченого в містах становив 27–28 років, у селах — 25 років. Середній вік нареченої становив 24–25 років серед городянок і 22–23 роки серед сільських жінок, тобто в сільській місцевості збереглися традиції більш ранньої шлюбності.

Таблиця 2. Розподіл осіб, які вzięли шлюб, за віком в Україні у 1932, 1933 та 1934 рр., %

	Вік, років								неві- домо
	до 18	18— 19	20— 24	25— 29	30— 34	35— 39	40— 49	50 і старші	
1932 р.									
Чоловіки:									
місто	0,1	3,4	42,3	33,1	9,4	4,5	4,1	2,7	0,4
село	0,3	11,7	52,0	21,7	6,1	3,0	2,7	1,7	0,8
Жінки:									
місто	4,6	21,7	47,7	13,9	5,4	2,6	2,5	1,1	0,5
село	7,8	28,5	45,8	10,1	2,9	1,4	1,5	0,9	1,1
1933 р.									
Чоловіки:									
місто	0,1	2,4	40,9	33,0	11,6	4,4	4,2	3,1	0,3
село	0,4	10,6	51,1	22,9	6,7	3,2	2,9	1,6	0,6
Жінки:									
місто	3,1	16,4	45,4	16,3	8,0	4,6	4,0	1,8	0,4
село	5,6	24,3	47,8	12,4	4,2	2,0	1,6	0,8	1,3
1934 р.									
Чоловіки:									
місто	0,1	2,4	38,0	35,1	11,0	4,9	4,8	3,5	0,2
село	0,3	7,3	53,0	23,3	6,9	3,5	3,2	1,9	0,6
Жінки:									
місто	2,7	14,1	51,6	16,8	6,6	3,5	3,1	1,4	0,2
село	4,6	19,2	52,4	13,0	4,3	2,6	2,0	0,8	1,1

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань і архівними матеріалами.

Розраховані вікові коефіцієнти шлюбності (співвідношення кількості шлюбів, укладених чоловіками і жінками певного віку, до чисельності відповідних груп населення) свідчать, що переважна більшість населення України починала подружнє життя, створювала сім'ю у віці до 30 років. У жінок найбільш «шлюбоактивним» був вік 18—19 років, у чоловіків у містах — 25—29 років, у селах — 20—24 роки. У жінок відмінності вікової моделі шлюбності між мешканками міських поселень і сільської місцевості є незначними, спостерігається схильність до

ранньої шлюбності; а от міські чоловіки суттєво відрізняються від сільських, оскільки укладають шлюб у більш старшому віці, відповідно крива їх вікових коефіцієнтів шлюбності має значний зсув вправо (рис. 5).

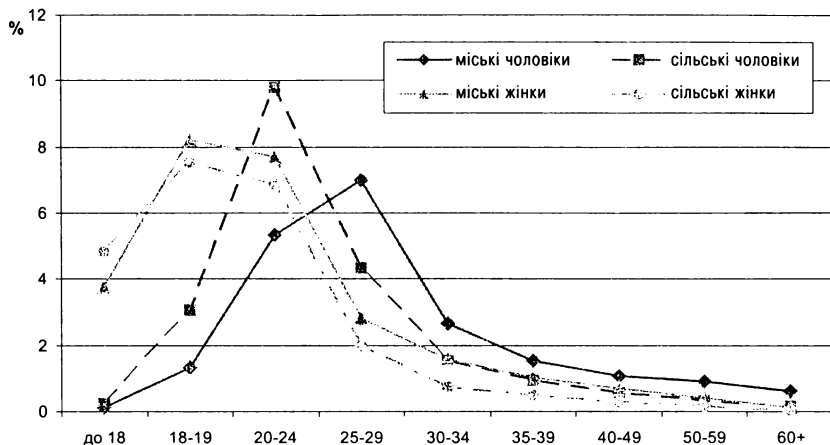

Рис. 5. Вікові коефіцієнти шлюбності чоловіків і жінок міських поселень та сільської місцевості України в 1932–1934 рр.

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань і архівними матеріалами.

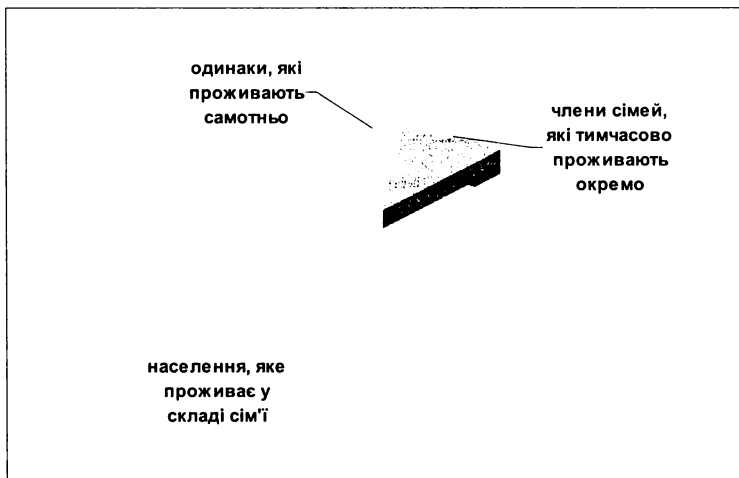

Рис. 6. Сімейний склад населення України за даними перепису населення 1939 р., %

Голодомор 1932 – 1933 рр. став тяжким випробуванням для української сільської родини, однак він не знищив орієнтацію населення на сімейний спосіб життя. За даними перепису населення 1939 р. (на жаль, даних за роки, більш близькі до періоду Голодомору, немає), лише 1,3 % населення країни в цей період проживали самотньо як одинаки; 9,6 % — це члени сімей, які тимчасово проживали окремо, а переважна більшість населення (89,1 %) проживала у складі сім'ї (рис. 6).

Із 7184,8 тис. українських сімей у 70 % проживало не більше чотирьох осіб (табл. 3). Отже, сім'ї у цей період були не надто великими, можна припустити, що вже розпочався процес нуклеаризації сім'ї. За нашими розрахунками, середній розмір сім'ї у той час становив 3,84 особи.

Таблиця 3. Розподіл сімей за розміром в Україні за даними перепису населення 1939 р., %

Всього сімей	Із них сімей, які складаються з (кількість осіб):								
	2	3	4	5	6	7	8	9	10 і більше
100,0	21,1	25,4	24,1	15,8	8,2	3,5	1,3	0,4	0,2

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань і архівними матеріалами.

Порівняльний аналіз наявних статистичних даних за переписами 1926-го та 1939 рр. свідчить, що у шлюбі перебувала достатньо велика частка осіб у віці старше 30 років (табл. 4). Однак оскільки ми не маємо даних про дошлюбний стан осіб, які одружувались у цей період (тобто їх розподіл на осіб, які ніколи не були у шлюбі, овдовілих та розлучених), а також повної інформації про шлюбний стан населення (кількість одружених, розлучених, овдовілих, холостяків та дівиць), остільки ми не можемо, на жаль, провести статистичну оцінку поширеності овдовіння. Хоча очевидно, що багато чоловіків і жінок овдовіли внаслідок трагічних подій цього періоду.

Голодомор 1932 – 1933 рр. став величезним потрясінням і тяжким випробуванням для української родини. Існує думка, що політика штучної модернізації сімейних відносин 1920-х років і соціальні катастрофи 1930-х років зруйнували традиційні першооснови сімейного життя, деформували інститути

шлюбу і сім'ї [10]. На нашу думку, сім'я як основний осередок відтворення населення в цілому витримала цей, здавалося б, нищівний удар, завдяки чому український народ зберіг свою національну ідентичність та менталітет. Однак деструктивні порушення природного розвитку в демографічних процесах, зокрема у шлюбно-сімейних, завдали значних як кількісних, так і якісних втрат, деформували шлюбний потенціал українського населення. Негативні тенденції розвитку шлюбу і сім'ї, які з'явилися у цей період, — в першу чергу нестабільність шлюбу, його легка руйнація навіть при наявності у сім'ї дітей, зменшення цінності родини у житті особистості — стали традиційними для населення впродовж багатьох наступних десятиліть.

Таблиця 4. Кількість осіб, які перебували у шлюбі, у розрахунку на 1000 осіб відповідної статі та віку в Україні за даними переписів населення 1926 р. і 1939 р.

Роки	На 1000 осіб даного віку перебувають у шлюбі:						
	у віці 15 років і більше	Зокрема у віці					
		15–16 років	17–19 років	20–29 років	30–39 років	40–49 років	50 років і більше
чоловіки							
1926	646	0,4	59	622	942	949	791
1939	675	0,9	27	567	925	955	857
жінки							
1926	585	6	170	746	841	742	476
1939	584	7	143	690	806	734	416

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань і архівними матеріалами.

Кроки держави щодо зміцнення шлюбу і сім'ї у 1930-ті й 1940-ві роки — заборона абортів, уведення санкцій при розлученні, кримінальна відповідальність за несплату аліментів згідно з постановою 1936 р., а потім істотне обмеження свободи розлучень згідно з указом 1944 р. — мали суто репресивний характер, тому хоча і зменшили кількість розлучень, однак не змінили умов реалізації специфічних функцій інсти-

тутів шлюбу і сім'ї, не сприяли поліпшенню внутрішньо-сімейних стосунків. Позитивні наміри щодо підтримки сім'ї з дітьми були втілені у життя лиш частково, але партійний та державний контроль над особистим життям, над усіма сферами життєдіяльності сім'ї посилювався. Показники офіційної статистики поліпшились, однак гострота протиріч у функціонуванні шлюбу і сім'ї в умовах тоталітарного контролю держави не зменшилась.

1. Колонтай А. М. Семья и коммунистическое государство. — М.-Пг., 1918. — С. 23.
2. Бухарин Н. И. Теория исторического материализма. — М.-Пг., 1923. — С. 174.
3. Хоменко А. П. Семья и воспроизводство населения. (Избранные произведения). — М.: Статистика, 1980. — С. 23.
4. Там само. — С. 22.
5. Корчак-Чепурковский Ю. А. Избранные демографические исследования. — М.: Статистика, 1970. — С. 132—134.
6. Хоменко А. П. Семья и воспроизводство населения (Избранные произведения). — М.: Статистика, 1980. — С. 20—21.
7. Корчак-Чепурковский Ю. А. Избранные демографические исследования. — М.: Статистика, 1970. — С. 115.
8. Природный рух населення України у 1925 році. Видання ЦСУ УРСР. — Харків, 1927. — С. 154.
9. Там само.
10. Социология семьи / Под ред. А. И. Антонова. — М.: ИНФРА-М, 2005. — С. 600.

Слюсар Людмила — кандидат економічних наук, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України (Київ, Україна).

СЕЛЯНСТВО МИКОЛАЇВЩИНИ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ: ТРАГІЧНА СТАТИСТИКА ЖЕРТВ СТАЛІНІЗМУ

Однією з найбільш трагічних сторінок в історії народу Миколаївщини є Голодомор 1932 – 1933 рр. Упродовж десятиріч підручники історії, засоби масової інформації не друкували жодного рядка про голодний 1933 рік – один із найстрашніших злочинів сталінщини проти власного народу. Злочину, перед яким здригається світ і який намагалися приховати в країні, що його породила. Про страшне лихо не дозволялося відкрито говорити, навіть згадувати в офіційних документах. Проте в пам'яті очевидців тих жахливих років, свідків, яких щодня стає менше й менше, пам'ять про голод, про померлих рідних і близьких закарбувалася довіку. У період демократизації і гласності «біла пляма» нашої історичної науки виведена із забуття.

1933-й – не лише рік катастрофи, штучного голоду, не тільки рік масового вимирання українського селянства, а рік катастрофи так званого «радянського національно-культурного будівництва» на базі компромісної «національної політики» комуністичної партії. Це рік погрому навіть самої комуністичної партії України за так званий «націоналістичний ухил» у зв'язку з «українізацією» 20-х років; це рік масового фізичного і морального терору супроти української інтелігенції взагалі і нової радянської та комуністичної, але національно свідомої української інтелігенції зокрема; це рік розстрілів і самогубств українських письменників, діячів української культури, рік приниження й засудження українізації та початку нещадної русифікації, початку усунення з України самої української мови, так би мовити, «розукраїнення України як нації».

Голодомор 1932 – 1933 рр. – наслідок розрухи, прорахунків економічної політики, що призвело до дезорганізації й деградації сільськогосподарського виробництва, непосильних для

селян хлібозаготівель, надмірного хлібного експорту, небажання колгоспників працювати в громадському господарстві, конфіскації владою у селян продовольчих запасів. Безпосередньою причиною голоду стала примусова, з широким застоюванням репресій колективізація, проведення згубної для селянства хлібозаготівельної кампанії, грубі адміністративні методи керівництва колгоспами.

Найстрашніший Голодомор 1932 – 1933 рр. мав штучний характер і забрав від 7 до 12 млн українського, передусім хліборобського, населення. Голод не зазіхав на людське життя вибірково. Він не обминав тих, хто піддався усупільненню, і не мстився лише тим, хто боявся колгоспу, як вогню. Класового підходу голод не знав. Він один на всіх. Зловісно розпросторився він над селянством, косив усіх підряд – і колективіста, й односібника, і сільського активіста, який вигрібав до крихти життєві припаси у свого односельця. Голод однаково нищив і тих, хто жив під сірою стріхою, і тих, хто спромігся звести у себе над головою дах з оцинкованого заліза.

Голодомор став ніби страшною межею. Життя розпалося на таке, що було до нього, і те, що після.

А хліб же був. Посеред сіл, охоплених голодом, стояли церкви з позбиваними хрестами, повні зерна. Хліб гнив у тисячотонних буртах на залізничних станціях, його переганяли на спирт, відправляли за кордон. А люди пухли з голоду. Багато сіл спорожніло, а ще більше вимерло наполовину.

Найбільше вимерло селянства, яке до останнього моменту сподівалось, що партія і Сталін його врятують. Однак голод запрограмований ЦК ВКП(б) спеціально для українців і організований в умовах доброго врожаю 1932 р. А над країною з репродукторів лунали глумливі слова самого генсека: «Жити стало краще, товариші, жити стало веселіше».

Людські серця здригаються від правди про голод. Без повної правди про минуле, хоч якою страшною вона є, не уявляється процес оновлення та очищення, що відбувається в Україні. Страшна трагедія народу не піддається забуттю нації.

Уже взимку 1931 – 1932 рр. у сільських місцевостях України склалося скрутне становище з продовольством, під час хлібозаготівель з багатьох колгоспів влада викачала навіть продовольче зерно. Тому навесні 1932 р. в багатьох районах України спалахнув справжній голод з численними випадками людодства.

На першій конференції КП(б)У вказувалось на те, що в ході хлібозаготівель 1931 р. на керівні кадри районів і сіл чинився величезний адміністративний тиск, аж до зняття з постів, виключення з партії, віддачі під суд за невиконання плану хлібозаготівель. А самі плани були непосильні. Нерідко в колгоспах, які виконували і навіть перевиконували зобов'язання щодо держпоставки зерна, вивозився насіннєвий фонд для виконання зразу ж призначених владою зустрічних планів. Основна вада заготівель в резолюції конференції характеризувалася чітко: «План хлібозаготівель розверстано на райони і колгоспи, і проводили його не організованим порядком, а за принципом "зрівнялівки", проводили механічно, незважаючи на стан окремого району, кожного окремого колгоспу» [2]. Делегати конференції в присутності Л. Кагановича і В. Молотова з тривогою говорили про катастрофічне становище в сільському господарстві. Однак Сталін продрозкладку не скасував. Єдиною поступкою став дозвіл торгувати за цінами попиту і пропозиції після того, як селяни виконають план хлібозаготівель. На спроби селян саботувати хлібозаготівлі один з керівників республіки С. Косіор заявив: «Селянин приймає нову тактику. Він відмовляється збирати врожай. Він хоче згноїти зерно, щоб задушити Радянський уряд кістлявою рукою голоду. Але ворог прорахувався. Ми покажемо йому, що таке голод. Ваше завдання покінчити з куркульським саботажем урожаю. Ви мусите зібрати його до останньої зернини і відразу відправити на заготівельний пункт. Селяни не працюють, вони розраховують на попередньо зібране зерно, яке вони заховали в ямах. Ми повинні примусити їх відкрити свої ями» [3].

Незацікавленість колгоспників у результатах своєї участі в колгоспному виробництві, серйозні недоліки в організації праці й розподілі прибутків призвели до того, що рівень трудової дисципліни в колгоспах 1932 р. впав до найнижчого. Більшість колгоспів, що існували на території Миколаївської області, перейшла до організації оплати праці за трудовнями. Проте в самому механізмі їх нарахування існувало багато недоліків. Один із найсерйозніших — дискримінація праці польових працівників, викликана насамперед бюрократизацією управлінської сфери через відсутність справді демократичних норм у зразковому Статуті сільськогосподарської артілі. За першу половину 1932 р. в колгоспі ім. Ворошилова (с. Кримка Первомайського р-ну) на польових працівників припало тільки 800 трудовнів з 2 тис. 700, а в колгоспі ім. XVI партз'їзду (с. Вітольдів

Брід того ж р-ну) — 4 тис. з 13 тис. 300. Більшість трудоднів «заробив» управлінський та обслуговуючий персонал [4].

Збір урожаю влітку і восени 1932 р. відбувався повільно, з великими втратами зерна. Скиртування скошених зернових культур велось недбало. Під час молотьби в полові залишалося більше 20 % зерна. У середовищі колгоспників проявляється психологія безвідповідального ставлення до громадського майна і худоби, байдужості до всього, що перебувало за межами власного господарства. Попри те, що в регіоні був непоганий урожай зернових, мали місце випадки, коли колгоспники допускали втрати вирощеної продукції. З Очаківського району Наркомзем УСРР одержав таку інформацію: «Десятки гектарів скошеного хліба лежать у валках і псуються під дощем. Скиртувати ще не почали. Вистигли вже ярі, які треба косити. У колгоспі "Червона Україна" нема жодного валка, щоб колеса трактора не переїхали. З тракторної бригади заявляють: "Хай гине, все одно і це заберуть"» [5].

Причинами кризових явищ у сільському господарстві було насильство над селянством, репресії, грубі адміністративні методи керівництва колгоспами в Новобузькому, Миколаївському, Володимирівському, Очаківському та інших районах.

Керівництво більшості колгоспів, розуміючи, що в умовах неврожаю розраховувати на допомогу з боку держави не доводиться, в першу чергу турбувалося про утворення в господарствах натуральних і насінневих фондів, про авансування колгоспників, тим більше, що в липні 1932 р. вперше за час суцільної колективізації дозволено видати членам колгоспів як аванс з натуральної оплати трудоднів 10—15 % фактично обмолоченого хліба. В результаті щомісячні плани вивозу хліба державі на заготівельні пункти не виконувалися.

На 1 вересня в області заготовлено 7 тис. 144 т зерна, що становило 81,7 %. Бюро міськкому партії у рішенні записало: «...якщо протягом 5 днів не буде виконано плани хлібозаготівель, притягнути до суворої відповідальності керівників і секретарів парторганізацій колгоспів. Органам міліції, ДПУ, прокуратурі... надати допомогу по вжиттю адміністративних заходів до злісних нездавачів хліба» [6].

Бюро Миколаївського міськкому КП(б)У та міськрада на спільному засіданні 7 жовтня 1932 р. змушені визнати стан сівби по району як незадовільний. Основна маса сільрад, радгоспи та колгоспи не виконали директиви партії та уряду в справі проведення осінньої сівби, на 7 жовтня в цілому по

колгоспах план було виконано на 36,5, по радгоспах — на 18,8, по одноосібниках — на 9,6 % [7].

У низових партійних і радянських працівників ще на етапі доведення хлібозаготівельного плану до кожної сільради виникли сумніви в реальності їх виконання. Ряд голів колгоспів Березнегуватського, Привільнянського районів прямо заявляли про нереальність доведених планів, про те, що якщо навіть забрати все до зернини з колгоспів, в тому числі й фуражне зерно і насіннєвий фонд, плани не будуть виконані. Така реакція місцевих керівників не випадкова. Адже вони знали реальний стан економічної спроможності колгоспів. Відчули і те, що при продрозкладці з повним нехтуванням інтересів сільських трудівників підірвали віру людей в колгоспи.

Негативного роду інформація доходила до Сталіна і його оточення, які розуміли, що хлібозаготівельна кампанія може завершитися невдачею. Почалися пошуки винуватців. Ними стало куркульство, яке давно було експропрійоване в ході суцільної колективізації.

Для зламу опору «класового ворога» застосовують надзвичайні методи хлібозаготівель. На відміну від адміністративних заходів 1928—1929 рр., репресії спрямовані не тільки проти заможного селянства, а практично проти всіх колгоспників та одноосібників. У дію введено весь державний апарат примусу, включаючи місцеві партійні органи влади, міліцію, ДПУ. Зокрема в доповіді Миколаївського міськкому КП(б)У від 30 лютого 1932 р. «Про перебіг хлібозаготівель» говорилось: «За те, що партосередок с. Матвіївки не зумів по-більшовицьки мобілізувати колгоспний бідняцько-середняцький актив на справжню боротьбу за цілковите виконання плану хлібозаготівель, по-опортуністичному поставився до хлібозаготівель, наслідком якого на 10.01.32 р. план виконано на 81,1 % з пшениці, секретаря партосередку Кліментьєва з партії виключити, партосередок розпустити, а справу про перебування членів цього осередку передати до МКК» [8]. Прийнято спільну постанову міськпарткому і міськради «Про колгоспи і одноосібників, які не виконують завдань із зернозаготівлі державі», в якій говорилось:

«Зобов'язати голів сільських рад оштрафувати артіль "День врожаю" В.-Кутської с/ради, "Майбутність" Галицинівської с/ради, "Новий шлях" Терновської с/ради за невиконання завдань з хлібоздачі грошима в розмірі ринкової вартості недовиконаної частини зобов'язань цих колгоспів, попередивши

останніх, що якщо не буде в найближчі дні повністю виконане завдання з хлібозаготівлі, до них приймуть всі заходи, передбачені законом.

Запропонувати головам с/рад Варварівської, В.-Кутської, Костянтинівської, Пересадівської, Широкобалківської негайно оштрафувати одноосібні господарства, що не виконали завдання з хлібозаготівель, до 3-кратного розміру ринкової вартості недовиконаної частини зобов'язань, попередивши їх, що у випадку повторення невиконання в строки зобов'язань з поставки зерна притягнуть до судової відповідальності. Щодо куркульських господарств, які не виконали завдань, негайно оштрафувати в 5-кратному розмірі ринкової вартості і притягнути до відповідальності за частиною 2 ст. 58 Кримінального кодексу УСРР» [9].

До бригад із викачування зерна, або (як їх називали в народі) «буксирів», увійшли тисячі активістів сільрад і колгоспів. Контролювати їхні дії партійні і радянські органи надсилали з Миколаєва уповноважених. Ці бригади склалися з одного члена виконкому сільради або просто будь-якого члена сільради, двох-трьох комсомольців, одного комуніста та одного вчителя школи. Часто входили голова або один із членів правління колгоспу, а під час літніх канікул — і кілька учнів. Кожна бригада мала так званого спеціаліста пошуку зерна. Він був озброєний довгим металевим щупом, яким перевіряв наявність прихованого зерна. Лише через майже 60 років у пресі з'явилися свідчення громадян про діяльність таких бригад.

Жителька с. Криве Озеро В. А. Підвальна згадувала: «Були створені бригади по так званому розкуркуленню. Забирали хліб, одяг, все, що попадало під руки, залишались голі стіни. Пам'ятаю добре, як було наказано відвезти хліб державі. Батько зразу це зробив, залишив дещо, щоб дожити до нового врожаю. Коли прийшли забирати останнє, не повірили, що більше нема хліба, і шукали в землі. Вирили в хаті яму в ріст людини, але там хліба не було. Та яма з'яла в хаті незагорнута кілька років. Шукали в хаті, на горищі, виламували сволоки, вистукували підлогу в хаті» [10].

Житель с. Каширівка Казанківського р-ну О. І. Шелест згадує про ті часи так: «Колгосп у нас був невеликий, до 30 дворів. Добре пам'ятаю, що в 1932 р. урожай був непоганий, план хлібоздачі колгосп виконав без затримки. Потім довели нам другий план, який теж виконали, хоч у коморі колгоспу залишилося зовсім мало зерна, якого вже не вистачало на весняну

сівбу. Та не судилось і тому зерну довго лежати в коморі. Приїхала валка підвід, все зерно вимели з комори і відвезли на державні склади. Після цього взяли чистити двори колгоспників. Організували бригади, які, як правило, трусили хліб в іншому колгоспі. В наш колгосп приїхала бригада з іншого села, Новогригорівки, вона була озброєна штирями, крючками та іншим знаряддям. Не пропускаючи жодного двору, проводили трус, колупались у соломі, купах сміття. У хатах перевіряли казани, миски, відра, і де хоч півкіло було сховано зерна, все витрушували і забирали. Таким шляхом очистили село повністю» [11].

Уповноважені та інші особи з числа партійного та комсомольського активу, відряджені для проведення заготівель, не мали права залишати село ні на день без дозволу на те відповідного партійного чи радянського органу. Раз на тиждень, а з початку 1933 р. раз на 3 дні, кожний уповноважений повинен надсилати в райком партії звіт про роботу з точним зазначенням кількості заготовленого хліба. Голови сільрад надавали оперативну інформацію про хід хлібозаготівель райвиконкомом щодня. Участь у хлібозаготівельній кампанії розглядалась як найвідповідальніше партійне доручення, і той, хто його не виконував, міг назавжди поставити хрест на подальшій кар'єрі.

Недостатня активність у «викачуванні хліба» в колгоспах, колгоспників і одноосібників, будь-які спроби захистити селян від жахливих наслідків проведення політики продрозкладки суворо переслідувались. Газета «Вісті ВУЦВК» за 27 листопада 1932 р. повідомляла про репресивні заходи щодо комуністів за невиконання хлібозаготівель у статті «Викрити, розтрощити, вигнати геть з лав партії підсобників класового ворога». «Колгоспи Снігурівського району, що закінчили молотити, здебільшого припинили продавати хліб державі. Голова артілі "Дванадцятиріччя Жовтня", член партії Яловенко заявив, що він зниження плану не потребує, бо однаково хліба не здаватиме державі. У Карпівській сільраді комуністи з артілі "Третій вирішальний" категорично відмовились виконувати план. В організаціях Снігурівського району маємо таких комуністів, як Григорій Скок (бригадир), що служив у Григор'єва, його брат (член управи артілі), що добровільно служив у Петлюри. "Я краще кину партквитка, а хліба не возитиму", — заявляє комуніст Бабенко, голова артілі "Хлібороб". Комуніст Віс-корка одверто закликає не здавати хліба. Голова артілі

“Світле життя” Манько заборонив перемолочувати солому, бо “все рівно примусять цей хліб відвантажувати на елеватор”» [12].

У комплексі заходів, спрямованих на повне вилучення зерна в колгоспі, було перерахування до фонду хлібозаготівель всіх утворених натуральних і насіннєвого фондів (включаючи і фонд громадського харчування), сплату великих штрафів зерном у разі невиконання плану м'ясопоставок тощо.

По колгоспних коморах нишпорили десяткі комісій і уповноважених. «Червона мітла», як тоді називали цих грабіжників, вимела зерно так, що в колгоспах не залишилося ні продовольства, ні фуражу, ні насіння. З початком хлібозаготівельних кампаній фактично була заборонена торгівля хлібом і хлібопродуктами на колгоспних ярмарках.

Вимученим селянам плани хлібозаготівель були не до снаги. На голодуючу Україну прибула надзвичайна комісія на чолі з Молотовим. Приїхала до Харкова з особистим категоричним наказом Сталіна — взяти український хліб за будь-яку ціну шляхом найжорстокіших репресій. Сьогодні ми знаємо чимало фактів, які свідчать лише про одне — злочинний характер діяльності комісії Молотова, небачену жорстокість, з якою вона викачувала хліб з голодуючих сіл. І допомагала їй у всьому місцева влада. Саме в розпалі молотовської вакханалії на селі в Харкові 6 грудня 1932 р. було прийнято постанову «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлю» за підписами В. Чубаря і С. Косіора. За цією постановою на «чорну дошку» було занесено с. Піски Баштанського району. У таких селах заборонялось проведення кооперативної і державної торгівлі, із сільських споживчих товариств вивозили всі промислові і продовольчі товари, щоб одноосібники чи колгоспники не могли купити щось із харчів у сусідніх селах чи місті, виїзд за межі даного села заборонявся, припинялася видача кредитів тощо. Цей страшний документ спрямований на поголовне знищення цілих сіл разом із населенням — від грудних дітей до сивих старих. У кінці грудня 1932 р. репресивний захід набув значного поширення, своїми рішеннями право занесення сіл на «чорну дошку» почали здійснювати райвиконкоми. З 2103 осіб населення голодною смертю в с. Піски померла 1681 людина.

З особливою люттю забирали хліб у селян-одноосібників. Мова йшла не просто про те, щоб примусити одноосібних господарів виконати плани, але й облишити індивідуальну працю

і вступити до колгоспу. Контракційні зобов'язання одноосібникам були встановлені абсолютно нереальні. При середній врожайності зернових культур у 1932 р. 8,5—10 ц з 1 га одноосібник мусив продати державі за цінами у 20—30 разів нижчими за ринкові, знов-таки у розрахунку з 1 га 5—6 ц, тобто дві третини врожаю. З тієї меншої частини, що залишалась у господарстві, одноосібник повинен прохарчуватися з сім'єю, залишити зерно на насіння, фураж та щось продати, щоб сплатити грошові податки, не кажучи про купівлю промтоварів. Не дивно, що в середині листопада 1932 р. план хлібозаготівель по одноосібному сектору виконаний на 29,3 % [13]. Саме одноосібники відчували на собі всю безжалісність сталінської репресивної машини.

У сілради, де процент виконання одноосібними господарствами хлібозаготівель низький, окрім уповноважених райкомів і райвиконкомів, направлялися спецгрупи ДПУ, щоб виявити «злісних нездавачів», заарештувати їх у найстисліші строки, оформити відповідні звинувачувальні висновки. У зв'язку з тим, що суди не встигали розглядати справи, пов'язані з хлібозаготівлями, в листопаді 1932 р. почали діяти виїзні сесії райсудів. Як констатувала постанова Миколаївського міськпарткому, «судово-слідчі органи мляво реагують на факти нездачі, нищення врожаю, зтягають розгляд справ. Суду запропоновано розглядати справи протягом 24 годин» [14].

Смертність від голоду почалася в перші місяці діяльності молотовської комісії. З березня 1933 р. вона стала масовою майже всюди. Органи ДПУ реєстрували численні випадки людоїдства й трупоїдства. Прагнучи врятувати від голодної смерті хоч дітей, селяни везли їх до міст і залишали в установах, лікарнях, на вулицях. Беззахисні діти нерідко ставали здобиччю канібалів. Найвищої точки Голодомор досяг у літні місяці 1933 р., коли з'явилися перші овочі, фрукти, ягоди. Виснажені організми голодуючих не могли чинити опору різноманітним інфекційним хворобам.

У ті трагічні місяці Сталін спромігся визнати тільки «харчові труднощі в ряді колгоспів». У промові на організованому партапаратом Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 р. він цинічно заявив людям, які приїхали в Кремль з голодуючих областей: «У всякому разі порівняно з тими труднощами, що їх пережили робітники 10—15 років тому, ваші нинішні труднощі, товариші колгоспники, здаються дитячою іграшкою» [15].

Вилучивши з села не лише товарне зерно, а фактично все продовольство, перекривши селянам можливість виїжджати за межі районів, щоб там купити щось їстівне, органи влади в центрі й на місцях прирекли населення на вимирання. У кінці 1932-го на початку 1933 р. у селах Миколаївщини почався масовий Голодомор. Коли розтанув сніг, почався справжній голод. У людей розпухли обличчя, ноги та животи, вони не могли втримати сечі. Усе начисто поїли. Ловили мишей, щурів, горобців, мурашок, земляних хробаків. Мололи кістки на борошно, робили те саме зі шкурами тварин та підшвами від взуття. Обтирали старі шкури та хутра, щоб приготувати собі якусь подобу локшини, і варили клей. А коли зазеленіла трава, почали викопувати коріння, їсти листя. Вживали все, що було: кульбабу, реп'яхи, проліски, іван-чай, амарант...

Липа, акація, щавель, кропива та інші рослини, що складали основний раціон селянських родин, не містили в собі багато білків. Сликаків варили, юшку споживали, а хрящове м'ясо дрібно рубали, перемішували з листям і їли. Це викликало набряки в тілі, але хоч якось сприяло виживанню.

Щоденно в кожному селі ховали в братських могилах померлих від голоду селян. Один з очевидців згадує: «У село Широка Балка я приїхав увечері. Зі сходом сонця мене розбудили незвичні для міського вуха звуки — жалібно дзвонили церковні дзвони, як за покійником. Дев'ять покійників за день у цьому невеличкому селі, а завтра — те ж, що і сьогодні» [16].

Пухлі люди лежали в дворах, хатах, на вулицях. Влада не вживала жодних заходів. Померлих вивозили підводою. У викопані ями скидали по 10 — 20 чоловік, поки не наповнювалася яма. Померлих ховали без трун, замотували в рядна. Жінка ховала чоловіка і поклала поруч з мерцем ще живу дитину років шести, сказала, що вона все одно помре [17].

Майже в кожному колгоспі з'явилися штатні посади збирачів трупів. Цим колгоспникам давався денний наряд: збирати по хатах і по вулицях мерців, відвозити на кладовище і закопувати у братських могилах. За цю сумну працю їм давали 300 — 500 г хліба [18].

Люди тихо вмирили, а живим було байдуже, бо вони божеволіли і дичавіли від голоду. Не було сил викопати яму, тіла померлих просто присипали землею, а на ранок могили часто були розриті зголоднілими собаками, яких ще не з'їли люди [19]. Тижнями в хатах лежали трупи, розкладались, і нестерпний запах стояв за межами сіл [20].

У той же час баштанська газета «Під прапором Леніна» писала: «Повернуто в с. Леніне незаконно одержаного хліба 23,6 ц, добровільно здано краденого хліба 6,7 ц, в с. Ново-Єгорівка — 52 ц, добровільно повернуто 72 ц» [21].

Останнім засобом, щоб трохи поправити своє становище, до якого змушені були вдатися селяни, був продаж чи обмін будь-чого із особистого майна. Жінки видобували зі скринь святковий одяг, хустку, скатертину — все що можна обміняти на шматок хліба. Це — останнє джерело порятунку.

Страх голодної смерті, жорстокі репресії в одних людей паралізували силу волі, породжували безнадійний фаталізм, інші ж, всупереч усьому, боролися за виживання. Після кількарічної діяльності ДПУ з вилучення і знешкодження «ворожо-класового елементу» опір селянства хлібозаготівлям не міг набрати таких активних форм, як у 1929 — 1930 рр. Однак подекуди колгоспники й одноосібники вдавалися і до масових виступів проти викачування хліба, що викликало серйозну стурбованість влади. У розпал голоду в кінці квітня 1933 р., як зазначає американський дослідник голоду 1932 — 1933 р. в Україні Р. Конквест, стався бунт у с. Нововознесенськ Миколаївської області, селяни напали на зерновий відвал (який уже гнив під відкритим небом), і тоді їх скошили кулеметним вогнем охоронці ОДПУ [22].

Жителі області писали листи до редакцій газет, ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, намагаючись привернути увагу до жахливого стану подій на селі. Проте часто такі повідомлення залишалися без відповіді, а скаржників піддавали суворим репресіям. Члени комуни ім. Леніна в телеграмі до редакції газети «Шлях індустріалізації» писали: «ГОЛОДУЄМО!!! Повідомляємо всі Миколаївські організації, що члени комуни ім. Леніна Тернівської сільради дуже голодують, вже 4 дні як не бачать навіть крихти хліба. Просимо Миколаївські організації звернути на це увагу та дати негайно допомогу. 7.03.1933 р. Члени комуни» [23]. В анонімному листі до ЦК КП(б)У із Снігурівки писалось: «З самого початку ми стояли за Радянську владу і зараз не хочемо, щоб вона втрачала авторитет, але ми вже не в силах терпіти й просимо звернути увагу: у нас уже пухлі від голоду діти. Нас 284 чоловіки, щоб поодинці нас не брали в ДПУ, ми не підписуємось» [24]. У своєму листі, датованому 12 квітня 1932 р., Центральному комітету Всесоюзної комуністичної партії більшовиків, Федір Мусієнко з села Кумари Первомайського р-ну писав: «Товариші! Наряду з ростом і розвитком

колгоспного руху є цілий ряд ненормальностей, які обурюють самих колгоспників і які своїми лівоопортуністичними тенденціями протиставляють масу проти Генеральної лінії партії. Товариші! Я наведу вам цілий ряд фактів, про які ви можете переконатися через спеціальне розслідування. Товариші! Я поставлю цілий ряд запитань, на які ви повинні відповісти через пресу.

1) Чи знає Центральний Комітет ВКП(б) про факти знуцання над колгоспниками, і чи допустимі такі факти в Країні Рад, де влада належить робітникам і селянам, де процвітає соціалістичне будівництво, де волею робітничого класу будеється 5 за 4 роки. Наприклад, по Любашівському районі (нині Врадіївський район) Маловрадіївської сільради, хутір Андріївка колгоспники з'їли дохлу кобилу, до цього їх призвели злидні і голод.

2) Чи знає ЦК ВКП(б), що в вищезазначеному районі колгоспники серед лютої зими йшли на поле шукати втрачені при зборі врожаю качани кукурудзи, щоб прохарчуватися хоч би один день.

3) Чи знає ЦК ВКП(б), що колгоспник біля колгоспної худоби працює на сто грамах гречаного хліба цілий день.

4) Чи знає ЦК ВКП(б), що в ряді колгоспів напередодні посівної кампанії поставлено питання так, що насіння в колгоспі забрали, а "про хліб потім будемо говорити".

5) Чи знає ЦК ВКП(б), що в ряді зсипних пунктів хліб згнив, не дивлячись на те, що в ряді колективних господарств було забрано останній центнер насіння. До чого це все ведеться? Це веде: по-перше, до злигоднів колгоспників; по-друге, до незадоволення радянською владою взагалі і комуністичною партією зокрема. До цього ведуть окремі комуністи, які недооцінюють Генеральної лінії партії, які своїми лівоопортуністичними тенденціями розхитують Генеральну лінію партії, які грають на руку класовому ворогу, бо класовий ворог цим випадкам радий, що колгоспники пухнуть з голоду, й насправді, якщо подивитись — по Любашівському району середня врожайність 20 ц з гектара, а колгоспники сидять без хліба і насіння — їдять все, чого не було написано навіть в історії» [25].

Вилучення насінневого фонду в рахунок виконання хлібозаготівельного плану створило нову проблему. Треба було готуватися до сівби. А в 1107 колгоспах, які об'єднували 124,4 тис. селянських господарств, було лише 12 % потрібної кількості насіння [26].

Надії на державну допомогу не було, бо 23 вересня 1932 р. Сталін провів постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б): «Ряд місцевих організацій звертається до РНК і ЦК за насінневою позичкою для радгоспів і колгоспів. Оскільки урожай цього року задовільний, і урядом встановлено для колгоспів зменшений план хлібозаготівель, РНК і ЦК постановляють:

1) Відхилити всі пропозиції про видачу насінневої позики.

2) Попередити, що в поточному році ні радгоспам, ні колгоспам насінневої позики не буде видаватися ні для озимого, ні для ярового посіву» [27].

Вилучивши з села весь хліб, влада в умовах, коли почалася масова смертність населення від недоїдання, вчасно не організувала надання харчової допомоги голодуючим. Це одна з найважливіших причин Голодомору. Про опухлих від голоду колгоспників і одноосібників згадали лише напередодні весняної посівної кампанії 1933 р., коли стало очевидним, що без мінімальної харчової допомоги сільським трудівникам засівна буде просто зірвана.

При створенні пунктів громадського харчування спочатку керувалися тим же «класовим підходом» щодо визначення контингенту їдців. Уповноважені райкомів партії й райвиконкомів пильно слідкували за тим, щоб продовольство потрапило лише тим, хто вже має всі ознаки помираючого. У листі Миколаївського міськкому КП(б)У секретарям партосередків та уповноваженим міськкому за 21 квітня 1933 р. щодо забезпечення в першу чергу харчовими продуктами тяжкохворих говорилось: «Якщо на ґрунті голоду буде хоча б один смертний випадок у вашому селі, безумовно, керівний склад буде виключений з партії та відданий під суд. Крім того, вважаємо необхідним попередити, що продовольча допомога в травні дуже незначна, і вам належить прийняти заходи до мобілізації всіх внутрішніх резервів. Секретар Миколаївського міського партійного комітету Шульгін» [28].

Непростою виявилась проблема охорони від голодуючих достигаючого врожаю. В архівах є багато судових справ зі звинуваченням тих, хто хотів знайти їстівне на колгоспних полях, а також тих, хто намагався захистити голодуючих від сталінського закону про охорону колгоспного майна. У с. Козирка Очаківського району, наприклад, мати, яка посилала одинадцятирічну дитину зрізати колоски, була ув'язнена на 2,5 року [29].

Бюро міськкому партії зазначало: «Відмітити, що за останній час факти нищення врожаю по району збільшились, особливо в артілях Балабанівської, Святотроїцької і Богоявленської сільрад. Партійні організації колгоспів не вжили всіх заходів, щоб не припустити розкрадання і нищення врожаю, рішуче і вчасно не реагують на окремі випадки, що мають місце, особливо останніх днів, не підносять цієї справи на принципову височінь, не організовують лютої мас проти таких фактів. Судово-слідчі органи дуже мляво реагують на факти нищення врожаю, затягують справи розслідування» [30].

Під час кошовиці хліба у врожайному 1933 р. знаходили в посівах мерців. Це були люди, гнані голодом, які добиралися до поля, м'яли колоски, їли зерно молочної стиглості і тут же помирали. У спогадах житель с. Лиса Гора Первомайського р-ну Іван Гаврилович Баташан розповідає, як селяни сприймали «нове сталінське життя», про що свідчать прислів'я і приказки, складені в ті часи:

*«Стережися бабо, буксир іде, вповноважений веде.
Буксир ходить попід хати, щоб у людеј хліб забрати.
Буксир весь хліб забирає, хай люг з гологу вмирає.
Де буксир господарює, все село почує: там і крики, і плачі,
і виття собаче.
Наш сусід уже згурів і гитеј своїх поїв.
Лободи накришила, соломи натовкла і плециків спекла —
ото їжа така.
Сидить баба в бур'яні та рахує тругодні.
Врахувала триста день — дайте хліба хоч на день.
Не збирај колоски, бо підеш в Соловки,
Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні.
Тругоднів я маю густо, та в коморі в мене пусто.
Нині таке життя маєм: ліг в світлиці, а встав в темниці».*
Та ін. [31].

Почало поспівати жито. Живі почали відходити від голоду — і це був жах. Поверталася свідомість, а з нею — вся гірка дійсність. По селу чулися відчайдушні крики, на цвинтарі голосили жінки, а чоловіки прикривали майже відкриті трупи, ставили дерев'яні хрести. Життя поверталосся повільно і тяжко.

Ще довго стояли хати-пустки, де вмерли цілі сім'ї, а потім розвалилися...

Урожай 1933 р. був рекордним. Пухлі від голоду люди, не шкодуючи себе, працювали до безтями, багато навіть ночувало у степу. Всі, хто залишився живий, отримав змогу їсти хліб [32]. Для вільного продажу на місто Миколаїв щодня виділялось 70 т хліба, а для навантаження на пароплави і наступної відправки на експорт на елеватор завозилось у листопаді 1933 р. по 6 тис. т зерна на добу [33].

Репресивна в своїй основі хлібозаготівельна кампанія 1932 – 1933 рр., що організована і здійснена сталінською адміністративно-командною системою, породила Голодомор, за своїми наслідками тотожний геноциду. Величезних людських втрат зазнала і Миколаївщина. Встановити точну кількість громадян, які загинули в ті трагічні роки, практично неможливо. По-перше, відомості про наслідки Голодомору протягом десятиліть радянська влада оберігала як найважливішу державну таємницю. Ще в 1934 р. документи про облік померлих під час Голодомору були вилучені з органів ЗАГС та сільрад співробітниками НКВС і назавжди зникли. По-друге, тоді ще Миколаївська область, як адміністративно-територіальна одиниця, не існувала, територія знаходилась у складі Одеської області. За даними державної статистики, 1927 р. в Одеській області померло 52,6 тис., 1931 р. – 46,4 тис., 1933 р. – 159,3 тис. осіб.

Скорочення чисельності населення Миколаївщини відбувалось насамперед за рахунок зменшення числа жителів сільської місцевості, за період з 1926 по 1939 роки не спостерігався навіть наймінімальніший приріст.

Нині в обласному державному архіві Миколаївської області дивом збереглися дані про смерть громадян від голоду 1932 – 1933 рр. по окремих селах семи районів із дев'ятнадцяти: Арбузинському, Баштанському, Братському, Владіївському, Кривоозерському, Очаківському, Первомайському, а також по містах Миколаїв, Первомайськ.

Загалом в архіві збереглися відомості про смерть громадян із вказівкою діагнозу, дати смерті на 10 015 осіб. На підставі свідчень очевидців, пошуків дослідницьких груп встановлено прізвища 7850 осіб. Ці цифри дуже занижені й не дають справжньої картини трагедії. А назвати всіх померлих – це обов'язок сучасників. Під час роботи над книгою національної пам'яті в області розгорнуто величезну роботу зі збирання свідчень очевидців Голодомору. Майже кожен із них називав до десяти і більше прізвищ громадян, померлих під час Голодомору. Завдання дослідницьких груп – зібрати якомога біль-

ше таких свідчень, щоб за допомогою їх поновити базу даних померлих від Голодомору 1932 – 1933 рр.

Тоталітарна система, безжалісно пограбувавши колгоспників і одноосібників у часи хлібозаготівельної кампанії 1932 – 1933 рр., залишила їх без належної продовольчої допомоги і тим самим прирекла селян на вмирання.

Голод – наслідок спроби здійснення соціалістичного будівництва воєнно-комуністичними методами. Проте примусова колективізація і накладена на колгоспи продрозкладка призвели до глибокої деградації сільського виробництва, що так дорого обійшлася українському населенню.

Трагедія українського села, та й не тільки українського, бо сталінська антиселянська політика не знала національних кордонів, була схована під таємничим покривом забуття, яке тривало майже 60 років.

Сьогодні ми прагнемо чесно і гласно прочитати цю трагічну смертну історію українського народу, робимо спробу визначити міру вини тодішнього керівництва країни, керівництва республіки в цілому і кожного зокрема. Цього вимагає правда історії, наш час. Лише з урахуванням минулого, в тому числі й тих драматичних подій, що дав нам 1933 рік, ми можемо йти в майбутнє.

1. Про голод 1932 – 1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з цим матеріалів // Комуніст України. – 1990. – № 2.
2. Комуністична партія України в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1976. – Т. 1. – С. 174.
3. *Конквест Р.* Жнива Скорботи. – К., 1993. – С. 249.
4. Правда. – 1932. – 21 серпня.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 27. – Оп. 13. – Спр. 18. – Арк. 47.
6. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 270. – Арк. 9.
7. Там само. – Спр. 271. – Арк. 51.
8. Там само. – Спр. 266. – Арк. 48.
9. Там само. – Спр. 472. – Арк. 2.
10. 33-й: Голод. Народна книга-меморіал. – К., 1991. – С. 391.
11. Там само. – С. 416.
12. Вісті ВУЦВК. – 1932. – 27 листопада.
13. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 238. – Арк. 53–54.
14. ДАМО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 297. – Арк. 23.
15. Всесоюзний з'їзд колгоспників // Правда. – 1933. – 21 лютого.
16. Минуле служить майбутньому. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 67.

17. Голос Баштанщини. – 1993. – 11 вересня.
18. Україна. – 1983. – № 23. – С. 23.
19. Прибузький вісник. – 1993. – 4 квітня.
20. Трибуна робочого. – 1993. – 15 серпня.
21. Голос Баштанщини. – 1993. – 11 вересня.
22. Конквест Р. Вказана праця. – С. 267.
23. ДАМО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 473. – Арк. 31.
24. Там само. – Арк. 47.
25. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 10. – Спр. 1444. – Арк. 57–58.
26. Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 311.
27. Правда. – 1933. – 24 вересня.
28. ДАМО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 49.
29. ЦДАВО України. – Ф. 338. – Оп. 2. – Спр. 468. – Арк. 12.
30. ДАМО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 471. – Арк. 230.
31. 33-й: Голод. Народна книга-меморіал. – С. 415.
32. Голос Баштанщини. – 1993. – 11 вересня.
33. ДАМО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 472. – Арк. 15.

Шитюк Микола – доктор історичних наук, *Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Одеса, Україна).*

ЗМІНИ В ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ТА СКЛАДОВИХ ЇЇ ФОРМУВАННЯ ПРОТЯГОМ МІЖПЕРЕПИСНОГО ПЕРІОДУ 1926–1939 РОКІВ

За офіційними даними переписів 1926 і 1939 років чисельність населення України становила відповідно 29,0 та 30,9 млн осіб, а загальний приріст чисельності населення за міжпереписний період становив 1 млн 928 тис. Отже, навіть згідно з офіційною статистикою, за 12 років у відсотковому вимірі населення збільшилося лише на 6,6 %. Для порівняння: населення СРСР без України, за офіційними даними, за цей самий період зросло більш ніж на 18 %. При цьому ще на початку 1930-х років видатний український демограф Ю. О. Корчак-Чепурківський відзначав швидке як ніколи зростання чисельності населення, темп якого перевищував навіть показники довоєнного періоду, у той час як майже в усіх інших країнах темп росту кількості населення після Першої світової війни не досяг рівня початку ХХ ст. [1]

1920–1930-ті роки в СРСР були відзначені бурхливими темпами індустріалізації, тому не дивно, що на тлі загальних низьких темпів росту населення протягом 1927–1938 рр. за даними офіційної статистики міське населення за 12 років збільшилось у 2,1 разу, а сільське – лише на 3,6 %. Відповідно, якщо в 1926 р. міське населення становило 18,1 % його загальної чисельності, то на початок 1939 р. – 36,2 %. Чисельність сільського населення, якщо посилається на офіційні дані перепису 1939 р., практично не змінилась, бо весь його приріст був поглинутий містом. Відтак, замість п'яти з лишком мільйонів людей наприкінці 1926 р. міське населення тодішньої УРСР на початку 1939 р. становило понад 11 млн, однак за співвідношенням міського й сільського населення Україна залишалася аграрною країною.

Статеві-вікові піраміди населення України, побудовані за результатами обох переписів, у загальних обрисах відобража-

ють високу народжуваність, характерну для відтворення населення до початку демографічного переходу, завдяки чому піраміди мають широку основу (рис. 1), незважаючи на те, що процес зниження народжуваності вже розпочався, а її загальний високий показник зберігався завдяки сприятливій віковій структурі [2]. Перепис 1926 р. засвідчив основні характеристики режиму відтворення населення в історичні періоди, які передували перепису. Широку основу піраміди забезпечили покоління дітей, народжених під час відбудови народного господарства у 1923–1926 рр., тобто вже після закінчення Громадянської війни та внаслідок особливо сприятливої пропорції жінок дітородного віку на цей час.

Менша кількість дітей 5–12-річного віку пояснюється низькою народжуваністю та високою смертністю дітей під час Першої світової та Громадянської воєн, періодом епідемій та голоду, пов'язаних із війнами. Покоління, народжені до початку Першої світової війни, були стабільно достатньо численними, однак швидко зменшувалися під впливом високої смертності, характерної для традиційного типу відтворення населення.

Відтак, вікова структура характеризувалася високою часткою дітей (особливо в селах) та зовсім незначною часткою осіб старшого віку (табл. 1). На частку осіб працездатного віку в

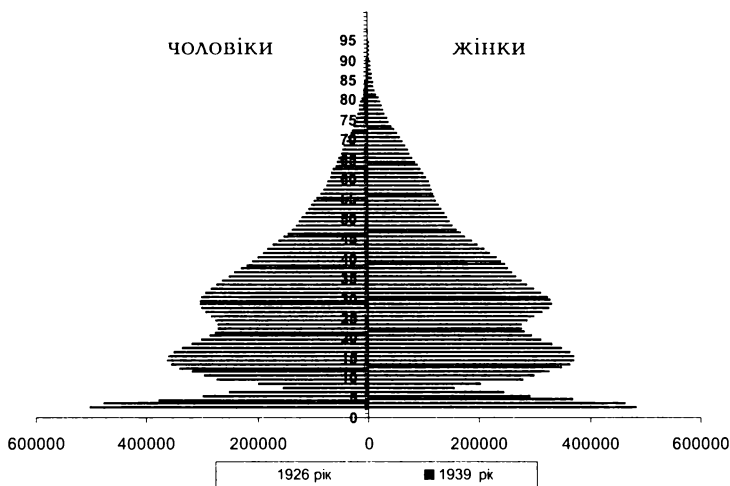

Рис. 1. Статеві-вікові піраміди населення України за даними переписів 1926 і 1939 років

Джерело: дані ЦСУ УРСР.

селах уже тоді негативний вплив чинила також міграція, що особливо помітно на пропорції сільських чоловіків працездатного віку.

Таблиця 1. Вікова структура населення України за переписом 1926 р., %

Вік	Міські поселення			Сільська місцевість			Усі поселення		
	Чоло-віки	Жін-ки	Обидві статі	Чоло-віки	Жін-ки	Обидві статі	Чоло-віки	Жін-ки	Обидві статі
0 – 14	29,6	29,4	29,5	40,6	37,9	39,2	38,5	36,2	37,3
15 – 59	65,8	65,8	65,8	53,6	56,0	54,9	55,9	57,6	56,8
60 +	4,6	4,8	4,7	5,8	6,1	5,9	5,6	6,2	5,9

Джерело: авторські розрахунки за даними ЦСУ УРСР.

Крім цього, чинником, що суттєво вплинув на статеві співвідношення у молодому віці, є штучне збільшення чисельності чоловіків у міських поселеннях за рахунок військовослужбовців, які обліковувалися переписом як такі, що проживають у містах України, за місцем дислокації військових частин. Тому співвідношення чисельностей міських чоловіків і жінок значною мірою відрізняється від статевої пропорції на селі (табл. 2).

У найстарших вікових групах різниця у пропорціях між міським і сільським населенням змінюється на зворотну — у містах більша частка жінок, ніж у селах. Таке явище можна пояснити, очевидно, тією обставиною, що сільські вдови похилого віку часто перебираються на проживання до дітей у місто.

Перепис 1939 р., незважаючи на намагання всілякими способами приховати справжню картину демографічної катастрофи, яскраво відтворив руйнівний вплив Голодомору 1932 – 1933 рр. на вікову структуру населення. Якщо в 1926 р. перепис зафіксував співвідношення між найменшою чисельністю покоління народжених у період так званої «розрухи» (цим дітям було наприкінці 1926 р. по 7 років, отже, народилися вони переважно у 1919 р.) і найбільшою чисельністю (діти переважно 1926 р. народження) на рівні 63,7 %, то в переписі 1939 р. подібна пропорція становила лише 31,2 %, а найменш численним виявилось покоління 1933 р. народження, якому на початок 1939 р. було 5 років. Статеві диспропорції у 1939 р. порівняно з 1926 р. значно посилюються, особливо у старших вікових групах (табл. 2, рис. 2).

**Таблиця 2. Співвідношення чисельності чоловіків і жінок
в Україні за переписами 1926 р і 1939 років
(припадає жінок на 1000 чоловіків)**

Вік	Міські поселення		Сільська місцевість		(4) : (2), %	(5) : (3), %
	1926 р.	1939 р.	1926 р.	1939 р.		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
0 – 4	966	967	981	970	101,6	100,3
5 – 9	1012	999	1001	1020	99,0	102,1
10 – 14	1004	1024	1003	1026	100,0	100,2
15 – 19	1003	1081	1067	1005	106,4	92,9
20 – 24	951	1138	1126	976	118,4	85,8
25 – 29	1010	1072	1170	1084	115,9	101,1
30 – 34	1019	1033	1109	1072	108,8	103,8
35 – 39	1002	1135	1118	1133	111,5	99,8
40 – 44	997	1159	1064	1148	106,7	99,1
45 – 49	1003	1131	1084	1214	108,0	107,4
50 – 54	1010	1155	1141	1355	113,0	117,3
55 – 59	1010	1286	1219	1637	120,8	127,3
60 – 64	1005	1411	1155	1612	114,9	114,2
65 – 69	988	1587	1107	1705	112,0	107,4
70 – 74	1047	1742	1093	1707	104,4	98,0
75 – 79	1046	1917	1035	1758	98,9	91,7
80 – 84	1112	2189	1055	2005	94,9	91,6
85 +	1220	3014	982	2436	80,5	80,8
Усі вікові групи	995	1098	1065	1098	107,0	100,0

Джерело: авторські розрахунки за даними ЦСУ УРСР.

При цьому переважання жіночої статі за чисельністю удвічі і більше разів спостерігається не лише в міських поселеннях, а й у селах. Це непрямно вказує на втрати чоловіків літнього віку внаслідок Голодомору. Як відомо, жіночий організм більш витривалий, ніж чоловічий, тому серед літніх людей смертність чоловіків значно переважала смертність жінок.

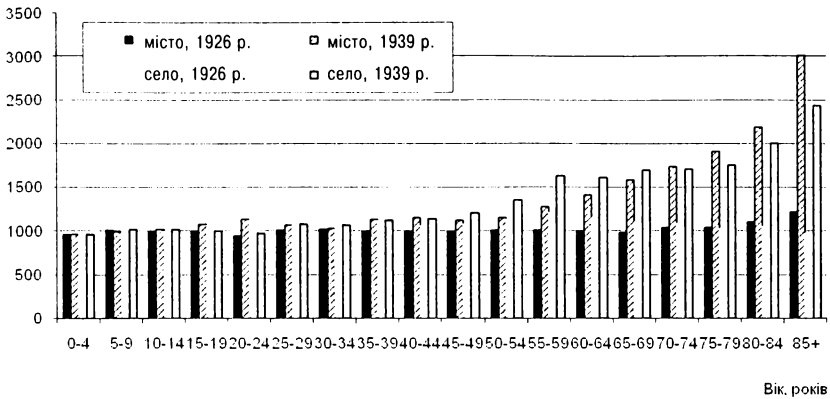

Рис. 2. Статеві диспропорції за переписами 1926 і 1939 років (припадає жінок на 1000 чоловіків) у міських поселеннях та сільській місцевості України

Джерело: авторські розрахунки за архівними даними.

Однак перепис населення 1939 р. представляє лише наслідки, і то вже дещо віддалені та прикрашені за допомогою фальсифікацій, катастрофи 1932–1933 рр. Реконструйована в Інституті демографії та соціальних досліджень НАН України за матеріалами поточної статистики чисельність населення за статтю та віком дає більш повну картину демографічних втрат. Зокрема, після нанесення на дані переписів 1926 і 1939 років поправок, які дозволяють звільнити чисельність населення від неточностей та умисних фальсифікацій, кореговані числа показують іншу ситуацію, ніж була зафіксована переписами. Як виявляється, сільське населення за 12 років так і не відновило своєї чисельності, а навпаки, скоротилось на 20 %, натомість загальний приріст населення був сформований виключно за рахунок міського (табл. 3).

Демографічні втрати відповідно позначилися і на віковій структурі населення (табл. 4). Впадає у вічі, що порівняно з 1926 р. у сільській місцевості значно скоротилася частка чоловіків літнього віку, внаслідок чого пропорційно збільшилась частка хлопчиків до 14 років, а частка осіб 15–59 років майже не змінилася.

Динаміка чисельності населення протягом 12 років представлена на рис. 3, який яскраво засвідчує помітне скорочення населення в 1932 р. і ще більше — в 1933 р. Так, загальне скорочення населення протягом 1932 р. становило 262,2 тис. осіб, а в 1933 р. — 2 млн 875,5 тис. осіб, або на 9,4 %. При цьому

левова частка припала на природне зменшення населення, тобто перевищення смертей над народженнями (рис. 4).

Таблиця 3. Чисельність населення України на початок 1927 та 1939 років за корегованими даними (тис. осіб)

Тип поселення	1927 рік	1939 рік	Приріст (+), зменшення (-)
Усі поселення	29296,3	30192,5	+ 896,2
Міські поселення	5299,9	11004,6	+ 5704,7
Сільська місцевість	23996,4	19187,9	- 4808,5

Джерело: авторські розрахунки за архівними даними.

Таблиця 4. Вікова структура населення України 1939 р. за корегованими даними, %

Вік	Міські поселення			Сільська місцевість			Усі поселення		
	Чоло- віки	Жін- ки	Обидві статі	Чоло- віки	Жін- ки	Обидві статі	Чоло- віки	Жін- ки	Обидві статі
0 – 14	30,0	26,8	28,3	40,0	34,6	37,1	36,3	31,8	33,9
15 – 59	65,7	66,7	66,2	55,4	58,3	57,0	59,2	61,3	60,3
60 +	4,3	6,5	5,5	4,6	7,1	5,9	4,5	6,9	5,8

Джерело: авторські розрахунки за архівними даними.

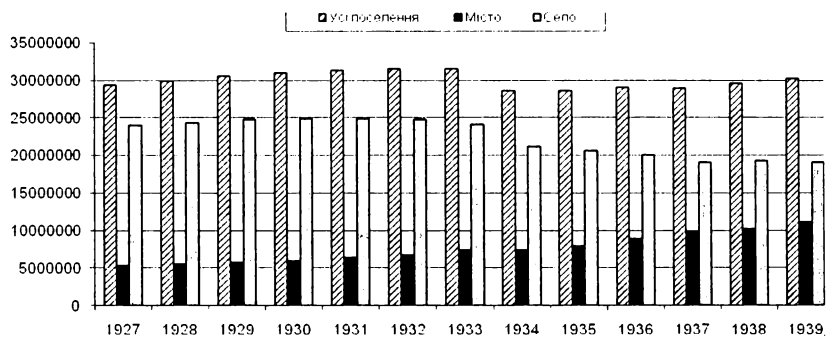

Рис. 3. Динаміка чисельності населення України протягом 1927–1938 рр. за корегованими даними, осіб

Джерело: авторські розрахунки за архівними даними.

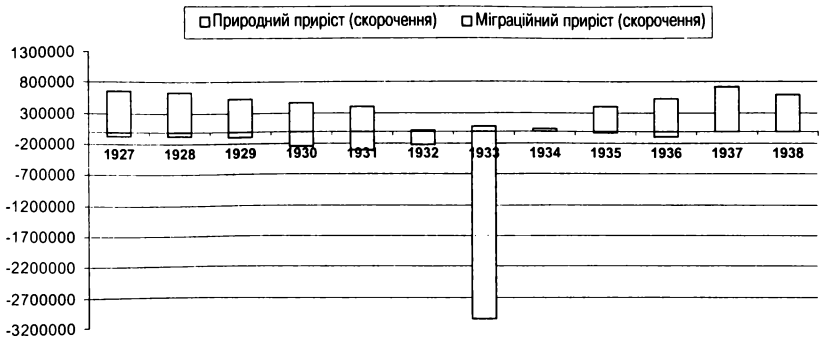

Рис. 4. Динаміка складових приросту або скорочення населення у 1927–1938 рр., осіб

Джерело: авторські розрахунки за архівними даними.

Після 1934 р. населення почало потроху відновлюватися, однак у 1936 р. було репресовано і вислано таку кількість людей, що в сумі з обсягом добровільної міграції вона повністю знівелювала природний приріст, і лише з 1937 р. населення України дійсно почало зростати.

Однак найточніше уявлення про особливості динаміки населення під час демографічної катастрофи дає дослідження природного руху і міграції. Звісно, що в селі і міських поселеннях ці процеси докорінно відрізнялися.

Наведені на рис. 5 графіки наочно демонструють непорівнянно більші масштаби втрат сільського населення, ніж міського, причому не тільки під час Голодомору, а й унаслідок

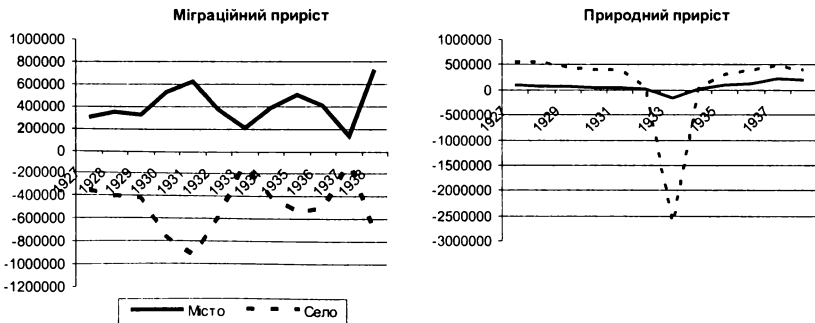

Рис. 5. Динаміка міграційного та природного приросту залежно від типу поселень у 1927–1938 рр., осіб

Джерело: авторські розрахунки за архівними даними.

добровільних і примусових міграцій, тому що аж до 1937 р. не весь міграційний убуток сільського населення поглинався містами України (табл. 5).

Таблиця 5. Різниця між сальдо міграції сільського та міського населення (тис. осіб)

Рік	Сальдо міграції		Різниця
	Міські поселення	Сільська місцевість	
(1)	(2)	(3)	(2) – (3)
1927	303,8	– 365,9	– 62,1
1928	343,8	– 410,8	– 67,0
1929	323,6	– 414,1	– 90,5
1930	527,6	– 759,9	– 232,3
1931	623,6	– 928,2	– 304,6
1932	367,8	– 587,0	– 219,2
1933	203,9	– 125,2	+ 78,7
1934	383,8	– 390,0	– 6,2
1935	507,3	– 543,1	– 35,8
1936	412,3	– 502,5	– 90,2
1937	132,8	– 117,7	+ 15,1
1938	732,9	– 733,4	– 0,5

Джерело: авторські розрахунки за архівними даними.

У динамічному ряді сальдо міграції сільського населення у зіставленні з міграційним приростом населення міських поселень виділяються 1930, 1931 і 1936 роки. Протягом цього часу, поряд з добровільними виїздами на Далекий Схід або призовом до Червоної Армії, величезні маси українського селянства було репресовано і вислано до Сибіру невдовзі після початку колективізації (1930 – 1931 рр.) та в 1936 р., що в сумі склало близько 1 млн людей.

Але набагато більший внесок у скорочення чисельності населення зробила смертність, яка помітно підвищилася вже у 1932 р., коли число смертей порівняно з більш-менш благополучним 1930 р. зросло на 30 %, а в 1933 р. – у 6 разів, зокрема у

6,4 разу в селі й у 2,8 разу – в місті (рис. 6). Як уже згадувалося, смертність чоловіків унаслідок Голодомору перевищувала жіночу.

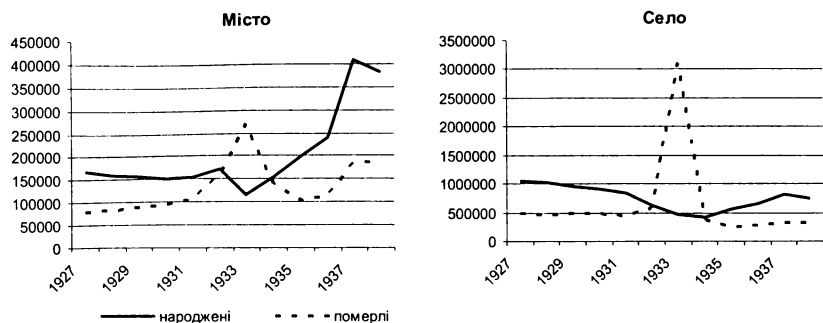

Рис. 6. Кількість народжених і померлих у сільській місцевості та міських поселеннях України протягом 1927–1938 рр., тис. осіб

Джерело: авторські розрахунки за архівними даними.

Таблиця 6. Частка чоловіків серед померлих, %

Рік	Міські поселення	Сільська місцевість	Разом
1927	53,8	52,6	52,6
1928	53,8	52,5	52,7
1929	53,8	52,4	52,7
1930	53,7	52,1	52,4
1931	55,0	51,8	52,4
1932	51,8	56,0	55,1
1933	53,5	57,1	56,8
1934	52,4	52,4	52,4
1935	54,4	51,7	52,5
1936	54,6	50,9	52,0
1937	60,0	58,1	58,7
1938	59,7	58,5	58,9

Джерело: авторські розрахунки за архівними даними.

Так, якщо в 1930 р. серед померлих чоловіки становили 52 %, то в 1932 р. — 55 %, а у 1933 р. — 57 %. Причому в селі частка чоловіків серед померлих була помітно вищою, ніж у містах (табл. 6), незважаючи на те, що пропорція чоловіків у сільському населенні, навпаки, була меншою. І лише у 1934 р. частка чоловіків серед померлих починає відповідати їхній реальній пропорції у населенні.

Такими є найбільш загальні підсумки формування населення України протягом періоду, позначеного соціальними катаклізмами і демографічними втратами. Останні позначилися не тільки на чисельності населення, а й зумовили довготривалі деформації його структури.

1. Корчак-Чепурківський Ю. О. Відтворення населення Української РСР до початку першої п'ятирічки // Демографічні дослідження. — Вип. 3. — К, 1975. — С. 80.
2. Там само. — С. 84.

Палій Олена — *кандидат економічних наук, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України (Київ, Україна).*

СТАТИСТИКА НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Вступ

Найбільші втрати населення в мирний час припадають в Україні на період між Першою та Другою світовими війнами. Викликані вони були не природними чинниками, а політикою, яку провадило керівництво СРСР проти свого народу, а особливо – проти українців. Це розкуркулення (1928 – 1931 рр.) та насильницька колективізація (1929 – 1932 рр.), організація та здійснення Голодомору практично на всій території України у тодішніх її межах (1932 – 1933 рр.), репресії (1937 – 1939 рр.).

Тривалий час на ці теми було накладено табу, відкрито вони почали обговорюватися тільки наприкінці дев'яностих років минулого століття. З'ясування причин та наслідків тих страшних подій потребують дослідження суспільно-політичної ситуації, яка була у ті роки, відповідних документів та статистичної інформації щодо економічних та демографічних процесів. Одним із важливіших напрямів досліджень є визначення демографічних втрат населення України в ті роки, особливо внаслідок Голодомору. Оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору та інших процесів різняться між собою [1 – 6].

Необхідною умовою коректного оцінювання масштабів та наслідків демографічної катастрофи 1932 – 1933 рр. в Україні є формування надійного інформаційно-методичного забезпечення наукових розвідок у вигляді бази даних про стан і рух населення України у міжвоєнний, а особливо міжпереписний період з 1926 по 1939 р. Реалізація цієї ідеї цілком залежить від наявної демостатистичної спадщини, залишеної нащадкам тогочасною демографічною службою статистичного відомства республіки.

Постановка завдання

Проблеми, пов'язані з інформаційною базою для проведення досліджень, мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Річ у тім, що в той період відбувалося становлення нормативно-правової та інституційної основи демографічної статистики в Україні. Це об'єктивно впливало на повноту та якість статистичних даних щодо демографічних подій. До суб'єктивного чинника впливу на якість даних ми відносимо проблеми, пов'язані з навмисною нересстрацією демографічних подій або перекручуванням даних шляхом приписок, знищення відповідних документів, проведення некоректних коректувань тощо.

Основними компонентами системи інформації про населення є переписи населення та поточна демографічна статистика, яка поділяється на статистику природного руху населення (народження, смерті, шлюби, розлучення), статистику міграції (переселення і переміщення населення всередині країни і поза її межі), поточні обчислення чисельності і статевовікового складу населення в період між переписами населення та їх актуалізація від бази останнього за часом проведення перепису, поточний розрахунок чисельності та статевовікового складу між переписами населення, демографічні прогнози.

На відміну від переписів населення 1926, 1937 і 1939 років, підготовка, організація, розробка і публікація матеріалів яких знайшла доволі-таки широке висвітлення в літературі, особливості організації статистики природного та міграційного руху в Україні у 1920–1930-ті рр. донині залишаються малодослідженими. Свідченням недостатнього ознайомлення науковців зі станом статистики природного руху та міграції населення в Україні є той факт, що в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, які меншою чи більшою мірою причетні до розробки тематики демографічних наслідків Голодомору в Україні, зовсім відсутні посилання на багатющу статистичну спадщину в цій царині.

Тому метою цієї статті є дослідження стану статистики населення (природний та міграційний рух, переписи населення) у міжвоєнний період та загальна оцінка повноти та якості наявних демографічних даних.

Результати дослідження

Стан статистики населення в Україні тісно пов'язаний зі станом статистики населення спочатку в Російській імперії, а потім і в СРСР.

До революції і громадянської війни існувала церковна реєстрація актів цивільного стану. Дані церковних приходів узагальнювались по містах та повітах і направлялись у Центральний статистичний комітет, який входив до складу Міністерства внутрішніх справ. Найбільш достовірні дані були по особах християнського віросповідання. По особах інших віросповідань дані надійністю не характеризувались [7].

Практично відразу після революції — 18 грудня 1917 р. — було видано декрет Ради народних комісарів (РНК) про цивільний шлюб, дітей і запровадження книг для записів актів цивільного стану. 23 січня 1918 р. було видано декрет РНК «Про відділення церкви від держави та школи від церкви», а в жовтні 1918 р. — Кодекс Законів про акти цивільного стану, шлюбне, сімейне та опікунське право. Після цього Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) РРФСР видав циркуляр про включення до актових записів статистичних карток, які заповнювались одночасно з актом і направлялись у губернські статистичні бюро.

Хоча формально Україна увійшла до складу СРСР тільки у 1922 р., події у Російській Федерації впливали і на Україну. Так, декретом РНК УСРР від 17 лютого 1919 р. «Про організацію відділів запису актів цивільного стану» передбачалась передача реєстрації демографічних подій від церкви цивільній владі.

Початок формування сучасних контурів організаційних та програмно-методичних засад системи статистичного спостереження за природним рухом населення в Україні припадає на 1924–1930 рр. До 1924 р. в Україні завдяки добре спланованому комплексу заходів на державному рівні (ініційованому ЦСУ УСРР) вдалося вельми успішно запровадити систему реєстрування демографічних явищ органами ЗАЦС. Узгоджена робота всіх ланок державної статистики і органів ЗАЦС стала запорукою успішного функціонування нової системи і гарантом вельми високого рівня якості статистичних даних.

До вересня 1921 р. відділи запису актів цивільного стану (ЗАЦС) підпорядковувались органам юстиції і місцевим судам. З вересня 1921 р. керування відділами ЗАЦС було покладено на

місцеві ради, причому найнижчою реєструючою одиницею стала волость. Це створило незручності для населення через необхідність долати значну відстань від місця проживання до волосного центру і, відповідно, позначилось на якості реєстрації. У той же час у НКВС був утворений центральний відділ ЗАЦС [8].

Знадобилося три роки, щоб змінити ситуацію на краще: наприкінці 1924 р. було прийнято рішення, згідно з яким реєстрація актів цивільного стану покладалась на сільські ради, що підвищило якість обліку [7].

У період 1919 – 1929 рр. в Україні для обліку природного руху населення діяла статистична картка. Хоча в СРСР картка була скасована в 1926 р., в Україні вона проіснувала до 1930 р. До статистичної картки одночасно із записами актів цивільного стану заносились ще й інші необхідні відомості, які розроблялися потім у губернських (до 1925 р.), а пізніше – в окружних (з 1925 до 1929 р.) статистичних бюро. З липня 1926 р. записи актів почали робитись у двох примірниках, один із яких передавався органам статистики, а після обробки повертався [2; 9].

У цей же період відбувається створення та інституційне становлення демографічної статистики в Україні. Постановою РНК УСРР від 12 березня 1919 р. було затверджено положення «Про місцеві статистичні установи України» – створювались губернські статистичні бюро. Проте не було чіткої структури, чисельності, системи координації та управління. Окремі питання регламентувались «Положенням про державну статистику», яке було затверджене РНК УСРР 1 червня 1919 р. Постановою РНК України від 1 жовтня 1921 р. було організовано ЦСУ УСРР [10].

Входження УСРР до складу СРСР викликало необхідність підпорядкування української статистичної служби ЦСУ СРСР, що було відображено в положенні «Про державну статистику УСРР», яке було затверджене Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом та РНК УСРР.

У 1921 – 1922 рр. як структурний підрозділ ЦСУ України було створено відділ демографії, який очолив досвідчений земський статистик О. Кокорев; його заступником став А. Хоменко, який у 1925 р. перебрав на себе керівництво відділом. За короткий час (1923 – 1927 рр.) в Україні була створена сучасна, європейського рівня статистика природного руху населення і здійснені відмінна підготовка і проведення переписів насе-

лення та розроблення їх підсумків. У той період статистика ще не була жорстко затиснута в політико-ідеологічні рамки, а діяльність республіканських органів суворо не регламентувалась ЦСУ СРСР. Це сприяло розвитку особистої ініціативи керівництва ЦСУ УСРР в цілому і демографічної служби зокрема.

Національна демографічна служба творилася освіченими, наділеними почуттям високого громадянського обов'язку людьми, які розглядали професійну демографічну працю як високе служіння своїй Вітчизні. Серед тих, хто створював основи демографічної статистичної служби, — О. Кокорев, О. Авдієнко, О. Гіршфельд, А. Хоменко, І. Яровий, І. Коваленко, Ю. Корчак-Чепурківський, М. Ходос, І. Вологодцев, С. Аглаїмов, І. Вейцбліт, Є. Кустолян та ін.

Завдяки цим фахівцям Україна, на думку відомого російського демографа С. О. Новосельського, протягом 1920—1930 рр. посідала провідні позиції в СРСР у справі постановки статистики природного руху населення [11]. Цьому сприяло більш раннє, ніж в інших республіках, налагодження реєстраційної мережі в сільській місцевості, збереження до 1929 р. статистичної картки і більш широка і чітко сформульована програма реєстрування актів цивільного стану. Програма річної розробки даних про природний рух населення в Україні була значно ширшою, ніж загальносоюзна. На відміну від інших союзних республік, Україна змогла не тільки уникнути скорочення програми реєстрації актів у 1926 р., але суттєво розширити її в 1927 р. З незначними змінами така програма реєстрації подій природного руху населення зберігалася в республіці до 1932 р.

Особливості українських річних звітів про природний рух населення полягали ось у чому. В Україні раніше, ніж в інших республіках, почали розроблятися ознаки соціального стану, причому з більшою диференціацією, ніж це було прийнято пізніше для загальносоюзної програми. Соціальна складова в статистиці народжень була присутня з 1925 р., а в статистиці смертності та шлюбності — з 1926 р. Враховуючи не вельми достовірне зазначення віку в даних, розроблення матеріалу в річних звітах проводилось здебільшого з детальним віковим поділом, щоб у майбутньому можна було внести конкретні поправки. Як при реєстрації, так і при розробленні даних дотримувалася настанова на вивчення відтворення населення в розрізі сім'ї.

Для народжених, окрім віку матері, розроблявся вік батька. Народжені в 1927–1931 рр. були розроблені за черговістю народження у матерів у комбінації з віком, а за 1931 р. цю розробку було проведено і для основних соціальних груп. За 1927 і 1928 роки були сформовані таблиці живонароджених дітей за тривалістю шлюбу і черговістю народження дитини у матері в даному шлюбі. Детально розроблялись і дані про померлих в першому році життя як за віком (дні та місяці життя), так і за календарними місяцями смерті. Зведення проводилося у комбінації цих ознак і так званих елементарних сукупностей (для вікової групи 0–4 роки), а смертність на першому році життя розроблялась у соціальному розрізі. Дані про померлих з 1926 р. розроблялись не тільки за соціальними групами і віком, але і за окремими видами занять.

Вельми оригінальна розробка здійснювалась по шлюбах та розлученнях. Для окремих соціальних груп проводилась комбінація віку та дошлюбного стану. Програма зведень по шлюбах значно змінювалась з року в рік і відзначалась особливим розмаїттям комбінацій. Тут знайшли відображення питання про тривалість шлюбу, кількість та подальшу долю дітей, повторність розлучень як у соціальному, так і в національному розрізах. Системно продумана у програмі розробка річних звітів природного руху населення, територіальна диференціація даних за 1926 і 1927 роки, яка органічно поєднувалась із територіальною диференціацією переписних даних 1926 р. Це відкривало шлях для побудови таблиць смертності населення і таблиць плідності жінок у розрізі областей України в сучасних територіальних межах. Такі ж можливості містяться і в річних звітах статистики природного руху за 1938 і 1939 роки. У перспективі ці унікальні матеріали можуть слугувати надійним підґрунтям для дослідження наслідків демографічної катастрофи 1932–1933 рр. на регіональному рівні.

Є також достатньо інформації в річних звітах про природний рух населення і стосовно основних етнічних спільнот України (українці, росіяни, євреї, поляки та ін.). Отже, етнічний аспект демографічних втрат людності України в 1932–1933 рр. теж має надійне інформаційне підґрунтя і має стати предметом окремого дослідження.

З 1930 р. у республіці вводиться новий порядок використання записів актів цивільного стану для потреб статистики: ці записи почали складатися у двох екземплярах, один з яких зберігався в місцевих органах ЗАЦС, а другий надавався в

тимчасове користування окружним та обласним органам державної статистики. Після завершення розробки актів цивільного стану статистичні органи повертали другі екземпляри актів органам ЗАЦС для постійного зберігання.

Після всіх змін програми реєстрації актів цивільного стану річне зведення даних по природний рух населення з 1933 р. формувалося по таких таблицях: загальні підсумки природного руху населення за рік і за місяцями, народжені за віком і соціальним станом матері, народжені і померлі за національностями, померлі у віці до 1 року за числом прожитих днів і місяців, померлі за статтю та віком і причинами смерті, шлюби за віком подружніх пар, розлучення за віком і тривалістю розірваних шлюбів.

Поряд з остаточною річною розробкою даних органи статистики у 1930-х роках складали попереднє щомісячне зведення даних про природний рух населення. На відміну від остаточного зведення, воно являло собою простий підрахунок кількості зареєстрованих актів цивільного стану за датою їх оформлення і місцезнаходженням органа реєстрування. Джерелом такого обліку початково був щоденник контролю повноти і строків отримання органами статистики других екземплярів актів цивільного стану, а з 1935 р. — картки підсумків реєстрування демографічних подій.

У другій половині 1920-х років у республіці було налагоджено систематичну публікацію річних звітів про природний рух населення. До 1932 р. було випущено сім річних звітів за 1923—1929 рр. Дещо пізніше був виданий короткий статистичний збірник з даними про природний рух населення за 1924—1931 рр. [див. 12]. На жаль, не все з розробленого, навіть за 1923—1931 рр., було опубліковано, а за решту років (1930—1940 рр.) значна частина матеріалів зберігається в архівних фондах Києва, Харкова та Москви. Користуючись цією безцінною демостатистичною спадщиною, нині дослідник має змогу вибудовувати при потребі вельми широкий спектр суцільних динамічних рядів показників відтворення людності нашої країни.

Порівняння українських публікацій річних підсумків природного руху з аналогічними виданнями ЦСУ СРСР та інших союзних республік засвідчують, як далеко вперед пішла в ті роки демографічна статистика в Україні.

5 лютого 1930 р. інституційна самостійність статистики була ліквідована: ЦСУ УСРР як окрема установа перестала існу-

вати. Завдання щодо забезпечення статистичною інформацією були покладені на Держплан УСРР, у складі якого був створений економічно-статистичний сектор. Із 1932 р. сектор був перетворений на Центральне управління народногосподарського обліку (ЦУНГО УСРР), через невеликий проміжок часу слово «центральный» в назві управління було знято. Така система була ліквідована на початку 1941 р. [10].

У тридцяті роки тривало створення нормативно-правової бази щодо природного руху населення. Так, 27 грудня 1932 р. вийшла постанова Центрального виконавчого комітету (ЦВК) і РНК СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР і обов'язкову реєстрацію паспортів». 21 вересня 1935 р. приймається Постанова РНК СРСР про організацію природного руху населення (була введена видача свідоцтв про народження на гербовому папері та перелік їх обов'язкового використання), а згодом і Закон про порядок і терміни реєстрації народжень та смертей. Постановою ЦВК та РНК СРСР про порядок та строки реєстрації народжень та смертей від 26 липня 1936 р. запроваджується штраф за ухилення від реєстрації народжень та смертей і порушення термінів їх реєстрації (місяць та три дні відповідно). Посадові особи за зволікання та представлення неправильних відомостей могли притягатися до карної відповідальності [7]. З 1934 р. реєстрація природного руху була сконцентрована в органах НКВС [13].

Комплекси джерел зі статистики природного руху населення у процесі роботи з ними вимагають критичного підходу. Претензії до них двоякого характеру: по-перше, на предмет повноти реєстрування демографічних подій, а по-друге, до якості зібраного статистичного матеріалу.

Однак слід відзначити, що узгоджена робота всіх ланок державної статистики у 1924–1929 рр. та методичне «шефство» статистичної служби над органами ЗАЦС стали запорукою досить пристойного рівня достовірності статистичних даних з природного руху населення у другій половині 1920-х років. У цей період, як свідчать дослідження Ю. О. Корчака-Чепурківського, недооблік кількості народжень становив 2–3 %, а померлих – 5–6 % [14, 30–32]. Такий само рівень недообліку демографічних подій, на нашу думку, спостерігався у 1935–1936 рр. Систематичні перевірки повноти реєстрації ЦСУ СРСР почало проводити тільки з 1948 р. [7]. Щоправда, невинуваті реорганізації системи обліку та статистики, які мали місце у 1930–1931 рр., і особливо Голодомор 1932–1933 рр.,

викликали суттєве погіршення звітно-статистичної дисципліни та призвели до істотного зниження рівня достовірності даних статистики природного руху населення в Україні у 1931 – 1934 рр. Значний недооблік померлих, як нам вдалося з'ясувати, мав місце у 1937 – 1938 рр. Так, майже 140 тис. розстріляних із серпня 1937 року до квітня 1938 року не потрапили до реєстрації ЗАЦС. До речі, факт значного недообліку, особливо його кількісний вимір, не привернув увагу дослідників демографічних наслідків Голодомору. Як засвідчує історичний огляд публікацій з цієї теми, в оцінках вітчизняних та зарубіжних дослідників числа померлих за 1937 і 1938 р. використовуються без урахування 140-тисячного контингенту розстріляних.

Особливо значний рівень недообліку смертей спостерігався серед немовлят. Недооблік померлих немовлят у міжпереписний період коливався в межах 20 – 25 %, а у 1933 році становив понад 60 %.

Проте оцінка недообліку народжень і смертей по всьому віковому профілю в цілому і для немовлят зокрема та визначення правдоподібних рядів чисел народжених та померлих протягом 1927 – 1938 рр. можливі на основі зіставлення даних статистики природного руху населення та динаміки чисельності окремих когорт між переписами 1926-го і 1939 років. Робота в цьому напрямі полегшується через наявність повноцінних щорічних звітів про природний рух населення України за весь міжпереписний період, за винятком 1932 р.

Важливою складовою демографічної статистики є облік міграційного руху населення. У перші роки радянської влади обліковувались тільки переселенці [7]. Становлення ж цього напрямку відбулося у тридцяті роки, що було обумовлено швидким зростанням чисельності міського населення. Спроби ввести облік мігрантів відбувались у великих містах протягом 1923 – 1927 рр. З 1929 р. інформаційною базою щодо міграції населення слугували дані адресних столів, а з 1933 р. – даних паспортних столів, які мали відривні талони зі статистичними даними.

Для отримання даних про прибулих та вибулих статистична розробка матеріалів адресних столів початково проводилась шляхом вибірки відомостей органами статистики на спеціальні бланки, а з 1929 р. було введено спеціальні адресні листки з відривними талонами. Із введенням паспортної системи у 1932 р. основним джерелом даних про міграцію населення ста-

ли статистичні талони на прибулих та вибулих, які реєструвались у паспортних столах. Міграційний облік у 1930-ті роки охоплював практично тільки міські поселення.

Дані про міграцію населення в міських поселеннях України у 1927 – 1938 рр. розроблялися щомісячно за короткою програмою і щоквартально (щорічно) – за розширеною програмою, яка забезпечувала отримання інформації про напрямки міграційних потоків, про статево-віковий та соціальний стан мігрантів [2, 6].

Основні результати розробки даних про міграцію населення за ці роки зберігаються в Російському державному архіві економіки (РДАЕ).

При використанні матеріалів міграційної статистики слід пам'ятати про недооблік, який мав місце в процесі реєстрування прибулих та вибулих. Шляхом зіставлення матеріалів перепису населення та міського обліку 1931 р. із залученням даних статистики природного руху, а також адміністративної статистики ми прийшли до висновку про наявність недообліку міграційного приросту міських поселень у міжпереписний період у розмірі 20 – 30 %.

Перевірки повноти та якості обліку міграції проводились із початку тридцятих років, проте перевірялась невелика кількість житлово-експлуатаційних контор, дані були не репрезентативні, а методологія не забезпечувала оцінки достовірності даних [7].

Маловивченим пластом демостатистичної спадщини 1930-х років є практика і результати поточних розрахунків органами статистики чисельності та складу населення. Для таких розрахунків статистична служба використовувала підсумки переписів і дані статистики природного руху та міграції.

Початково органи статистики визначали чисельність населення, використовуючи різні методичні підходи, але з підпорядкуванням статистичної служби плановим органам було встановлено такий же порядок розрахунків, що і для складання щорічних контрольних цифр та планів. Попередні оцінки чисельності населення з місць направлялись по інстанції для узгодження, корекції та затвердження. Потім їх повертали на місця як обов'язкові для використання владними структурами.

Слід зазначити, що рівень достовірності розрахунків чисельності міського населення України у 1930-ті роки залежав від точності та повноти даних міського обліку 1931 р. і надій-

ності відомостей і даних про природний рух і міграцію населення. Аналіз свідчить, що ці відомості ще не забезпечували достатньої вірогідності та в багатьох випадках потребували вельми суттєвих поправок, які не завжди гарантували адекватне відображення дійсності.

Специфіку мав облік сільського населення. На початку тридцятих років він проводився двічі: на початок року одночасно з обліком худоби та на середину року одночасно з обліком об'єктів сільськогосподарського оподаткування. У 1935 – 1936 рр. введено книги погосподарського обліку, які збереглися до нашого часу. Зауважимо також, що створені системи реєстрації природного та міграційного руху населення з невеликими змінами існують і зараз.

Іншим джерелом інформації щодо населення, окрім даних поточної демографічної статистики, є переписи населення. У міжвоєнний період в Україні було проведено п'ять переписів населення – у 1920, 1923, 1926, 1937 та 1939 роках.

Проте при проведенні перепису населення у 1920 р. не була охоплена частина губерній України [9], а в 1923 р. проводився перепис тільки міського населення (були охоплені населені пункти з чисельністю не менше 500 осіб). Важливе значення для пізнання демографічної історії України в роки колективізації, Голодомору та репресій мають три переписи населення, проведені за загальносоюзною програмою: станом на 17 грудня 1926 р., 6 січня 1937 р. і 17 січня 1939 р. та облік міського населення станом на початок травня 1931 року за окремою програмою.

Особливо важливе значення для пізнання демографічної історії України в роки колективізації та Голодомору має перепис населення 1926 р. Він проводився у вельми сприятливих умовах і був ретельно підготовлений у методологічному та організаційному відношеннях. Цей перепис став класичним за рівнем статистичної культури проведення та розроблення матеріалів. Організацією та проведенням перепису в Україні займалися безпосередньо С. Мазлах, С. Мінаєв, А. Хоменко, Ю. Корчак-Чепурківський, І. Яровий, О. Авдієнко, О. Гіршфельд та ін.

Перепис проводився шляхом опитування, для цього було залучено 37 155 реєстраторів та інструкторів. Програма перепису визначалася змістом переписних бланків (особистого листка, сімейної карти, господарської відомості, поселенського списку домовласника). Особистий листок – основний

переписний бланк — містив 15 основних позицій і 8 додаткових. Під час перепису враховувалось наявне населення, але в міських поселеннях сімейна карта, яка складалася одночасно з особистим листком, давала можливість отримати дані про чисельність постійного населення.

Загальна тривалість розробки результатів перепису становила два роки. У 1927 р. було проведено розроблення особистого листка в демографічній частині (стать, народність, рідна мова, грамотність і частково вік), поселенських списків домовласника та всіх питань господарської відомості, а в 1928 р. завершено опрацювання запитання особистого листка про вік і запитань, що характеризують соціальний та професійний склад населення, безробіття, сімейний стан, місце народження і тривалість проживання. Тоді ж було завершено розроблення сімейних карток, які характеризували сімейний склад та житлові умови проживання людності.

Підсумки перепису 1926 р. по СРСР у цілому і по національних республіках зокрема були опубліковані в трьох випусках «Попередніх підсумків», десяти випусках «Коротких зведень» і 56 томах з детальними даними [див. 20]. Основні публікації були розділені на 7 відділів. Перші чотири відділи містили опрацювання даних особистого листка, п'ятий відділ — зведення даних господарської відомості, шостий — дані житлової частини сімейної картки, а сьомий — дані сімейної картки про склад сім'ї.

Програма розроблення результатів перепису населення 1926 р. в Україні була дещо ширша, ніж загальносоюзна, за рахунок опрацювання даних про національний склад населення в сільських радах. Як додаткові комбінації ознак при розробленні перепису 1926 р. була проведена, наприклад, комбінація даних про рідну мову з даними про вік та національність для українців та євреїв.

Ретельна розробка даних перепису у поєднанні з даними поточної статистики населення слугували інформаційною базою Ю. О. Корчаку-Чепурківському для побудови таблиць смертності, М. В. Птусі — для проведення перспективних розрахунків чисельності населення на другу п'ятирічку [9].

Запровадження у 1929—1930 рр. продовольчих карток спонукало керівництво СРСР прийняти рішення про проведення чергового перепису населення, якому випала трагічна доля. 22 квітня 1932 р. була прийнята постанова РНК СРСР про проведення перепису населення та перепису житлових примі-

щень в містах у грудні 1933 р. Вже у вересні 1932 р. було проведено пробний перепис населення. Після чого дата проведення неодноразово переноситься: у березні 1933 р. перепис планується провести в 1934 р., а постановою РНК СРСР від 15 квітня 1933 р. перепис переноситься на початок 1935 р., а постановою від 23 червня 1934 р. — вже на початок 1936 р. Нарешті постановою РНК СРСР від 28 квітня 1937 р. перепис призначається на січень 1937 р. [13]. Причинами цих переносів є демографічні наслідки проведення розкуркулювання та наступної колективізації, міграції селян у міста та їх примусового повернення, репресій, Голодомору.

Програмними та організаційними аспектами проведення перепису займався особисто Сталін. З програми, розробленої ЦУНГО, були зняті питання, які дозволяють визначити постійне населення (тобто відомості збирались, а потім і розроблялись тільки щодо наявного населення), щодо місця народження та тривалості проживання; щодо джерел засобів існування, тривалості шлюбу. Окрім того, обхід населення здійснювався тільки один день; а критичний момент був визначений у ніч з 5 на 6 січня, що припадало на початок Різдва. У той же час статистиками пропонувалося проведення перепису в період мінімальної міграційної активності населення: в ніч з 5 на 6 грудня 1936 р. [13].

Організацію та проведення перепису населення 1937 р. в Україні здійснювали Є. Кустолян, І. Вейцблїт та ін.

Проведений через три роки після демографічної катастрофи, спричиненої колективізацією та Голодомором 1932—1933 рр., перепис не міг не відбити наслідків цього лиха. Вже попередні підсумки оголили всю непроглядність демографічного регресу СРСР і окремих його регіонів у тридцяті роки. Так, за офіційними даними, чисельність населення України у 1937 р. виявилася на 630,6 тис. осіб меншою, ніж у 1926-му. Необхідно було опублікувати результати перепису населення, але тоді їх довелося б пояснювати або визнати неправильними. Тодішні керівники країни вибрали другий шлях. Через вісім місяців після проведення перепису — 26 вересня 1937 р. — РНК СРСР приймає постанову, яка результати перепису визнає дефектними, а сам перепис — методологічно неправильним. Матеріали розробки були засекречені, а організатори перепису — репресовані.

На довгі роки перепис населення 1937 р. став класичним прикладом «дефектного перепису». Тільки наприкінці 1980-х

років, коли дослідники звернулися до вивчення «білих плям» демографічної історії СРСР та його регіонів, розпочалися пошуки матеріалів «репресованого» перепису та його реабілітація. Детальна історія організації та проведення цього перепису на території України описана українським істориком Г. Єфименком. Ним же віднайдені в ЦДАГО України деякі статистичні матеріали стосовно перепису 1937 р. [4].

Матеріали перепису 1937 р., які зберігаються в РДАЕ у Москві, — не повні і не містять даних про статеві-віковий склад населення України. У наявних переписних матеріалах населення України розподілене лише за статтю. Щоправда, в опублікованому в 2007 р. другому виданні матеріалів перепису 1937 р. містяться таблиці, що характеризують статево-віковий склад населення з переписних листків, які оброблялися Харківською машинно-обчислювальною станцією. Однак сукупність населення, поданого в таблицях згаданого збірника, охоплює, окрім населення України, ще понад 15 млн осіб з інших територій. Загальні підсумки цього перепису на підставі архівних матеріалів, які знаходяться в РДАЕ (ф. 1562, оп. 336), вперше оприлюднені у 1991 р., повторно — у 2007-му. [15].

З появою матеріалів перепису 1937 р. та публікацій, які правдиво висвітлювали підготовку, організацію та проведення цієї масштабної статистичної операції, стало ясно, що його методологічні похибки надто перебільшені, а розміри недообліку населення не настільки значні, як це подавалося в матеріалах комісії Я. Яковлєва, що виконувала роль «інквізиторської» команди тодішніх правителів СРСР у розправі з самим переписом та його організаторами.

Постанова Раднаркому СРСР від 26 вересня 1937 р., яка вирішила долю перепису 1937 р., зобов'язала органи ЦУНГО СРСР провести новий перепис у січні 1939 р. Через два роки після попереднього він був проведений станом на 17 січня. Під час перепису враховувалося наявне населення з поміткою тимчасово проживаючих, що дало змогу отримати дані про чисельність постійного населення. Розроблення матеріалів перепису 1939 р., як і перепису 1937 р., було здійснене за наявним населенням. Для постійного населення розроблялась лише характеристика сімейного складу. Опрацювання результатів цього перепису здійснювалось упродовж двох років — з квітня 1939-го до квітня 1941 р.

На відміну від «крамольного» перепису 1937 р., результати перепису 1939 р. були визнані урядом. До війни в пресі пуб-

лікувалися тільки короткі підсумки перепису; основні підсумки вийшли друком лише в 1992 р. [16].

Після перепису 1939 року була створена картотека районів та міських поселень, де відбивалися дані щодо адміністративно-територіальних змін, яка ведеться і зараз [9].

Окрім трьох загальних переписів населення, в Україні в 1931 р. був проведений ще й облік міської людності [17]. Його було побудовано таким чином, що оперативна сторона (закладення картотеки у зв'язку із уведенням картової системи у містах) була органічно пов'язана з обліково-статистичною. Розробка матеріалів обліку населення поділялася на дві операції: зведення суцільних підсумків по всіх міських поселеннях та широко розгорнута розробка 20 % вибірки по об'єднаних масивах. Зведення суцільних підсумків по міських поселеннях проводилося на місцях, а в центрі органами статистики широко розроблялися матеріали для виявлення статеві-вікової структури, сімейного складу тощо.

Природно, враховуючи становлення статистики населення у міжвоєнний період та поличну складову при проведенні переписів, виникає питання щодо надійності даних.

Для переписного матеріалу, як свідчить світова статистична практика, характерним є здебільшого недооблік, а в окремих випадках, як у радянському переписі населення 1939 р., — перебільшення чисельності населення. Досить поширеним явищем при проведенні переписів у багатьох країнах світу є недооблік дітей, молодших двох років.

Проведений в Україні за загальносоюзною програмою перепис населення 1926 р., як уже відзначалося, був одним із кращих в історії переписної справи на її території. Водночас до наших днів немає загально визнаного критичного аналізу його результатів. Підсумками цього перепису користувалися і користуються переважно без жодних поправок до його даних.

Дані переписів населення 1926-го та 1937 р. мали недоліки, притаманні більшості переписів різних країн, а саме: недооблік дітей віком 0–4 роки (особливо в інтервалі 0–2 роки), вікова акумуляція, наявність певної кількості осіб невідомого віку.

Першим, хто ще в 1929 р. звернув увагу на можливий недооблік населення, зокрема маленьких дітей, під час перепису 1926 р. в Україні, був Ю. О. Корчак-Чепурківський [18]. Основним методичним прийомом, який застосував цей видатний учений, аналізуючи якість переписних матеріалів щодо дітей

віком 0—2 роки, є порівняння величини чисельності цього вікового контингенту за переписом з їх розрахунковою чисельністю за даними поточної статистики. На підставі даних про кількість народжених та померлих протягом 1923—1926 рр. розраховувалася чисельність дітей, які у віці 0—2 роки дожили до 1 січня 1927 р. Переписне число дітей в Україні у цьому віковому інтервалі виявилось меншим за розрахункове загалом на 255 478 осіб (32 823 — у містах, і 222 729 — у селах).

Оцінку недообліку дітей, зроблену Ю. О. Корчаком-Чепурківським, у своїх розрахунках використовували С. Максудов та Р. Конквест. Щоправда, останній скористався нею некоректно, і в його праці недооблік дітей в Україні у 1926 р. зріс до 800 тис. осіб, що втричі більше за поправку, запропоновану українським демографом [1].

Перепис 1939 р. з точки зору обчислення населення проводився вельми ретельно, і зусилля організаторів перепису швидше могли привести до повторного обліку, ніж до недообліку населення. Його підсумки неодноразово переглядалися, а в остаточному вигляді містять необґрунтовані поправки. До чисельності населення СРСР, переписаного звичайним порядком (167,3 млн осіб), ЦУНГО при Держплані СРСР додало 1142 тис. осіб (що становило 0,68 %) із контрольних бланків, а також внесли поправку на недооблік населення в 1 % (1684 тис. осіб). Отже, зверху 167,3 млн переписаних було нараховано додатково 2826 тис. осіб, що й дало у підсумку число 170 126 тис. осіб, яке Сталін озвучив на партійному з'їзді 21 березня 1939 р.

Порівнюючи підсумки переписів 1937 і 1939 років з даними статистики природного руху населення за ці роки з відповідною корекцією, можна прийняти як найбільш правдоподібну поправку на недооблік по Україні (як і по СРСР) в цілому в переписі на рівні 0,3 %, а недооблік населення через механізм контрольних бланків в Україні — на рівні 0,38 %.

На сьогодні вже більшість дослідників перепису 1939 р. дійшли висновку, що навмисна приписка до підсумку цього перепису в цілому по СРСР становить 2,9 млн осіб. Слід враховувати, що крім необґрунтованих добавок до чисельності населення регіонів у тій самій пропорції, що і до загальної чисельності СРСР у цілому, приєднувалась ще й частина спецконтингенту (ув'язнені та військовослужбовці), переписані в інших районах, де їх було дуже багато. Щоб замаскувати місця дислокації військових частин і значних скупчень ув'язнених,

переписні листки направляли в різні регіони країни. Серед військовослужбовців перерозподілу підлягала та частина переписних листків, яка перевищувала офіційно оголошену цифру чисельності збройних сил — 1,3 млн осіб. Якщо врахувати, що після всіх уточнень остаточний підсумок перепису щодо чисельності збройних сил становив 2107,8 тис. осіб, то перерозподілу підлягало 807,8 тис. переписних листків на військовослужбовців. За результатами спецперепису, проведеного НКВС, було перерозподілено 759,6 тис. ув'язнених.

Чорнові матеріали перепису 1939 р. свідчать про те, що по регіонах СРСР було перерозподілено всього 4688,4 тис. осіб, до числа яких увійшов спецконтингент, що підлягав перерозподілу по лінії НКВС і НКО, а також необґрунтовані приписки занесених до контрольних бланків і процент на недооблік населення.

Безумовно, цей вал необґрунтованих приписок не оминув Україну. А оскільки людиність України та Казахстану зазнала найбільших людських жертв внаслідок Голодомору, то Москва щедро надіяла ці республіки «мертвими душами», щоб приховати хоча б на папері сліди жахливої демографічної руїни.

Приписки по областях України склалися з трьох шарів. Перший з них містить власне приписки до загального підсумку по чисельності населення України, розверстані по всіх населених пунктах. Таке розверстування проводилось нерівномірно, і більший відсоток припадав на ті райони, де відчутнішими були людські втрати від Голодомору. Другий та третій шари приписки — це перерозподіл ув'язнених та армії з метою приховати чисельність цих категорій. В архівах перепису збереглися матеріали, які дозволяють вельми правдиво обчислити розміри таких «надбавок» до чисельності населення областей України, переписаного звичайним порядком [19].

Важливою обставиною, що забезпечувала успішний розвиток демографічної статистики України у міжвоєнний період, була тісна творча співпраця ЦСУ УСРР з Інститутом демографії ВУАН, створеним у січні 1919 р. з ініціативи М. Туган-Барановського. Академік М. Птуха, оцінюючи цей період, зазначав, що це співробітництво відкрило нову епоху в розвитку демографічної статистики України. Це був, за його словами, колектив однодумців, у якому не існувало поділу на вчених-демографів і статистиків-демографів. Протягом 1922 — 1923 рр. Інститут демографії провів велику роботу щодо збору, контролю і систематизації даних статистики природного руху на-

селення українських земель у складі царської Росії за 1867–1914 рр. і матеріалів санітарної статистики за 1874–1914 рр.

Підсумки загальних переписів населення 1920 і 1926 років, міського перепису 1923 р. разом із поточною статистикою природного руху населення стали інформаційною базою для проведення масштабних демографічних досліджень прикладного характеру і для серйозних теоретичних узагальнень, які здійснювались у відділі демографії ЦСУ УСРР, науково-дослідних центрах соціально-гігієнічного профілю та Інституті демографії.

Але приховування злочинів відбувалось не тільки шляхом «корекції» статистичних даних, але й згортанням наукових демографічних досліджень: у 1938 р. був ліквідований Інститут демографії АН УСРР.

Висновки

У 20–30-ті роки минулого століття в Україні були створені організаційні та методологічні засади демографічної статистики, на багато з яких статистика спирається і зараз. Це стало можливим завдяки самовідданій праці багатьох статистиків того часу.

У міжвоєнний період Україна мала найбільш повні й різноманітні дані серед республік, які входили на той час до складу СРСР.

Дані поточної статистики та переписів населення 1926, 1937 та 1939 р. потребують певних коригувань, з урахуванням яких можуть бути використані для проведення демографічних розвідок, у тому числі при оцінці втрат населення України під час Голодомору.

Спадок, залишений статистиками міжвоєнного періоду, ще не повністю вивчений і потребує подальших досліджень.

Дослідження українських учених-демографів та демографів-практиків у 1920–1930-х роках сприяли розвитку міцної наукової бази вітчизняної демографії. Був накопичений неабиякий теоретичний потенціал і потужне демостатистичне підґрунтя для проведення прикладних наукових розвідок на ниві демографії. У ті далекі 1920-ті роки в Україні сформувалася власна вітчизняна наукова демографічна школа, яка завдяки своїм чималим здобуткам стала знаною і шанованою не тільки на теренах СРСР, але й серед демографів Західної Європи та Північної Америки.

1. *Конквест Р.* Жатва скорби. Реестр смерти // Вопросы истории. — 1990. — № 4. — С. 83 — 92.
2. *Рудницкий Е. П.* Информационные проблемы изучения динамики городского и сельского населения в 1926 — 1939 гг. / Е. П. Рудницкий // Миграция и урбанизация населения (на материалах Украины и Польши); отв. ред. А. У. Хомра, П. Еберхард. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 129 — 142.
3. *Максудов С.* Демографічні втрати населення України в 1930 — 1938 рр. // Український історичний журнал. — 1991. — № 1. — С. 118 — 131.
4. *Кульчицький С. В., Єфименко Г. Г.* Демографічні наслідки голодомору 1933 року в Україні. Всесоюзний перепис 1937 року в Україні: документи та матеріали. — К.: Інститут історії НАНУ, 2003.
5. *Смертність та причини смерті в Україні у ХХ столітті / Месле Ф., Ж. Валлен за участю В. Школьникової, С. Пирожкова, С. Адамця / Пер. з фр. Є. Марічева, за ред. С. Пирожкова. — К.: ВД «Стилос», 2008. — 416 с.*
6. *Демографічна катастрофа в Україні внаслідок голодомору 1932 — 1933 років: складові, масштаби, наслідки: Науково-аналітична доповідь / [авт. кол., кер. Е. М. Лібанова] — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. — 96 с.*
7. *Дмитриєва Р. М., Андреев Е. М.* Статистическое наблюдение в демографии: этапы развития и перспективы / Р. М. Дмитриева, Е. М. Андреев // Методы исследования [Демография: проблемы и перспективы]. — М.: Мысль, 1986. — С. 6 — 21.
8. *Вострикова А. М., Подъячих П. Г.* Статистика населения / А. М. Вострикова, П. Г. Подъячих // История советской государственной статистики. — Изд. 2-е, перераб. и доп. — М.: Статистика, 1969. — С. 360 — 380.
9. *Вострикова А. М.* Статистика населения и здравоохранения / А. М. Вострикова // История советской государственной статистики: Сб. статей. — М.: Госстатиздат, 1960. — С. 231 — 256.
10. *Нариси з історії статистики України / [О. Г. Осауленко, В. І. Карпов, М. В. Пугачова, М. М. Артем'єв та ін.]: редкол.: О. Г. Осауленко (голова) та ін. — [2-ге вид., випр. та доп.]. — К.: Держкомстат України, НДІ статистики Держкомстату України, 1999. — 187 с.*
11. *Корчак-Чепурковський Ю. А.* Избранные демографические исследования. — М.: Статистика, 1970.
12. *Природний рух людинності УСРР у 1924 — 1929 рр. // Статистика України. — № 106, 117, 154, 169, 193, 213. — Харків: 1927 — 1932; Наслідки репродукції людинності УСРР за роки 1926 — 1931. — Харків: УНГО Держплану УСРР, 1933. — 62 с.*
13. *Волков А. Г.* Перепись населения 1937 года: вымыслы и правда / А. Г. Волков // Перепись населения СССР 1937 года: история и материалы: экспресс-информация, серия: История статистики. — М.: Госкомстат СССР, 1990. — С. 6 — 63.
14. *Корчак-Чепурківський Ю. О.* Таблиці доживання та сподіваного життя людинності УСРР. 1925 — 1926. — Харків: ЦСУ УСРР, 1929.

15. Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. — М.: РОССПЭН, 2007. — 320 с.
16. Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги. — М.: Наука, 1992. — 356 с.
17. Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року. — Харків: Народне господарство та облік, 1933. — XXXV. — 221 с.
18. Корчак-Чепурківський Ю. О. Спроба аналізу переписних чисел малих дітей на Україні // Статистичний вісник України. — 1928.
19. РДАЕ. — Ф. 1562. — Оп. 329. — Спр. 284. — Арк. 9, 13, 15, 17, 20, 22, 22, 24—25, 27, 29, 33, 41, 43, 45, 49, 50, 52.
20. Всесоюзная перепись населения 1926 г. — Т. 1—56. — М.: ЦСУ СССР — ЦУНХУ Госплана СССР, 1929—1935.

Гладун Олександр — кандидат економічних наук, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України (Київ, Україна).

Рудницький Омелян — Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України (Київ, Україна).

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ ОЧИМА ЙОГО СУЧАСНИКІВ

1932 – 1933 роки – це страшна трагедія України, коли в результаті злочинної політики сталінського режиму щодо українців як нації і, зокрема, щодо селян як класу був спровокований голод на родючих територіях нашої держави. Головною метою організації штучного голоду був підрив соціальної бази опору українців проти комуністичної влади та забезпечення контролю з боку держави за всіма верствами населення. Дослідники називають різні цифри загиблих під час Голодомору: 5, 7, 9 та 10 мільйонів. Але в будь-якому випадку мова йде про мільйони безневинних жертв. З урахуванням непрямих жертв, за приблизними підрахунками, Голодомор забрав життя 14 млн людей.

Проблема Голодомору 1932 – 1933 років у радянській Україні має історіографічну традицію [1]. Однак дослідити її повністю, докладно й у всіх необхідних аспектах неможливо й досі: значна частина архівів радянських спецслужб із матеріалами про ті страшні роки залишається закритою, існуючі відомості як про державну репресивну політику в цілому, так і про долі померлих від голоду все ще далеко не повні. Тому важливим науковим завданням кожної публікації, присвяченої цій проблематиці, є введення нової, раніше засекреченої інформації, її наукове осмислення й увічнення пам'яті загиблих.

Джерельною базою, використаною в даній статті, є архівні матеріали – документи виконавчих органів влади, оперативної звітності органів державної безпеки та архівно-слідчі справи на репресованих громадян.

У даній статті поставлено за мету висвітлити думки представників різних соціальних верств УСРР щодо причин та наслідків Голодомору 1932 – 1933 рр. та з'ясувати трагічні долі

людей, котрі відкрито висловлювались із цього приводу й зазнали політичного переслідування від радянської влади.

Аналіз архівних матеріалів дає підстави говорити про те, що радянська влада старанно фіксувала будь-які настрої людей, а тих, хто, на її думку, становив загрозу її подальшому існуванню, піддавала кримінальному переслідуванню. Яскравим прикладом першого є записки, подані робітниками заводів ім. А. Марті й «61 Комунара» на широкому активі після доповіді представника ВУРПС «Про тяжке матеріальне становище робітників заводу» від 24 травня 1932 року [2]. Ось деякі з них:

«...Як у випадку війни ми підемо воювати... Ми від вітру хитаємось через те, що голодні й спухли від голоду...».

«Ще не закінчилась перша п'ятирічка, а робітник голодний, селянин пухне. Як ми почнемо другу п'ятирічку?».

«Товариш доповідач, хто буде тоді працювати на заводі, якщо ми помremo з голоду...».

«...Перевірте Зінов'ївський і Баштанський райони. Якщо в Китаї вбивають, то у нас вмирають по 20 чоловік від голоду...».

«Товариш... Вже навіть сліпому зрозуміло, що робітник падає від слабкості й недоїдання... Коли ж центр про це заговорить... До цього Ви сліпі й глухі, а коли робітник виступить в цеху, то Ви йому контрреволюцію приписуєте... І де вказівки тов. Сталіна?».

«Товариш доповідач! Як вирішувалось питання про допомогу безробітним в нашій країні, сім'ї яких зараз голодають і пухнуть від голоду і як [профсоюзний] з'їзд дивився на такі страждання? Робітники гіганта Марті демонстративно кидали обіди й працювали по 7 годин голодними...».

Разом з тим реальна складність економічного становища також відзначається в цих документах. Так, у квітні 1934 р. до двох сіл у Знамянському районі Одеської області — Дмитрівки й Диківки — прибув голова ВУЦВК УСРР Г. І. Петровський. Завітавши до деяких колгоспників, він був уражений побаченим: «...В хатах немає хліба, немає солі, немає сірників, не кажучи вже про які-небудь жири чи олію. Люди ходять напівголодними, мов тіні, а миші поїдають хліб. Жахливо...» [3].

Чималий пласт інформації про думки населення республіки з приводу голоду міститься в архівних матеріалах оперативної звітності органів ДПУ — НКВС, які регулярно здійснювали перлюстрацію кореспонденції, агентурне спостереження й розробку, політичне переслідування та арешти своїх громадян

і підданих іноземних країн. Приміром, у місячній довідці особливого відділу УВО і ДПУ УСРР за квітень 1934 р. висвітлено настрої військовослужбовців [4]. Особливо наголошувалося на «окремих націоналістичних контрреволюційних одиницях, які висловлювали шовіністичні настрої про загибель України і необхідність її звільнення від ярма Москви, на цьому здійснювана агітація пов'язувалась із голодовкою на Україні». Серед тих, хто систематично проявляв подібні настрої, був помічений писар 224 стрілкового полку. В інформації подано найбільш характерні уривки з його останнього листа: «...Україна винна, що десь хтось не хоче працювати, і змушена свій хліб віддавати, а сама залишається голодною... Як результат — 9 мільйонів померло голодною смертю. Виходить, в 1933 році і війни не було, а загинуло більше, ніж під час самої великої війни. У нас всього 36 мільйонів — отже, 25 %. Так що й говорити, адже ви самі все знаєте: с села, де більше половини людей вимерло з голоду... Необхідно було очистити Україну, ось і придумали: петлюрівщина, мовляв, соколовщина, Скрипник, контрреволюція, і пішло... А в результаті розбили саботаж хлібозаготівель, з трьох чоловік одного арештували. Тепер, думаєте, все закінчилось, дійде і до інших республік. Недаремно Сталін говорив, що Скрипник не лише на Україні, але й в Білорусії і в Криму. Він говорить, що націоналізм місцевий породжує капіталізм, а тому виходить, можна душити українців і забирати в них хліб і скотину».

21 березня 1935 р. начальник УНКВС по Одеській області Леонюк направив на адресу наркома внутрішніх справ УСРР В. А. Балицького доповідну записку «Про контрреволюційні прояви серед учнів» [5], в якій навів значний фактичний матеріал. Приміром, учениця 7 класу Ново-Павлівської школи Баштанського району Ірина Шаповалова на уроці висловила припущення: «...Якщо Сталін буде керувати й далі, то країна загине. Адже Сталін довів, що в 1933 році половина колгоспників померла». Повідомлялось також, що тема голоду та тяжкого матеріального становища колгоспників займала центральне місце у відкритих антирадянських висловлюваннях, широко розповсюджуваних віршах, піснях та анекдотах серед учнівської молоді. У Знаменському районі учень Плівківської семирічки, Харитоненко, пояснив слово «Торгсин» таким чином: «Товариші, опам'ятайтесь, робітники гинуть, Сталін винищує народ», а учень Ситник в школі співав такі частівки:

*«Свинину, телятину в Польщу віддамо,
А кінноту Бугьонного самі з'їмо».*

Більше того, вчитель на дошці написав слова «серп і молот», а деякі учні на це хором в рифму відповіли: «а у хаті смерть і холод». Ще в одній школі цього ж району, Диківській, учень 6 класу порвав портрети Калініна, Ворошилова і Левченка. Потім почав стріляти з рогатки в портрет Сталіна, заявляючи учням: «Дивіться, Калініна убив, Левченко помер, а Ворошилова й Сталіна нам не потрібно». В Доманеївській середній школі однойменного району учні 2 класу після уроків спалили два портрети Сталіна, а учні-восьмикласники, систематично рвали й палили портрети Сталіна і Косіора. Учні на уроках висловлювались із приводу політики Сталіна. Так, у Херсонському районі, в школі № 12, учень 5 класу під час уроку заявив, що слова Ворошилова «Робітничо-селянська армія буде воювати до повної перемоги, до повного знищення ворогів» необхідно переробити таким чином: «...до повного знищення ворогів Сталіна і Ворошилова». А у с. Благоеве Благоївського району, в зразковій болгарській школі, під керівництвом вчителя болгарина-політемігранта Семенова була випущена настінна газета «фашистського змісту». В Ново-Українському районі, у Н.-Помошнянській школі учениця 6 класу Ніна Мишакова поширювала в училищі «контрреволюційні вірші» такого змісту:

*«Ленін грає на гармошці,
Сталін вибив гопака,
Докотилась Україна
По сто грам на їдока,*

*Ленін стоїть на мосту,
Троцький на болоті,
Горе було куркулю,
А тепер бідності».*

У єврейській національній школі, що в Жовтневому районі, учень 2 класу разом з товаришами склали пісню такого змісту:

*«Ленін, Ленін дорогий,
Візьми Сталіна до себе,
Сталін їсть та п'є,
А робітникам не дає».*

23 березня 1935 р. до Києва надійшла ще одна доповідна записка від 3 відділення секретно-політичного відділу Одеського облуправління НКВС УСРР, в якій воно звітувало «Про викриття і ліквідацію контрреволюційної фашистської групи в Карл-Лібкнехтівському районі» [6]. Організатором даної групи з чотирьох осіб назвали Героніма Михайловича Гірша, 1899 р. н., який до арешту обіймав посаду інспектора фінансового відділу райвиконкому. Під час обшуку в його помешканні знайшли та вилучили щоденник із записами і залучили до справи як речовий доказ. У записці наведено деякі уривки з нього, перших три стосуються 1932 року:

«...Комуністи тероризують село... Кожен день суди і виселення, у колгоспників і індивідуальників забирають останній хліб. Йде посилена кампанія позбавлення права голосу. П'яна юрба ходить дворами і відбирає останній кусок хліба... Селяни втікають...»

«...Робітники також налаштовані проти комуністів. У Миколаєві через голодування відбулось повстання. 40 робітників заарештовані, багато втікають...»

«...Комуністи живуть, займають хороші квартири, матеріально забезпечені, а голодні селяни ходять на зібрання...»

Останній уривок стосується 1934 року й не потребує жодних коментарів:

«...Минулий період для мене є найцінніший тим, що, не виїжджаючи в далекі місця, я бачив страждання людей, що перейшли всі межі класичного дикунства».

Очевидно, що так званої «фашистської групи» не існувало, а Гірш був підданий репресії через сміливість думати й писати правду. А в місті Одесі, в Інституті праці, у відділі профвідбору, лікар-антрополог Петропавловський, виходячи з власних статистичних даних, що ґрунтувались на спостереженні за хворими з 1928 по 1934 р., вивів певні наукові закономірності. Він встановив, що фізичний розвиток трудівників за роки першої п'ятирічки понизився на 3,5 кілограма. За це його було зараховано до «класово-чуждих елементів» і він мав бути звільнений з роботи [7].

Переконавання робітників, кустарів, тих, хто мав свою справу та не працював на державних підприємствах, з приводу голоду 1932 – 1933 рр. часто ставали підставою для їх кримінального переслідування в подальші роки. Так, 28 лютого 1936 р. секретно-політичним відділом УДБ НКВС по Одеській області за звинуваченням у проведенні троцькістської агітації

(ст. 54-10 КК УСРР) був заарештований мешканець міста Одеси Андрій Григорович Черлі [8]. Працюючи слюсарем на тютюновій фабриці ім. Петровського, він у 1932 р. був командирований у радгосп «Червоний прикордонник» на Одещині, звідки невдовзі втік. По поверненні Андрій Григорович розповідав у цеху робітникам, що на селі — голод, що партія нічого не робить для полегшення становища голодуючих, а лише дбає про себе. За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 3 червня 1936 р. А. Г. Черлі ув'язнений до виправно-трудових таборів (ВТТ) терміном на 5 років. Відбував покарання в Північному таборі НКВС, звільнений у 1941 р. 29 квітня 1956 р. був реабілітований. 14 квітня 1936 р. 26-й Одеський морський прикордонний загін розпочав слідство щодо Луки Михайловича Саловардоса, мешканця міста Одеси, перукаря [9]. У звинувачувальному висновку від 5 липня 1936 р. сказано, що Саловардос протягом тривалого часу збирав у своїй перукарні грецьких моряків та переконував їх, що в Радянському Союзі люди продовжують вмирати з голоду. Спецколегія Одеського обласного суду 28 листопада 1936 р. засудила Саловардоса до 5 років ВТТ з конфіскацією особистого майна й позбавленням виборчих прав терміном до 3 років. Подальша доля невідома. Реабілітований Л. М. Саловардос 14 квітня 1989 р.

Таким чином, вищенаведені приклади свідчать про те, що серед різних соціальних верств населення радянської України були люди, які відкрито, вголос вимовляли слово «голод», вказували на його причини, підраховували кількість померлих від нього тощо. Незважаючи на пропагандистські зусилля сталінського режиму, вони засуджували владу й не очікували від неї нічого доброго на майбутнє. Подібні настрої кваліфікувались як «антирадянська агітація», багатьох людей звільняли з роботи, позбавляли партійного квитка, відправляли до виправно-трудових таборів тощо.

Оприлюднення й увічнення всіх імен постраждалих від голодоморів за часів СРСР є нині моральним обов'язком українського суспільства та ознакою його цивілізованості й запоукою поваги в колі міжнародної спільноти.

1. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. — К.: Політвидав України, 1990. — 605 с.; Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932 — 1933 годов. Итоговый отчет, 1990 год. — К., 1992. — 191 с.; Голодомори в підрадянській Україні: Праці членів Асоціації дослід-

- ників голодоморів в Україні / Редкол.: О. М. Веселова, С. В. Кульчицький та ін. — К.; Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003. — 724 с.; Голодомори в Україні: Одеська область (1921—1923, 1932—1933, 1946—1947). Дослідження, спогади, документи / Кол. авт. та уряд. — Одеса: Астропринт, 2007. — 460 с.; Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932—1933 роки / Уряд. А. Граціозі. — Харків: Фоліо, 2007. — 255 с.
2. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). — Ф. Р8. — Оп. 1. — Спр. 317. — Арк. 11—13.
 3. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. Р 2000. — Оп. 2. — Спр. 38. — Арк. 125 зв.
 4. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). — Ф. 16. — Оп. 27. — Спр. 3. — Арк. 66—69 а.
 5. ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 28. — Спр. 12. — Арк. 47—55.
 6. ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 28. — Спр. 24. — Арк. 26—31.
 7. ДАОО. — Ф. Р 2009. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 14.
 8. ДАОО. — Ф. Р 8065. — Оп. 2. — Спр. 106. — Арк. 219.
 9. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області. — Фонд «П» (припинених справ). — Спр. 20513-п. — 116 арк.

Сирота Олена — *Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського (Одеса, Україна).*

РОЗДІЛ III
Правова оцінка Голодомору
1932–1933 років як геноциду
українського народу

Роман Сербин

**ОСМИСЛЕННЯ ГОЛОДОМОРУ
У СВІТЛІ КОНВЕНЦІЇ ООН ПРО ГЕНОЦИД**

«Голод на Україні був викликаний для того, щоб зменшити кількість українців, переселити на їхнє місце людей з іншої частини СРСР і цим убити будь-яку думку про самостійність» [1]. «Це не просто справа масового вбивства. Це є зразок геноциду, знищення не лише осіб, але культури і нації» [2]. Автори обидвох цих тверджень однаково розуміли суть події, яку ми сьогодні називаємо Голодомором; обидва визнавали метою злочину нищення: «українців», «самостійності», «нації». Цитати належать різним особам, які висловили їх у різних обставинах. Комуніст Прокопенко, уповноважений Сахновщинського районного виконавчого комітету (Харківської області) проговорився про голод перед групою колгоспників і 12 травня 1934 р. попав у Спецзвідомлення Секретно-політичного відділу ОГПУ. У 1950-х роках знищення українців назвав геноцидом не хто інший, як юрист Рафаель Лемкін, творець терміна «геноцид» та перший теоретик злочину масових знищень. Завдяки великим зусиллям і наполегливим старанням Лемкіна 9 грудня 1948 р. Організація Об'єднаних Націй ухвалила «Конвенцію про запобігання злочину геноциду і покарання за нього», втілюючи теоретичні засади у міжнародний правовий документ.

У висловах Прокопенка та Лемкіна звертає на себе увагу національний індикатор, вжитий для ідентифікації колектив-

ної мішені нищівної акції радянського режиму. Комуністичний чиновник і гуманітарний правозахисник бачать вістря злочину скерованим саме проти українців та їхньої національної незалежності. Національний фактор якраз і відповідає одному з ключових елементів дефініції Конвенції ООН про геноцид. Висновки Прокопенка і Лемкіна про національну катастрофу українського Голодомору сьогодні підтверджують наявні документи. Вони й дозволяють задовольнити вимоги міжнародного права для визнання українського геноциду. Метою цієї презентації є проаналізувати Конвенцію ООН 1948 року та розглянути, чи можна на підставі того документа та на його подальших застосуваннях у міжнародній юридичній практиці інтерпретувати українську катастрофу початку тридцятих років як геноцид.

Поняття «геноциду» Лемкін вперше розробив у монографії «Правління Осі в окупованій Європі», виданій у Вашингтоні 1944 р. Ця книжка мала безпосередній вплив на формування поняття про геноцид та формулювання дефініції того злочину комісією, яка редагувала Конвенцію ООН, і тому варто поцікавитися, як цей злочин розумів Лемкін. Автор писав:

«Загально говорячи, геноцид не 'обов'язково означає загальне знищення нації, хіба що він здійснений масовим знищенням усіх членів нації. Скоріше маємо намір зображувати ним скоординований плян різних дій, скерованих на знищення суттєвих основ національних груп, анігіляції самих груп. Метою такого пляну були б розклад політичних і соціальних інституцій, культури, мови, національних почуттів, релігії, економічного існування національних груп, також знищення особистого захисту волі, здоров'я, гідності і навіть життя осіб, які належать до такої групи» [3].

До цитати потрібно зробити три завваги. Перша. Зіставлення у відношенні до «нації», «політичних і соціальних інституцій», з одного боку, та «культури мови, національних почуттів» — з другого, показує, що автор розглядав «національну» групу у двох змислах: громадянському (civic nationality) та етнічному (ethnic nationality). Друга. Автор розумів «знищення» групи як поступовий процес, який починався руйнуванням матеріальних і духовних основ, необхідних для зберігання і розвитку даної групи. Третя. Вислів «знищення ... навіть життя осіб» вказує на те, що не йдеться про тотальну фізичну анігіляцію даної групи. При втраті своїх матеріальних і духовних основ група пропадає, але її колишні члени можуть зберегти

своє життя в лоні інших груп. Ці ідеї Лемкіна увійшли у Конвенцію ООН, хоча сьогодні їх інтерпретують по-різному.

«Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» була ухвалена Генеральною Асамблеєю 9 грудня 1948 р. Українська РСР підписала документ 16 червня 1949 р. і ратифікувала його 15 листопада 1954 р. Суть документа сьогодні збережена у «Статті 442. Геноцид» Кримінального кодексу України [4]. ООНівський документ, який складається з преамбули та 19 статей, головню скерований у майбутнє, на запобігання геноцидним актам та покарання винних. Найбільше доречними до нашої дискусії є преамбула та перші дві статті. Преамбула пригадує, що «протягом усієї історії геноцид завдавав великих втрат людству», а перша стаття заявляє, що геноцид є «злочином, що порушує норми міжнародного права», «незалежно від того, чи він відбувається у мирний, чи воєнний час». Таким чином, преамбула заперечує невизнання геноциду пише тому, що подія відбулася перед затвердженням конвенції, а перша стаття спростовує заяви тих, хто пов'язують геноциди лише з воєнними обставинами.

Найважливішою є друга стаття Конвенції, яка дає дефініцію геноциду та зразки його здійснення:

Стаття II. У даній Конвенції під геноцидом розуміються наступні дії, чинені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

а) убивство членів такої групи;

б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;

в) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її;

г) заходи, розраховані на запобігання дітородінню в середовищі такої групи;

ґ) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу [5].

Документ, підготовлений комітетом, який складався з представників держав з різними політичними інтересами та ідеологічними переконаннями, не міг задовольнити усіх бажань редакторів і мусив закінчитися компромісом. Конвенція залишається під обстрілом різних критиків по сьогоднішній день, а найчастіше закидають їй неоправдане обмеження числа групових категорій, визнаних можливими жертвами геноциду.

Йдеться особливо про виліщення політичних і соціальних груп, про яких турбувався Лемкін і які є частою мішенню масових репресій. Незважаючи на ці обмеження, критерії Конвенції вповні вистарчають, щоб, на підставі доступної сьгодні документації, довести геноцидний характер українського Голодомору.

Дефініція геноциду починається заявою, що це є «дія, чинена з наміром знищити». Намір знищити становить один із ключових елементів для означення цього злочину. Не є досить, щоб геноцидир лише бажав знищення; потрібно, щоб він діяв у тому напрямі. Отже, нищівна акція не може бути випадковою, вона мусить бути бажаною і цілеспрямованою на знищення, навіть якщо сам акт не буде довершений. Постає питання: в якому сенсі треба розуміти вжиті в конвенції дієслово «знищити»? На мою думку, в тому самому сенсі, в якому його вживав Лемкін у вищенаведеній цитаті. Йдеться про знищення суцільної групи, яка творить колективну одиницю зі спільними атрибутами. Групу можна нищити фізично, елімінуючи її членів, але також духовно, стираючи її групові атрибути. Така група поступово деградує і перестає бути тим, чим вона була. Врешті, група зникає, навіть якщо частина її колишніх членів залишаться при житті, увійшовши в інші групи. Іншими словами, коли одних членів групи позбавляють життя, а інших — специфічних характеристик, умисний чин, який призвів до цього висліду, треба вважати геноцидом. Лише такій широкій інтерпретації «нищення» відповідають приклади геноцидної дії, подані в Конвенції під заголовками «запобігання дітородінню» та «насильницька передача дітей». Ці діти не вбиті, вони або ненароджені, або далі живуть, але перестають бути членами групи свого походження. Форсоване переведення дітей з одної етнічної групи до другої часто називають «етноцидом», але аналогічний злочин може бути поповнений супроти релігійних та інших груп, що й передбачено Конвенцією ООН.

Як юрист Лемкін і комуніст Прокопенко розуміли намір комуністичного режиму нищити українців, ми бачили з вищенаведених цитат. Ліо Купер, американський дослідник геноцидів, влучно завважив, що «уряди зазвичай не проголошують і не документують геноцидні пляни за прикладом нацистів» [6]. Все ж таки архіви зберегли численні закони, директиви та виступи високих радянських службовців, які яскраво свідчать про злочинні інтенції сталінської верхівки. Назву лише кілька

з них: закон про державну й суспільну власність від 7 серпня 1932 р., вилучення всього зерна, включно з посівним та харчовим матеріалом, покарання селян записом на «чорні дошки», заборона законом від 22 січня 1933 р. голодуючим селянам УРСР і Кубані шукати порятунку в РСФСР і БРСР, хатні обшуки і конфіскація усіх харчових запасів. Промовистими у цьому відношенні є також заяви членів ПБ КП(б)У, зокрема Менделя Хатаєвича, 1933 р.:

«Знадобився голод, щоб показати їм, хто тут господар. Це коштувало мільйонів життів» [7] та Павла Постишева, 1934 р.: «Останній рік був роком розгрому націоналістичної контрреволюції, викриття і розгрому націоналістичного ухилу» [8]. Про інтенцію масового нищення не мають сумніву сьогодні ні російські, ні західні історики, дослідники тридцятих років. Розуміють це і західні політики. Наприклад, французький міністр закордонних справ Мішель Берніє заявив 2007 р.: «Первісний елемент наміру, кримінальне рішення радянської влади того часу не залишає сумніву» [9].

На противагу поширеній думці, дефініція геноциду не вимагає тотального знищення наміченої групи. Вона не вимагає навіть інтенції глобального знищення. У такому дусі писав Лемкін, і так представляє геноцид Конвенція ООН, уточнюючи намір знищити «цілком чи частково». Фактично говорячи, у геноцидах ХХ сторіччя жодна з прицільних груп не була знищена цілковито, тому що цього не було можливо здійснити або тому, що геноцидир не вважав доцільним вимордувати все населення. Коли припускаємо можливість наміру частинного знищення, тоді мусимо визнати можливість свідомого вибору жертв. Це визнання Конвенцією інтенції часткового знищення є важливим, бо не раз заперечувачі українського геноциду недоречно висувають факт, що Сталін не мав на меті знищити усіх українців чи всіх українських селян. Це правда, але Конвенція не вимагає інтенції тотального знищення групи.

Другим ключовим елементом для визнання геноциду, згідно з Конвенцією ООН, є визначення групи жертв. Лемкін не ідентифікував категорій прицільних груп. Конвенція ООН допускає лише чотири категорії: національну, етнічну, релігійну і расову. Таке обмеження й стало спірним місцем у Конвенції, і його критикують науковці й політики по сьогоднішній день. Ратифікуючи Конвенцію ООН, деякі країни подавали до своїх власних кодексів закони про геноцид, в яких вони дещо змінювали зміст. Так, французьке карне право окрім чотирьох

груп ООНівської конвенції визнає ще й «групу, визначену за якою-небудь іншою довільною критерією» [10]. На підставі цього закону французький історик Стефан Куртуа розробив теорію «соціального» геноциду, до якого він зарахував і український голод. Свою тезу Куртуа виклав у вступі до редакційної ним знаменитої *Чорної книги комунізму*, яка своєю критикою комуністичних злочинів у світовому масштабі сколихнула ліві кола французької інтелігенції. Пишучи, що голод скоїв шість мільйонів людей в Україні в 1932 – 1933 рр., автор зіставляє голодову смерть української дитини (яку, за романом Васілія Гроссмана *Все течет*, Куртуа неправильно називає «куркульською») зі смертю від голоду у варшавському гетто жидівської дитини і приходить до висновку, що соціальний геноцид «сходиться» з расовим геноцидом [11]. Свою теорію французький науковець удосконалює в інших працях, і вона є корисним додатком до літератури на тему геноциду [12]. Але такий підхід до української трагедії занадто однобічно зосереджує увагу на аграрному та сільському аспектах і недооцінює національний фактор в українському геноциді.

Із чотирьох ідентифікаторів геноцидних груп, визнаних Конвенцією ООН, расовий узагалі не стосується до української катастрофи. Щодо релігійного, то комуністичний режим нищив українські релігійні установи та переслідував українське духовенство і вірних, але, мабуть, більше за їхні національні якості, ніж релігійні. Залишаються національний і етнічний ідентифікатори, які й були в центрі сталінської політики совето-російського державотворення.

Першим нашим завданням в аналізі цих двох групових ідентифікаторів є зрозуміти, що, властиво, означають прикметники «національний» і «етнічний» у контексті Конвенції ООН. Деякі коментатори трактують їх як синоніми. Вілліам Шабас, юрист і визнаний спеціаліст із питання геноциду, пояснює, що конвенція була скерована на захист меншин, яких на сході Європи за звичаєм називали «національними», а на заході – «етнічними», і тому обидва ці терміни були використані у документі [13]. Так, і справді вживали і ще далі вживають ці слова. Але, на мою думку, під цими термінами автори конвенції мали на увазі два різні, навіть якщо споріднені, явища. «Національна група» – це політично-правова одиниця, «цивільна нація», громадяни однієї держави. У цьому смислі цей термін пізніше був ужитий у міжнародному праві. Наприклад, Інтернаціональний Кримінальний Суд для Руанди пояснював, що

«термін "національна група" стосується колективу людей, які зійшлися на підставі спільного громадянства, яке сполучене зі системою взаємодії прав і обов'язків» [14]. Мова тут про «крайову» чи «громадянську» національність (civic nationality). Подібно висловила Комісія Експертів щодо подій у Югославії. Комісія заявила, що «група може бути визначеною на основі регіонального існування, ... усі боснійці в Сараєво, незалежно від їхньої етнічності чи релігії, можуть складати охоронену групу» [15]. У цьому випадку поняття «крайової національності» було перенесене з держави на регіон. Без комплікацій залишається поняття етнічної групи. В етнічному сенсі націю чи групу творять люди того самого походження і з тими самими етнічними атрибутами, незалежно від країни поселення чи громадянського членства.

Саме таке визначення цих двох груп підходить для охоплення всього українського населення, яке стало мішенню геноциду у сталінській імперії. На початку тридцятих років українці становили понад одну п'яту всіх жителів СРСР і були найчисленішою етнічною меншиною. Переважна більшість їх заселяли Українську СРР, де вони становили понад 80 % населення. Потенційно суверенна 30-мільйонна українська республіка творила окрему адміністративну одиницю, мала деякі атрибути автономної держави, і тому її громадяни, включаючи етнічні меншини, творили українську «національну групу» (в сенсі civic nationality), згідно з термінологією Конвенцій ООН. У цьому ж сенсі можна класифікувати тих 8 млн українців, які проживали в РСФСР, як стисло «етнічну групу». Геноцидна політика сталінського режиму була спрямована супроти українського населення в цілості, або «групи, як такої» (знову ж таки за термінологією Конвенції ООН), в обидвох його складниках — «національної групи» (УСРР) та «етнічної групи» (РСФСР).

Окрім охоплення всього українського люду в територіальному сенсі, повний аналіз геноциду мусить поширити свій кругозір на сукупність усіх верств українського суспільства. Три чверті українського населення були хліборобами, які й стали головною жертвою морення голодом. Але тому що геноцид був запланований проти української групи в цілості, то жертвами його було також і міське населення: українська інтелігенція, державні службовці, члени ліберальних професій, робітники. Дехто з них помер від голоду, але більшість з них знищено іншими способами (розстрілами, тюремним виснаженням

тощо). Тому не можна обмежувати український геноцид лише до голоду. Нищення голодом українських селян було лише частинною геноциду; геноцид був нищенням українців як національної та етнічної групи.

На бажання нищити українців як національну групу (civic nationality) та на реальне застосування цієї інтенції супроти них вказує ціла серія сталінських заходів. Для повної картини трагедії тут треба починати не з 1932 р., а від ліквідації національних і соціальних еліт, які могли дати провід антисталінському спротиву українського населення. У 1929—1930 рр. ОГПУ почала обезголовлювати українську націю та застрашувати українські національні еліти арештами та показовими судами, починаючи змонтованою ГПУ справою Співки Визволення України. Репресії продовжувалися іншими процесами над «націоналістичними» і «контрреволюційними» організаціями, аж до винищення партійних і державних службовців, підозрюваних у втраті лояльності до репресивного режиму. Сталінський закид, що КП(б)У був інфільтрований прихильниками Петлюри й агентами Пилсудського, та видвигнення перед кремлівською елітою загрози «втратити Україну» вказують на присутність національного фактора у геноцидній політиці комуністичного режиму. Щоб усунути назавжди небезпеку українського сепаратизму, Сталін рішив знищити національно свідому українську еліту, зменшити голодом українське сільське населення (це зрозумів Прокопенко) та колективізацією переробити українську «національну армію» на «гвинтиків великого механізму».

Масове нищення українців в Українській СРР можна також розглядати як головну частину мішені геноцидного акту проти української етнічної групи у рамках Радянського Союзу, наслідника царської імперії, який тоді відновляв російськоцентристську великодержавницьку політику. В цьому особливо помітний національно-культурний аспект у реорієнтації українізації з національного відродження на консолідацію режиму. Але як етнічна група українці найбільше потерпіли в РСФСР. Цілі козацькі станиці були виселені з Кубані на Північ за саботаж хлібозаготівель, інспірований націоналістичною контрреволюцією. Чистка партійних і державних кадрів мала глибоке національне підґрунтя. Припинення українізації у грудні 1932 р. і впровадження загальної русифікації всього публічного життя (школи, преси, адміністрації) показує, настільки національний фактор був присутній у задумах режиму, який

коштом української етнічної групи будував монолітність радянського суспільства довкола російського ядра і цим купував собі підтримку російського населення.

Після вичислення визнаних чотирьох категорій мішені ґеноциду ООНівська дефініція кінчується загадковими словами: «групу як таку». Згідно з Вілліамом Шабасом, ці слова були вставлені на задоволення вимоги радянської делегації, яка доводила, що «злочин проти групи людей стає злочином ґеноциду, коли ту групу знищують задля національних, расових чи релігійних мотивів». Пізніше радянська делегація пояснювала, що цей додаток був визнанням, що «у випадку ґеноциду члени групи були знищені лише тому, що вони належать до тої групи» [16]. Така інтерпретація ґеноциду, де інтенція була замінена мотивацією, була прийнята в Радянськiм Союзі. Вона увійшла у радянські словники, а з них перейшла в сучасні російські й українські [17]. Насправді у Конвенції немає жодної згадки про спонуку до злочинного акту. Все ж таки багатьом коментаторам є вигідна дефініція з мотивами, і вони її використовують. На мою думку, пояснення, що ґеноцидир знищує н-ків, «*тому що*» вони н-ки, не дає повного пояснення причин ґеноциду, а більше скрайня заява «*лише тому що*» вони є н-ки, занадто спрощує поняття злочину, бо перестрибує етапи, які ведуть до ґеноциду.

Два канадські дослідники пропонують таку класифікацію ґеноцидів за мотивами:

1. для елімінації реальної або потенційної загрози;
2. для поширення терору між реальними або потенційними ворогами;
3. для здобуття економічного багатства; або
4. для впровадження повірування, теорії або ідеології [18].

Якщо застосувати ці причини для злочину до радянських подій, то бачимо ці мотивації в українському ґеноциді: впровадження кріпосницького соціалізму для пограбування селянського збіжжя творило загрозницьку ситуацію для комуністичного режиму, яку треба було розв'язати вимордуванням частини населення і застрашенням решти. Розуміється, що в такій ситуації режим очорнює свою жертву, приписує їй різні гріхи і тим створює до неї ненависть, яка й стає однією з причин чи мотивацій для ґеноцидного акту. При тому треба признати, що, хоча Конвенція ООН не вимагає ні показу, ні доказу причин злочину, встановлення мотивації допомагає краще зрозуміти інтенцію злочинця.

Повернімся до вислову «групу, як таку». На мою думку, є альтернативне пояснення, яке більш переконливо вписується в розуміння ООНівської дефініції геноциду. Лемкін писав: «геноцид є скерований проти національної групи як суцільності (entity), а зумовлені вчинки є скеровані проти осіб не як особистостей, а як членів національної групи» [19]. Це саме стосується етнічної та інших груп. Геноцидир нищить людей як групу, себто для елімінації їх групових атрибутів. Розуміється, що найпевніший спосіб такого знищення групи — це фізична анігіляція. Але він не одинокий, і для того, щоб група перестала бути такою, як вона була попередньо, можна застосовувати й інші заходи, які Лемкін вчислив у цитованому вище абзаці. Коли Конвенція ООН говорить про «переведення дітей від одної групи до другої», то це якраз приклад одного з таких способів нищення «групи, як такої». Отже, геноцидир нищить «н-ків» не тому, що він не любить «н-ків», а для того, щоб у цей спосіб «н-ківська» група перестала бути суцільною групою.

Таке уточнення смислу загадкового вислову «нищити ... групу, як таку» є важливим для правильного розуміння дефініції геноциду Конвенції ООН та використання цього документа в аналізі української трагедії. Не важливо, чи Сталін любив чи не любив українців, для того, щоб кваліфікувати це нищення українців геноцидом. Також не можна обмежувати поняття геноциду до самого фізичного винищення. Важливим є те, що при кінці двадцятих років комуністичний режим розпочав багатовекторну акцію проти українського населення СРСР як національної групи в УСРР та етнічної групи в РСФСР, і ця злочинна політика закінчилася геноцидом українського народу.

Після дефініції в документі є вчислені п'ять геноцидних дій, які треба розуміти не як вичерпний список, а радше як загальну класифікацію виявів цього злочину. Лише перший і третій види геноцидної дії — вбивство і фізичне знищення — належать до позбавлення життя. Другий тип (тілесні ушкодження і розумовий розлад) передбачають повільну деградацію членів групи, а четвертий (запобігання дітородінню) і п'ятий (передача дітей з одної групи в іншу) не дозволяє групі себе продовжувати. Ці п'ять типів вказують на різноманітність форм, які разом творять геноцидний злочин. Під кожною з цих рубрик можна розробити цілу низку прикладів геноцидної політики супроти українського народу. Взяти для прикладу останню — передачу дітей. Можна дослідити, як діти загиблих

українських виселенців в РСФСР були включені в російську етнічну групу. Під цей вид злочину підпадає передача не лише дітей, але й цілих груп. Коли в середині грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) заборонив публічне вживання української мови, то це була передача не лише дітей, але всього 8-мільйонного українського населення РСФСР з української етнічної групи, яка фактично ліквідувалася, до російської етнічної групи.

У цьому короткому перегляді Конвенції ООН про геноцид я старався показати, що злочинна акція комуністичного режиму супроти української нації відповідає критеріям документа, щоб визнати український геноцид. Залишається уточнити кілька інших аспектів сучасної полеміки на тему української трагедії.

Так як кожний інший злочин, геноцид супроти українців мусить бути встановлений на базі вчинків, які стосуються українців. Винищування сталінським режимом інших народів не має жодного впливу на рішення, чи був український геноцид, чи ні, так як винищування Гітлером ромів не має жодного впливу на те, був Голокост геноцидом проти жидівського народу чи ні. Чи був казахський геноцид, чи ні, не може бути фактором у розв'язанні класифікації української катастрофи. Це саме стосується російських селян, які потерпіли від голоду, та інших прошарків російської людності, жертв сталінського режиму.

Одною з проблем осмислення українського геноциду є термінологічна плутанина. Оскільки на початку майже вся увага була скерована на голод (досить широке і нечітке поняття), тому вживався вислів «штучний голод» (*artificial famine, man-made famine*), а врешті — Голодомор. Цей новотвір укоренився в Україні і стає загальноприйнятим у світі. Але не всі його однаково розуміють і вживають. Для деякого Голодомор залишається в етимологічному сенсі — морення голодом і обмежується до вбивства українських селян створеним голодом. Інші ж вживають Голодомор у сенсі українського геноциду, в якому селяни УСРР були головною, але не одинокою жертвою комуністичного насильства і нищення, бо мішенню сталінського геноциду було все населення УСРР в усіх його етнічних складниках та соціальних прошарках, як рівно ж етнічно українське населення РСФСР. У тому значенні пишеться Голодомор з великої букви, а в англійській мові ще й з дефінітивним артикулом — *the Holodomor*. Саме в цьому сенсі був вжитий вислів *the Holodomor* при визнанні українського геноциду канад-

ським Парляментом. Таке поняття цього терміна закріплюється у західному світі.

В Україні стрічаються ще два інші вислови, які, на мою думку, не точно віддзеркалюють українську катастрофу, і їх не варто вживати. Перший термін – український Голокост. Первісне значення голокосту – це принесення жертви спаленням. Після Другої світової війни це слово вживалося у відношенні до жидівського геноциду, хоча багато жидів на Заході відкидають це слово як невідповідне, і воліють вживати термін Шоа (катастрофа). Все ж таки цей термін закріпився за жидівським геноцидом, і Джеймс Мейс слушно наполягав, щоб його не вживати у відношенні до українського Голодомору.

Не менш невдалим є вислів «терор голодом». Слово «терор» походить від латинського слова *terro*, яке означає «жах, страх, переляк», і в тому сенсі воно нормально вживається у різних мовах (анг.: *terror* – *intense or overwhelming fear*). У Радянському Союзі це слово дістало ідеологічне забарвлення, яке воно зберегло (на жаль) в українських словниках по сьогоднішній день. Так, онлайн Великий тлумачний словник дає таку дефініцію: «терор – найгостріша форма боротьби проти політичних і класових супротивників із застосуванням насильства, аж до фізичного знищення». У такому сенсі його вживають сьогодні деякі українські історики. Цей вислів надживас нормальне поняття «терору», який був застосований до всього населення, але не голодом, і від якого люди не гинули. Гинули від голоду, а не терору (чим би то не було). Такого вживання терміна і поняття «терору» не знаходимо щодо жодного іншого геноциду. Ніхто би не назвав Голокост «терором спалення», чи вірменський геноцид «терором ведення по пустині».

Правильний термін є Голодомор, який треба вживати не лише в сенсі «морення голодом», але як синонім «геноциду проти українців». В українській мові це слово треба писати з великої букви, як також і в англійській мові, додаючи до нього дефінітивний артикул «the» – «the Holodomor».

1. Советская деревня глазами ОГПУ – НКВД. – Т. 3. – Кн. 2: 1932 – 1934. – М.: РОССПЭН, 2005.
2. Raphael Lemkin Papers. NYPL Manuscript Division. Astor, Lenox and Tilden Foundation. Речення про український геноцид взяте з його неопублікованої *The History of Genocide*, яку він написав у 1950-х роках.

3. Raphael Lemkin. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation – Analysis of Government – Proposals for Redress*. Washington, D.C., Carnegie Endowment for International Peace, 1944. P. 80.
4. <<http://crime.kiev.ua/other/18.html>>
5. <http://www.kyiv-obl.gov.ua/Docs/Konvencia%2000N.doc>
6. Leo Kuper. *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century*. Penguin, 1981.
7. Цитую за: Шаповал Ю. Голод в Україні очима іноземних дипломатів // День. – 2008. – 5 липня. <<http://www.day.kiev.ua/203845/>>
8. Постишев П. «Боротьба КП(б)У за здійснення ленінської національної політики на Україні». Доповідь на XII з'їзді КП(б)У, 18 – 23.1. 1934 // Червоний шлях. – 1934. – № 2 – 3.
9. Assemblée nationaux Journal officiel. 03/05/2005. Page 4519.
10. Code Penal; Livre II, Article 211-1. Des crimes et delits contre les personnes. <http://www.preventgenocide.org/fr/droit/codes/france.htm>
11. Stephane Courtois et al. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*. Paris, 1997. P. 19. Чорна Книга Комунізму: Злочини, терор і репресії. – Львів: Афіша, 2008.
12. Stephane Courtois, Le genocide de classe: definition, description, comparaison, *Histoire de la Shoah en question*. Paris, Les Belles Lettres, 2002. P. 89 – 122.
13. William A. Schabas. *Genocide in International Law. The Crime of Crimes*. Cambridge, 2000. Chapter 3: "Groups protected by the Convention".
14. Schabas. *Op. Cit.* P. 115.
15. Schabas. *Op. Cit.* P. 237.
16. Schabas. *Op. Cit.* P. 248, 249.
17. *Великий тлумачний словник*: Геноцид – винищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами. <<http://www.slovyk.net/>>
Толковый словарь русского языка: Геноцид – истребление отдельных групп населения, целых народов в мирное или военное время по расовым, национальным или религиозным мотивам. http://www.vedu.ru/ExpDic/enc_searchresult.asp?S=5437>
18. Frank Chalk and Kurt Jonassohn. *The History and Sociology of Genocide. Analyses and case Studies*. New Haven, Yale U. Press, 1990. P. 29.
19. Lemkin. *Axis Rule in Occupied Europe*. P. 79.

Сербин Роман – професор (Монреаль, Канада).

PROBLEMS WITH THE CATEGORY OF GENOCIDE AND WITH CLASSIFYING THE UKRAINIAN FAMINE OF 1932–33 AS A GENOCIDE

I come to the issue of the Ukrainian famine as genocide partly as someone concerned by the direction the genocide campaign is taking in Ukraine and in the Ukrainian diaspora, but also from the perspective of someone who works on the Holocaust, and thus from the perspective of comparative genocide studies. Here I use the word «genocide» loosely, as it is often used in scholarship, to mean modern, large-scale incidents of mass murder.

But in the matter of the famine that racked Ukraine in 1932 and 1933, some Ukrainian activists in the diaspora, some Ukrainian historians in Ukraine, the president of Ukraine, and the Ukrainian Institute of National Memory insist that the famine was a genocide in the way that term is used in international law, that is, as a deliberate attempt «to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such».

The formulation of this particular definition was, of course, a response to the systematic destruction of the Jews of Europe during World War II. That was one of the models that the jurist Raphael Lemkin had in mind when he invented the word genocide a few years before the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide was signed in 1948.

There was also another major historical issue that helped shape the definition of genocide: the series of violent actions perpetrated in the Soviet Union. In these events millions of people met their death. The 1948 definition of genocide was specifically written so as to exclude these mass murders. The Soviet Union had the power to veto the convention, and it used this advantage so that the definition excluded its own crimes against humanity. Therefore neither social nor political groups came under the definition of genocide. Thus, from the first, genocide was not simply a legal category, but also a creature of political compromise.

The deformed birth of the genocide concept has produced some monstrous results in practice. For instance, one of the most horrible atrocities of the post-World-War-II era was the mass murder of Cambodians by the Khmer Rouge, who were also Cambodians. Only the national and religious minorities who perished then can be counted as victims of genocide.

The United Nations has refrained from classifying the murders, rapes, and expulsions in Darfur as genocide, not because of an objective analysis of the horrors on the ground in western Sudan but rather for reasons of international politics.

A very good demonstration of the politicization of genocide is the historical issue of the Armenian massacres perpetrated by the Ottomans during World War I. This was the other case besides the Holocaust that Raphael Lemkin had in mind when he coined the word genocide. In fact, Lemkin had been thinking of the Armenian case a decade earlier, that is, before the Holocaust, when he first began the train of thought that led to the articulation of the concept «genocide». But in October 2007, when Armenian-Americans managed to get the US Congress to consider a bill specifically labeling what happened to the Armenians as genocide, the House of Representatives buried it, in spite of the House's original enthusiasm. Why? Because Turkey protested, and the US needed the cooperation of this country for the Iraq War. One congressman said: «Turkey obviously feels they are getting poked in the eye over something that happened a century ago and maybe this isn't a good time to be doing that». Another offered a similar explanation: «This happened a long time ago and I don't know whether it was a massacre or a genocide, that is beside the point. The point is, we have to deal with today's world» [1].

Similarly, some Ukrainians have launched an international campaign to have the United Nations and world governments recognize the manmade famine of 1932–33 as a genocide. But many countries will not come on board – primarily in order not to jeopardize their relations with a more powerful international player, namely Russia, which opposes the Ukrainian campaign.

Many historians and social scientists have been wanting to get rid of the word as a category for scholarship [2]. Partly this is because legal definitions serve different purposes than the categories of analysis employed in scholarship. And partly this is because many scholars see that the legal definition of genocide flows from too simplified a view of social reality and social action. For example, the definition of genocide requires that the perpet-

rators had the intent to commit their crimes, while in reality there exists a dynamic relationship between intent and opportunity. Few Holocaust scholars today hold that Hitler and the Nazi leadership had the intention, and not mere fantasies, to kill the Jews prior to 1941. Most now believe that the intent and the opportunity stood in a dynamic interrelation. Furthermore, the categories of nation, ethnicity, race, and religion which play a key role in the UN genocide definition seem much more problematic and fluid to scholars today than they did in 1948. Thus many scholars want to replace the term «genocide» with either more precise ones, such as «ethnocide», or broader ones, such as «massacres» [3].

Certain states are also dissatisfied with the UN definition of genocide. France and Lithuania, have legislated their own definitions of genocide. As definitions of genocide proliferate, can the word retain any substantive meaning?

But there is a substantive issue involved in the debate over whether the famine of 1932–33 was a genocide or not, and that is whether the famine was intentionally directed against Ukrainians or whether it was not. Scholars using the exact same evidence have ended up on both sides of the debate. This is partially a result of the complexities of the historical situation. Depending on whether one emphasizes collectivization and the attack on the Soviet peasantry more generally or the higher frequency of famine deaths in Ukraine one can make the case against or for classifying the famine in Ukraine as genocide.

This scholarly debate has been politically charged from the start. The interpretation that the famine was the common catastrophe of the peoples of the Soviet Union unites Ukrainians and Russians by a common history and a common memory. But if we interpret the famine as a crime directed against Ukrainians, we emphasize the independence of the Ukrainian experience and the distinctiveness of Ukrainians and Russians. Indeed, some politically engaged scholars and political actors in Ukraine and the diaspora have emphasized the importance of using the genocidal interpretation of the famine as a tool of nationbuilding. And I have seen statements from their Russian counterparts who would like to use the famine for the purpose of recalling the close bonds between the Russian and Ukrainian peoples.

This political instrumentalization of the famine is disturbing. It is disturbing that the unspeakable sufferings of large numbers of human beings are being reduced to political capital. This is one of

the reasons to refrain from entering the debate over whether the famine was a genocide or not.

But there are also other problems with the genocide campaign.

Genocide is not only a poorly constructed category, but it is exclusionary and diminishes human dignity. Let me illustrate by describing an incident that occurred in October 2007 during the annual Danyliw Seminar in Ottawa. We had been having some panels on the issue of memory politics, in which the Holocaust and the Holodomor were discussed. The microphone was open for discussion from the audience. A young man took the floor and began to talk with great passion about the deportation of the Crimean Tatars. He himself was of Crimean Tatar origin, and he admonished us not to pass over in silence the suffering of his people. He wanted the fate of the Tatars to be included in the list of genocides. Professor Peter Potichnyj also stepped up to the microphone. Why, he said, do we have to single out the Holocaust? Many innocent people besides Jews were murdered in the Second World War, do their murders not count? I know his background – his father was killed by Soviets, his grandmother by Poles. These painful tragedies seemed to him to be devalued, because they were not part of the recognized genocide. The exclusionary nature of genocide is the reason that there are so many campaigns to be included – the Roma and homosexuals seek recognition as victims of the Holocaust, and not only do some Ukrainians think their nation was a victim of genocide, but so do some Moldovians (the famine of 1946–47), Latvians and Lithuanians (deportations of 1940), Albanians (communist repressions), and others. If the victims of the famine in Ukraine and the Kuban are deemed victims of genocide, what is the status of the many Don Cossacks who perished in the same famine? Are their deaths of a lesser importance? Although the category of genocide was invented with the intention of promoting the equal treatment of diverse nations, ethnicities, races, and religions, I think in practice it has now evolved some invidious comparisons along these very same lines.

A problem more specifically related to the Ukrainian famine campaign is the lack of sensitivity to the descendants of the famine victims. The genocide framework has been most intensively advocated in Western Ukraine and in the overseas Ukrainian diaspora, which is composed overwhelmingly of people whose origin is in Western Ukraine. Western Ukraine, of course, was not part of the Soviet Union during the famine. In 2006 the Kiev International Institute of Sociology conducted an opinion poll about the Holodo-

mor among the inhabitants of Ukraine. Answering a question whether the authorities or natural circumstances were responsible for the famine, 82,0 percent of the respondents who had heard of the famine in the West of the country thought the authorities were responsible; in the East only 51,4 percent thought so. Of those who thought the authorities were responsible, 84,2 percent in the West thought the famine was organized deliberately, but only 51,4 percent in the East agreed. Of those who believed it was deliberate, 40,8 percent in the West thought the famine was aimed exclusively against Ukrainians by nationality, but only 22,7 percent in the East and 16,4 percent in the South [4]. The investment in the genocidal framework in Western Ukraine and the overseas diaspora reflects, among other things, widespread exposure to a nationalist worldview as well as Western Ukraine's experience of armed resistance to Soviet rule and the brutal suppression of that resistance by the Soviet authorities.

Attitudes in the regions that actually experienced the famine are more mixed. During World War II peasants recalled the horrors of the famine, but did not blame it on the Russians [5]. A modern-day researcher who went to Luhansk oblast to conduct oral history interviews among elderly Ukrainians reported: «It was hard to find a person willing to talk about the famine, as most old men and women treated those who were asking questions with suspicion and distrust. Those who agreed to answer our questions talked about the Holodomor as a disaster and wept. None of them demanded justice for the murderers of their parents, grandparents, brothers, and sisters» [6].

The different views of the famine as genocide and as tragedy are also reflected in the different memory politics of Our Ukraine, based in the Center and West of the country, and of the Party of Regions, based in the East. There are, for sure, individual descendants of famine survivors who are in favor of the genocide campaign. Indeed, the most vociferous advocate of the genocide framework in the Ukrainian diaspora, Peter Borisow, is the son of two survivors. And there are researchers of the Holodomor in Ukraine who have a family connection with it. Yet it remains an inescapable fact that many who wish to make politics of the famine have no personal or family experience with it, while many who do have such an experience in their past want no part of such political actions. Waging an international campaign to have the famine in Ukraine recognized as a genocide fails to take into account the sensitivities of large numbers of those personally affected by the

famine. This again is something that is morally discomfiting, however good the intentions of those who undertake it.

There is another moral issue that should distance us from the genocide campaign. That is the double standard of too much of its leadership. Both in Ukraine and in the Ukrainian diaspora some of those who have been most forceful in insisting that the world recognize the famine as genocide have also been the most active in playing down or even covering up the role of certain Ukrainians as perpetrators of genocide and crimes against humanity. I will cite just one egregious example. The Security Service of Ukraine (SBU) is involved in both the Holodomor-genocide [7] and the heroization of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), especially its Banderite wing. In February 2008 the SBU released to the public a document that, they said, proved that the OUN was not complicit in the anti-Jewish pogroms of June and July 1941. The document was supposed to be «essentially a chronicle of the activities of OUN in March-September of 1941». According to the chronicle, the Gestapo offered the nationalists a chance to perpetrate a three-day pogrom against the Jews, but the nationalists refused. The Institute and the Security Service trumpeted this document in television press conferences and media releases. Ukrainian embassies and consulates also distributed the releases. Throughout this publicity campaign, they suppressed an important fact – that the document had been written years after the pogroms took place, at a time when the Banderite leadership was trying to rewrite its history to make the movement more acceptable to the Western Allies [8].

It is possible to understand the human impulses behind calling attention to one's own injuries while downplaying injuries one has caused, but these impulses nonetheless constitute a form of moral blindness.

Finally, scholars should keep their distance from the genocide campaign, because it has deformed the context for research on the famine and has distracted scholars from more useful and illuminating work. It is very difficult to work on a topic that has become highly politicized. It is true that no scholar can be entirely objective. Individual historians are human beings with their own opinions, preferences, talents, and blind spots. Yet they all strive, or at least should strive, to make the world a little less puzzling by working towards the truth as they understand it. They should examine and weigh all arguments and all evidence and try to make fair judgments on issues. They should be able to express what they

are thinking without being branded either champions or traitors. They should not line up by nationality and push their own nation's version of the truth. They should not become intellectual tools in the hands of politicians.

As I said at the beginning, I come to the famine as a student of the Holocaust. I see the richness of the kinds of history being written about the latter tragedy, and I welcome similar studies of the Holodomor. The Holocaust has studies of agency, archives, art, bystanders, collaboration, economics, gender, geography, historiography, ideology, life stories, literature, local histories, memory, microhistory, modernity, perpetrators at all levels, postmemory, propaganda, religious responses, representation, rescue, resistance, survival strategies, the use of memoirs and oral history, and victims. I cannot say that none of this exists in the historiography of the Ukrainian famine and I do not wish to minimize the value of the contributions that have been made to famine scholarship, but my acquaintance with the size and sophistication of the literature in the two fields of the Holocaust and the Holodomor leads me to regret every effort wasted on the sterile dispute over the genocide issue. In particular I see the need for comparative studies and microhistory.

In my view, if we as scholars wish to serve the memory of the victims of the outrage of 1932–33, then we should turn our efforts away from the political debate over genocide and direct them instead towards meaningful and illuminating questions. When Ukrainians bury their dead and when they commemorate them afterwards, they sing *Vichnaia pam'iat'*, eternal memory. How do we better contribute to the preservation of the memory of our departed, by using this memory for political advantage or by keeping that memory alive through truthful and respectful discourse?

1. Carl Hulse, «Support Wanes in House for Genocide Vote», *New York Times*, 17 October 2007.
2. For a very interesting and substantive critique of the category «genocide», see Robert M. Hayden, «"Genocide Denial" Laws as Secular Heresy: A Critical Analysis with Reference to Bosnia», *Slavic Review* 67, no. 2 (Summer 2008): 384–407.
3. Jacques Semelin, *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide* (New York: Columbia University Press, 2007), 313–24.
4. Volodymyr Illich Paniotto and Valerii Ievhenovych Khmel'ko, «Dumky naseleння Ukrainy pro holodomor 1932–33 r. Dynamika ksenofobii v Ukraini 1994–2006», *Ahenstvo "Ukrains'ki Novyny"*, 9 November 2006.

5. Karel C. Berkhoff, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (Cambridge, Mass., and London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2003), 209.
6. Oleksandr Kramarenko, «Why Isn't the World Recognizing the Holodomor as an Act of Genocide», *Den'*, no. 33 (24 October 2006), English version (www.day.kiev.ua).
7. For example, in July 2008 the SBU posted on its official website a list of the perpetrators of the Holodomor-Genocide.
8. «Iak tvorylasia lehenda pro Nachtigall», Security Service of Ukraine, 20 February 2008. John-Paul Himka, «Be Wary of Faulty Nachtigall Lessons». *Kyiv Post*, 27 March 2008. See also Taras Kurylo and John-Paul Himka, «Iak OUN stavylasia do ievreiv? Rozdumy nad knyzhkoiu Volodymyra V'iatrovycha», *Ukraina moderna* n. 2 (13) (2008): 260.

Химка Іван-Павло — професор, Університет Альберти
(Едмонтон, Канада).

МІЖНАРОДНА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ГЕНОЦИД: СПРАВЕДЛИВІСТЬ У СУДАХ *

Звинувачення у вчиненні злочину геноциду стало досить поширеним як у міжнародних, так і в національних судових трибуналах протягом останньої половини сторіччя. Першим випадком, коли будь-хто був притягнутий до відповідальності за геноцид, став Міжнародний військовий трибунал у Нюрнбергу, що відбувся одразу ж після Другої світової війни. Нюрнберзький трибунал став важливим першим кроком у визнанні та покаранні геноциду; він проклав шлях до створення Конвенції про геноцид і нормативно-правової бази, яка інтерпретує її положення.

Нині, через 60 років після Нюрнберзького трибуналу, злочин геноциду здобув одностайне визнання відповідно до норм *ius cogens* (міжнародного загального права) [1]. Міжнародні та національні трибунали визнали різні випадки геноциду, і багато осіб були обвинувачені та засуджені за вчинення актів геноциду. Крім того, Міжнародний Суд ООН визначив обставини, за яких держава може бути притягнута до відповідальності за геноцид, потерпілі від геноциду почали вимагати відшкодування від третіх осіб, а Міжнародний кримінальний суд навіть висунув обвинувачення у вчиненні геноциду та злочинів проти людства діючому главі держави. Усі ці події мають позитивне значення як для України, яка намагається досягти визнання на міжнародному рівні того факту, що Голодомор 1932–1933 років був геноцидом, так і для майбутнього розвитку міжнародного гуманітарного права та запобігання геноциду в майбутньому.

* Кетрин Йінглінг, помічник судді Футея, брала участь у дослідженнях для написання цієї статті.

1. Міжнародний військовий трибунал у Нюрнбергу

Міжнародний військовий трибунал у Нюрнбергу (Нюрнберзький трибунал) заклав основу для сучасного міжнародного гуманітарного права і міжнародних судових трибуналів. Друга світова війна «відзначилась переходом міжнародного права від системи, присвяченої суверенітету держави, до системи, присвяченої також захисту гідності людини» [2]. Нюрнберзький трибунал, утворений у 1945 р., був першим міжнародним трибуналом, який визнав підсудних кримінально відповідальними за порушення норм міжнародного гуманітарного права, або законів і звичаїв війни [3]. Важливо, що у Статуті Нюрнберзького трибуналу також містилося перше формальне визначення злочинів проти людства: «вбивства, викорінення, поневолення, заслання та інші жорстокості, вчинені щодо будь-якого цивільного населення перед війною або під час війни; або переслідування за політичними, расовими чи релігійними мотивами з метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочином, що підпадає під юрисдикцію Трибуналу, незалежно від того, чи були такі дії порушенням внутрішнього права країни, де вони були вчинені». Стаття 6 (в) [4].

Перед Нюрнберзьким трибуналом, який складався з чотирьох суддів (по одному від США, Великої Британії, Франції та СРСР) [5], постали двадцять один чільник військових та цивільних нацистських лідерів. Величезний обвинувальний акт звинуватив підсудних в участі у загальному плані або злочинній змові, злочинах проти миру, воєнних злочинах та злочинах проти людства. Нюрнберзькі підсудні були обвинувачені в геноциді одночасно за статтями, які передбачали відповідальність за воєнні злочини і злочини проти людства [6]. Пункт третій окремо звинуватив підсудних у «вчиненні *продуманого та систематичного* геноциду — а саме викоріненні расових та національних груп — проти цивільного населення певних окупованих територій з метою знищення окремих рас і класів людей та національних, расових чи релігійних груп, зокрема євреїв, поляків, циганів та інших» (виділення автора). Пункт четвертий звинуватив підсудних у злочинах проти людства, із посиланням на ті самі факти, що були зазначені у пункті третьому.

Однак у Рішенні Нюрнберзького трибуналу термін «геноцид» не було використано. Те, що в обвинувальному акті було представлено як геноцид (тобто викорінення расових та на-

ціональних груп), у рішенні було «концептуалізовано... як особливу та обтяжену форму вбивства», але не як злочин, відокремлений від воєнних злочинів або злочинів проти людства. Незважаючи на це, успіх Нюрнберзького трибуналу проклав шлях для Конвенції про геноцид 1948 року, важливість якої підкреслювалась у Нюрнберзькому Рішенні.

2. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948 р.)

Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [7] («Конвенція про геноцид») була одностайно прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р. у Парижі. Як зазначалося раніше, істотний вплив на Конвенцію про геноцид мали Голокост та Холодна війна, а її розробка мала на меті запобігання криміналізації та покарання актів геноциду [8]. Конвенція про геноцид набрала чинності 12 січня 1951 р. Стаття I Конвенції визначає відповідальність держави:

Стаття I

Договірні Сторони підтверджують, що геноцид, незалежно від того, здійснюється він у мирний чи у воєнний час, є злочином, який порушує норми міжнародного права і проти якого вони зобов'язуються вживати заходи щодо запобігання та карати за його вчинення.

Стаття II Конвенції містить конкретне визначення геноциду.

Стаття II

У цій Конвенції під геноцидом слід розуміти наступні дії, що вчиняються з метою знищити, повністю чи частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- а) вбивство членів такої групи;
- б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи;
- в) навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на її повне або часткове фізичне знищення;
- г) заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в середовищі такої групи;
- г) насильницька передача дітей з одної групи людей до іншої.

Ключовим елементом, необхідним для встановлення складу злочину геноциду відповідно до Конвенції про геноцид, є докази того, що заборонений акт був учинений з конкретним

наміром (*dolus specialis*), а саме — знищення членів захищеної групи виключно через їхній зв'язок з цією групою. Намір, як елемент складу злочину, не вимагає жодних доказів мотиву з боку злочинної сторони, а також існування попереднього умислу. Водночас сторона, яка стверджує існування геноциду, повинна довести намір за допомогою «повністю переконливих» доказів [9]. Цікаво, що такий «жорсткий стандарт доказування», як вимагається для встановлення конкретного наміру, виявився певною мірою суперечливим [10]. Окремі автори стверджували, що дискусії з приводу того, чи слід вважати «геноцидом» окремі акти жорстокості, мають суто семантичний характер, а отже, пропонується кваліфікувати всі такі акти як геноцид, а вже *після цього* проводити розмежування між ними на підставі наміру [11].

«Сутність наміру» полягає у знищенні захищеної групи — тобто національної, етнічної, расової чи релігійної групи. У початковому варіанті проекту Конвенції про геноцид, розробленому Секретаріатом, містилися також політичні та лінгвістичні групи, але було прийнято рішення виключити ці групи з остаточної редакції на тій підставі, що, наприклад, членство у політичній групі «вважається справою особистого вибору» [12]. Відповідно до Конвенції про геноцид, «національна» група передбачає зв'язок з певною усталеною національною державою, у той час як «етнічна» група «має на увазі культурні, лінгвістичні або інші чітко визначені меншини, як на території держави, так і за її межами» [13].

Вміщення у статті II Конвенції детального переліку актів, що охоплюються злочином геноциду, має обмежувальний, а не ілюстративний характер [14]. Це дещо суперечить широкому поняттю геноциду, запропонованому Рафаелем Лемкіним. Пан Лемкін, американський дипломат і один з найперших прибічників прийняття окремої конвенції, що забороняла б геноцид, рекомендував, щоб Конвенція про геноцид надала захищений статус расовим, національним і релігійним групам, культурне, політичне, соціальне чи фізичне існування яких перебуває під загрозою [15]. Утім, стаття III Конвенції про геноцид передбачає широкі категорії карних діянь, і зокрема встановлює, що карними є «геноцид, змова з метою вчинення геноциду, пряме і публічне підбурення до вчинення геноциду, замах на вчинення геноциду і співучасть у геноциді» [16]. Стаття IV Конвенції про геноцид скасовує будь-який посадовий імунітет від кримінального переслідування окремої особи, але

водночас стаття V не передбачає конкретно кримінальної відповідальності держави за геноцид [17]. Проте Міжнародний Суд, у рішенні у справі *Боснія і Герцеговина проти Сербії і Чорногорії*, визнав, що відповідальність держави логічно випливає із закріпленого в статті I обов'язку держави запобігати геноциду.

3. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства (1968 р.)

Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства [18] (Конвенція про строк давності) наголошує і розширює межі кримінального переслідування за злочин геноциду, передбачений Конвенцією про геноцид, шляхом усунення будь-яких перешкод до такого переслідування, що могли б міститися у національному законодавстві. Аналогічний документ, Європейська Конвенція про незастосування строку давності до злочинів проти людства і воєнних злочинів, був прийнятий Радою Європи у 1974 р. у Стразбурзі [19]. Конвенція про геноцид дозволяє кримінальне переслідування осіб, обвинувачених у вчиненні геноциду, як перед судовими трибуналами держави, на території якої мали місце акти жорстокості, так і перед міжнародними карними трибуналами, якщо обидві сторони підпадають під їх юрисдикцію [20]. Конвенція про строк давності дає змогу обійти будь-які національні законодавчі обмеження на переслідування, передбачаючи, що «незалежно від часу їх вчинення», «жодні строки давності не застосовуються до ... злочину геноциду, визначеного у {Конвенції про геноцид}, навіть якщо ці дії не являють собою порушення внутрішнього законодавства тієї країни, в якій вони були вчинені» [21]. Окрім цього, стаття IV зобов'язує держави-учасники Конвенції вжити будь-яких заходів, «необхідних для забезпечення того, щоб строк давності, встановлений законом чи іншим шляхом, не застосовувався до судового переслідування і покарання за злочини {геноциду}, і щоб там, де такий строк застосовується до таких злочинів, він був скасований». Таким чином, Конвенція про строк давності робить можливим універсальне виконання та дотримання вимог Конвенції про геноцид з боку усіх держав-учасниць.

Крім цього, Конвенція про строк давності, проаналізована у сукупності з нормами *jus cogens* (міжнародного загального права), що передбачають заборону геноциду, дає змогу повністю скасувати той аргумент, що акти геноциду, вчинені до

прийняття Конвенції про геноцид, не підлягають кримінальному переслідуванню. Заборона геноциду нині має універсальний характер внаслідок норм *cogens*, а обов'язок карати за геноцид є обов'язком *erga omnes* (відносно кожного) [22]. Особи, обвинувачені у вчиненні геноциду, не можуть «достовірно стверджувати, що їхнє переслідування за порушення первинної і раніше існуючої норми міжнародного права може являти собою ретроактивне покарання» [23]. Таким чином, Конвенція про строк давності усуває будь-які можливі внутрішні законодавчі обмеження щодо переслідування осіб, звинувачених у вчиненні актів геноциду.

4. Боснія і Герцеговина проти Сербії і Чорногорії: застосування Конвенції про геноцид Міжнародним Судом, 2007 рік

Конвенція про геноцид була вперше проаналізована Міжнародним Судом у Гаазі за позовом Боснії і Герцеговини проти Сербії і Чорногорії про порушення норм Конвенції про геноцид. Міжнародний Суд виніс рішення 26 лютого 2007 р., в якому встановив наступне: події, які відбулися в Сребрениці, мають бути кваліфіковані як геноцид; Сербія порушила свої зобов'язання щодо запобігання злочину геноциду; але дії тих, хто безпосередньо вчиняли акти геноциду у Сребрениці, не можуть бути приписані державі Сербії.

Кваліфікація Міжнародним Судом подій у Сребрениці як злочину геноциду ґрунтується на визначенні, що «Головний Штаб ВРС (армії Сербської Республіки) продемонстрував необхідний конкретний намір щодо часткового знищення групи боснійських мусульман», а саме — боснійських мусульман, що проживали на території Сребрениці [24]. Міжнародний Суд вимагає, щоб звинувачення у вчиненні геноциду «були доведені за допомогою повністю переконливих доказів» [25]. При встановленні актів геноциду у Сребрениці Міжнародний Суд розглянув і визнав переконливими чимало зі звинувачень, які раніше були предметом судового дослідження і щодо яких були прийняті рішення Міжнародним кримінальним трибуналом з питань колишньої Югославії (Югославський трибунал) [26]. Наприклад, до цієї категорії доказів можна віднести протоколи прямих і перехресних допитів осіб, які мали безпосереднє відношення до подій у Сребрениці, а також матеріали, визнані достовірними Югославським трибуналом [27]. Крім цього, Міжнародний Суд встановив, що Сербія порушила свої

зобов'язання щодо запобігання геноциду, передбачені статтею I Конвенції про геноцид. Суд пояснив, що «відповідальність настає не просто через те, що мав місце геноцид, а скоріше через те, що держава демонстративно відмовилася вжити всіх заходів для запобігання геноциду, які були в межах її юрисдикції і які могли б сприяти запобіганню геноциду» [28]. Стосовно стандарту доказування, який має застосовуватися до подібних звинувачень, Міжнародний Суд вимагає подання «доказів з високим рівнем достовірності, який відповідає тяжкості обвинувачення» [29]. Міжнародний Суд визнав «достатнім, що державі було відомо, або мало б бути відомо, про серйозну загрозу вчинення актів геноциду» [30]. У даному випадку, оскільки Федеральна Республіка Югославія (ФРЮ) «перебувала у положенні, що дозволяло їй впливати на боснійських сербів, які розробляли плани і вчиняли акти геноциду у Сребрениці, ... їй навряд чи могло бути невідомо про серйозний ризик {вчинення геноциду}» [31]. Незважаючи на це, ФРЮ не вжила жодних заходів для запобігання геноциду, а отже, Відповідач порушив вимоги статті I Конвенції про геноцид.

Незважаючи на встановлення відповідальності згідно зі статтею I Конвенції, Міжнародний Суд не визнав відповідальність Сербії за дії тих, хто безпосередньо вчиняли акти геноциду у Сребрениці. Утім, Міжнародний Суд дійшов висновку, що держава може бути притягнута до відповідальності за акти геноциду, незважаючи на те, що Конвенція про геноцид не містить окремих положень, що передбачають відповідальність держави [32]. Зокрема Суд встановив, що «зобов'язання держави запобігати геноциду відповідно до статті I Конвенції обов'язково передбачає заборону щодо вчинення актів геноциду самою державою, а тому, якщо орган держави або будь-яка особа чи група, чії дії можуть бути приписані державі, вчиняє акт геноциду або пов'язаний акт, перелічений у статті III Конвенції, це тягне за собою відповідальність держави» [33]. Водночас під час розгляду справи проти Сербії і Чорногорії Міжнародний Суд не зміг встановити на підставі поданих доказів, що різанина у Сребрениці «відбувалася за вказівками або за наказом Відповідача, або що Відповідач по суті контролював операції, у ході яких була вчинена різанина» [34]. Важливо, що Міжнародний Суд встановив, що «акти геноциду не можуть бути приписані Відповідачу як такі, що нібито були вчинені особами чи установами, що мають статус органів Відповідача».

21 липня 2008 року нарешті було затримано і заарештовано Радована Караджича, колишнього лідера боснійських сербів, який переходив від правосуддя протягом одинадцяти років і якому Югославським трибуналом було пред'явлене офіційне обвинувачення у вчиненні геноциду і злочинів проти людства. Караджич, який був президентом етнічних сербів у Боснії (Республіки Сербської), «звинувачується в організації різанини близько 8 тисяч мусульман у Сребрениці у 1995 році». Річард Холбрук, колишній помічник Державного Секретаря США, охарактеризував Караджича як «справжнього, істинного архітектора масових вбивств» [35]. На даний час Караджич очікує судового слухання перед Югославським Трибуналом у Гаазі. Якщо Югославський Трибунал визнає його винним у вчиненні злочину геноциду, цей обвинувальний вирок може стати доказом, необхідним для визнання того, що акти геноциду у Сребрениці були вчинені особами, які мали статус органів Сербії і Чорногорії. Така можливість існувала також у зв'язку із судовим процесом за звинуваченням Слободана Мілошевича у вчиненні геноциду; проте через смерть Мілошевича Югославський трибунал так і не виніс рішення у цій справі.

5. Міжнародний кримінальний трибунал з питань Руанди

Міжнародний кримінальний трибунал з питань Руанди (Руандський трибунал), як і Югославський трибунал, був утворений Радою Безпеки ООН з метою переслідування «осіб, винних у вчиненні геноциду та інших тяжких порушень норм міжнародного гуманітарного права, що мали місце на території Руанди» протягом 1994 р. [36]. Справа Акайєсу стала першою справою, у якій міжнародний трибунал дав тлумачення визначенню геноциду, передбаченого у Конвенції про геноцид [37]. Це рішення має особливе значення через те, що в ньому міститься детальний аналіз груп, захищених на підставі Конвенції. У рішенні зазначено, що спільною рисою всіх чотирьох захищених груп «є те, що членство в таких групах зазвичай не піддається сумніву з боку самих членів, які належать до групи автоматично, за народженням, і таке членство має постійний і часто непоправний характер» [38]. Далі трибунал дав визначення «національної групи» як «зібрання людей, які поділяють правовий зв'язок, що ґрунтується на спільному громадянстві, у поєднанні із взаємністю прав і обов'язків», і «етнічної

групи» як «групи, члени якої поділяють спільну мову чи культуру» [39].

6. Кримінальне провадження проти Президента Судану у Міжнародному кримінальному суді

Звичайно ж, прагненню до встановлення справедливості притаманне не лише відшкодування шкоди потерпілим, але й притягнення до відповідальності і винесення обвинувального вироку суду проти осіб, винних у вчиненні злочину геноциду. Нещодавно було заарештовано ряд осіб, які нині очікують слідства і судового слухання за звинуваченнями у геноциді. Як зазначалося вище, Югославський трибунал представив офіційне обвинувачення Караджичу. Окрім цього, Міжнародний кримінальний суд (МКС) видав ордер на арешт і висунув обвинувачення у вчиненні геноциду і злочинів проти людства Президенту Судану Омару Хассану аль-Баширу за звірства, вчинені аль-Баширом та представниками його уряду у Дарфурі [40]. Юрисдикція МКС поширюється на переслідування *виключно фізичних осіб* за звинуваченнями у вчиненні геноциду, злочинів проти людства і воєнних злочинів, що мали місце після 1 липня 2002 р. [41]. Ці обвинувачення мають особливо важливе значення, оскільки вони стали першим випадком, коли МКС висунув обвинувачення у вчиненні подібних злочинів діючому главі держави [42]. Такий крок, поза будь-якими сумнівами, свідчить про нову міжнародну тенденцію до ще меншого рівня толерантності стосовно актів геноциду і прагнення до встановлення справедливості за вчинення таких злочинів.

7. Проблема компенсації: приклад Південно-Африканської Республіки

Нещодавно до одного із федеральних судів США було подано позов на підставі Закону про деліктні позови іноземців, який може стати важливим прецедентом для майбутніх справ про виплату компенсації потерпілим від злочинів проти людства або геноциду, а також створити нові наслідки для компаній, які мають справи з державами, на території яких могли відбутися такі жахливі події. Мова іде про груповий позов, поданий у Суді для Південного округу штату Нью-Йорк від імені усіх потерпілих, що постраждали від апартеїду, який відбувався у Південно-Африканській Республіці (ПАР) починаючи з 1948 р. [43]. Позивачі стверджують, що відповідачі, до

числа яких належить близько 50 компаній (серед яких — Ексон-Мобіл, Форд, Дженерал Моторз, Джей Пі, Морган Чейз, Дойче Банк, Кока-Кола і Сіті-Груп), «добровільно співпрацювали з урядом ПАР» для утримання системи врядування, заснованої на принципі апартеїду [44]. Позивачі вимагають відшкодування шкоди на суму, що перевищує 400 млрд доларів США [45]. Спочатку, в 2004 р., Окружний суд відмовив у позові, але справу було відновлено під час апеляційного оскарження у Суді для Другого регіону, і це рішення пізніше було підтвержене на процесуальних підставах Верховним Судом США через неможливість сформувати належний кворум для розгляду справи [46]. На даний момент справа перебуває на розгляді в Окружному суді.

Апартеїдом називалася «брутальна расова правова система, якою керувалася ПАР, починаючи з 1948 р. і до початку 1990-х років. Внаслідок цієї системи більшість не-білого населення країни була приречена на дискримінацію і репресії внаслідок дії законодавства держави, яке обмежувало права на місце проживання, пересування, освіту, шлюб і працевлаштування» [47]. Проте досі жодний суд не аналізував питання про те, чи були в діях режиму апартеїду ознаки злочинів проти людства чи геноциду.

Даний позов має особливе значення для питань щодо виплати компенсації, оскільки він розглядає питання щодо співучасті третіх осіб у діях держави і передбачає можливість вдатися до форм розплати, яких потерпілі не можуть отримати від держав чи окремих осіб-відповідачів. Дане питання не є повністю новим; воно вже виникало під час Нюрнберзького процесу і стосувалося відповідача, який був посадовою особою у Дрезднер-Банку [48]. Один із суддів Апеляційного суду для Другого регіону, які розглядали справу про апартеїд, виступив з окремою думкою, у якій зазначив, що «Нюрнберзький процес дійшов висновку, що, хоча надання позик або продаж товарів особам, які порушують права людини, «може бути засуджене з моральної точки зору і свідчить про відсутність довіри до такого позикодавця чи продавця, ... сама по собі ця операція навряд чи може вважатися злочином» [49]. Однак Конвенція про геноцид, яка була розроблена після завершення Нюрнберзького процесу, конкретно забороняє «співучасть у геноциді» [50].

Конвенція про геноцид передбачає відповідальність за геноцид осіб, «незалежно від того, чи є вони відповідальними за

конституцією правителями, посадовими чи *приватними особами*», і таке визначення залишає відкритою можливість для притягнення до відповідальності приватних корпорацій [51]. Проте точне визначення дій, які можуть являти собою «співучасть у геноциді», досі відсутнє. Якщо корпорація добровільно співпрацювала з урядом для утримання режиму цього уряду, як це стверджується у позові про апартеїд, і якщо корпорація отримувала фінансову користь від такої співпраці, то важко уявити, що такі дії можуть не являти собою співучасть. З цієї причини майбутні подібні позови, подані до національних або міжнародних трибуналів, можуть стати наступним механізмом для розподілу відповідальності за геноцид. Більше того, якщо такі позови будуть успішними, вони створять механізм для фінансового відшкодування потерпілим, який відсутній у позовах проти держави чи окремих осіб.

8. Голодомор

У світлі еволюції визначення «геноциду» за Конвенцією про геноцид та кримінального переслідування за акти геноциду перед різноманітними міжнародними та національними судовими трибуналами Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні був актом геноциду і має бути визнаний як такий. Доктор Джеймс Мейс, голова Комісії з питань голоду в Україні, доповів Конгресу Сполучених Штатів у 1988 р., що «у 1932 – 1933 роках Йосип Сталін та його оточення вчинили геноцид над українцями» [52].

Більшість членів Міжнародної Комісії із розслідування голоду в Україні 1932 – 1933 рр., заснованої Світовим Конгресом Вільних Українців (СКВУ), не змогли дійти висновку, що голод був геноцидом, однак «вважали вірогідним, що під час Голодомору були присутні складові елементи геноциду» [53]. Комісія помилково відмовилась визнавати Голодомор геноцидом на тій підставі, що голод відбувся до прийняття Конвенції про геноцид, а тому Комісія мотивувала, що він стався до того, як геноцид було визнано злочином [54].

На висновок Комісії вплинули три основні фактори: по-перше, Комісія не мала доступу до багатьох радянських документів; по-друге, жоден із радянських свідків не давав свідчення перед Комісією; і, по-третє, Комісії було невідомо про існування Конвенції про строк давності, внаслідок чого вона неправильно розтлумачила можливість зворотної дії Конвенції про геноцид щодо голоду в Україні [55]. Нині, завдяки роз-

криттю архівів Служби безпеки України (СБУ), існує багато документів, які свідчать про існування наміру згідно з вимогами Конвенції про геноцид. Ці додаткові докази, разом із визнанням того, що Конвенція про геноцид має ретроактивну дію, приводять до висновку, що Голодомор дійсно був актом геноциду.

На сьогодні існують достатні докази, які свідчать про намір радянської влади, передбачений Конвенцією про геноцид; цей намір полягав у знищенні захищеної групи в Україні. Рафаель Лемкін характеризує радянський наступ на Україну як «систематичний», що відбувався одночасно за трьома напрямками — наступ на українську інтелігенцію, на Українську Православну Церкву і на українське селянство [56]. Він стверджує, що радянський діяч Косіор «зазначив в «Ізвестях» від 2 грудня 1933 р., що «головну небезпеку становить український націоналізм» і що для подолання цього націоналізму, для створення шокуючої уніфікованості Радянської держави і було принесено в жертву українське селянство» [57].

Так само професор Сербин висував аргумент, що Голодомор в Україні був спрямований на групу, яку можна визначити як «громадянська нація» — тобто група, «до складу якої входять усі громадяни відповідної країни, незалежно від їх етнічних, расових чи інших відмінностей, на протигагу «етнічній нації» [58]. Наводячи таке визначення української нації, професор Сербин посилається на визначення Комісії експертів під час застосування Конвенції про геноцид до Югославії 1992 р.: «група може існувати на підставі регіонального розміщення ... усі босніяки в Сараєво, незалежно від їхньої етнічності [59] чи релігії, можуть складати захищену групу» [60]. Дейвід Маркус розвиває аргументи Лемкіна і професора Сербина, ствержуючи, що Голодомор мав на меті дві цілі: «знищення елементів українського націоналізму, що зароджувался, і знищення куркулів як класу» [61].

Немає жодних сумнівів у тому, що дії радянської влади зі створення і затягування голоду в Україні являли собою геноцид відповідно до Конвенції про геноцид. Цифри практично говорять самі за себе: за час голоду «Україна втратила близько 3 мільйонів існуючого населення, а також ще принаймні 3 мільйони природного приросту населення» — майже 10 % від її населення [62]. «У той же час і за тих же умов життя сусідні з Україною народи спромоглися збільшити кількість свого населення: росіяни — на 28 %, а білоруси — на 11,2 %» [63]. Досі

немає точного обчислення числа жертв, що загинули під час Голодомору; проте, за найновішими даними, ця кількість сягає від семи до десяти мільйонів осіб [64]. Крім цього, професор Сербин зазначив, що кожен із п'яти активів, визначених Конвенцією, «може бути задокументований з досвіду України». Маркус кваліфікує події ще точніше, а саме, що голодомор підпадає під категорію «навмисного створення для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на її повне чи часткове фізичне знищення» [65]. Важливе значення для визначення такої категорії має той факт, що українцям заборонялося виїздити за межі України в пошуках їжі, а також що під час голоду було заборонено імпортувати харчові продукти в Україну. Лемкін також вказує на фрагментацію українського народу через дії радянської влади, спрямовані на руйнування етнічної єдності українців «шляхом переселення до України представників інших народів і розселення українців по території Східної Європи» [66]. Крім цього, Національна Комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права дійшла висновку, що з юридичної точки зору події 1932–1933 рр. в Україні являли собою акт геноциду відповідно до визначення Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» [67].

Нарешті, як пояснює Лемкін, «це — не просто випадок масового вбивства. Це — випадок геноциду, знищення не лише окремих осіб, але всієї культури і нації. Навіть якби ці дії не спричиняли страждання, ми все одно змушені були б засудити їх, оскільки спільність менталітету, єдність ідей, мови і традицій, які утворюють те, що ми називаємо нацією, являють собою один із найважливіших вимірів цивілізації і прогресу» [68].

1. Див.: *Бен-Нафтالی Орна, Шарон Мірі*. Що Міжнародний Суд не сказав про обов'язок покарання геноциду // Журнал міжнародного кримінального правосуддя. — 2007. — Вип. 5. — С. 859, 869.
2. *Бедерман Д. Дж., Борген К. Дж., Мартін Д. А.* Міжнародне право: Посібник для суддів // Американське товариство міжнародного права. — Видавництво «Foundation Press», 2001. — С. 87.
3. Міжнародне право і судовий процес для суддів США // Американське товариство міжнародного права. — Видання Федерального суддівського центру. — С. 13.
4. Див.: *Ліппман М.* Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього: П'ятдесят років потому // Журнал міжнародного та порівняльного права Університету Арізони. — 1998. — Вип. 15. — С. 415, 425.

5. Міжнародне право і судовий процес для суддів США (цит. праця, посилання 3 вище).
6. *Ліппман М.* Цит. праця (посилання 4 вище). — С. 426.
7. Схвалена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № А/810, прийнятою на Третій сесії, 1948 р.
8. *Ліппман М.* Цит. праця (посилання 4 вище). — С. 452.
9. Застосування Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (Боснія і Герцеговина проти Сербії і Чорногорії): Резюме Рішення Суду від 26 лютого 2007 р., № 2007/2, стор. 11 // www.icj-cij.org; *див. також:* Ліппман М. Цит. праця (посилання 4 вище). — С. 454–455.
10. *Мітл Д. А.* (мол.). Розмежування видів геноциду // Журнал Провіденс. — 2007. — 1 листопада.
11. Там само.
12. *Ліппман М.* Цит. праця (посилання 4 вище). — С. 455.
13. Там само. — С. 456.
14. Там само.
15. Там само. — С. 424.
16. Там само. — С. 458.
17. Там само. Але див. також текст у посиланні 31, нижче.
18. Схвалена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № А/7281, прийнятою на Двадцять третій сесії, 1968 р.
19. Європейська Конвенція про незастосування строку давності до злочинів проти людства і воєнних злочинів (№ 82 від 25 січня 1974 р.).
20. Конвенція про геноцид, ст. VI.
21. Конвенція про строк давності, ст. 1(b).
22. *Бен-Нафтالی О.* Цит. праця (посилання 1 вище). — С. 869.
23. *Ліппман М.* Цит. праця (посилання 4 вище). — С. 471–472.
24. Міжнародний Суд. Прес-реліз № 2007/8 від 26 лютого 2007 р. // www.icj-cij.org
25. Там само.
26. Резюме Рішення Міжнародного Суду від 26 лютого 2007 р. (посилання 9 вище). — С. 12.
27. Там само.
28. Міжнародний Суд. Прес-реліз № 2007/8 від 26 лютого 2007 р.
29. Там само.
30. Там само.
31. Там само.
32. Там само.
33. Там само.
34. Там само.
35. *Пітер Фінн.* Затримано боснійського серба, розшукуваного за воєнні злочини // Вашингтон Пост. — 2008. — 22 липня. — С. А-1.
36. Міжнародний кримінальний трибунал з питань Руанди: Загальна інформація // <http://69.94.11.53/default.htm>
37. Міжнародний кримінальний трибунал з питань Руанди: Погляд на Трибунал: Статус справ // <http://69.94.11.53/default.htm>

38. Міжнародний кримінальний трибунал з питань Руанди. Рішення у справі «Прокурор проти Жан-Поля Акайсу». — Пар. 511 // Вине-сене Палатою № 1, Справа № 96-4-Т від 2 вересня 1998 р.
39. Там само. — Пар. 512 – 513.
40. *Лінч К., Бустані Н.* Суданському лідеру висунуто обвинувачення у геноциді // Вашингтон Пост. — 2008. — 11 липня. — Стор. А-1.
41. Статут Міжнародного Кримінального Суду (Римський Статут) від 17 липня 1998 р., ст. V (№ 183/9).
Міжнародний суд обвинувачує Президента Судану у вчиненні геноциду // Ассошіейтед Пресс. — 2008. — 14 липня // www.foxnews.com/printerfriendly_story/0,3566,381561,00.html
42. Там само.
43. Див.: Рішення у справі за позовом про апартеїд у Південно-Африканській Республіці // 346 F. Supp.2d 538 (S.D.N.Y 2004).
44. Там само; *див. також: Досков Ч. С.* Чи врятують мене? // Дейлі Джорнал. — 2008. — 21 травня. — С. 7.
45. Рішення у справі за позовом про апартеїд у Південно-Африканській Республіці // 346 F. Supp. 2d 538.
46. Там само; *див. також: Рішення у справі «Хулумані проти Барклей Нейшнел Банк, Лтд.»* // 509 F.3d 148 (2nd Cir. 2007); Рішення у справі «Американ Ісузу Моторз. Інк. проти Нтсебеза» // 128 S. Ct. 2424 (2008).
47. Досков. Цит. праця (посилання 44 вище). — С. 7.
48. *Скапінкер М.* Апартеїд — це занадто для американського правосуддя // Файненшел Таймз. — 2008. — 19 травня.
49. Там само.
50. Конвенція про геноцид, ст. III(e).
51. Там само, ст. IV (*виділення автора*).
52. Комісія з питань голоду в Україні (голова — Джеймс Е. Мейс). Доповідь до Конгресу // Видавничий офіс Уряду США, 1988. — С. vii.
53. Міжнародна Комісія СКВУ із розслідування голоду в Україні 1932 – 1933 років. Вступний розділ. — С. 3–9 (Висновки Комісії ґрунтувалися на: (1) «дипломатичних звітах, публікаціях документів і близько 40 радянських декретів, виданих під час Голодомору, які відображали технічні аспекти реалізації Голодомору»; (2) «твердженнях ряду експертів з питань радянської історії за часів Сталіна, які виступили перед Комісією»; і (3) «свідченнях 12 свідків, які пережили Голодомор»).
54. Там само.
55. Там само.
56. Документи Рафаеля Лемкіна // Відділення рукописів і архівів Публічної бібліотеки Нью-Йорка, Фондації Астор, Ленокс і Тідден.
57. Там само. Слід відзначити, що, за словами Павла Постишева, тодішнього другого секретаря ЦК КП(б)У й одного з головних організаторів Голодомору в Україні, аналогічне твердження про те, що «на Україні, в даний момент головну небезпеку становить місцевий український націоналізм», було внесено до резолюції листопадового пленуму ЦК КП(б)У щодо підсумків і найближчих завдань проведення національної політики на Україні. Див.: *Постишев П.* Боротьба КП(б)У за здійснення ленінської національної політики на Україні // Червоний

шлях. — 1934. — № 2—3. — С. 165—176 // <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Postyshev.php>

58. *Сербин Р.* Український голод 1932/33 років у світлі Конвенції ООН про геноцид. — С. 5. // <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Serbyn-2006.php>
59. Там само.
60. *Маркус Д.* Злочини голодомору у міжнародному праві // Американський Журнал Міжнародного Права. — Вип. 97. — 2003. — С. 245, 265.
61. Міжнародна Комісія СКВУ із розслідування голоду в Україні 1932—1933 років. Цит. праця (посилання 53 вище). — С. 3.
62. Там само.
63. Український Інститут національної пам'яті. Голодомор: Український геноцид початку тридцятих. — С. 3 (де міститься посилання на спільну заяву 65 держав — учасниці ООН, прийняту на 58-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 7 листопада 2003 р.); *див. також: Черчилль В. С.* Друга Світова Війна. — Т. 1. — Нью-Йорк: Вид-во «Таймз Інкорпорейтед», 1959. — С. 271—272 (де міститься посилання на розмову між Вінстоном Черчиллем і маршалом Сталіним, що відбулась у серпні 1942 р., у якій воєнна напруженість порівнювалась зі здійсненням політики колективізації. Як стверджує Черчилль, у ході розмови Сталін говорить про спроби колективізації, піднявши обидві руки зі словами: «Десять мільйонів, це було страшно»).
64. *Сербин Р.* Цит. праця (посилання 58 вище). — С. 6.
65. *Маркус Д.* Цит. праця (посилання 60 вище). — С. 262.
66. Документи Рафаеля Лемкіна. Цит. праця (посилання 56 вище). Професор Станіслав Кульчицький також дійшов висновку, що терор і голод, «спрямовані на створення життєвих умов, несумісних з фізичним існуванням, ... добре задокументовані» і що існуючі факти «чітко доводять, що на підставі Конвенції про геноцид Голодомор в Україні має бути кваліфікований як геноцид за етнічною ознакою». *Див.: Кульчицький С.* Голод в Україні 1932—1933 років: Випадок геноциду.
67. Національна Комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права. Висновок про правове визначення Голодомору 1932—1933 рр. в Україні як геноциду українського народу // Затверджений на 14-му Пленарному засіданні Комісії, Київ, 16 травня 2008 р., підписаний 4 вересня 2008 р.
68. Документи Рафаеля Лемкіна. Цит. праця (посилання 56 вище).

Футей Богдан А. (Вашингтон, США) є суддею Федерального суду претензій США і був призначений на посаду Президентом Рональдом Рейганом у травні 1987 р. Починаючи з 1991 р., суддя Футей є активним учасником різних програм із верховенства права і демократизації в Україні. Він був радником Робочої групи з питань розробки Конституції України, прийнятої 28 червня 1996 року. Суддя Футей є професором Українського Вільного університету у Мюнхені і читає лекції на юридичному факультеті Києво-Могилянської академії.

LEGAL SOURCES OF THE UKRAINIAN GENOCIDE OF 1932–1933

As it is clear from article 2 of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Genocide Convention), the crucial element to establish genocide under the Genocide Convention is evidence that such acts were committed with the specific intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such. Though legal documents which testify to the Holodomor in Ukraine as genocide against Ukrainians were revealed in archives, some argue that not a single decree of the Soviet government and the Central Committee of the Communist Party in which there was an order to kill with famine a certain number of Ukrainian or other peasants was found by researchers [1]. Victor Kondrashyn and Diana Penner state in their book «Famine: 1932 – 1933 in Soviet village (on materials of Volga region, Don and Kuban)» that evidence that the famine of 1932 – 1933 was thoroughly planned has not yet been established. Evidently, it would be naive to think that such a criminal power as the Soviet Union would explicitly issue decrees to kill millions of Ukrainian peasants. However, the intent to do so is implicitly expressed in many legal acts of Soviet authorities. In addition, numerous legal documents of international and foreign bodies recognize that the case of the Holodomor of 1932 – 1933 in Ukraine was an act of genocide against Ukrainians. Famous scholars further bring the case forward in a wide array of historical documents, memoirs and writings.

Legal documents of Ukrainian SSR and USSR

Among the legal sources, there are, first and foremost, laws and by-laws adopted by the Central Executive Committee (CVK) and the Council of People Commissars (RNK). On November 18 1932,

the Politburo of Central Committee (CC) of the Communist Party of Bolsheviks of Ukraine (CP(b)U) ordered Redens, Head of GPU of Ukr.SSR and Kosior, Secretary of CC of CP(b)U, to elaborate, by 23 November, a plan for the liquidation of kulak and petliura counter-revolutionary seats (nests). Four days later, Redens reported to Kosior that there will be a mass operation of attack against a class enemy. As an example, he reported that in the Kharkiv region alone, 303 people were arrested, among which there were 38 kulaks, 34 former whites and Petliura officers and 23 with an anti-Soviet past. [2] The intent was absolutely clear – to destroy peasants owners who were mostly Ukrainians.

Another decree, issued on December 14 1932 [3], of the CC of All-Union Communist Party of Bolsheviks (VCP(b)) and RNK of USSR entitled «On grain-collection in Ukraine, Southern Caucasus and in Western region» demonstrates that the government was scared of the results of Ukrainization. It is believed that this policy was implemented beyond the «allowed margins» and that there was a direct connection between the policy of grain storage and the results of Ukrainization. Grain storage was to become a method of suppressing social and national resistance.

In order to eliminate resistance to grain storage by kulaks elements and their party and non-party menials (prysluzhnykiv), CC and RNK of the Soviet Union approved *inter alia* to propose CC of CP(b)U and RNKU to pay serious attention to a correct carrying out of Ukrainization, to eliminate its mechanical realization, to turn out Petliura and other bourgeois and nationalistic elements from party and soviet bodies, to thoroughly choose and bring up Ukrainian Bolshevik cadres, to guarantee systematic party leadership and control over the implementation of Ukrainization.

Kosior and Chubar obtained a right to suspend supply of goods to Ukrainian villages until they fulfilled their grain storage plan. Yet as those plans of grain storage were absolutely exaggerated, suspending of goods supply to Ukrainian villages consequently meant famine in those villages. Such a decree concerned only Ukrainian villages.

The system of «black boards» was also established in the Ukrainian regions of Kuban (by Decree of 4 November 1932) and in the rest of Ukraine by Decree of 18 November 1932. Villages that were placed on «black boards» were surrounded by military troops, all their goods and seeds stores were seized, and trade and procurement of any goods was forbidden. Therefore, in practice, a village placed on a «black board» saw its peasants starve to death.

As early as December 6 1932, a joint Decree of CC CP(b)U and RNKU announced that 6 Ukrainian villages were placed on «black boards». Subsequently, new collective farms were added to the list of «black boards». For example, by the decision of Dnipropetrovsk regional committee of CP(b)U on December 23 1932, 22 farms were placed on the list. In total, collective farms in 82 regions of Ukraine, amounting to a quarter of administrative districts, with a population of 5 million people were placed on the «boards» [4].

In addition to an unrealistic plan for state grain collection and punishment for failure to fulfill the quotas established by the Soviet Union, peasants were deprived of the right to leave Ukraine. A decision of the Politburo on 15 November 1932 excluded issuing passports to peasants. Moreover, in January 1933, Stalin's order banned peasants to leave the territory of Ukr.SSR and Kuban for getting bread in other territories of the Soviet Union [5].

There are other legal documents that testify to genocide in Ukraine. For example, the German Government Report on Vinnytsia 1944 [6] «contained illegal acts of the government of the USSR, most notably at Vinnytsia and during the engineered terror-famine of 1932 – 1933» [7].

Far from being complete, this list of legal acts of Ukrainian SSR and USSR testifies to the well-planned act of genocide perpetrated against the Ukrainian people.

Legal Documents of Ukrainian People's Republic in exile

In response to the man-made famine of 1932 – 33 in Ukraine, Ukrainians in Halychyna and neighbouring territories held widespread acts of protest, which found expression in letters from the Government of the Ukrainian People's Republic (UPR) in exile and various organizations and parties. There were letters of the Government of the Ukrainian People's Republic (UPR) in exile to foreign trade agencies of European states requesting to halt the bread trade with the USSR. There were also letters to the League of Nations, namely, the letter by a representative of the Government Oleksandr Shulhyn on September 25 1933 to the Head of the Council of the League of Nations, Mr. Mowinkel, in which he asked to raise the painful question of the famine in Ukraine as «the very existence of a great nation was being threatened» [8]. Another letter was addressed to the head of the 14th Assembly of the League of Nations, Mr. Voter, in which the League was asked to take all necessary measures to prevent exportation of bread from the USSR,

actually from Ukraine, to organize a commission for determining the real extent of the tragedy and to organize international aid for the starving people [9].

In 1983, the Government-in-exile of the Sovereign Ukraine (1917 – 20) presented an Accusation Act against the Government of the USSR. regarding the Great Famine of 1932/33 to the International Court of Justice in The Hague. The Court did not accept the petition, on the grounds that Ukraine did not exist then as an independent state. Now that Ukraine has achieved independence, the case of the Great Famine is waiting to be pleaded.

Legal sources of independent Ukraine

The Ukrainian genocide was recognized by the Ukrainian Law «On the Holodomor in Ukraine of 1932 – 1933» on November 28 2006. Article 1 of this law states that «The Holodomor of 1932 – 1933 in Ukraine was genocide against the Ukrainian people». Under article 2 of this legislation, public denial of the Holodomor is illegal.

Following a request from the World Congress of Ukrainians, the National Commission for Strengthening Democracy and the Rule of Law approved a Conclusion, on May 16 2008, regarding the juridical characterization of the Holodomor of 1932 – 1933 in Ukraine as an act of genocide against the Ukrainian people, with regards to the definition formulated in the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide adopted in 1948. Point 6 of the aforementioned Conclusion states that the recognition of the Holodomor of 1932 – 1933 in Ukraine as a genocide against the Ukrainian people corresponds to the purpose of the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of 1948, the principal aim of which lies not in the juridical definition of the concept of genocide, but in assuring the irrevocability of punishment for its commission.

Legal documents of other states

Among legal documents of foreign states, one of the first to be adopted was Resolution 39a, submitted to the United States Congress by Congressman Hamilton Fish Jr. on May 28 1934. This resolution enumerated the facts of the famine, recalled the American tradition of «taking cognizance» of such violations of human rights, expressed sympathy with the victims and signalled

hope that the USSR would change its policies and allow for immediate American relief. It was referred to the Committee on Foreign Affairs and ordered to be printed (House Resolution 39a, 73rd Congress, 2nd Session).

In addition, foreign diplomats in the USSR sent letters and notes to their home governments expressing their views on the situation to their respective governments. The British Embassy, for example, reported to London that conditions in the Kuban and in Ukraine were «appalling» (British Embassy dispatch, March 5, 1933). German consulars in Kharkiv, Kyiv and Odesa, as well as the Italian consular in Kharkiv, Sergio Gradenigo, and others appropriately informed their governments about events in Ukraine [10].

It was not until 1984 that the ninety-ninth Congress of the USA created the Commission on the Ukraine Famine to conduct a study of the 1932–33 famine in order to: (1) expand the world's knowledge of the famine and (2) provide the American public with a better understanding of the Soviet system by revealing the Soviet role in Ukraine's famine [11]. The Report of the Commission was adopted on April 19 1988 and submitted to the Congress on April 22 1988. It was also preceded by two interim reports on meetings and hearings of the Commission of 1986 and 1987 [12]. In its executive summary, the Commission formulated nineteen findings, one of which was: «Joseph Stalin and those around him committed genocide against Ukrainians in 1932–33» [13].

From the 1990's to the beginning of the 21st century, when Ukraine started to research and to actively discuss issues of the Holodomor, the Australian, Argentinean, Georgian, Estonian, Italian, Canadian, Lithuanian, Polish, American, and Hungarian parliaments (as well as those of other countries) adopted resolutions or legislation condemning the Holodomor. Thus the Australian Senate adopted a Resolution on October 30 2002 which stated that the Holodomor was one of the genocides in the history of mankind [14]. Seim of Lithuania adopted a Resolution on November 24 2005 which states that «Stalin's totalitarian regime committed a conscious and thoroughly planned genocide against the Ukrainian people» [15]. Furthermore, the Georgian parliament recognized the Holodomor as a genocide against the Ukrainian people committed by the totalitarian Bolshevik regime in 1932–1933 [16].

International Legal Documents

There have been some attempts to organize «Nuremberg-style» tribunals for the crimes of the CPSU. Among the first steps in preparing for a trial of this sort was the creation of an International Commission of Inquiry into the 1932–1933 Famine in Ukraine. The establishment of this Commission was a result of an initiative of the World Congress of Free Ukrainians, the members of which approached a number of jurists and legal scholars in different nations asking them to participate in an inquiry into the famine that had taken place in Ukraine during 1932–1933. The Commission was formed on February 14 1988 with seven commissioners: Colonel G.I.A.D. Draper, formerly a British prosecutor at the Nuremberg Trials; Prof. John P. Humphrey of Canada, formerly Director of the United Nations Division of Human Rights; Prof. G. Levasseur of France, formerly a member of the Commission for the Revision of the French Penal Code; Prof. R. Levene of Argentina, formerly president of the Court of Appeals; Prof. C.T. Oliver, USA, former Assistant Secretary of State and US Ambassador; Prof. J. Sundberg of Sweden, appointed President of the Commission of Inquiry; and Prof. J. Verhoeven of Belgium, appointed vice-president.

The Commission of Inquiry was established as an entirely independent, non-governmental body. Under the Terms of Reference, adopted on February 14 1988, the Commission was to inquire and report on:

- (1) the existence and extent of the famine,
- (2) the cause or causes of the famine,
- (3) the effect it had on Ukraine and its people, and
- (4) recommendations regarding responsibility for the famine [17].

In his opening statement, the counsel for the Petitioner (the World Congress of Free Ukrainians), Mr. John Sopinka, Q. C., submitted the contention that in 1932–1933, between five and ten million Ukrainians were starved to death as a result of a brutal enforcement of excessive grain-procurement quotas by the Soviet government. Mr. Sopinka asked the Commission to make the legal finding: (1) that the famine was deliberately caused as an instrument of state policy; (2) that the famine was an act of genocide; and (3) that Stalin, Molotov, Kaganovich, Postyshev and others were responsible [18].

As a result, it was established to the satisfaction of the Commission that it is beyond doubt that Ukraine was severely

affected by the famine in 1932–33, and that the Ukrainian and Soviet authorities were aware of the dire food shortages of the population. It was also indisputable that, although they were aware of the dramatic conditions in Ukraine, the Soviet authorities refrained from sending any relief until the summer of 1933. The Commission concluded that the Soviet authorities adopted various legal measures which amplified the disastrous effects of the famine by preventing the victims from finding any food at all or from leaving the region. It was confirmed that the Soviet authorities at the time denied the existence of any famine in Ukraine, and that, against all evidence to the contrary, they «persisted in their denials for more than fifty years, with the exception of Khrushchev's private avowal» [19].

Although the International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine was not a court, even less a criminal one, it, by its Terms of Reference, formulated recommendations regarding responsibility for the famine which «almost certainly lies with the authorities of the Soviet Union... Whatever the role of local authorities in the enforcement of particular policies, to the Commission majority it appears obvious that the prime responsibility rests with the central powers» [20].

During the debates, and particularly in the closing submission by W. Liber, Esq. as counsel for the Petitioner, an accusation of genocide was made [21]. The views of the members of the Commission differed. While Professors Verkhoeven, Humphrey and Levene deemed it plausible that the constituent elements of genocide were in existence at the time of the famine, and Prof. Sundberg stated that his findings were such as to coincide with what was called genocide in the Genocide Convention, Prof. Levasseur thought that a qualification of other facts found should establish it as a crime against humanity. Prof. Oliver did not feel convinced that the Petitioner has made a technical, legal case for genocide under the facts.

With documents available at that time when Soviet archives were not disclosed the Commission majority did not believe that the 1932–1933 famine was systematically organized to crush the Ukrainian nation once and for all [22]; nonetheless it was of the opinion that the Soviet authorities used the famine voluntarily, when it happened, to crown their new policy of denationalization [23].

In its 58th session, the UN General Assembly adopted a declaration signed by 64 states on the 70th anniversary of the Holo-

domor — «Great Famine in Ukraine in 1932–1933» which described the Famine as «a national tragedy for the Ukrainian people» that «took 7 to 10 millions of innocent lives». On 1 November 2007 the 34th Session of the UNESCO General Conference, with 193 countries, unanimously passed a Resolution «On Remembrance of victims of Holodomor in Ukraine» on the 75th anniversary of the Holodomor. The Resolution expressed the conviction that the tragedy of Holodomor which was caused by the harsh actions and politically totalitarian regime under Stalin should be a warning to present and future generations in order to adhere to democratic values, human rights and legality. A similar proposal was put forward by Ukraine at the 9th Session of the UN Human Rights Council. However, in view of the fact that the issue of the Holodomor was being considered at other world forums, the Ukrainian delegation on 22 September, in a spirit of compromise, decided not to insist on a vote for the draft resolution by the Council [24].

Legal Doctrine

International Law considers among its sources the teachings of the most highly qualified publicists of various nations as subsidiary means for the determination of rules of law [25]. The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine was considered genocide by many famous scholars. The author of the term «genocide» Rafael Lemkin had no doubts that the Holodomor of 1932–1933 was a crime of genocide — «not simply a case of mass murder. It is a case of genocide, of destruction, not of individuals only, but of a culture and a nation» [26]. James Mace, Alan Besanson, Roman Serbyn and many other scholars consider the Holodomor to be a crime of genocide [27].

Robert Conquest stressed that Ukrainian kulaks were not only economically suspect but also identified as nationalistic, and that Soviets used the famine to destroy Ukrainian nationalism [28].

Helen Fein wrote, «deliberate famines were imposed as a means of genocide in the Soviet Ukraine in 1932–33, the Warsaw Ghetto in 1941–42, and in other Jewish concentrated areas during the Holocaust» [29]. Andrea Gratsiozi noted that the answer to the question on Ukrainian genocide cannot be but affirmative, though he considers Holodomor to be a qualitatively different form of genocide in comparison to the Holocaust [30].

David J. Scheffer writes the following about famine in Ukraine in the 1930's: «Following strong Ukrainian peasant resistance to

agricultural collectivization, Soviet authorities closed the Ukraine border and prevented Ukrainians from migrating. An estimated 4,8 to 10 million people starved to death» [31].

Rett R. Ludwikowski calls the famine in Ukraine a «forgotten holocaust» [32], as Stalin dumped millions of tons of wheat on the Western markets, while in Ukraine, men, women, and children were dying of starvation at a rate of 25,000 a day or seventeen people per minute [33].

Such a brief analyses of different legal documents on the events of the Holodomor from 1932 – 1933 in Ukraine suffice to qualify this grave crime as genocide against Ukrainians under international law. For the sake of developing a solid Ukrainian nation, it is imperative to follow the affirmative international legal obligation on states to investigate and to make prior regimes accountable for their grave human rights violations. Moreover, the case of the Holodomor in Ukraine as genocide against the Ukrainian people is waiting to be pleaded in an international judicial body.

1. Кондрашин В., Пеннер Д. Голод: 1932 – 1933 годы в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани). – Самара; Пенза, 2002. – С. 23.
2. Letter to Secretary of Central Committee of CP(b)U Kossior from Redens of 22 November 1932 # 169281, Kharkiv.
3. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» 14 грудня 1932 р.
4. Ми звинувачуємо! Голодомор 1932 – 1933 років – геноцид українського народу. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2007. – С. 39.
5. Рішення Політбюро ЦК ВКП(б) «Про паспортну систему та розвантаження міст від зайвих елементів», 15 листопада 1932 р.; Директива ЦК ВКП(б) і Совнаркома СРСР «О недопущении массового выезда крестьян», 22 января 1933 г. // Ми звинувачуємо! Голодомор 1932 – 1933 років – геноцид українського народу. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2007. – С. 42.
6. German Government Report on Vinnytsia 1944 // The Tragedy of Vinnytsia Materials on Stalin's Policy of Extermination in Ukraine during the Great Purge, 1936 – 1938 / Ihor Kamenetsky ed. – 1989. – P. 91, 168 – 210.
7. Richard C. O. Rezie The Ukrainian Constitution: Interpretation of the Citizens' Rights Provisions // Case Western Reserve J. of Int.L. – 1999. – Vol. 31. – P. 176.
8. Див.: Марочко В. Дипломатія замовчування: Ставлення західноєвропейських держав до Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні // Голод-геноцид 1933 року в Україні: Історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків / Міжнарод-

- на науково-теоретична конференція. Київ, 28 листопада 1998 р. — К.; Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць. — С. 151—152.
9. Ibid. — P. 154; *Mace, James*. The Voices of Suffering // *Ukrainian World*. — 1993. — P. 34, 36.
 10. *Марочко В.* Дипломатія замовчування. — С. 147; Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932—1933 роки / Упоряд. Андреа Граціозі. — Харків: Фоліо, 2007. — 256 с.
 11. Investigation of the Ukraine Famine 1932—1933. Report to Congress. Commission on the Ukraine Famine. Adopted by the Commission April 19, 1988. Submitted to Congress April 22, 1988. — Washington: United States Government Printing Office, 1988. — P. V.
 12. First Interim report of meetings and hearings of and before the Commission on the Ukraine Famine Held in 1986 (Washington: Government printing Office, 1987); Second Interim Report of meetings and hearings of and before the Commission on the Ukraine Famine Held in 1987 (Washington: Government printing Office, 1988).
 13. Investigation of the Ukraine Famine 1932—1933. — P. VII.
 14. Австралія визнала Голодомор геноцидом // За нашу Україну. — № 45. — 2003. — 7 лип.
 15. Литва визнала голодомор в Україні геноцидом // Голос України. — № 225. — 2005. — 26 лист. — С. 6.
 16. Це був геноцид // Голос України. — № 2. — 2006. — 5 січн. — С. 1.
 17. International Commission of Inquiry into the 1932—33 Famine in Ukraine: Final Report. — 1990. — P. 1.
 18. Ibid. — P. 2.
 19. Ibid. — P. 45—48.
 20. Ibid. — P. 5—6.
 21. Ibid. — P. 51. Mr. Liber became a counsel for the Petitioner after John Sopinka resigned when he was appointed to the Supreme Court of Canada.
 22. To crush a nation once and for all is not a necessary aim of the crime of genocide — the Ukrainian nation was too numerous to be crushed for all. The aim of Stalin's genocide was to destroy Ukrainian nation in part through starving to death its most numerous part — peasants.
 23. International Commission of Inquiry... — P. 5.
 24. <http://www.khpg.org.ua/en/index.php?id=1222377444>
 25. Statute of the International Court of Justice. 1945, Art. 38.
 26. *Lemkin Rafael*. Soviet Genocide in Ukraine (unpublished article) from Lemkin's archive.
 27. *Mace James E.* Soviet Man-Made Famine in Ukraine // *Century of Genocide: Eye Witness Accounts and Critical Views / Samuel Totten et al.* — 1997; *Безансон А.* Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту. — К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. — С. 12, 29, 114; *Serbyn R.* The Ukrainian Famine of 1932—1933 as Genocide in the Light of the UN Convention of 1948 // *The Ukrainian Quarterly*. — 2006. — Vol. LXII, N. 2. — P. 186—204.
 28. *Conquest Robert*. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. — 1986. — P. 328.

29. *Fein Helen*. Discriminating Genocide from War Crimes: Vietnam and Afganistan Reexamined // *Denver J. Int'l L. & Policy*. — 1993. — Vol. 22. — P. 33.
30. *Граціозі Андреа*. До читачів українського видання «Листів з Харкова» // *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / Упоряд. Андреа Граціозі*. — Харків: Фоліо, 2007. — С. 42–43.
31. *Scheffer David J*. Toward a Modern Doctrine of Humanitarian Intervention // *Univ. Toledo L. Rev.* — 1992. — Vol. 23. — P. 254.
32. *Ludwowski Rett R*. Searching for a New Constitutional Model for East-Central Europe // *Syracuse J. Int'l L. and Commerce*. — 1991. — Vol. 17. — P. 109.
33. See: *Conquest Robert*. The Harvest of Sorrow...

Антонович Мирослава — доктор права, Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Київ, Україна).

Науково-популярне видання
**Голодомор 1932–1933 років в Україні:
причини, демографічні наслідки,
правова оцінка**

Матеріали міжнародної конференції
Київ, 25 – 26 вересня 2008 року

Редактор *С. П. Залозна*
Художній редактор *Д. А. Виговський*
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Комп'ютерна верстка *Л. Ф. Усапенко*

Підписано до друку 4.11.2009. Формат 60 × 90 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Baltica C. Ум. друк. арк. 28.
Наклад 1000 прим. Зам. № 9-80.

Видавничий дім «Кисво-Могілянська академія»
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва:
04655, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
<http://www.publish-ukma.kiev.ua/ua>

Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демо-
Г61 **графічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної**
наукової конференції. Київ, 25 – 26 вересня 2008 року. — К.:
Видавничий дім «Кисво-Могілянська академія», 2009. —
447 с.

ISBN 978-966-518-530-7

Запропонована увазі читача книга є збірником матеріалів Міжнародної наукової конференції «Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка», що проводилася за підтримки ЮНЕСКО 25 – 26 вересня 2008 року в Києві. Учасники конференції мали на меті обмін результатами наукових досліджень, що стосуються причин і наслідків Голодомору 1932 – 1933 років в Україні та інших регіонах колишнього СРСР, а також обговорення сучасних проблем правової оцінки Голодомору. Відповідно до тематичних секцій конференції збірник поділено на три розділи: політичні і соціально-економічні чинники Голодомору 1932 – 1933 років; масштаби і наслідки демографічної катастрофи 1932 – 1933 років в Україні; правова оцінка Голодомору 1932 – 1933 років як геноциду українського народу.

Збірник розраховано на науковців, які досліджують тему Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, краєзнавців, учителів, а також усіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477):314.156.5]“1932/1933”
ББК 63.3(4Укр)615

